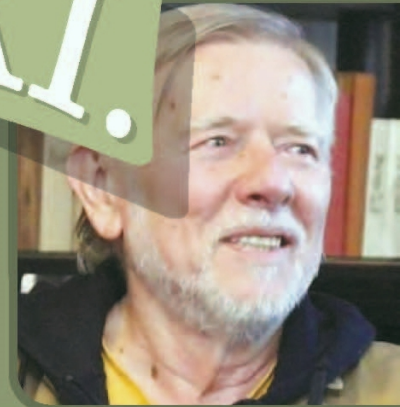

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CER TAM ENXI.

NYELVÉSZET, IRODALOM-,
SZÍNHÁZ- ÉS MÉDIATUDOMÁNY
TÖRTÉNELEM

2024

CERTAMEN XI.

Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN XI.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED Emese, PAKÓ László

Kolozsvár, 2024

A kötet előkészítését és megjelenését támogatták:

MTA HTMKNP
„Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez”
című alprogram

Szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László

© Szerzők, 2024

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2024

A borító jogvédett képeinek jogtulajdonosai:
Háy János-kép – Fotó: Falus Kriszta
Imecs-Magdó Levente-kép – Fotó: Bethlendi Tamás
Nádas Péter-kép – Fotó: Máté Péter / Jelenkor Kiadó
Tolnai Ottó-kép – Tolnai Ottó saját archívuma
Tomba Andrea-kép – Fotó: Stephan Klüter / Suhrkamp

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

DOI: 10.51384/cert-11
ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezetés	9
Introduction	
Introducere	

I. NYELVÉSZET, IRODALOM-, SZÍNHÁZ- ÉS MÉDIATUDOMÁNY

Nyelvészeti kutatások

TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla	
Pesty Frigyes helynévgyűjteménye	15
Frigyes Pesty's Collection of Toponyms	
Colecția de toponime a lui Frigyes Pesty	

BENŐ Attila–SÓFALVI Krisztina	
Közvetett román nyelvi hatás és szemantikai interferencia a mezőségi beszélők nyelvhasználatában.....	37
The Indirect Influence of the Romanian Language and Semantic Interference in the Use of the Hungarian Language by Speakers from the Transylvanian Plain	
Influența indirectă a limbii române și interferența semantică în utilizarea limbii maghiare de către vorbitorii din Câmpia Transilvaniei	

Irodalmi források és értelmezések

BIRÓ Annamária	
Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete női szerzők naplóiban és emlékirataiban	53
The Remembrance of the 1848–1849 Revolution and War of Independence in the Journals and Memoirs of Female Authors	
Memoria revoluției și a războiului pentru independență din 1848–1849 în jurnalele și memoriile unor autori femei	

JAKAB Imola	
Wass Ottilia grófnő kéziratosa versfüzete. Előmunkálat	81
The Manuscript Poetry Booklet of Countess Ottilia Wass. A Preliminary Study	
Caietul de versuri al contesei Ottilia Wass. Studiu preliminar	

LADÁNYI István	
„Mi az, hogy Palić?” Transzkulturális közelítések Tolnai Ottó <i>Szeméremékszerek</i> című regénytrilógiájához	111
“What is Palić?” Transcultural Approaches to Ottó Tolnai's Novel Trilogy <i>Szeméremékszerek</i>	
„Ce-i aia: Palić?” Trilogia de romane <i>Szeméremékszerek</i> de Ottó Tolnai – o abordare transculturală	

TAPODI Zsuzsa

- Külső és belső monológok, banális tragédiák. Narrátori pozíciók kortárs magyar regényekben 123
External and Internal Monologues, Banal Tragedies. Narrative Positions in Contemporary Hungarian Novels
Monologuri exterioare și interioare, tragedii banale. Perspective narative în romanele maghiare contemporane

MIKLÓS Krisztina

- Fegyelmező és elnyomó hatalmi struktúrák anatómiája és hatásai Sofi Oksanen két regényében 135
The Anatomy and the Effects of Disciplining and Oppressive Power Structures in Two Novels by Sofi Oksanen
Anatomia și efectele structurilor de putere disciplinare și opresive în două romane de Sofi Oksanen

Színház- és médiatudomány

BILIBOK Apollónia

- Streamelt előadások interaktív módozatai – erdélyi kortárs színházak 151
Interactive Methods of Streamed Performances – Contemporary Theatres from Transylvania
Metode interactive ale spectacolelor de stream – teatre contemporane din Transilvania

II. TÖRTÉNELEM

GALAMBOSI Péter

- A Körös-vidék korai egyháztörténetének vitás kérdései 165
Controversial Issues of the Ecclesiastical History of the Criș (Körös)-Region in Its Early Period
Probleme controversate privind istoria bisericească timpurie a regiunii Criș (Körös)

BUJÁK Gábor

- Prépostságok, dékánások és papi testvérületek. Meglátások a magyarországi szászokhoz kötődő rendhagyó egyházszerkezeti formák kialakulásához 181
Provostries, Deaneries and Confraternities of Priests. Remarks on the Forming of the Special Forms of Medieval Church Organisation in the Regions of Transylvania and Spiš (Szepes) Inhabited by Saxon Population
Prezbiterii, decanate și confrerii de preoți. Observații privind formarea structurilor speciale de organizare bisericească medievală în Transilvania și în regiunea Spiš (Szepes) locuite de populația săsească

BÁLING Péter

- Monoszló nb. Péter és Bajor Ottó alakja Stájer Ottokár *Rímes krónikájában* 201
The Figure of Peter from Genus Monoszló and Otto of Bavaria in the *Rhymed Chronicle* of Ottokar of Styria
Figura lui Petru din neamul Monoszló și Otto de Bavaria în *Cronica rimată* a lui Ottokar de Stíria

W. Kovács András	
Az erdélyi tartománygyűlésekről. Középkor végi adatok	213
On the Transylvanian Provincial Assemblies. Data on the late Middle Ages	
Despre adunările provinciale transilvănene. Date de la sfârșitul evului mediu	
ÚJLAKI-NAGY Réka	
Péchi Simon Talmud-fordításainak hátteréről.....	249
The Background of Simon Péchi's Talmud Translations	
Contextul traducerilor din Talmud ale lui Simon Péchi	
SZALAI Ágnes	
Erdély déli végeinek védelme az Apafi-korszak első felében	261
The Defence of the Southern Borders of Transylvania in the First Half of the Apafi Period	
Apărarea granițelor sudice ale Transilvaniei în prima jumătate a perioadei Apafi	
RÁCZ Balázs Viktor	
A sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek kiadásának tanulságai és	
hasznosíthatóságuk	291
What Can We Learn from Editing the Protocols of the <i>Inquisitio Malefactorum</i> from <i>Sedes Sepsi</i>	
and What Are They Good for?	
Învățăturile editării protocoalelor urmăririi infractorilor din Scaunul Sepsi și utilitatea izvoarelor	
editate	
CsOMA Nikol	
Megözvegyülés és újraházasodás a 18. századi nagybányai testamentumok	
tükrében	307
Widowhood and Remarriage in the Light of the 18 th Century Testaments of Baia Mare	
Văduvia și recăsătoria în lumina testamentelor din secolul al XVIII-lea din Baia Mare	
Rövidítésjegyzék.....	323
Abbreviations	
Abrevieri	

BEVEZETÉS

XI. Certamenünk változatos anyagát ajánljuk olvasóink figyelmébe, hosszabb-rövidebb kutatások eredményeit. Törzsanyagát A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2022 novemberében Kolozsvárt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület I., Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya szekcióiban elhangzott előadások képezik.

A kötet első, *Nyelvészet, irodalom-, színház- és médiatudomány* című részébe az akkor bemutatott előadások egy részének szerkesztett változata került csak, az így létrejött tanulmányosorozat egyes darabjai sajátos módon mégis kapcsolódnak egymáshoz. Közben pedig a tudományos diskurzus korszerű elméleti terminusainak tisztázását, alkotó felhasználását is megfigyelhetjük.

A 19. századra vonatkozó kutatásokat illetően egy jeles, helynévgyűjtést is szorgalmazó akadémikus (Pesty Frigyes), egy erdélyi származású, de a magyar fővárosban is éveket töltő főrangú költő (Wass Ottilia) és több, a század derekán az egész magyar társadalmat érintő szabadságküzdelmek imázsát saját szempontból megalkotó hölgy munkásságáról szerzhetünk új ismereteket. Másrészt az irodalmi vizsgálatokban elméleti kérdések problematizálását kapjuk a magyar és a világirodalom egyes egészen új termékeinek értelmezéséhez kapcsolva.

A komparáció elve a nyelvészeti tanulmányok közül különösen a magyar és román nyelv használatának mezőiségi jelenének vizsgálatával foglalkozó értekezésben érvényesül – az irodalmi művek értelmezése terén pedig mindenik tanulmányban. A térbeliség nyelvészeti és poétikai elve is szervezte a kutatásokat.

A történeti Magyarország és Erdély helyneveinek Pesty Frigyes által összeállított, ma a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, igen gazdag történeti jegyzékét – egy 19. századi felhívásra adott széles körű gyűjtés eredményét – tanulmányozva, Tamásné Szabó Csilla, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatója az anyag nyelvészeti, sőt adminisztráció- és művelődéstörténeti értékére is rámutat. A mai beszélők szokásaira összpontosító kutatás, amelyet a Sapientia EMTE tanára (Sófalvi Krisztina) és a BBTE tanára, Benő Attila végzett, a nyelvek egymásra hatását tanulmányozza az erdélyi Mezőségen a román és a magyar nyelvhasználók körében, és arra az eredményre jut, hogy ezek a jelenségek, például a tükörfordításnak nevezett megoldások a mindennapi társas érintkezés, a társadalmi kapcsolatok következményei.

Az irodalmi kutatások egy kivételével a narráció különböző változatainak vizsgálatát jelentik, különösen az elbeszélő pozíciójának (például tárgyától való távolságának, az elbeszéléshez használt nyelvváltozat választásának) szempontjából. De egybevetethők a kortárs regények tematikus alapon is; a kiszolgáltatottságot kifejező művek a Sapientia EMTE tanára, Tapodi Zsuzsa írásában (Tompa Andrea-, Háy János-, Nádas Péter-regények elemzése), a sorsfordító történelmi eseményhez való

---

viszonyulás tekintetében (a BBTE-en oktató Biró Annamária elemzésében); vagy azért, mert ugyanazon szerző művei (Miklós Krisztina tanulmánya). De az is tény, hogy ez alkalommal több női szerző is a figyelem középpontjába került, Tompa Andrea és a finn Sofi Oksanen (itt a *Sztálin tehenei* és a *Tisztogatás* szerzőjeként vizsgált prózák szerzője) mellett, ismételjük, 19. századiak is: a szabadságharc női tanúi, sőt bizonyos értelemben kárvallottjai is (Szendrey Júlia, Kánya Emília, Brunszvik Teréz, Lebstück Mária Ludovika, de Wesselényi Jozefa, Bethlen Johanna, Toldalagi Róza, Zichy Antónia, Csapó Mária, Horváth Janka, özvegy Hájek, szül. Györgyfy Róza, Törös Mária és Kossuth Zsuzsanna); és az Erdélyi Múzeum-Egyelet jótevője, a több nyelvet ismerő, műfordítóként is tevékenykedő Wass Ottilia grófnő. Ez utóbbi hagyatékában fennmaradt, kéziratos verses füzet a grófnő irodalmi preferenciái (magyar, német, angol és amerikai, illetőleg francia szerzők írásai mellett) saját verskísérleteket is tartalmaz (Jakab Imola doktorandusz dolgozata). Szerzőink sorában további két doktorandusz, Miklós Krisztina és Bilibok Apollónia is helyet kapott. Előbbi Sofi Oksanen finn regényíró egy tetralógiájának két darabját vizsgálta, az utóbbi pedig az interaktivitás lehetőségeit, színházi produkciók és az azokat a világhálón (szimultán) követő közönségük/közönségeik viszonylatában.

És illesse köszönet a veszprémi székhelyű Pannon Egyetem tanárát, Ladányi Istvánt, hogy éppen kiadványunkban közölte Tolnai Ottó regénytrilógiájára (a *Szeméremékszerekre*) vonatkozó elemzését.

A *Történelem* rész írásai ezúttal is kapcsolódnak az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jakó Zsigmond Kutatóintézetében folyó kutatásokhoz. Ugyan a tanácskozás előadásai szélesebb idősavot fogtak át, a közlésre beküldött írásokban a hangsúly Erdély és a Partium középkori és kora újkori történetének különféle vetületeire esik. Egyik ilyen a régió egyháztörténete, melynek keretében Galambosi Péter a Körös-vidék korai egyháztörténetének új adatokat és szempontokat is bevonó újraértékelésére vállalkozik, míg Buják Gábor a középkori dél-erdélyi és észak-magyarországi szász egyházi önszerveződések létrejöttéről végez alapos összehasonlító elemzést. Egyház- és művelődéstörténeti adatokban bővelkedik Újlaki-Nagy Réka Péchi Simon *Talmud*-fordításainak háttéréről szóló írása is, ezáltal a kora újkorra vonatkozóan. Báling Péternek a tanulmánya pedig – melyben Stájer Ottokár *Rímes krónikájának* Monoszló nembeli Péter erdélyi püspökre és Bajor Ottó bajor hercegre, illetve kettejük kapcsolatára vonatkozó adatainak valóságtartalmát vizsgálja – az egyháztörténetről a 14. század elejének bonyolult politikátörténetébe is átvezeti az olvasót. E sorba kívánczik Szalai Ágnes tanulmánya is, aki Erdély déli végeinek Apafi-korszakbeli védelméről ad alapos áttekintőt. W. Kovács András az erdélyi középkor végi tartománygyűléseket helyezi a figyelem középpontjába, és egyben közli a korszak tartománygyűléseinek teljességre törekvő listáját. A congregatióknak nevezett bírói gyűlések történetének tárgyalása Erdély jogtörténetébe is betekintést kínál. Ezt a vonalat folytatja Rác Balázs Viktor írása, aki Sepsiszek 1679–1701 közötti cirkálási jegyző-

könyve kiadásának tanulságairól és a jog-, társadalom-, család- és helynévtörténeti, illetve néprajztudományi kutatásokban való hasznosíthatóságáról értekezik, miközben az eddiginél alaposabban körüljárja a középkori eredetű cirkálás jogintézményének történetét. A történelmi témájú írások sorát Csoma Nikol munkája zárja, amely jól példázza, hogy a 18. századi jogi és közigazgatási jellegű iratok hogyan járulhatnak hozzá az újkori megőzvegyülés és újracházasodás kérdéskörének család- és érzelmtörténeti szempontú feldolgozásához. A tömb írásainak szerkesztése során kollégáink is segítségünkre voltak. Gálfi Emőke és Hegyi Géza szakmai észrevételeikkel járultak hozzá ahhoz, hogy az írások az eddigiekben is megszokott, magas szakmai színvonalon maradjanak.

Mostani kötetünkben is változatos, egymástól talán távol esőnek tűnő kérdésköröket tárgyaló írások kaptak helyet, de hisszük, hogy áttanulmányozásuk meggyőzi az olvasót arról, hogy egy kötetben való közzétételük valójában adataiknak szélesebb körű és tudományterületeken is átívelő hasznosulásához járul hozzá.

A SZERKESZTŐK

I. NYELVÉSZET, IRODALOM-,
SZÍNHÁZ- ÉS MÉDIATUDOMÁNY

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA*

PESTY FRIGYES HELYNÉVGYŰJTEMÉNYE**

Kulcsszavak: *helynévgyűjtés; szinkrón gyűjtés; Pesty helynévgyűjtésének előzményei; Pesty kéziratos helynévgyűjteményének hatása a kutatásra*

ELŐZMÉNYEK

A magyar tudományosságban a helynevek iránti érdeklődés a 19. század elejétől érhető tetten. Erről a kérdéskörrel Szabó T. Attila írt részletes tanulmányt,¹ amelyben megvizsgálja, hogy a korszak tudósai milyen kérdésekre kerestek választ, mikor és hogyan kezdődik a helynévgyűjtés és -értelmezés, a korabeli gyűjtések hogyan hasznosulnak a tudományos kutatásban. A korszakban a helyneveket leginkább történeti, valamint néprajzi szempontból vizsgálták, csak valamivel később váltak a nyelvészeti kutatás tárgyává. Az első írásos utalás a helynevek gyűjtésének, megismerésének igényére Virág Benedek egyik levelében olvasható, amelyet Kazinczyna írt 1804-ben: „Te most sok helyen megfordulsz, tudd ki a’ legkisebb folyónak, tónak régi vagy új nevét sat.”² A nyelvújítás korában tehát, amikor a magyar nyelv szókincsét nem csupán megújítani, hanem a nagy nemzetek példáját követve dokumentálni, a nyelvi jelenségeket leírni igyekeztek, természetesen irányult a figyelem a tulajdonnevek felé is.

A korszak kiemelkedő tudósa, gróf Teleki József, egyik korai pályamunkájában a helynevekről is említést tesz. A Magyar Nemzeti Múzeum 1815–1816-os és 1817-es évi pályakérdései közül az egyik egy „Magyar Szókönyv” megalkotásának módjára

* TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla (1968), PhD, tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jakó Zsigmond Kutatóintézetének tudományos munkatársa és a Magyar Nemzeti Helynévtár Erdély térségi koordinátora, Kolozsvár, tcsilla68@yahoo.fr

** A tanulmány a *Magyar Nemzeti Helynévtár Program* (az *MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program* alprogramja) keretében készült.

1 SZABÓ T. Attila: *A magyar helynévkutatás a XIX. században* = uő: *Nyelv és település*. Európa, Bp., 1988 (a továbbiakban SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*). 13–84.

2 *Kazinczy Ferencz levelezése*. III. Kiad. DR. VÁCZY János. MTA, Bp., 1892. 208. Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1804. július 30.

vonatkozik, erre készült az *Egy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése és készítés módja* című munkája, melyben arról értekezik a helyneveket illetően, hogy azok felvehetőek a szótár második „toldalékába”.³ Nem lehet véletlen az sem, hogy 1837-ben a Magyar Tudós Társaság pályázati kiírást tett közzé „melyek a két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?” kérdéskörben, hiszen akkor már hét éve Teleki József volt a Társaság elnöke. A pályátétel azonban nem a helynevek rendszeres gyűjtését, hanem megfejtésüket szorgalmazta. Nem volt sikeres, mégis fontos mozzanat ez, hiszen európai viszonylatban is mutatta a testületnek a korszerű tudományos kérdések iránti fogékonyságát.

A 19. század közepén Révész Imre teológus az *Új Magyar Múzeumban* (1850, 1851) magyarázat nélkül, szótárszerűen összeállított helynévgyűjteményt⁴ közöl, amely kb. kétezer címszót tartalmaz az ország minden részéből. Ő elsődleges feladatnak a helynévgyűjtést tekinti, és nem a magyarázatot. Ugyanakkor egy másik közleményében⁵ Révész kifejti, hogy a helynévmagyarázathoz szükség van összehasonlító anyagra is, sőt a rokon nyelvek és a magyarsággal együtt lakó népek helyneveivel való egybevetés is elengedhetetlen.

Balkányi Szabó Lajos, aki Révész Imréhez hasonlóan szintén Debrecenben élt, talán az ő hatására, 1865-ben kétszáznál több debreceni helynevet közöl. Ez az első közlés, amely egyetlen településre vonatkozik, igaz, nem teljes az anyag, de a közlőknek nem is volt ilyen szándéka.⁶

3 GRÓF TELEKI JÓZSEF: *Egy Tökéletes Magyar Szótár'. Elrendeltetése, készítése módja. 1817. esztendőre = Jutalom feleletek a' Magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire.* II. Kiad. HORVÁT István. Pest, 1821. Ebben a munkában a következőt írja: „A tulajdon neveket, azok akár embereknek, akár Országoknak tartományoknak, városoknak, hegyeknek, vizeknek, helységeknek 's a' t. nevezeteik legyenek, nagyobb részint nem találjuk fel a szótárokbá (...) Egy hasonló második toldalékában lehetne a' nevezetesebb hazai vidékek, Városok, helységek, vizek, hegyek 's a' t. és az olly idegen tartományok, Országok, városok, 's a' t nevezeteit, mellyeknek nyelvünkben különös eredeti nevek vagyon, felvenni. Ezek tulajdonképen inkább a' földleirási Lexiconokba tartoznának, mivel mindazonáltal azok nélkül a' közbeszédben sem lehetünk el, és különösen a' hazaiak nemzésének megvisszálása, nyelvünk egész alkotásába, nagy világot önthet, azokat a' nyelvünk gyarapodását tárgyazó szótárunkban egészen elmellőznünk nem lehet, sőt a' szónemzés' vóltaképen való kifejtésének tekintetéből kénytelenek leszünk, a' hazai helységek vizek és erdők közül némelly kevésbe nevezetésekről is említést tenni”. Uo. 17–18.

4 RÉVÉSZ Imre: *Magyar helynevek.* I–III. Új Magyar Múzeum I(1851). 1. sz. 510–513; II(1851). 1. sz. 161–164, 310–315.

5 Uő: *A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben.* Új Magyar Múzeum III(1853). 1. sz. 76–91.

6 BALKÁNYI SZABÓ Lajos: *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata.* Debreczen, 1865. 55.

Fontosnak tartom kiemelni Szabó Károly történész, bibliográfus, a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatójának ez irányú munkásságát is. Ő Köröstarcsa helyneveit gyűjtötte össze.⁷ Módszertanilag lényeges szemléletváltás jellemzi ezt a munkát: fontosnak tartja a helyismeretet, a lakosokkal (adatközlőkkel) való kapcsolatot, ismeretséget. Szerinte a gyűjtést települések és tájegységek szerint kell végezni, és ugyan-csak nála jelenik meg először a teljességre való törekvés igénye.

1853-ban egy, Toldy Ferenc nevéhez fűződő, újabb felhívást tett közzé az Akadémia helynevek gyűjtésére, magyarázatára, melynek végső célja az, hogy egy nagy „helyirati szótár” jöjjön létre. Ez a próbálkozás is kudarcba fulladt, nem volt számottevő érdeklődés e nagy lélegzetű munka iránt.

PESTY FRIGYES ÉLETRAJZA ÉS MUNKÁSSÁGÁNAK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Pesty Frigyes munkássága egyaránt fontos a nyelvészek és a történészek számára. Pesty 1823. március 3-án született Temesváron, polgári családban.⁸ Tanulmányait Temesváron, majd Szegeden végezte. Jó íráskészséggel rendelkezett, már diákkorában megmutatkozott irodalmi tehetsége. Azonban nem kötelezte el magát a költészet iránt, hanem a bölcsészettudományok több területén, de a természettudományokban is nagy jártasságra tett szert, igazi polihisztor volt. Mintegy nyolcezer kötetes könyvtárat gyűjtött össze. Jó önkritikával rendelkezett, mert az 1848-as forradalom előtti időből származó irodalmi termékeit sosem tette közzé. Pályafutásának alakulását az 1848–49-es forradalom és szabadságharc körül kialakult politikai hangulat befolyásolta, nézetei miatt Temesvár egyik külvárosába internálták, majd szolgálatait Klapkának felajánlva, beosztást kapott a hadminisztérium igazságügyi osztályára. 1849 augusztusában emigrált, Vidinbe ment. Októberben hazatért, majd bebörtönözték, Pesten tartották fogva novembertől februárig.

1850-ben alakult meg a Temesvári Kereskedelmi- és Iparkamara, mely Pestyt titkárává választotta, 1864-ig itt dolgozott. Eközben több érdekes megbízatást is kapott: 1857-ben Bécsben statisztikai kongresszuson vesz részt, de öt évvel később, 1862-ben részt vesz a londoni vilákiállításán is. Időközben az országban is sokat utazik, tanulmányozza a bányaipart és a mezőgazdaságot. Európában is utazgatott: járt Németországban, Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában is.

1858-ban sikerült lapot alapítania *Delejtű* címmel, amely hetente jelent meg, vegyes tartalommal. 1861-ig szerkeszti ezt a lapot, mely számunkra azért érdekes, mert

7 SZABÓ Károly: *A magyar helynevekről*. Új Magyar Múzeum I(1851). 1. sz. 370–377.

8 ORTVAY Tivadar: *Emlékbeszéd Pesty Frigyes rendes tagról = Emlékbeszéd a M.T.Akadémia tagjairól*. VII. 1. Szerk: A Főtitkár. Bp., 1891 (a továbbiakban ORTVAY: *Emlékbeszéd*).

helynévgyűjtéseket is közölt benne. Ugyanakkor, már az ötvenes évek elejétől kezdve foglalkoztatta a helynévgyűjtés és a helynevek tudományos jelentősége: számos, figyelemre méltó kijelentése árulkodik erről, melyek például a *Magyar Sajtó*-ban olvashatók.⁹ Olyan megállapításokat tesz, hogy a legszerencsésebb a helynévgyűjtést a lakóhelyünkön végezni, a helynevek ismerete a nemzeti öntudatot és a honismeretet egyaránt előmozdítja, hasznára van történettudománynak és a nyelvészetnek is. Ugyanakkor a helynevek a nyelvnek a hagyományokat leginkább őrző rétegéhez tartoznak, a nyelvbeli régiségek tanulmányozhatók általuk. Felhívja a figyelmet arra is, hogy pusztán hasonló hangzás, azaz „hang-hasonlat” alapján nem szabad etimológiai következtetéseket levonni.

1859-ben választotta a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, de székfoglalóját csak 1861-ben tarthatta meg,¹⁰ mert 1860-ban újra rövid osztrák fogságot szenvedett. 1861-ben megválasztják országgyűlési képviselőnek, majd 1864-ben a Pesten alakuló első Magyar Iparbank titkárává választják, így Pestre költözik. Hivatali teendői mellett érdeklődése egyre inkább a történettudomány felé irányul, 1867-ben kezdeményezi a Magyar Történelmi Társulat megalapítását, mely Ipolyi Arnold és Horváth Mihály támogatásával meg is valósult, ugyanekkor indították szakfolyóiratát, a máig megjelenő *Századok* címűt. A későbbiekben családi levéltárkutatással foglalkozott, számtalan munkája jelent meg, melyeknek értékelése a történészek feladata. 1876-ban választották meg második alkalommal is országgyűlési képviselőnek, ezúttal Körmöcbányán, 1877-ben pedig az Akadémia rendes tagjává avatták. Számos történelmi munkát publikált, erősen foglalkoztatja a horvát kérdés, ezt a problémakört több cikkben is taglalja.¹¹ Élete utolsó szakaszában a helynevek feldolgozása kerül a középpontba, 1888-ban jelent meg nagyszabásúra tervezett munkájának első kötete *Magyarország helynevei* címmel.¹² Ez a fontos műve azonban torzóban maradt: egyre súlyosbodó szívbetege miatt 1889. november 23-án hirtelen elhunyt.

A HELYNÉVGYŰJTÉMÉNYRŐL

A 19. században Pesty Frigyes volt az, aki egy, az egész országra kiterjedő helynévgyűjtést kezdeményezett, és sikerre is vitt. Érdeklődését a helynevek iránt minden

9 *Magyar helynevek*. Magyar Sajtó III(1857). 244. sz.

10 Akadémiai székfoglalójának címe *A templáriusok Magyarországon*. Vö. ORTVAY: *Emlékszed.* 13.

11 *Lehet-e államjogi szerződést kötni Horvátországgal?* Egyetértés VII(1885). 185–186; *Horvát szövetségesek*. Pesti Hírlap VII(1885). 246. sz.; *Az államegység és a horvátok*. Budapesti Hírlap VI(1886).107. sz.

12 Teljes címe: *Magyarország helynevei történelmi, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. MTA Történelmi Bizottsága, Pest, 1888.

bizonytal az Akadémia felhívásai és az *Új Magyar Múzeumban* megjelent cikkek keltették fel. Az 1850-es évek vége felé ő maga is közöl helynévkutatással kapcsolatos fontos megállapításokat, ugyanakkor saját szerkesztésű lapjában, a *Delejtűben* is folyamatosan közöl mások tollából is származó helynévmagyarázatok. Pesty jó szervezőkészséggel rendelkezett, és hamar átlátta, hogy a teljes országra kiterjedő helynévgyűjtést csakis a hivatalos szervek bevonásával lehet sikeresen lebonyolítani. 1863. március 26-án levelet írt Csengery Antalhoz, aki az Akadémia elnökhelyettese volt, országgyűlési képviselő, hogy támogassa egy országos helynévgyűjtés elindítását célzó szándékát.¹³ Időközben Pesty a Magyar Királyi Helytartótanácshoz, az erdélyi főkormányzókhoz, az oláh-, szerb- és német-bánsági határőrezred parancsnokságához, valamint a Titel-határvidéki zászlóaljhoz fordult a kérésével, hogy a helynevek gyűjtését hatósági munkaként rendeljék el. A megkeresett intézmények közül a Magyar Helytartótanács és az erdélyi főkormányzók válaszolt pozitívan, a Helytartótanács az Akadémiát, a főkormányzók az Erdélyi Múzeum-Egyesületet kérte fel véleményezésre a terv tudományos hasznát, illetve megvalósíthatóságát illetően.¹⁴ Mindkét felkért intézmény támogatásra érdemesnek ítélte a tervet, ami valószínűsíthető volt, hiszen Pesty az Akadémiánál élvezte Csengery pártfogását, annál is inkább, hogy pár évvel korábban Pestynek sikerült egy kiváló eredménnyel záruló gyűjtést lebonyolítania az Akadémia anyagi támogatására.¹⁵ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület is pozitív választ adott, ami szintén természetes, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a Történeti Szakosztályban bírálták el, amelynek Szabó Károly is tagja volt, aki, mint fentebb olvashattuk, maga is foglalkozott a helynevekkel.¹⁶ Ilyenformán tehát, mivel a helynévgyűjtés ügyét e két fontos tudományos intézmény támogatta, Pesty ugyanebben az évben¹⁷ először 3500, majd 6000 utasítást küldött a helytartótanácshoz, azzal a céllal, hogy minden községhez eljuthasson egy, és hogy a gyűjtés mihamarabb elkezdődjék. Később további 3000 kérdőívet nyomtattat, saját költségén. A kérdőíveket, a magyar mellett, a kisebbségek nyelvén, német, román, szlovák nyelven is kinyomtatják.

Némi késlekedés után, 1864-ben, az erdélyi gyűjtés elindításához szükséges lépéseket is megtették. A helynévgyűjtés ügyét segítette, hogy ebben az évben Pesty Temesvárról a fővárosba kerül, így a hírverés, a sajtóban való megjelenés is hatékonyab-

13 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 40.

14 Uo.

15 1860-ban Desseffy Emil az Akadémia alaptökéjének növelésére önkéntes adakozásra tett felhívást. Ezt Pesty felkarolta, és mintegy egy hónap alatt 15 000 forintot sikerült összegyűjtenie hazafias adományként. Vö. ORTVAY: *Emlékezésed*. 12–13.

16 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 42.

17 Ti. 1863-ban.

bá válik. A *Pesti Napló*ban¹⁸ is közöl cikket a kezdeményezésről, és már 1864 őszén jelentős eredményekről számol be a lap hasábjain.

A kérdőív szövege a következő volt:

„Helynevek _____ községből, _____ megyéből.

Az adatgyűjtés következő kérdőpontokra terjed ki:

1. A megyének, kerületnek, járásnak, széknek neve, hová a helység tartozik. A terület ezen politikai felosztásán kívül némelykor vidék, környék, táj is bir külön elnevezéssel, vagy több falvak csoportozata közös név alatt ismertetik. A hol ilyesmi előfordul, az összeírásban figyelembe veendő, és ha lehet magyarázandó.

2. A községnek, városnak hányféle neve él most; melyik neve bir csak helybeli elterjedéssel, melyik ismeretes országszerte. – Sajátos jelenség, hogy a magyar és román falvak a körülfekvő szász falvak által Erdélyben német elnevezést nyernek, mely elnevezésről az illető magyar és román falvak lakosainak sejtelmük sincs, és mely különben is csak kis elterjedéssel bir. Viszont sok szász és román falu magyar névvel is bir, miről az illető szász és román falvaknak tudomásuk nincs. Ily viszonyok az ország minden részeiben foroghatnak fenn, hol több ajku a lakosság, azért felemlitendők.

3. Volt-e hajdan a községnek más elnevezése? Vagy tán csak különféle kép iratott a mostani helynév?

4. A község mikor említetik legkorábban?

5. Honnan népesítetett?

6. Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, irott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helynévre nézve?

7. A község határában előforduló többi topographiai nevek, például: mező, dülő, szántó, forduló, legelő, kaszáló, puszta, sivatag, liget, berek, erdő, rengeteg, zug, határ, tanya, csárda, major, szállás, kert, szőlős, árok, rom, irtvány, tisztás, hát, halom, domb, csucs, orom, magaslat, fensík, hegy, hegygerinc, hegylány, szikla, bérc, bánya, barlang, örvény, szoros, zuhatag, forrás, kut, ér, tó, folyó, patak, (megkülönböztetvén minden nevet, melyet ilyen fő- és mellékpartak eredetétől egészen kifolyásáig más folyóba nyert), mocsár, posvány, láp, ingovány, nádas, rét, kompállás, rév, gázló, sziget, fok. stb. Lényeges feladata az összeírásnak, hogy az itt említett tárgyak tulajdon nevei

18 *Hazánk helynévtára ügyében.* Pesti Napló 15(1864). 4216. sz.

minél kimerítőbben és minél pontosabban följegyeztessenek. Ahol lehet, itt is a 6-ik pont alatti kérdés figyelembe veendő. Ide tartozik sokszor a külvárosok, városrészek, utak, térek (!) és utcák neveinek felemlgetése, ha ezen nevekben valami eredetiség lappang, vagy ha nemzeti emlékekkel összekapcsolvák, és így rólok történetileg vagy nyelvészetileg valami felderítés várható. Mezők, dűlők, szántók, legelők, puszták, rétek, fordulók és hasonló tárgyak neveinél célszerű volna az illető tárgy természeti tulajdonságáról rövid megjegyzést tenni, minthogy abból sokszor felvilágosítást vehetni a név értelmére. Például: Gányér, vizes, lapályos szántóföld Szalontán. Kós tava, szép legelő, erdős hegyek közt. Karakó, csavargó patak. Gyűrűzug, egy zug, mely körül a Berettyó félkört képez. Ondód sík fekete föld, néhol szíkes Debrecennél. Szódob, egy völgy, mely jól visszhangzik, Biharban. Tőtevény, feltöltött és árkolt szántóföld, Kocsordon. Üllő, állóvíz, mely kiszáradni nem szokott, Karcagon. Petrisán, nagy őserdő, melyben őzek is vannak, Békésben. Vica, vízér, melyben sok apró hal van, Békésben. Siskadűlő, szántóföld pusztja a kecskeméti határban, hajdan falu. Ders, egy tiszta s talán irtott hely az erdőben, biharmegyei Siteren. Bágy, rétes víz, mely igen lassan foly, H. Nánáson. Bokróc, kút cserés, bokros helyen, Margitán. Világos, hogy hol a 2–6-ik pontban kért közleményeknek helye nem lehetne, ott a helynévhez legalább ily, a természeti tulajdonságot illető jegyzéseket mindig csatolhatni. Végre a 7-ik pont alatti helynevek érdekében van, hogy az illető megnevezett tárgynak fekvése is emlegettessék, t. i. neveztesse a határos, szomszéd területek”.¹⁹

*A Pesti Naplóban Magyarország helynévtárának ügye*²⁰ című cikkében Pesty a gyűjtési mozgalom céljáról is értesíti a nagyközönséget, s ez nem más, mint Magyarország történeti helynévtárának létrehozása. Ebből a cikkből kitűnik, hogy Pesty teljességre törekedett, ezért minden élő „topographiai név” felveendő volt, de emellett szorgalmazta az elpusztult településnevek feltüntetését az oklevelekből is. Ugyanakkor igyekezett felhívni a figyelmet a telekkönyvi térképekre, a régi terv- és térrajzok helynévanyagára is. Hogy a gyűjtési kedvet serkentse, és ösztönözze a kérdőívek mielőbbi visszaküldését, az akkorra már beérkezett anyagból Pesty kiemeli a legjobb, legalaposabb gyűjtéseket is (bár ekkor az erdélyi anyag még nem érkezett be hozzá). 1865 elején Pest városának tanácsulése is foglalkozott az ügygel, Duliczky Vilmos

19 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás.*

20 Pesti Napló 15(1864). 4417. sz.

levéltáros kapta a feladatot, hogy elkészítse a főváros helynévanyagának összegyűjtését.²¹

1865 végére, 1866 elejére befejeződött Pesty gyűjtési mozgalma, 68 vaskos kötetben eljutott hozzá az összegyűjtött anyag²². Azóta sem sikerült ekkora mennyiségű adatanyagot összegyűjteni egy időben, egyetlen nagy szinkrón anyagként az eltelő százötven évben. Erre több próbálkozás volt, legújabbban a *Magyar Nemzeti Helynévtár Program*²³ vállalkozik a feladatra, ezúttal minden adott, hogy sikerüljön a tervet véghez vinni.

Pesty Frigyes helynévgyűjteményének kéziratos anyagát az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzik.²⁴ Tekintettel arra, hogy a gyűjtésben nagyon sokan részt vettek, igencsak egyenetlen az anyag, vannak nagyon részletes leírások is, de találni olyan települést is, ahonnan alig néhány adatot küldtek be, sőt esetleg egyáltalán nem küldtek be helyneveket. Ezt a tényt már a gyűjtések beérkezése során is tapasztalta Pesty, éppen ezért kieszközölte, hogy 1865-ben a magyar királyi helytartótanács kérjen kiegészítéseket, hiánypótlásokat a nem kielégítő módon elvégzett gyűjtésekhez. Ezt a helytartótanács meg is teszi, újabb felszólítást küldve ki.²⁵

A HELYNÉVGYŰJTEMÉNY UTÓÉLETE, HATÁSA A TUDOMÁNYOS KUTATÁSBAN

A helynévkincs kiaknázásáért Pesty nem sokat tett, állapítja meg Szabó T. Attila,²⁶ aki szerint valószínűleg maga is meglepődhetett az anyag gazdaságán, hatalmas méretei talán eltántoríthatták a részletes feldolgozástól. A 60-as évek végétől Pesty, mint fentebb leírtam, leginkább történettudománnyal foglalkozott, és háttérbe szorult a helynevek iránti érdeklődése. Élete vége felé látott napvilágot azonban egy többkötetesre tervezett munka első kötete *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*²⁷ címmel, amelyben történeti, földrajzi és nyelvészeti tények figyelembevételével magyarázza a helyneveket. Ebben a munkájában részben a helynévgyűjtemény anyagát tárgyalja, de más olyan térségekre is kiterjesztette a vizsgálatot, ahol magyarok éltek.

21 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 44.

22 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás* című munkájában részletezi a beérkezett anyagmennyiség felhasználását. (Vö. Jegyzetek 499–500.)

23 Vö. https://mnhp.unideb.hu/oktatas_tananyagok.php (Utolsó megtekintés: 2023. 06. 07.)

24 Jelzete: Fol. Hung. 1114.

25 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 82–84.

26 Uo. 45.

27 Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. MTA Történelmi Bizottsága, Bp., 1888.

A fenti nagy munkája mellett azért Pesty több cikket, tanulmányt is közölt, amelyeknek forrásanyagául a helynévgyűjtemény szolgált, ezeknek zöme a *Századok* című folyóiratban jelent meg.²⁸

Bár magát a helynévgyűjteményt sohasem dolgozták fel teljes egészében, még részben is kevésbé, Pesty nagy helynévgyűjtési mozgalma mégsem maradt eredménytelen. Utóhatásaként fontos kiemelni, hogy a 19. század utolsó negyedében megsza- porodtak az ilyen jellegű gyűjtések, feldolgozások. Ilyen például az Ortvay Tivadar munkássága, aki elsőként írta meg Magyarország történeti vízrajzát.²⁹ 1872-től az induló *Magyar Nyelvőr* című folyóirat, melynek főszerkesztője Szarvas Gábor, a népnyelvgyűjtési munkatervének fontos részeként tekint a helynévgyűjtésre is, így a nyelvészek számára is fontossá válik a gyűjtőmunka. Ekkoriban válik hangsúlyossá a korabeli anyag összegyűjtésének a fontossága, és kevesebb figyelmet fordítanak az elméleti vizsgálatokra (korábban a magyarázaton volt a hangsúly). A folyóiratban megjelenő helynévgyűjtések leginkább pusztá felsorolások, és gyakran nagyon hiányosak is. Pesty Frigyes nagy vállalkozása a későbbiekben hasonló célok kitűzésére serkent más kutatókat is. Erdélyben Szabó T. Attila iskolateremtő munkássága, a történeti és élőnyelvi helynévgyűjtési programja is teljes körű helynévgyűjtést és fel- dolgozást tervezett, de a második világháború, majd a kommunizmus nem tették le- hetővé terve megvalósítását. Tervét a *Kalotaszeg helynevei*³⁰ című kötete illusztrálja, valamint a történeti helynévgyűjtését közlő többkötetes sorozat, melyet csak a 2000- es években sikerült megjelentetni.³¹ A 1970–80-as években Magyarországon, Erdély- ben pedig különösképpen a kommunizmus bukása után, 1990-től kezdődően vett nagyobb lendületet a helynévgyűjtés és a gyűjtések közlése. Ezekről több számvetést is készített Hajdú Mihály, Hoffmann István,³² Murádin László,³³ illetve Csomortáni Magdolna.³⁴ Újjáalakulása után az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a hagyományokat követve, újra célul tűzte ki a helynévgyűjtés és -feldolgozás támogatását. Ennek a

28 *Magyarország vízhálózata a régi korban*. Századok I(1867). 68–78; *Magyarországi helynevek, Buziás, Kerlés, Szeben*. Századok II(1868). 109–119; *Magyar helynevek*. Századok IX(1875). 650–653.

29 Ortvay Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. I–II. MTA Történelmi Bizottsága, 1882.

30 SZABÓ T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. I. Adatok. Kvár, 1942.

31 SZABÓ T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése*. I–XI. Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ Mihály és társai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2001–2010.

32 HOFFMANN István: *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2003.

33 MURÁDIN László: *Az erdélyi magyar helynévgyűjtés eredményeinek falvankénti irodalma*. NyÍrK LVII(2013). 2. sz. 169–189.

34 CSOMORTÁNI Magdolna: *A romániai magyar helynévkutatás néhány időszzerű kérdése*. Erdélyi Múzeum LVIII(1996). 3–4. sz. 338–343.

programnak köszönhetően látott napvilágot Aranyos vidékének helynévanyaga.³⁵ Napjainkban a Magyar Tudományos Akadémia a Nemzeti Kutatási Programok közé emelte a *Magyar Nemzeti Helynévtár Programot* (MNHP), amely nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy modern eszközökkel és korszerű szemléletmóddal megvalósítsa a kétszáz éve kitűzött célt: összegyűjtse és dokumentálja a magyar nyelvterület helyneveit.³⁶

Bár háttérbe szorul, sosem került ki teljesen a kutatók látószögéből Pesty helynévgyűjteménye. A későbbiek során, a 20. században is egyes települések vagy kistájak névtani (vagy történeti) monográfiájának történeti helynevei közé besorolták, beillesztették Pesty gyűjteményének idevonatkozó helynévadatait.³⁷ Hajdú Mihály 2006-ban számba vette mindazokat a munkákat, amelyek Pesty Frigyes helynévgyűjteményének megjelentetését célozták,³⁸ illetve valamilyen módon beépítették az adatokat nagyobb helynévi összeállításokba, gyűjteményekbe a történeti és jelenkori nevek közé. Bizonyos településtörténeti monográfiákban szó szerint vagy betűhíven közölték a településre vonatkozó teljes Pesty-anyagot.³⁹ Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben Pesty Frigyes helynévgyűjteményének egy részét önálló kötetekben is kiadták. Általános szempont, hogy egy kiadvány egy-egy nagyobb táj- vagy közigazgatási egységet (megye) tegyen közzé. A Székelyföld kötetei nem követik az akkori közigazgatási felosztást, ez okozhat zavart a települések azonosításakor, de a közlés sem betűhív, hanem a mai helyesíráshoz igazított.⁴⁰ Teljes egészében pontos, betűhív átírásban, jegyzetekkel, mutatókkal ellátott kötet jelent meg az 1990-es években a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványa-

35 TAMÁS Csilla–ANDRÁS Zselyke: *Aranyos vidékének helynevei. Erdélyi Magyar Helynévtár*. I/1. EME, Kvár, 2020.

36 Lásd online <https://mnhp.unideb.hu/index.php>

37 Ilyen munkák például SZABÓ T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. I. Adatok. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kvár, 1942; HAJDÚ Mihály: *A Csepel-sziget helynevei*. Akadémiai, Bp., 1982.

38 HAJDÚ Mihály: *Pesty Frigyes Helynévgyűjteményének megjelentetése* Névtani Értesítő 28(2006). 205–215.

39 A teljesség igénye nélkül ilyenek például JANITSEK Jenő: *Bardócszék hely- és családnevei*. Bp., 1993 (Magyar Névtani Dolgozatok 118); JANITSEK Jenő–SZÓCS Lajos: *Atyha jelenkori és történeti hely- és családnevei*. Bp., 1998 (Magyar Névtani Dolgozatok 158); JANITSEK Jenő–FERENCZI Réka: *Székelydályha jelenkori és történeti hely- és családnevei*. Bp., 2003 (Magyar Névtani Dolgozatok 186); HINTS Miklós: *Mezőségi magyar falvak helynevei*. Bp., 1993 (Magyar Névtani Dolgozatok 121); PALKÓ Attila: *A Maros-Torda megyei Magyaró hely- és családnevei*. Bp., 1998 (Magyar Névtani Dolgozatok 160).

40 Ilyen például *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége*. I. Közzéteszi: CSÁKI Árpád–COROI Artúr–DEMETER Lajos. OSZK–Székely Nemzeti Múzeum, Bp.–Sepsiszentgyörgy, 2012.

ként, *Bihar vármegye* címmel.⁴¹ A kiadvány helységnévmutatója a megváltozott nevű településeket, helynévmutatója a névelemeket is tartalmazza. Van külön személynév- és tárgymutatója, valamint a mellékelt térképhez külön helységnévmutató tartozik. Ez a kiadvány mintaként szolgál azokhoz a kötetekhez, amelyek az MNHP részeként megjelentek,⁴² és meg fognak a továbbiakban jelenni.

PESTY FRIGYES HELYNÉVGYŰJTEMÉNYE – KOLOZS VÁRMEGYE

Az MNHP-nek része az a munkálat is, melynek célja Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteményének kiadása betűhív átírásban, mutatókkal együtt. Jelenleg Kolozs vármegye kéziratos gyűjtésének kiadása van előkészületben. A folyamat még nem zárult le, az eddig elvégzett munka során különféle érdekes tapasztalatokról számolhatok be.

A teljes Pesty-helynévgyűjtést, így Kolozs vármegye anyagát is, az OSZK Kézirattárában őrzik. Nem különálló kötet, a 116. oldalon kezdődik az anyag rész, előtte a mezőtúri járás anyaga van bekötve, ennek utolsó, 115. oldalán a Túrkeve név szerepel. A 116. oldal tetejére ceruzával van ráírva: *Kolozs vm.*, alatta *Erdély Ország* szerepel, nagybetűkkel (1. kép). Az utolsó település a kötetben Zsobok, az 552. oldalon végződik a vármegye adatanyaga.

Kolozs vármegye kilenc járásra volt felosztva, ezek a következők (2. kép): Bánffyhungyadi járás, székhelye Bánffyhungyad; Gyalui járás, székhelye Gyalu; Hídalmási járás, székhelye Hídalmás; Kolozsvári/Kolozsi járás, székhelye Kolozsvár; Mezőörményesi járás, székhelye Mezőörményes; Mocsi járás, székhelye Mocs; Nádasmenti járás, székhelye Kolozsvár; Nagysármási járás, székhelye Nagysármás; Tekei járás, székhelye Teke.

A települések sorrendje az ábécérendet követi, és nem az adminisztrációs felosztást. Ez először megzavarhatja az anyag használóját, mert, ha olyan település következik betűrend szerint, amelyik egy más járásba tartozik, mint az előző – és ez gyakran megesik –, akkor esetleg eléje helyezve találunk egy táblázatot, amely felsorolja az adott járás településeit. Nyilvánvaló, hogy eredetileg, mivel a gyűjtés a helyi adminisztráció segítségével zajlott, Pesty az anyagot az adminisztrációs beosztásnak megfelelően kapta vissza, aztán időközben a könnyebb kereshetőség kedvéért az egyes vármegyék anyagát a települések szerinti betűrendbe rendezték. Így viszont kimarad-

41 *Pesti Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. I–II. Bihar vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN István–KISS Tamás. Debrecen, 1996–1998.

42 *Pesti Frigyes kéziratos helynévtára 1864. Máramaros vármegye.* Közzéteszi MIZSER Lajos–SEBESTYÉN Zsolt. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2023.

tak olyan táblázatok, általános leírások, amelyeket eredetileg a járások anyagának elejére terveztek, írtak, és ezeket utólag így tudták kötni az adatanyaghoz.

Mivel a helynévgyűjtéseket a leggyakrabban a falusi jegyzők vetették papírra, természetes, hogy az anyag különböző kezek írását tartalmazza. Ezek minősége változó, vannak szép, tiszta, olvasható, gondosan megszerkesztett szövegek, és vannak nagyon nehezen betűzhető, rendetlen írásképű anyagok is. Az összefűzött kötet tartalmaz üres oldalakat is, egyébként az egészet többször is, különböző kezek, átszámozták.

Helyenként ugyanaz a szárazpecsét látható, szövege: *Archiv./Gubernial/M. P./Transylv.*

Kolozs vármegye anyaga a Kolozsi járással, Ajton községgel kezdődik (1. kép). A válaszok követik az *Útmutató* kérdéseit, a válaszokat általában meg is számozzák, nemcsak az ajtoni anyagban, hanem jellemzően szinte minden település válaszádi.

Az ajtoni anyagról elmondható, hogy viszonylag jól olvasható, elég sok dűlőnevet tartalmaz, lelkiismeretes munkát végzett a megbízott. A beküldött gyűjtés formája szinte azonos minden településnél, így itt is a következő: a számozott válaszok után, a gyűjtés végén legtöbbször látható a helység pecsétje, majd a keltezés olvasható, a hitelesítők neve, illetve az aláíró jegyző aláírása zárja a sort.

Mivel Kolozs vármegye lakossága többnemzetiségű, ezt a válaszok is jól tükrözik, különösképpen azért is, mert Pesty a kisebbségek nyelvén is elküldette a kérdőívet. Így a válaszok is magyar, román (4. kép) és német (6. kép) nyelvűek, illetve sok olyan magyar szöveggel találkozni, amely a magyar név mellett tartalmazza a románt is. Olyan román település is előfordul, ahonnan a jegyző a szöveget magyarul írja, de a helynevek románul jelennek meg, és azokat a jegyző maga igyekszik magyarra fordítani, illetve magyarul magyarázni. Az oldalakon a szöveg lehet egy- vagy kéthasábos elrendezésű, többségében egyhasábos, de például a Bábonyról érkezett gyűjtés elrendezése kéthasábos (3. kép).

Annak ellenére, hogy Pesty nagy gondot fordított arra, hogy minél pontosabb, bővebb anyagot tartalmazó kérdőíveket kapjon vissza, nem mindenki tett eleget a felhívásnak. Például Burjánosóbudáról (ma Bodonkút) egy levél van bekötve az alább közölt szöveggel, de ugyanaz a (Halászi nevezetű) jegyző Diós falut illetően is ezt a levelet küldi el. Ilyen vagy nagyon hasonló szöveg többször is megismétlődik más-más kézírással:

„Tekintetes Szolga Biro Úr!

Folyó évi 111. szám alatt kiküldött azon rendeletinek, miszerént Helységünkbe a Helynevekre vonatkozó regibb, és újabb változási adatokrol ki mutatást tégyünk: Előljároságunk eleget nem tehet, mivel ok irataínk nem léve, minden tudakozásaink után sem találhatunk oly egyénekre ki a ki tűzött dolog értékébe leg kisebb biztos felvilágosítást tehessen.

Melynek jelentésem után alázatos tisztelettel vagyok.
A Tekintetes Szolgabiro urnak
B. O. Budán 1864. 28 Octob.” (5. kép)

A Kolozs vármegyei kötetet lapozva, az átírást végezve elmondhatom, hogy gazdag anyagot tartalmaz, annak ellenére, hogy a fentihez hasonló levelek is előfordulnak, illetve van olyan település, ahonnan csupán négy-öt helynévi adatot küldtek be, zömében rendszeres, körültekintő leírásokat kapunk a település határáról, szomszédairól, dűlőiről. Olvashatunk érdekes névmagyarázatokat is, melyek legtöbbször nem szakszerűek, de több jegyző szívügyének tekintette, hogy legjobb tudása szerint indokolja meg a hely elnevezését. Így több helyi népszokásról értesülhetünk, illetve mondákat olvashatunk. Olyan jegyző is van, aki régészeti lelet feltárásáról számol be, sőt annak sorsát is megosztja az olvasóval.

ÖSSZEGZÉS

Pesty Frigyes kéziratos helynévtára másfél száz éves, és elmondható, hogy még mindig nem ismerjük azt teljes egészében. Minden hibája, egyenetlensége ellenére olyan értéket képvisel, amelyhez hasonlót még azóta sem sikerült felmutatni a helynévgyűjtés terén. A mindössze két-három év alatt elkészített gyűjtések értékes szinkron metszetét mutatják a korabeli Magyarország helynévanyagának. Bízunk benne, hogy az MNHP jelenlegi vállalása lesz a következő, amely most már a nagyközönség és a tudomány számára egyaránt hozzáférhetővé teszi a magyarlakta területek szinkron helynévanyagát immár a 21. század első két-három évtizedéből.

FRIGYES PESTY'S COLLECTION OF TOPONYMS

Keywords: *collection of toponyms; synchronic collection; the antecedents of toponym collecting initiated by Frigyes Pesty; the impact of Pesty's manuscript collection of toponyms on onomastic researches*

In this study the author presents the toponym collection-movement initiated and organized by Frigyes Pesty in 1864–1865, and the results of this movement. The author reviews the antecedents of the toponym collection-movement, the emergence of scientists' interest in toponyms, and the announcement of the first scientific plans to systematically collect toponyms. These drew Pesty's attention to the collecting of toponyms, and – as an important scholar of the era, with the qualities of a good organizer – he managed to gather the first collection of synchronic toponyms from the territory of the entire country more than one and a half century ago. The result was more than sixty volumes of manuscripts, the largest

collection of synchronic toponyms up to the present. The second part of the study refers to the impacts of this scientific achievement, the consequences it had, the use of the collection and the editing of the volumes that have been preserved as manuscripts until now.

COLECȚIA DE TOPONIME A LUI FRIGYES PESTY

Cuvinte-cheie: colecție de toponime; colecție sincronă; antecedentele colectării de toponime inițiat de Pesty Frigyes; impactul colecției de manuscrise de nume de toponime a lui Pesty asupra cercetării în onomastică

În acest studiu autorul prezintă mișcarea de colectare a toponimelor inițiată și organizată de Frigyes Pesty în anii 1864-1865 și rezultatele acesteia. Autorul face un bilanț al antecedentelor mișcării de culegere de toponime, apariția interesului oamenilor de știință pentru toponime și anunțarea primelor planuri științifice de a colecta sistematic toponimele localităților. Acestea au îndreptat atenția lui Pesty către colectarea toponimelor. Fiind un savant marcant al epocii, cu calități de organizator, acesta a reușit să realizeze prima culegere de toponime sincronică de pe teritoriul întregii țări în urmă cu mai bine de o sută cincizeci de ani. Cele peste șazeci de volume manuscrise realizate în acest fel constituie cea mai mare colecție de toponime sincronică până în prezent. A doua parte a studiului discută impactul acestei realizări științifice, utilizarea colecției și editarea volumelor care până în prezent au fost păstrate ca manuscrise.

FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteményéből. Lelőhely: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1114/22. (Az illusztrációk a kéziratos anyag mikrofilmes másolatáról készültek.)

From the manuscript of Pesty Frigyes' collection of toponyms. Source: Széchényi National Library, Manuscripts, Fol. Hung. 1114/22. (Pictures taken from the microfilm version of the collection.)

Din manuscrisul colecției de toponime al lui Pesty Frigyes. Sursă: Biblioteca Națională Széchényi, Budapesta, Colecții speciale, Fol. Hung. 1114/22. (Fotografiile făcute de pe copiile de microfilme ale manuscrisului.)

1. A Kolozs vármegyei rész első oldala, Ajton.
The first page of the collection from Cluj county, Aiton.
Prima pagină a materialului din județul Cluj, Aiton.
2. Az ajtoni anyag végét tartalmazó oldal, mellette egy táblázat a vármegye kerületeiről és járásairól.
The page containing the end of the material from Aiton, next to a table about the districts of the county.
Pagină cu sfârșitul materialului din Aiton, alături un tabel despre raioanele județului.
3. Bábonyból küldött válaszevél, kéthasábos elrendezésben.
Reply sent from Băbiu, in two columns.
Răspuns trimis de la Băbiu, aranjat pe două coloane.

4. Egyik oldalon Pesty utasítása a helynévgyűjtést illetően, másik oldalon Kalotabökény helynévanyaga, románul.
On one page Pesty's instructions regarding the collection of toponyms, on the other the toponyms of Buteni village, in Romanian.
Pe o pagină instrucțiunile lui Pesty privind culegerea toponimelor, pe cealaltă pagină toponimele satului Buteni, în limba română.
5. Halászi jegyző levele a helynévgyűjtés kivitelezésének lehetetlenségéről.
Letter from notary Halászi, saying that it is impossible to collect the toponyms of the village.
Scrisoare din partea notarului Halászi, în care se menționează că este imposibil de realizat culegerea toponimelor satului.
6. A tekei anyag németül.
The toponyms of Teaca village, in German.
Toponimele localității Teaca, în limba germană.

1822. évi János vm.
György Szabó

1811-435

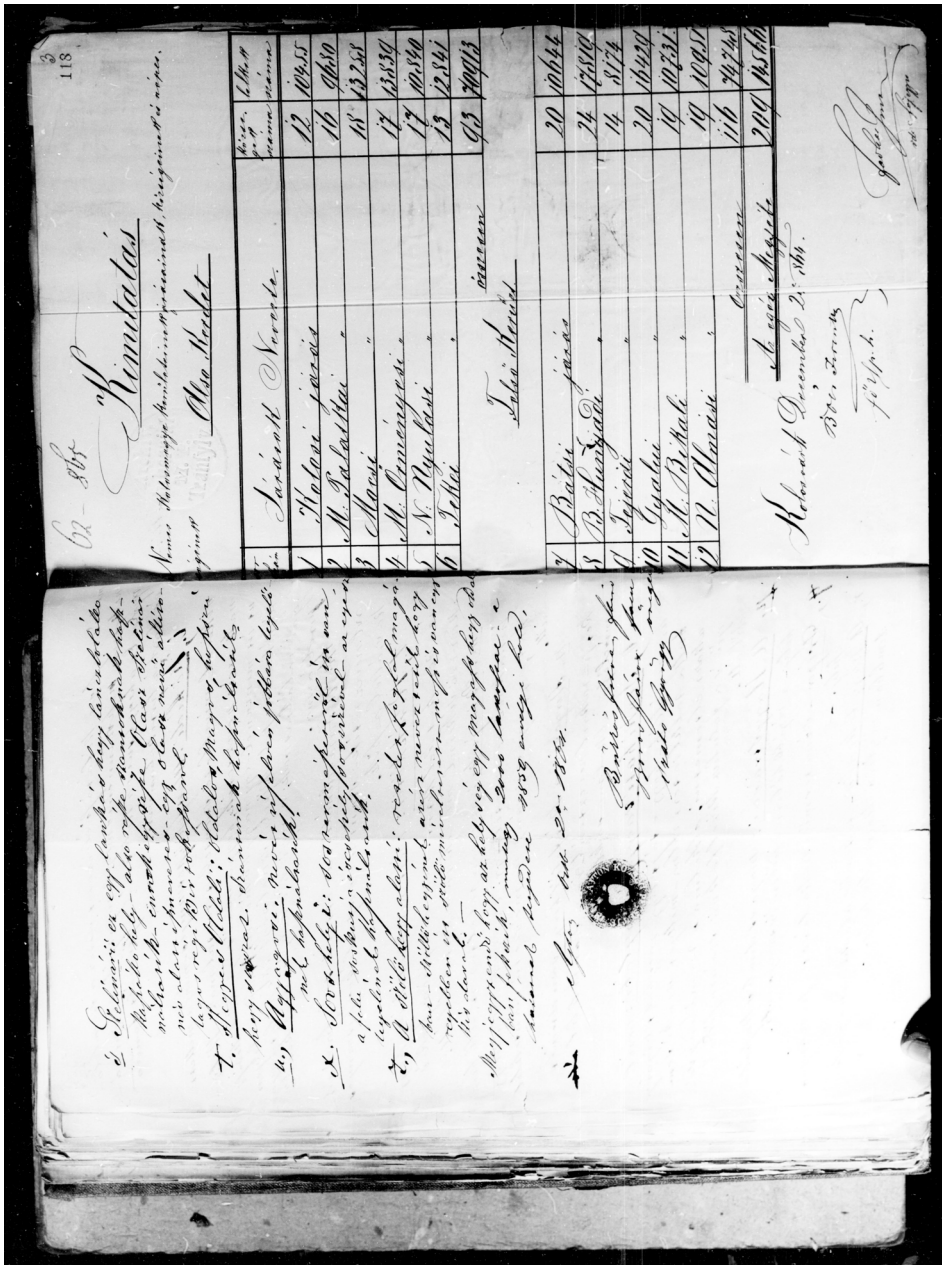
1) Kötésimnye, alacskulacsa, Kötésifarin,
 2) Ajron kőigőntésimnye was elmozdított, e minen
 "szarvasa" kő, s az, vögyes szöggyaralótak
 helyen,
 3) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 4) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 5) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 6) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 7) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 8) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 9) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 10) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,

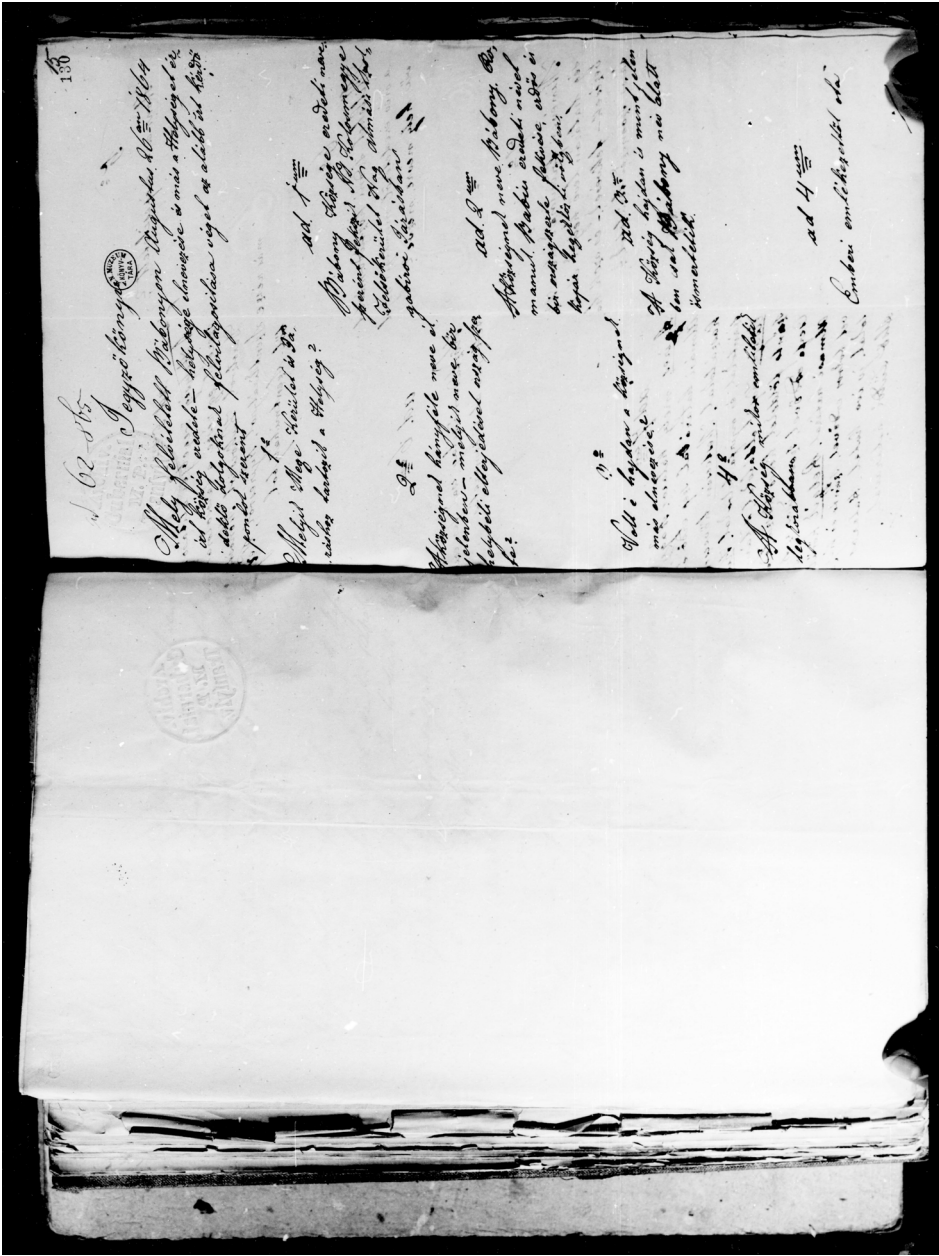
11) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 12) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 13) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 14) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 15) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 16) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 17) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 18) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 19) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,
 20) A kőigőntésimnye más elmozdított, e minen szarvasok,

Turhove

40
7
400

1. kép

138

1822-1823

1824

1825

1826

ad. 1

ad. 2

2

ad. 3

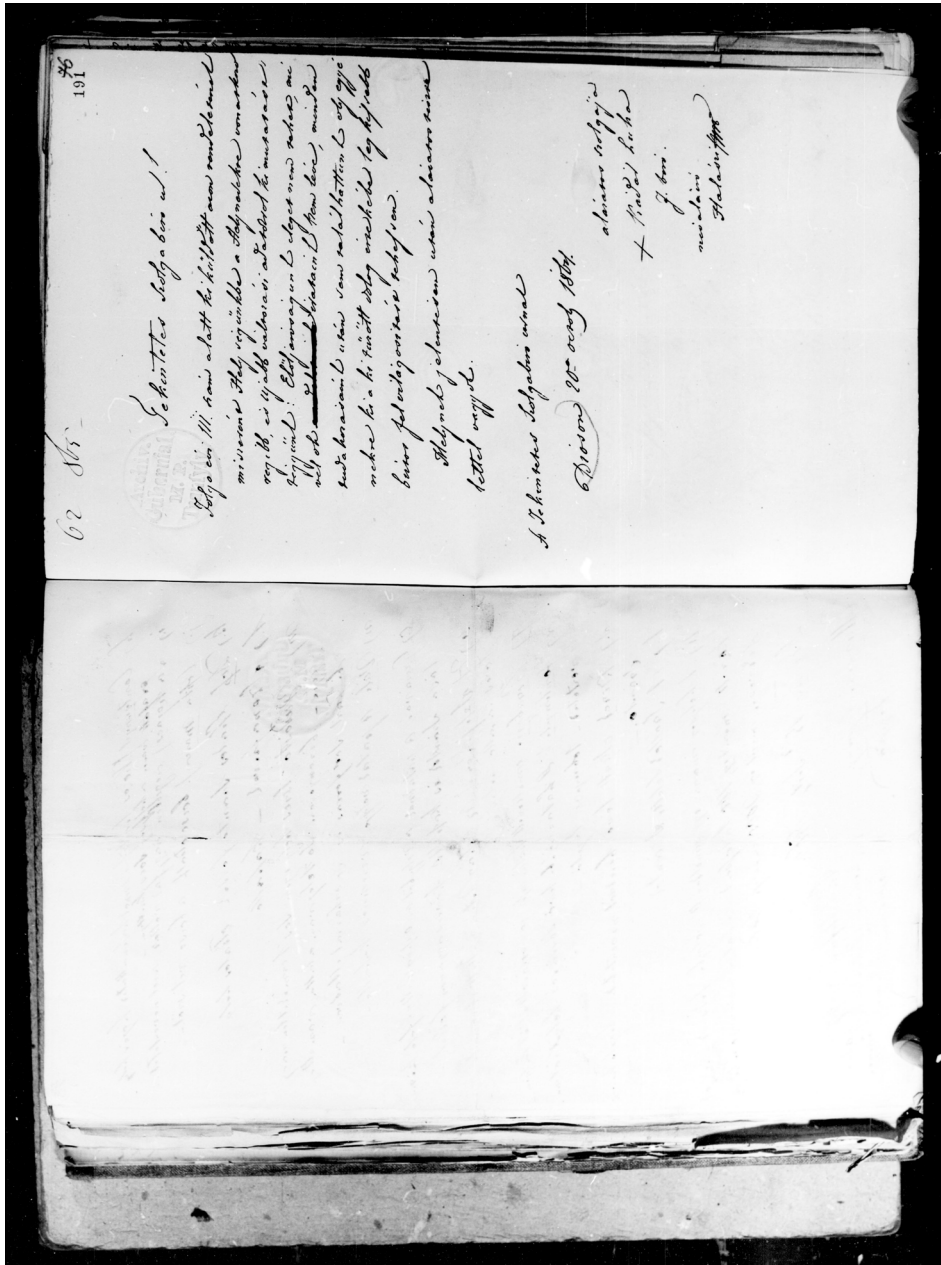
ad. 4

ad. 5

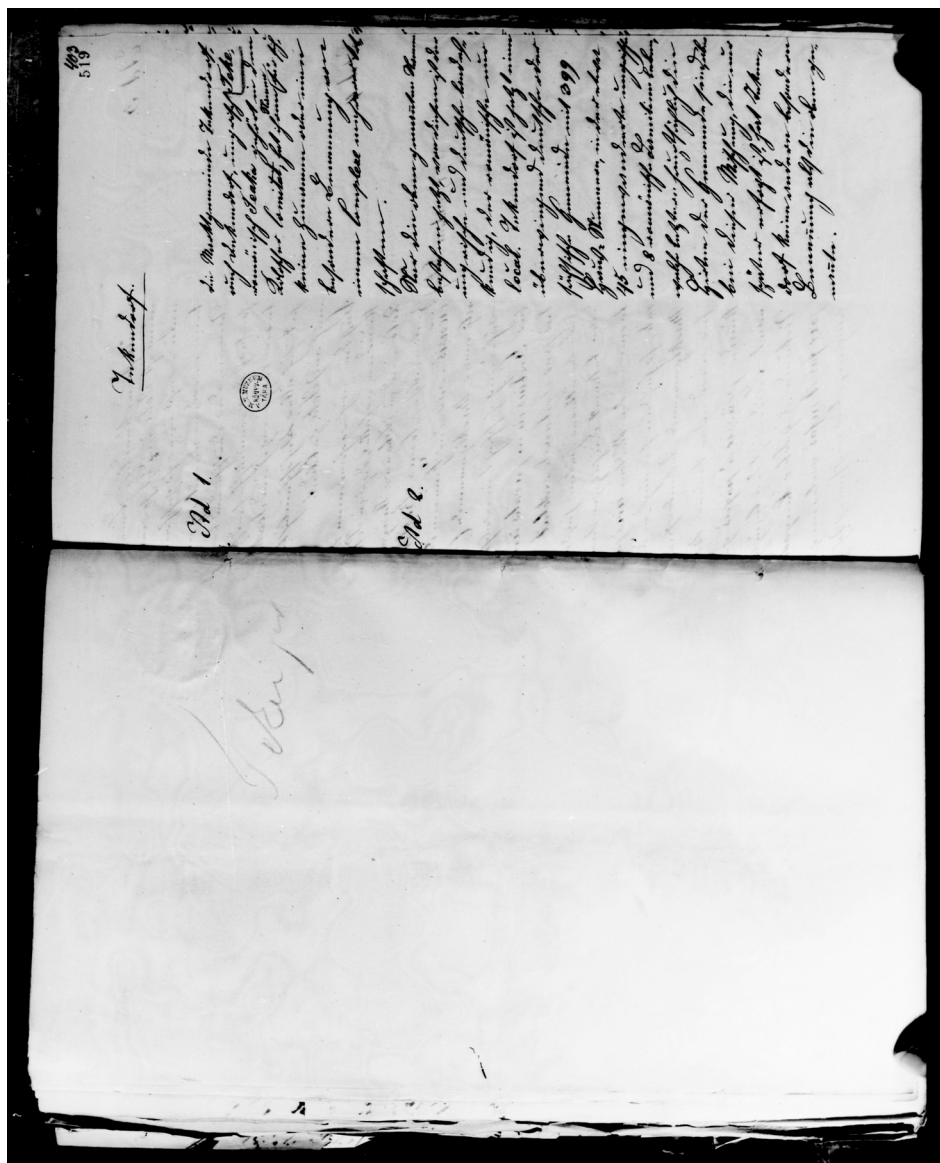
3. kép

5. kép

6. kép

BENŐ ATTILA–SÓFALVI KRISZTINA*

KÖZVETETT ROMÁN NYELVI HATÁS ÉS SZEMANTIKAI INTERFERENCIA A MEZŐSÉGI BESZÉLŐK NYELVHASZNÁLATÁBAN

Kulcsszavak: *nyelvi érintkezések; szemantikai interferencia; lexikai és grammatikai tükrözés; poliszém jelentésszerkezetek módosulása*

1. BEVEZETÉS

A kétnyelvű mezőségi beszélők nyelvhasználatában a román nyelvi hatás gyakori megnyilvánulási formái közé sorolható a szókölcsonzés és a kódváltás mellett a tükörszavak és a tükörszerkezetek, valamint a jelentéskölcsonzések érvényesülése. Míg az előbbieket a közvetlen kontaktusjelenségek csoportjába tartoznak, az utóbbiak közvetett kontaktusjelenségeknek minősülnek.¹ A közvetett átvételek eredményeként ugyanis nem jelenik meg új, lexémaértékű hangsor az átvevő nyelvben, mint a közvetlen (direkt) szókölcsonzés esetében, hanem az adott nyelv (nyelvváltozat) régóta használt szóalakjai és szóelemei gyarapodnak új jelentésekkel vagy összetételi formákkal.

A közvetett (indirekt) lexikai átvételek kevésbé feltűnőek a közvetlen (direkt) nyelvi átvételekhez képest, melyek kezdetben idegen, szokatlan hangalakok formájában jelennek meg, és a tulajdonképpeni szó- vagy morfémaölcsonzés, hangalakölcsonzés, visszakölcsonzés, betűszókölcsonzés, tulajdonnév-kölcsonzés jelenségeit foglalják magukban. A nyelvi érintkezések hatásának vizsgálatában eddig többnyire a közvetlen lexikai átvételekkel foglalkoztak, elsősorban azért, mert feltűnőbbek és gyakoribbak, másrészt azért, mert több ilyen jellegű adat áll a kutatók rendelkezésére.²

---

* BENŐ Attila (1968) nyelvész, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének egyetemi tanára, Kolozsvár, attila.beno@ubbcluj.ro
SÓFALVI Krisztina (1980) nyelvész, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszékének egyetemi adjunktusa, Kolozsvár, krisztina.sofalvi@gmail.com

1 PÉNTÉK János–BENŐ Attila: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. EME–Gondolat, Kvár–Bp., 2020. 306, 312.

2 Uo. 312.

A jelentéskölcsönzés összefügg a szavak többértelműségével, ugyanis „az átvevő nyelvben a szó jelentése egy vele ekvivalensnek minősített más nyelvi jel többértelmű jelentésszerkezetének mintájára lesz használatos”.³ A jelentésbeli kölcsönzők jelentéskölcsönzés eredményeképpen jönnek létre, ami azt jelenti, hogy az átvevő nyelvben adott, létező etimon az átadó nyelvi megfelelő etimon többértelműségének hatására egy addig nem ismert jelentéssel gazdagodik, a korábban is meglévő átvevő nyelvi elemek addig elő nem forduló jelentésbeli kontextusban válnak használatossá. Az erdélyi magyar nyelvváltozatokban ilyen például a *csenget* ’telefonon felhív’ (< r. *a suna* 1. ’csenget’, 2. ’felhív’), *gyűlés* ’ülés, kezelés’ (< r. *şedinţă* 1. ’ülés’, 2. ’gyűlés’), *régiség* ’szolgálati idő’ (< r. *vechime* 1. ’régiség’, 2. ’munkahelyi szolgálati idő’).

A tükörszavak abban különböznek a jelentéskölcsönzéstől, hogy itt nem a már létező szavakhoz rendelődnek újabb jelentések, hanem fordítással új, összetett vagy származékszók keletkeznek az átadó nyelvi minta alapján, az átvevő nyelvben korábban is meglévő nyelvi elemek újszerűen kombinálódnak egymással,⁴ pl. *csaláadorvos* ’házi orvos’ (< r. *medic de familie*), *küldőpapír* ’beutaló’ (< r. *bilet de trimiterie*).

A tükörkifejezések (tükörszerkezetek) fordítással keletkezett, két vagy több szóból álló szó szerkezetek (szintagmák) vagy nagyobb szintaktikai egységek, amelyek az átadó nyelvi szerkezettel az alkotóelemek és az összjelentés tekintetében is megegyeznek. A leggyakoribb tükörszerkezetek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban az igei alaptagú szó szerkezetek, pl. *telefont ad* ’telefonál’ (< r. *a da telefon* ’ua.’), *vizsgát ad* ’vizsgáztat’ (< r. *a da examen* ’ua.’), de előfordulnak jelzői szó szerkezetek is, pl. *családi orvos* ’házi orvos’ (< r. *medic de familie*).

Tanulmányunkban a mezőszégi beszélők nyelvhasználatában megnyilvánuló kontaktusjelenségek közül elsősorban a közvetett szóképzési jelenségekkel foglalkozunk. A közvetett nyelvi hatások ismert formái mellett bemutatjuk az érintkező jelentésszerkezetek egy sajátos formáját: az igék jelentésszerkezet-módosulását. Ez – amint látni fogjuk – többszörös jelentéskölcsönzésként is értelmezhető, és aktív kétnyelvűséget, a két ismert nyelv szemantikai rendszerének erőteljes kölcsönhatását feltételezi. A közvetett szóképzési jelenségekhez tartoznak a hibrid szavak és a hibrid szó szerkezetek is, mert ezekben megtalálható a közvetlen átvétel (idegen szó) és a közvetett hatás, a tükörfordítás is. A hibrid szavak olyan összetett szavak, amelyeknek egyik eleme idegen szó, a másik eleme pedig tükörfordítással hozzárendelt tag,⁵ pl. *taxatornő* ’női ellenőr’, *kasszabon* ’pénztári blokk’. A hibrid szó szerkezetek szintag-

3 Uo. 313.

4 Uo. 315. Vö. LANSTYÁK István: *A kölcsönzések rendszerezéséről* = uő: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcönzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram, Pozsony, 2006. 21; BENŐ Attila: *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. EME, Kvár, 2014. 43–47.

5 PÉNTEK–BENŐ: *i. m.* 315–318.

mát alkotnak, jellemzően névszói szerkezetekben fordulnak elő, például: *ekipafelelős* 'csoportfelelős'.

2. INTERJÚALANYOK, TELEPÜLÉSEK

Az adatgyűjtésre 2018–2022-ben került sor, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet *Nyelvcserefolyamatok a mezőségi szórványokban* programja keretében, a Domus Hungarica intézményi pályázatának támogatásával. A falvankénti átlagos 4–5, de helyenként több (eddig összesen 95) adatközlő 32 és 91 év közötti, magyar anyanyelvű személy, akik egyénenként eltérő szinten a román nyelvet is beszélik. Az adatgyűjtés, melyet a tanulmány szerzői végeztek, a bemutatott falvakban irányított, nem strukturált, narratív interjúk, hangfelvételek segítségével történt. A rögzített beszélgetések életinterjú-jellegűek voltak, amelyek során az adatközlőket életükről, gyerekkorukról, családjukról, a falu múltjáról, történetéről, az egyházi és más közösségi életéről, a helyi magyarság és a településen élő más nemzetiségűek közötti viszonyról, nyelvhasználati szokásaikról, román nyelvtudásukról kérdeztük. Eddig a következő belső-mezőségi településeken történt adatgyűjtés: Botháza, Buza, Feketelak, Magyarkályán (az idők során vele összenőtt Kályáni Vám és Kiskályán településekkel együtt), Magyarpalatka, Magyarszovát, Melegföldvár, Mezőkeszű, Mocs, Pusztakamarás, Vajdakamarás, Visa, Katona, Kispulyon. A falvak kiválasztása objektív és szubjektív szempontok alapján történt. Az objektív szempont a települések lakosságának etnikai arányát jelentette a vizsgált területen belül. A lakosság nemzetiségi megoszlását és a településeken élő magyarság számarányát tekintve széles a skála a 14 falu között, ez reprezentatív mintát nyújt minden településtípusra. Magyar többségű települések: Mezőkeszű, Vajdakamarás, Visa. Vegyes lakosságú települések, ahol a magyar–román lakosság aránya körülbelül 50-50%, vagy román többségű, de még mindig jelentős magyar lakossággal rendelkező falvak: Buza, Feketelak, Magyarpalatka, Magyarszovát, Melegföldvár. A szórványhelyzetet Botháza, Magyarkályán, Katona, Kispulyon, Mocs, Pusztakamarás települések képviselik.

Az egyetlen szubjektív szempont a települések kiválasztásában az volt, hogy a személyes ismeretségek, kapcsolatok segítségével sikerüljön minél több együttműködő, a kutatás céljának megfelelő adatközlőt kiválasztani. Az adatközlőnkénti átlagos 45–90 perces interjúk készítése során több mint 100 órányi hanganyagot sikerült rögzíteni. Ez a nagy terjedelmű, változatos anyag széles körű lehetőségeket biztosít a kutatás átfogóbb céljának a megvalósítására: a nyelvjárási változások, kontaktusjelenségek és a nyelvcserefolyamatok dokumentálására.

A mezőségi nyelvhasználat általános jellegzetességei

A kutatott települések több mint felének magyarsága hagyományörző közösség, jelentős kulturális és nyelvi örökséggel, jellegzetes mezőségi népviselettel, ma is működő néptáncsoporttal. A román közösséggel való kulturális és nyelvi érintkezés természetes következményeként a nyelvhasználatban is egyre intenzívebben és sokrétűbben érvényesül a román nyelvi hatás, de mindegyik falu magyar beszélőközössége ma is őrzi a mezőségi nyelvjárást hangzórendszerében, szókincsében, jellegzetes kifejezéseiben egyaránt. A komplex nyelvi anyagot biztosító, élőbeszédszerű interjúk tükrözik a mezőségi nyelvjárást és a román nyelvi hatásra jelentkező kontaktusjelenségek együttlétét, keveredését.⁶

Nyelvjárási jelenségek: elsősorban hangtani sajátosságok, jellegzetes magánhangzó- és mássalhangzó-megfelelések⁷; nyelvjárási alakváltozatok; archaikus, népies kifejezések, tájszavak, megőrzött régiségek.

Kontaktusjelenségek: hangtani, mondattani⁸ és szókészletteni kontaktusjelenségek: szókölcsonzás, kódváltás, tükörfordítások, nyelvi hiány és nyelvi bizonytalanság.⁹

3. TÜKÖRFORDÍTÁSOK ÉS JELENTÉSKÖLCSÖNZÉSEK

3.1. Tükörszavak

Amint a bevezetőben említettük, a tükörszavak az átadó (esetünkben a román) nyelvből fordítással létrejövő új összetett szavak vagy származékszók. Az intézmények hivatalos román megnevezésének fordítása tükröződik az alábbi intézménynevekben, melyek legfőképpen alárendelő, minőségjelzős vagy jelentéstömörítő szóösszetételek.

Az *öregház* 'idősotthon' valószínűleg a román 'idősotthon' jelentésű *casă pentru bătrâni, cămin pentru bătrâni* hatására keletkezett szóösszetétel:

- 6 A mezőségi nyelvjárásról lásd BALASSA József: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. MTA, Bp., 1891; BENKŐ Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Bp., 1957; IMRE Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai, Bp., 1971; JUHÁSZ Dezső: *A nyelvjárási régiók = Magyar dialektológia*. Szerk. Kiss Jenő. Osiris, Bp., 2003. 262–316.
- 7 A magánhangzó-sajátosságokra lásd MURÁDIN László: *Az á utáni o-zás elterjedtsége a mezőségi nyelvjárás terület nyugati részén*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXVII(1983). 1. sz. 53–60; uő: *A mezőségi a-zás*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXXIII(1989). 1. sz. 23–48; illetve SÓFALVI Krisztina: *A-zás és o-zás néhány belső-mezőségi településen*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények LXIV(2020). 2. sz. 141–150.
- 8 SÓFALVI Krisztina: *Grammatikai vonatkozású kontaktusjelenségek a mezőségi nyelvhasználatban*. Acta Academiae Beregsasiensis, Philologica. 2022. 2. sz. (a továbbiakban SÓFALVI: *Grammatikai*). 124–148.
- 9 BENŐ Attila–SÓFALVI Krisztina: „... hogy is neveződik?” *A nyelvi hiány és a nyelvi bizonytalanság jelzésének módjai és formái a mezőségi kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban*. Erdélyi Múzeum LXXXIII(2021). 3. sz. 65–80.

Utoljára elvitték az öregházba, ott leesett s eltörte a lábát, nem törődtek vele, és megfertőzött,¹⁰ és meghalt (Ká).¹¹

Az öregházhoz hasonlóan jelzős összetételnek tűnő, de valójában jelentéstömörítő alárendelő összetételről van szó a *nyugdíjasház*, *nyugdíjház* megnevezések esetében is, mögöttük a román 'nyugdíjbiztosító' jelentésű *Casa de Pensii* intézménynév állhat:

Van nyugdíjam. Itt a szomszédasszonyoknak nem nagyon van. Az egyik fizetett a nyugdíjasházhoz, a másiknak pedig nincsen (Bu).

Aztán fizeti a nyugdíháznál a pénzt (Bu).

A fenti példákhoz hasonló, szintén intézménynevet jelző szóösszetétel a 'diákművelődési ház' jelentésű *diákház* (< r. *Casa de Cultură a Studenților*) is, noha a román hivatalos névnek csak részleges fordításáról beszélhetünk:

Igen, igen. A diákház van ottan, azt mondom (Bu).

A 'beutaló' jelentésű *küldőpapír* összetétel mögött a román *bilet de trimitere* szó szerkezet állhat, ez a megnevezés a kolozsvári magyarok nyelvhasználatában és más erdélyi területeken is elterjedt, helyenként a *küldőcédula* megnevezést is lehet hallani:

És ezért aztán a doktorné adott küldőpapírt, hogy vizsgálta meg magamat (VK).

A 'menekültsegély, menekülttámogatás' jelentésű *szőkevénysegély* szóösszetétel feltelezhetően a román *indemnizație de refugiat* szó szerkezet hatására alakult ki:¹²

Ez a törvény volt 40-től 45-ig, aki abba a periódusba volt, az kaphatott ilyen szőkevénysegélyt, hogy elszökött (Bu).

A tükörfordítások speciális esetét fedezhetjük fel az egész kutatott területen elterjedt *kimegy/kijön (nyugdíjba)* kifejezésben, melynek jelentése: 'nyugdíjba megy', 'nyugdíjba vonul', a román 'kimegy' jelentésű *ieși* igét tartalmazó *a ieși la pensie* (m. 'nyugdíjba megy') szó szerkezet mintájára:

S akkor már ott félbehagyott, és akkor eljött ide a SMT-hez. Akkor aztán innen ment ki nyugdíjba (MK).

Nekem kellett legyen nagyobb fizetésem, hogy avval a fizetéssel jöttem ki nyugdíjba (Ká).

A román megnevezés nyelvtani struktúrájának fordításából adódhat a 'kapcsolat' jelentésű *köttetés* igéből képzett főnév, melynek román megfelelője az *a lega* (m. 'köt, megköt') igéből képzett 'kötés, kapcsolat' jelentésű *legătură* főnév:

10 A interjúk lejegyzése a mezőségi hangzósajátosságok figyelembevételével történt.

11 Az idézett mondatok után a gyűjtés helyszínét jelöljük betűszóval: BH: Botháza, Bu: Buza, FL: Feketelak, Ka: Katona, Ká: Kályáni Vám, Kiskályán, Magyarkályán, KP: Kispulyon, MSz: Magyarszovát, MF: Melegföldvár, MK: Mezőkeszű, Mo: Mocs, MP: Magyarpalatka, PK: Pusztakamarás, Vi: Visa, VK: Vajdakamarás.

12 A második világháború alatt ideiglenesen megváltozott országhatár miatt az esetleges hatalmi visszaélésektől tartó és ezért valamelyik szomszédos településre és egyúttal másik országra távozó személyeknek a román és magyar államtól nyújtott anyagi kárpótlás.

Tudtunk egy telefonszámot, s megmondtuk. Akkor ő megcsinálta a köttetést, s akkor csengett, hogy vegyük fel, mert megvan a köttetés (Ká).

3.2. Grammatikai struktúrák tükröztetése

A gyűjtött anyag azt mutatja, hogy a fordítás, az átadó nyelvi minta tükröztetése nemcsak a tartalmi jelentéssel bíró szóelemekre vonatkozik, hanem sok esetben a csak grammatikai viszonyokat kifejező toldalékmorfémák és bizonyos nyelvtani kategóriák vagy akár egész mondatok román szórend szerinti fordítása is megjelenik a kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában,¹³ ezért szükséges a grammatikai struktúrák közvetett hatásáról szót ejteni a tükörfordítások kontextusában is. A közvetett kontaktushatások leírásában ez a jelenség köztes kategória a szókészleti és a grammatikai kontaktusjelenségek között.

Rendszeresen előforduló jelenség, hogy a román *se* visszaható névmással és aktív igével kifejezett összetett igealak mintájára a magyar igehez is visszaható igeképzőt illesztenek, így sajátos visszaható és mediális igealakok jönnek létre (*vevődik, csinálódik*). Ezek az igei szerkezetek nyelvtanilag köznyelvi formáknak tekinthetők, és a magyar nyelv szóképzési szabályainak megfelelnek, mégis feltűnőek, furcsán hatnak, mert a magyar köznyelvben vagy csak cselekvő igeként használatosak, vagy visszaható igeként más jelentéssel bírnak.

A szokatlan hangzású *hagyódik* ige 'támaszkodik, ereszkedik' jelentésben való gyakori használata mögött felfedezhető a román *a se lăsa* ige: ennek megfelelően a *hagyódik* ige a *se* visszaható névmás és a 'hagy' jelentésű összetett igealak, a *se* névmással képzett román visszaható ige tükörfordítása, csak itt a magyarban használatos visszaható igeképző adódik hozzá, a magyar nyelv képzési szabályainak megfelelően: *Erre a lábára nem bírt hagyódni* (PK).

Hasonlóképpen használatos a 'lemond, abbahagy' jelentésű *lehagyódik* igeaktív változat, mely a román *a se lăsa de ceva* 'elhagy (valamit), lemond (valamiről)' összetett igealak mintájára keletkezhetett: *Azt mondja, elment az a fiú, akivel nyert mindig, s azt mondja, most már évvel nem tudok megszokni, le is hagyódatt* (PK).

Szokatlan, a köznyelvben nem használt visszaható ige a *tevődik*, 'hull, képződik, helyezkedik' (< r. *a se pune* 'helyezkedik') jelentéssel és (*térdre*) *tevődik* 'letérdel' jelentésben is, valószínűsíthetően a román visszaható ígét tartalmazó szószerkezet (*a se pune în genunchi*) mintájára:

Nem felejttem soba... olyan hó tevődett... (MF).

Hát annyit kellett kéreljünk édesapámat, térgyre kellett tevődjünk, hogy kéreljünk, hogy menjünk a moziba (PK).

13 Bővebben lásd SÓFALVI: *Grammatikai*.

A fentiekhez hasonlóan a köznyelvi norma számára szokatlan jelenség a 'fogja magát' jelentésben használatos *vevődik* visszaható ige, mely a román *a lua* ('vesz') cselekvő ige és visszaható formája, az *a se lua* mintájára lesz használatos ebben a sajátos formában:

*Megromlott egy picit a feje. **Vevődett** és ment* (PK).

*Őszire, mikorra lezajlott minden, összegyűlt a kertben minden, összeszedett magának mindent, **elvette magát** s elment* (Mo).

A *vevődik* ige szó szerkezet alaptagjaként is használatos *vevődik* (*valaki után*) formában, melynek jelentése 'hallgat/ad valakire, igazodik valaki után', a román nyelvben az ugyanezzel a jelentéssel használatos *a se lua după* szó szerkezet fordítása figyelhető meg benne:

*Az emberek után nem lehet **vevődni**. Mindenki majd felel önmagáért* (PK).

A *vevődik* visszaható igealak kiterjedtsége a *vesz* ige jelentésszerkezetének román hatásra való módosulásával is összefügg, ezt a jelenséget később tárgyalja részletesen a tanulmány.

Alkalmoszerűen 'hívják, nevezik' értelemben jelenik meg a *neveződik* visszaható ige, valószínűleg a megfelelő jelentésű román *a se numi* visszaható ige tükörfordításaként:

*Most nem jut eszembe, minek **neveződnek** azok* (Mo).

Ugyancsak a román visszaható névmás + ige struktúra tükröződik a *kapódik* 'akad, kerül' (< r. *a se găsi* 'ua.') sajátos hangzású igealak használatában:

*Sajnos román, de ott dolgozott, s neki nem kellett más senki, hiába **kapódott** neki, még pap is **kapódott**, mert nagyon szép az unokám* (Bu).

***Kapódik** ilyen még most is* (PK).

Gyakran használatos a *csinálódik* visszaható ige 'készül, létesül' (< r. *a se face* 'ua.') jelentésben:

*Akkor **megcsinálódott** a kollektív, mindenkinek, akinek volt állatja, csak egyet hagytak* (Ká).

A *cserélődik* visszaható ige 'változik, megváltozik' jelentésben is használatos a román *a se schimba* visszaható ige mintájára, itt jelentéskölcsönzéssel is kell számolnunk: *Minden 10 év után **cserélődik** az ember* (Mo).

3.3. Tükörszerkezetek

Amint az elméleti részben említettük, a tükörszerkezetek fordítással keletkezett, két vagy több szóból álló szó szerkezetek vagy nagyobb szintaktikai egységek, amelyek az átadó nyelvi szerkezetet tükrözik az alkotóelemek és az összejelentés tekintetében is. Leggyakoribb ebben a kategóriában az igei alaptagú szintagmák fordítása. De esetenként kiterjedhet a fordítás az állandó szókapcsolatokra, frazémákra vagy akár a teljes mondatra is.

Gyakori az állandó szókapcsolatok, szószerkezetek tükörfordítása, olyan esetekben is, amikor esetleg a magyar köznyelv is szószerkezetet használ, mégsem abban a formában jelenik meg a kétnyelvű beszélőnél, hanem egy másik igét tartalmazó szószerkezetben, például a 'kezet fog' jelentésű *kezet ad* (< r. *a da mâna* 'ua.') kifejezés:

És nem adtam kezet veled. Azt mondja: miért nem adsz kezet velem? Hát, miért adjak kezet veled, ha te nem szereted a magyarokat? (Ká)

Hasonlóképpen alakulhatott ki a 'vizsgázik' jelentésű *vizsgát ad* (< r. *a da examen* 'ua. '), illetve a *telefonat ad* 'telefonál, felhív' (< r. *a da telefon* 'ua. ') igei alaptagú szószerkezet is:

Volt... könyvem, adtunk vizsgát ott... sikerültem, s bementem Kolozsvárra (MP).

Mikor kész van a ház, adsz telefont, hogy belé tudok költözni (Ká).

Akkor hamar adatt az anyukájának telefont, még nem voltak hazajűve Szovátra (MSZ).

Az 'ért vmhez' jelentésű *érti magát* szószerkezet mögött valószínűsíthetően a román *a se pricepe* visszaható igei szerkezet áll:

Ez a vejem innet, és ezek a sármásiak is értik magukat jól (PK).

Az én anyósom talpraesett volt, és mindenhez értette magát (PK).

A 'mérges' jelentésű *csudája van* szószerkezet csak kétnyelvű beszélők körében fordul elő, a román *a avea ciudă* kifejezés tükörfordításaként használatos:

S aztán még csudája volt, hogy nem akartam elmenni a keresztelőbe (PK).

Hasonló mintára jött létre és terjedt el a mezőségi beszélők nyelvhasználatában 'gyalog megy' jelentéssel a *megy a földön* kifejezés, román megfelelője az *a merge pe jos* kifejezés: *Aztán a földön jött, nem az autóval, vagy hogy?* (Ka); vagy a 'meggyógyít' jelentésű *lábra tesz* szószerkezet, amelyben a román *a pune în picioare* 'felállít, lábra állít' kifejezés jelentésbesugárzása is megfigyelhető: *Ott a kórházban aztán lábra tesznek.* (MSZ).

Az igei alaptagú kifejezésekhez képest ritkábbak a tükörfordításokban a jelzős szószerkezetek. A *beutalási lap* a tükörszavaknál említett *küldőpapír* mellett a román *bilet de trimitere* megnevezés mintájára használatos: *Vártam a doktornét, hogy adjon beutalási lapot.* (MSZ).

3.4. Hibrid szavak és hibrid szerkezetek

A tükörfordítások kontextusában fontos tárgyalni a hibrid jelenségeket is, mivel ezekben a szerkezetekben is érvényesül a fordítás folyamata, és kialakulásukkor minden esetben valamilyen román nyelvű összetett szó vagy szószerkezet hatása figyelhető meg.

A **hibrid szavak** olyan összetett szavak, amelyeknek egyik eleme idegen szó, a másik eleme pedig tükörfordítással hozzárendelt tag. Ilyen a *taxatornő* 'női ellenőr' jelentéssel (< r. *taxator* 1. 'pénzbeszedő', 2. 'illetékkirovó', 3. 'kalauz'): *Egy darabig még*

dolgoztam azon a nagy buszon, azzal navétáztam. Akkor nem tudtam menni, taxatornó volt... (Ká)

A 'szakaszvezető' jelentésű *kolonafőnök* hibrid szóban a román *șef de coloană* szó-szerkezet részleges fordítása figyelhető meg: *Azt mondja a kolonafőnök, gyere velem* (Ká).

Hasonló mintára jött létre az 'egészségügyi szesz' jelentésű *szanitárszesz* is, román megfelelője a *șpirit sanitar* 'egészségügyi szesz': *Volt egy, amelyik részeges volt, megitta a szanitárszeszet.* (Ká)

A hibrid szó szerkezetekben a szintagma egyik eleme idegen szó, a másik eleme pedig tükörfordítással hozzárendelt tag, amely alaptag vagy determináns is lehet. Jelzős és igei alaptagú szó szerkezetekben fedezhető fel a jelenség.

Tükörfordítással keletkezhetett az *ekipafelelős* 'csoporthelyettes' jelentésű román *șef de echipă* tükörfordításaként: *Én nem voltam ekipafelelős s csoporthelyettes* (Vi), illetve a *șekuriszt* 'biztonsági ügynök' a román *ofițer de securitate* mintájára: *Volt egy tiszt, ilyen szekuriszt tiszt, és az megmondta a papnak* (Mo).

A 'szállítási vállalat' jelentésű *transzportcég* hibrid szerkezet a magyar köznyelvben is használatos, de a román nyelvű *firmă de transport* 'ua.' szerkezet hatása magyarázhatja a kétnyelvű beszélőknél gyakoribb előfordulását: *Hát, nekünk van egy kis transzportcégünk... Utasokat szállít. Utasszállító cég. Magyarul nem tudjuk... de olyan érdekes* (Bu).

Nem csak a mezőszegesi beszélők nyelvhasználatában, hanem a teljes erdélyi magyar nyelvterületen megfigyelhető a *fix telefon* 'vezetékes telefon' jelentésben (< r. *telefon fix* 'ua.'): *Van olyan fix telefonunk is bent* (Vi).

A fenti tükörszerkezetekhez hasonlóan jöhetett létre a 'szívinfarktust kap' jelentésű *infarkt* 'csinál' kifejezés, román megfelelője az a *face infarct* szerkezet: *Infarkt* 'csinált'. *Egyszeriből csak leesett s kész volt* (KP).

3.5. Jelentéskölcsönzés

Az átadó nyelvi etimon jelentésszerkezetének hatására létrejövő jelentéskölcsönzések elsősorban egyes igéket érintenek, erre láthatunk példákat az alábbiakban:

Több településen használatos az *(el)korcsosodik* ige 'elrománosodik, keveredik' jelentésben. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a román *a corci* 'keresztvező' igeinek van egy pejoratív 'elkorcsosul, elfajzik' jelentése is:

Aztán ezek még elmentek, úgy elkorcsosodtak, a B.-é, az E.-é megint, román után mentek. (BH)

Már itt korcsosodnak, nem tudam, milyen az eszek. Én még szóba se álltam olyasmiről, hogy román fiúhoz, hogy én menjek férjhez román után (KP).

Az 'átöltöztet' jelentésű *cserél* ige használata mögött valószínűleg a román *a schimba* ige poliszémiája áll: 1. 'cserél', 2. 'vált' (ruhát): *Nincs senki, aki cserélje a beteget, adjon nekije tiszta ruhát, tudja* (PK).

A *(fel)mászik* ige 'beszáll, felszáll' jelentésben való használata az *a urca* (1. 'felmegy', 2. 'felmászik') román ige hatására alakulhatott ki: *Meg van szokva, hogy mászik a kocsiba, száll ki a kocsiból, s megint mászik fel, s megint száll ki* (BH).

Gyakran használatos az *elfogy* ige 'befejeződik, véget ér' jelentésben a *se* visszaható névmás + *a termina* (m. 'befejez') cselekvő igével kifejezett, *a se termina* összetett igealak fordításaként:

Mikor születtem én, akkor fogyott a háború. 44-be (BH).

Adak, de mikor elfogyott a mozi, itthon vattak (PK).

Sajátos módon, igeikötő segítségével honosodnak meg egyes igék a megszokottól eltérő jelentésben, például az *eláru*l ige 'elad' jelentéssel, ugyanis a román *a vinde* ige 'áru, árusít' értelemben is használatos: ... *a testvérem a Széchenyi téri piacon áru, és ő ott elárulta a sajtot s a tejet...* (MP).

Az 'elhord, elkoptat' jelentésű *elvisel* ige mögött valószínűleg nem csak a 'visel, hord' jelentésű román *a purta* ige áll, hanem a 'kissé nyűtt, kopottas' jelentésű, régies hangzású *viseltes* melléknév jelentésbesugárzása is megfigyelhető: *A ruhám még most is megvan, de a köntöst elviseltem* (MSZ).

Az *elfut* ige 'megszökik, törvénytelenül férjhez megy' jelentésű használata azért alakulhatott ki, mert az elsődleges jelentésében 'szalad, fut' román *a fugi* igének van 'elszökik, megszökik' jelentése is, ennek hatása fedezhető fel e mögött a sajátos ige-használat mögött: *Mert nekünk nem volt esküvőnk. Én elfutattam a férjem után.* (MSZ)

Főnévi jelentéskölcsönzésnek tekinthető a 'tolakodás' jelentésű *lökődés* használata, mögötte az *impingere* román főnév 'tolakodás', 'lökdösés' jelentése rejtőzhet: *Aztán mikor jött a busz, az a lökődés, hogy másszanak fel az emberek, akkor nem is tudták bezárni az ajtókat a buszok, annyin voltunk a buszon* (Ká). Mivel azonban a *lökődés* szó a *lök* igéből szóképzéssel is kialakulhat, itt csak feltételezhető a román nyelvi hatás.

Gyakran használatos a 'korty' jelentésű *nyelés* főnév is, melynek a magyar köznyelvben van 'falat' jelentése is, de román nyelvi hatás is magyarázhatja a kétnyelvű beszélőknél ma is elterjedt használatát, mert a román, elsődlegesen 'száj' jelentésű *gură* főnévnek 'korty' jelentése is van: *Csak egy nyelést kérek, köszönöm* (PK).

Főnévi jelentéskölcsönzésre példa az *édesség* főnév 'befőtt' jelentésben. A román, elsődlegesen 'édesség' jelentésű *dulceață* főnév ugyanis 'befőtt, cukorban főtt gyümölcs' jelentéssel is bír: *Pedig nem olyan jó ez az édesség, mert tesz egy kis szalicint belé, aztán nem olyan* (BH).

4. IGEI JELENTÉSSZERKEZET-MÓDOSULÁS

Amint szó volt róla, a jelentéskölcsönzés (és ennek eredménye, a jelentésbeli kölcsönzó) egy olyan kontaktusjelenségre utal, amelynek eredményeként egy adott lexéma a használatban új jelentéssel gyarapodik egy másik nyelvbe tartozó lexikai elem

poliszém szerkezetének hatására. Ez a jelenség bármelyik nyelvváltozatban érvényesülhet a tájnyelvi, a regionális köznyelvi vagy standard nyelvhasználati formában. Jó példa erre az erdélyi regionális köznyelvből a *régiség* szavunk ’szolgálati idő’ jelentéssel való bővülése. Mivel a szónak ebben a jelentésben való használata csak Erdélyre jellemző, joggal tulajdoníthatjuk olyan jelentéskölcsönzésnek, amely román hatásra jelent meg. A románban ugyanis ismert az alapjelentésében azonos *vechime* szó további származékjelentése: ’munkaszolgálatban eltöltött idő’.¹⁴ Ugyanezt látjuk az *órarend* ’nyitvatartás’ jelentésű használatában az erdélyi regionális köznyelvi megnyilatkozásokban, amint ezt sajtónyelvi szövegek is jelzik: „*Hivatal tájékoztatása szerint az ortodox húsvéti ünnepek alatt az anyakönyvi osztály rendhagyó órarend szerint tart nyitva*”.¹⁵ „*A Szigligeti Színház jegypénztára a júniusi munkaszüneti napokon a következő órarend szerint tart nyitva...*”¹⁶ A Termini-szótár¹⁷ által is dokumentált jelentésbővülés azonban csak egyetlen, más magyar nyelvváltozatokban nem érvényesülő fogalmi jelentés megjelenését jelzi.

Megfigyeltük azonban a mezősegi adatközlőink megnyilatkozásában, hogy egy-egy ige többféle jelentéssel gyarapodhat, és ez következményeiben túlmutat az egyszerű jelentéskölcsönzésen, mivel megváltoztatja az adott lexéma szokásos jelentés-szerkezetét, poliszém struktúráját. Tudomásunk szerint az ilyen jellegű, többszörös jelentéskölcsönzés eredményeként jelentkező poliszémikus jelentésátrendeződést nem írták le az eddigiekben.

Az *áll* ige alábbi jelentésmódosulásai jelzik a folyamat érvényesülését:

1. ’marad (vhol, vkivel)’, ’tartózkodik (vhol)’¹⁸

Állanak egy hónapig *Spanyolba* (PK).

Álltam ott két hétig (PK).

Nincs szerencséd, hogy a feleséged álljon veled (BH).

Ne siessen! Álljon még! (PK)

2. ’lakik’

Nem még állnak blokkba, mert nehéz blokkba állni (BH).

30 évet álltunk mi is ottan (BH).

3. ’fekszik’

Álltam az ágyba (PK).

Feri csak egy hónapát állatt az ágyba (PK).

14 *Dicționarul explicativ al limbii române* (a továbbiakban DEX).

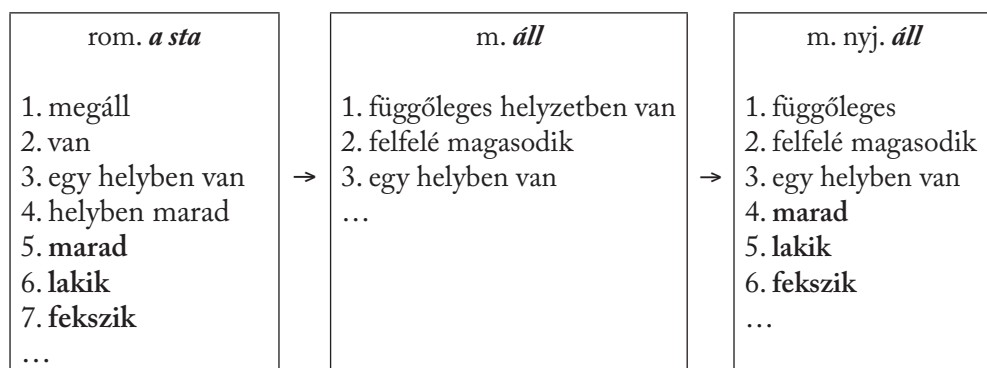
15 <https://frissujsag.ro/a-kozhivatalok-is-unnepi-programra-valtanak>

16 <http://www.szigligeti.ro/hirek/szigligetatarsulat/605?m=0&cev=2022>

17 <http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=search>

18 Az *áll* igének ez a jelentése a moldvai magyar nyelvhasználatban is megjelenik. PÉNTÉK János: *Moldvai magyar tájnyelv szótára*. EME, Kvár, 2016.

Az *áll* ige poliszém jelentésszerkezetének ezek az aktív kétnyelvűségben jelentkező módosulásai valószínűleg román hatásra alakultak ki, hiszen az ekvivalens román ige (*a sta*) hasonló vagy azonos jelentései ismertek.¹⁹ A *sta* ige egy adott jelentésének hatását jelezheti, hogy ugyanabban abban a kódváltásos kontextusban fordul elő a rokon jelentésű magyar és román ige: *Voltam a lábammal kórházba, és gye supărare, mondtam, hogy álljon velem a kórházba, a doktor: cum să stăie cu dumneata? că mi-e urât, nu stau singur aici* ('...hogy maradjon Önnel? Úgy, hogy utálok, nem maradok itt egyedül' BH). Vázlatosan – a román és magyar ige jelentésstruktúráját leegyszerűsítve – ezt a folyamatot a következőképpen ábrázolhatjuk:

1. ábra. *A sta* román ige jelentésszerkezetének hatása az *áll* ige jelentésstruktúrájára (a mezősegi kétnyelvűségben)

A jelenség arra enged következtetni, hogy a román *sta* ige több jelentése integrálódott az *áll* ige jelentésszerkezetébe, és ezáltal az ige poliszém szerkezete strukturálisan módosult a regionális nyelvhasználat szintjén. Úgy is mondhatjuk pszicholingvisztikai perspektívában, hogy a kétnyelvű mentális lexikonban a két ige szemantikai jellemzői érintkeztek, a magyar ige összetettsége további jellemzőkkel bővült. Ez nyilvánvalóan rendszeres, intenzív interferencia eredménye.

Hasonló jelenséget látunk a *vesz* ige sajátos jelentésvonatkozásaiában:

1. 'kap' 'keres (pénzt)':²⁰

Vettem egy évig a gyerekpénzt utána (Vi).

...több fizetést *vesz*, mint a fiam (Vi).

Ő minden hónapra *veszi* a milliót (BH).

Egy évbe háromszor *vesz* 12 ezer olyan lire (PK).

¹⁹ Lásd a DEX megfelelő címszavát.

²⁰ Ez a jelentés szintén adatolható a moldvai magyar nyelvjárásban: *Há, honnan vegyem én a pénzt?* (MSz)

...**vette** a burszát hamarabb (Mo).

És olyan fizetést **vettem**, hogy az igazgató kiáltotta, né, a sofőrök többet keresnek (MP).

2. 'sikerül (vmi)':

Ha a jó Isten megsegíti, és **veszi** ezeket a vizsgákat, akkor megy (PK).

Mondták, hogy akkor kellett már, hogy **vegye** az iskolát, a vizsgát, vajon vette? (BH)

...**vette** a bákot... (BH) (bák 'érettségi' < rom. bac(alaureat) 'ua')

Igen, igen, s **vette** a bákot, az Isten megsegítette azt is, hogy vette, mert volt probléma... (MF)

3. 'fog' (visszaható szerkezetben)

Veszi magát s megyen az utcákon erre–arra (VK).

Nem az, hogy elmegy dolgozni, mert az egy, de **elveszi** magát, és elmegy, mert ő itten nem tud megélni, mert ő más országba megy (MP).

Elvette magát s elment (Mo).

Itt valószínűsíthetően a román *a lua* ige összetett jelentésszerkezetének hatását látjuk érvényesülni a mezősegi kétnyelvű beszélők magyar megnyilatkozásaiban. A köznyelvi beszélő számára furcsának tűnő fogalmi jelentések a román ige jelentésszerkezetének természetes elemei,²¹ és ilyenként nyilvánvaló a jelentésbeli interferencia hatása. A magyar *vesz* igenek ezt a nyelvjárási jelentésszerkezeti módosulását jelzi a 2. ábra.

rom. <i>a lua</i>		m. <i>vesz</i>		m. nyj. <i>vesz</i>
1. megfog		1. kézbe fog		1. kézbe fog
2. eszik, iszik vmit		2. magába, magához vesz		2. magába, magához vesz
3. felöltözik	→	3. magára ölt	→	3. magára ölt
4. kap (pl. pénzt)		...		4. kap (pl. pénzt)
5. fog				5. fog
6. sikerül valami				6. sikerül valami
...				...

2. ábra. Az *a lua* román ige jelentésszerkezetének hatása a *vesz* ige jelentésstruktúrájára (a mezősegi kétnyelvűségben)

Általánosítva elmondható, hogy a kétnyelvű nyelvjárási beszélők némelykor az alapjelentésében ekvivalens román ige jelentéseit, jelentésszerkezeteit magától érte-

21 Lásd a DEX megfelelő címszavát.

tődően alkalmazzák a „szinonim” magyar ige jelentésvonatkozásaiban. Tehát az aktív kétnyelvűségben a két használt nyelv eltérő jelentérendszerének különbségei csökkennek, a nyelvspecifikus szemantikai határok átjárhatóvá válnak: egy adott lexéma jelentései közvetlenül átvihetők a másik nyelvbe, a vele alapjelentésében ekvivalensnek tekintett szó használatában megjelenhetnek. A megfigyelt jelentésszerkezeti módosulások több adatközlőnél és több településen jelentkeznek, ami a jelentésvonatkozások rendszeres előfordulását jelzi, tehát nem alkalmi interferenciával van dolgunk, és ilyenként ez a folyamat szerves része a mezőségi adatközlők nyelvhasználatának.

A kétnyelvűségben érvényesülő szemantikai interferencia nemcsak az igék poliszém jelentésszerkezetének új jelentésekkel való gyarapodásában, szerkezeti átstrukturálódásában mutatkozik meg. Némelykor bizonyos jelentésjegyek (szémák) elhalványulnak, és ennek következtében a köznyelvi normatudat számára szokatlan szintagmák jelennek meg. A vizsgált *áll* ige használatában megfigyelhető a *láb*on *áll*, *áll láb*on explicit és analitikus kifejezés érvényesülése:

...nem voltam, mert igen sokat kell **álljak ottan láb**on (MK).

Nem baj, **állnak láb**on, többet fér (BH).

*Nem tudok láb*on **állani** (FL).

Ez azzal magyarázható, hogy a román ekvivalens ige (*a sta*) jelentésének nem szerves része a ’láb(on)’ jelentéselem. A mezőségi nyelvhasználatban megfigyelt kifejezés nem köznyelvi jellege abban mutatkozik meg, hogy az *áll* ige alapjelentésének meghatározásában rendszerint utalás történik a ’láb(on)’ szémára, amint ezt az ÉrtSz jelzi: „1. <Ember, állat> testsúlyával többé-kevésbé kiegyenesített, függőleges helyzetű lábára nehezdedve nem mozdul helyéről, egy helyben marad.” Mivel a román *sta* ige alapjelentésében is általánosabb, egyfajta szemantikai kiegyenlítődés történik az igei szemabéli jelentésvizonyok érintkezésében.

Hasonlóképpen az *ül* ige mezőségi jelentéshasználatában elhalványulhat az alapjelentés két meghatározó jegye: a cselekvő alsó testrésze és a függőleges helyzetre való utalás (l. ÉrtSz: *ül* „1. Ember, némely négylábú állat vmely tárgyon v. felületen> megtámasztott alsó részére, ülepére nehezedik úgy, hogy törzsét többé-kevésbé függőleges helyzetben tartja”):

...sokat kellett **üljek** hanyatt, és kaptam *tüdőgyulladást* (MK).

*Ügy lebénu*lt, *hogy tudja az Isten, hány évig ült* bénán az *ágy*ban (MK).

...*mégis 8 hétig, 8 hétig ült*em gipszszel (FL).

Nyilvánvaló, hogy ezekben a megnyilatkozásrészletekben az *ül* ige ’fekszik’ jelentésben való alkalmazását az tette lehetővé, hogy a két említett jegye háttérbe szorult a román *sta* ige hatására, hiszen ezekben a megnyilatkozásokban ennek a román ige-nek az általánosabb jelentése érvényesül (’valamilyen helyzetben van’, ’fekszik’ stb.).

ÖSSZEGZÉS

Az elemzésből kiderül, hogy a kétnyelvű mezőségi beszélők nyelvhasználatában intenzíven érvényesül a közvetett román nyelvi hatás. Ez tükörfordítások és jelentéskölcsönzések, valamint jelentésszerkezet-módosulások formájában nyilvánul meg, és e jelenségek nem is válnak el határozottan egymástól minden esetben. Sőt, kialakulásukban és használatukban egyfajta folyamatjelleg figyelhető meg. A tükörfordítást követi a jelentéskölcsönzés, ennek többszörös hatása pedig módosulást idéz elő az egyes szavak jelentésszerkezetében. Az aktív kétnyelvűség, a kétnyelvű mentális lexikon állandó együttes használata módosíthatja az egyes szavak jelentésszerkezetét. Az eddig feldolgozott adatok azt jelzik, hogy az igék körében a leggyakoribb a jelentésszerkezet-érintkezés. Az elemzés – közvetve – a kétnyelvű mentális lexikon működésének bizonyos aspektusait is körvonalazza.

THE INDIRECT INFLUENCE OF THE ROMANIAN LANGUAGE AND SEMANTIC INTERFERENCE IN THE USE OF THE HUNGARIAN LANGUAGE BY SPEAKERS FROM THE TRANSYLVANIAN PLAIN

Keywords: linguistic contacts; semantic interference; lexical and grammatical calques; polysemy restructuring

The study is based on a sociolinguistic survey conducted in the Hungarian language of the Transylvanian Plain in 14 villages with 60 bilingual respondents. The analysis of the unstructured interviews shows that the influence of the Romanian language, in addition to the direct influences described in the literature, also manifests itself indirectly through the creation of lexical and grammatical calques. The interpretation of semantic interference phenomena presents in detail a less studied and analysed phenomenon: the restructuring of polysemantic relations of some Hungarian verbs following the influence of Romanian equivalent verbs. This complex contact manifests itself in a systematic way in the speech of several bilinguals from different villages. The issues analysed can be generalised to a certain extent, and show us some aspects of how the bilingual mental lexicon works.

INFLUENȚA INDIRECTĂ A LIMBII ROMÂNE ȘI INTERFERENȚA
SEMANTICĂ ÎN UTILIZAREA LIMBII MAGHIARE DE CĂTRE
VORBITORII DIN CÂMPIA TRANSILVANIEI

Cuvinte-cheie: *contacte lingvistice; interferențe semantice; calcuri lexicale și gramaticale; restructurarea polisemiei*

Studiul se bazează pe o cercetare sociolingvistică efectuată în graiul maghiar din Câmpia Transilvaniei în 14 sate cu 60 de respondenți bilingvi. Analiza interviurilor nestructurate ne arată faptul că influența limbii române alături de influențe directe descrise în literatura de specialitate, se manifestă și în mod indirect prin crearea calcurilor lexicale și gramaticale. Interpretarea fenomenelor de interferențe semantice prezintă în detaliu un fenomen mai puțin studiat și analizat: restructurarea relațiilor polisemantice a unor verbe maghiare în urma influențelor verbelor echivalente din română. Acest contact complex se manifestă într-un mod sistematic în vorbirea mai multor persoane bilingve din diferite sate. Problemele analizate pot fi generalizate într-o anumită măsură, și ne arată unele aspecte ale modului de funcționare al lexicului mental bilingv.

BIRÓ ANNAMÁRIA*

AZ 1848–1849-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC
EMLÉKEZETE NŐI SZERZŐK NAPLÓIBAN ÉS
EMLÉKIRATAIBAN

Kulcsszavak: *1848–1849-es forradalom és szabadságharc; memoár; napló; emlékirat; női szerepek; biografikus narráció*

A 19. században a történelemformáló eseményekben való részvétel, valamint annak a közösségi emlékezetben való megteremtése, az interpretációk útjának kijelölése és az emlékezés formáinak konstrukciója szinte kizárólag a férfiak privilégiuma volt. A magyar nemzeti múlt egyik legjelentősebb eseménysorozatává formált időszaka az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc. A kérdésnek hatalmas szakirodalma van, emellett pedig sok száz személyes dokumentum idézi fel a csaknem másfél év eseményeit. A társadalom szinte összes rétegéből kerültek ki olyanok, akik az átélt tapasztalatoknak valamilyen írásos formát kívántak adni: politikusok és katonák, tudósok és művészek, polgárok és földművesek, kereskedők és kézművesek, papok és tanítók, mérnökök és hivatalnokok próbálták értelmezni, megmagyarázni az eseményeket, vagy egyszerűen csak lejegyezték személyes tapasztalataikat. Számos kiemelkedő személyiség, köztük Kossuth, Görgey, Széchenyi, Klapka írásai jól ismertek a történelem iránt érdeklődők számára, de sok kisebb jelentőségű és a háttérben maradó szereplő memoárja is napvilágot látott már.¹

A történelmi, politikai értelmezés nem tárgya ennek az elemzésnek, amelynek vizsgálati tárgyai egodokumentumok, amelyeket nők írtak. Mi lehet egy ilyesfajta válogatás és elemzés célja? Bozsoki Petra nemrég megjelent, programadó tanulmányában

---

* BIRÓ Annamária (1980), PhD, irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, BBTE, BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, annamaria.biro@ubbcluj.ro

1 Az egodokumentumokat számba vette és elemezte több munkájában is HERMANN Róbert: *Negyvennyolcas történetünk mai állása*. Magyar Napló, Bp., 2011; uő: *Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoáriróadalomban*. Századok CXXVIII(1994). 1. sz. 113–134.

kijelenti, hogy a női szerzősége fókuszáló elemzések témaválasztása már önmagában politikai intenciót sejtet, akár reflektáltan, akár kevésbé expliciten kapcsolódnak az egyre több ágra szakadó feminista kutatásokhoz.² Amelyeknek egyik feladata lehet rámutatni arra, hogy az evidenciaként kezelt kijelentések (mint például a tanulmányt indító mondat) sok esetben tarthatatlanok: már a női szerzők által írott szövegek száma is jelzi, hogy a sorsfordító eseményekre való emlékezés vagy akár a kultikus emlékezés megteremtése nem jöhet létre a plurális nézőpontok számbavétele nélkül. Arra már az 1848–1849-es naplók és memoárok eltérő narrációs technikáit vizsgáló K. Horváth Zsolt is felhívta a figyelmet, hogy a szabadságharc esetében azért is jelentős az emlékezés és az ezzel összefüggő kultusz problémája, mert a magyar történelem során kevés olyan emblematisz történelmi mozzanat említhető, amelyet olyan sokszor és sokféle céllal felhasználtak volna, mint ezeket az eseményeket. Így a rekonstrukció, az emlékezés módját mindig meghatározza az aktuális történelmi helyzet és politikai szituáció. A tanulmány a Pierre Nora-i fogalomrendszerből kiindulva bizonyítja az eltérő szerzői intenciók, az önkonstrukciós technikák jelentőségét a személyes történelem megteremtésében, de nem differenciálja a forrásokat létrehozóik nemi hovatartozása alapján, sőt, női szerzőtől származó szöveget nem is említ, az elemzésnek nem lévén tétje a társadalmi szerepek eltérésének hangsúlyozása.³ Mind az általa vizsgált, mind pedig az itt elemzett dokumentumokban konfliktusos helyzet tételeződik a külvilág (azaz a szabadságharc) és a belső én (azaz a személyes érzelmek) között, és ebből a konfliktusos helyzetből rajzolódnak ki egy újfajta szerep körvonalai.⁴ A nők esetében természetesen ez a helyzet ugyanolyan termékeny, mint a férfi szerzőktől származó szövegek esetében, a konfliktus azonban még látványosabb: az események interpretálásában ugyanis kevésbé hangsúlyosak a tanult normák: a heroizálás gesztusait felülírják a saját tapasztalatok, a történelmi események konvencionális értelmezése megváltozik, ha a történelmi esemény saját életre való hatását erősebbnek érzik. A forradalom és szabadságharc az emlékezetet megörökíteni kívánó nők esetében is az addigi élet normarendszerének megváltozásával járt, az új helyzetben pedig végig kellett gondolni a saját pozíciót és életlehetőségeket. A narratív identitás elemeire bontásával egyrészt azt láthatjuk, miként alakulnak a történelmi események fényében az új szerep elemei, másrészt a tanult viselkedésformák és

2 Bozsoki Petra: *Politizáló nőtörténetírás. A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat)*. Verso 2023. 2. sz. 9–32.

3 K. HORVÁTH Zsolt: *Naplók és memoárok mint „lehetséges történelmek”. Az 1848–49-es emlékezések történelmi képe és olvasási dilemmái*. *Alföld* LI(2000). 5. sz. 81–98.

4 A naplók társadalomtörténelmi hasznosíthatóságához lásd GYÁNI Gábor: *A napló mint társadalomtörténelmi forrás. A közhivatalnok identitása = uó: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp. 2000. 25–32.

értelmezési minták cselekvésre ösztönző vagy akár azt korlátozó hatását is felismerhetjük.⁵

A lehetséges források számbavételét illetően a tanulmány nem törekszik teljességre, bár igyekeztem a legkülönbélebb helyzetben levő nők által írott egodokumentumokat megvizsgálni olyan szempontból is, hogy érzékelhető-e valamilyen ismétlődő minta akár a saját szereplehetőségek számbavétele esetén, akár az események interpretációs sémáinak használatakor.

A NŐI SZERZŐK TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Mint ahogyan a rendelkezésünkre álló forrásanyag műfajilag is sokszínű, úgy a szerzők társadalmi pozícióját tekintve sem rajzolható ki egy olyan markáns típus, amely az emlékezetkonstrukcióban tudatos és követhető szerepet vállalna. Az, hogy kik ők, meghatározza azt is, milyen műfaji tradícióhoz igyekeznek kapcsolódni írásukkal, illetve, hogy a szövegnek mi a vállalt vagy rejtve hagyott intenciója. Különböző íráshasználati szokásokkal rendelkeznek és a nemesi íráshasználat⁶ tradíciójához igazodnak az arisztokrata körökből származó szerzők. Ezek közül az erdélyi főúri családokból származó Wesselényi Jozefát (1812–1899) és Bethlen Johannát (1825–1909) társíthatnánk; előbbi Bánffy János küllői főispán, utóbbi pedig Toldalagi Mihály gróf, főkirálybíró, negyvennyolcas honvéd-örnaggy felesége. Hozzájuk csatolható Toldalagi Róza grófnő, báró Schleinitz Vilmos felesége. Mindhármuk esetében meghatározó a családi tradíció, a napló- és emlékiratírás, ezek családi és közösségi funkciói több generáción keresztül öröklődtek, ráadásul férjeik forradalmi szerepvállalása is befolyásolta az emlékezetállítás gesztusait. Hasonló tradíciótól indítva és befolyásoltan írja meg Zichy Antónia (1816–1888), gróf Batthyány Lajos miniszter felesége, majd özvegye saját verzióját mintegy emlékéllításként és az események autentikus rögzítéseként a gyermekeik számára. Bár ebben az időben még nincsenek jól körülhatárolható markerei az értelmiségi szerepkörnek, a polgárosodó életmódot folytató, a reformkori folyamatokban elsősorban íróként vagy politikusként részt vevő férfiak feleségeként, vagy akár szuverén női szerzőként megszólalók alkotják a következő kört: Szendrey Júlia (1828–1868), aki ekkor nem csupán Petőfi Sándor feleségeként, hanem naplóíróként is ismert; Kánya Emília (1828–1905), a pesti evan-

5 A nőtörténetírás feminista és nem feminista megkülönböztetéséről lásd Natalie Zemon DAVIS: „Nőtörténelem” átalakulóban: *Az európai helyzet = Van-e a nőknek történelmük?* Szerk. Joan W. SCOTT. Balassi, Bp., 2001. 95–125.

6 A különböző íráshasználati szokásokat Keszeg Vilmos több írásában is tárgyalja. Összefoglaló jellegű munka: KESZEG Vilmos: *A történetmondás antropológiája*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2011.

gélikus körökből származó, ekkor még íróként és lapszerkesztőként nem tevékenykedő művelt nő, az események idején Friedrich Feldinger (Földényi Frigyes), majd Szegfi Mór felesége; a német anyanyelvű Brunszvik Teréz (1775–1861), az első magyarországi óvodák alapítója; Csapó Mária (1828–1896) később író, szerkesztő, Vachott Sándor felesége; nem utolsósorban Horváth Janka (1839–1920) író. Külön csoportot alkotnak azok, akik aktív szerepet vállaltak a harcokban: a rendkívüli kultikus figurává nőző Lebstück Mária Ludovika (1830–1892) honvéd, huszár főhadnagy vagy a kevésbé ismert, özvegy Hájek, szül. Györgyfy Róza (1832–?), aki visszaemlékezése szerint akkori férje, Dsisák István oldalán harcolt a szabadságharcban, ám a kalandos élettörténet hitelességét a történészek még nem ellenőrizték. Az emlékezés személyiségéből fakadó eltéréseinek jelentőségét az alapvetően ugyanarról szóló, de eltérő narrációk ismeretében nem nehéz belátni. Az emlékezés egyben narratív identitás, a szerző társadalomban betöltött szerepe meghatározhatja azt is, hogy miért egy bizonyos diskurzusformát használ. A fentiekől teljes mértékben eltérő pozícióból szólal meg a forradalom idején mindössze 13 éves Törös Mária (1835–?), Törös Tamás és Dapsy Terézia lánya, akinek apja Szemere Bertalan futára volt, és aki így nem tekinthető marginális szereplőnek, de az mégis belátható, hogy még oly mértékben sem képes leképezni a körülötte zajló történelem totalitását, mint azok a női szerzők, akik bizonyos segítséget kapnak az emlékezés irányítására: egyrészt a gyermekkorban elsajátított íráshasználati stratégiák felől, másrészt a környezetük interpretációs gyakorlatából következően. Ezek a női szerzők – kevés kivételtől eltekintve – a forradalom és szabadságharc idején nem lépnek ki az úgynevezett nyilvános szférába, ahogyan ezt például Kossuth Zsuzsanna, Kossuth Lajos legfiatalabb húga teszi. Ő az anyai kötelezettségeket háttérbe szorítva, gyermekeit otthon hagyva szervezte meg a hadi ápolást; az összesen 72 táborig felállítással európai viszonylatban is úttörőnek számított. Néhány nő fegyvert is ragadott, de összességükben az egodokumentumok arról tanúskodnak, hogy a nők történelemformáló tevékenysége még ebben a kizökönt időintervallumban sem a nyilvános szférában nyilvánult meg elsősorban. A szövegek azt bizonyítják, hogy élettapasztalataikat, jövőbeli lehetőségeiket újra kellett gondolniuk, és sok esetben tudatosan hoztak létre új szerepköröket. Ezek számbavételével rajzolható meg az a diszkurzív konstrukció, amelyet forradalmi szerepnek tekinthetünk.

FORRÁSOK

Az általam vizsgált, női szerzőktől származó szövegek mindegyike kiemelt eseményként kezeli az 1848–1849-es időszak eseményeit, de sem műfajilag, sem nyelviileg, sem pedig az írás intenciója felől nem lehet homogén halmazként kezelni őket. Az egodokumentumok legváltozatosabb formáit mutatják.

Szendrey Júlia naplófeljegyzései életének különböző szakaszaiból maradtak fenn, eseményleírások helyett inkább érzelmeinek, vívódó gondolatainak megfogalmazását olvashatjuk bennük. A forradalom időszakát *Az erdődi napló* (1848. szeptember 30. – 1848. október 17.), valamint *A kolozsvári napló* (1849. november 8. – Erdőd, 1850. március 25.) jeleníti meg.⁷ Kánya Emília önéletírásában már a forradalomról írott rész címe is jelzi az események kiemelt jelentőségét. *Az Új élet, új szenvedés* című fejezetben olvashatjuk visszaemlékezéseit erre az időszakra, ám a fordulópontot nem kizárólag a történelmi események, hanem férjhezmenetele és Feldingerrel való rossz házassága jelenti.⁸ Emlékeinek rekonstruálásában és narratív formába öntésében bevallása szerint segítségére voltak a naplói, melyeket fiatal korától kezdve vezetett. Nem szánt tehát külön fejezetet a forradalomra való visszaemlékezéseinek, és nem különíti el azokat a többi életeseménytől, viszont a fejezet utolsó sorai a narráció befejezettségére utalnak.⁹ Hasonlóan Kánya Emíliához, Vachott Sándorné Csapó Mária is olyan körökben mozgott, amelynek tagjai a 48-as törekvések reprezentatív figurái voltak. Az emlékiratot jegyző Csapó Mária szándékai szerint a hivatalos események belső megítélését, családi, rokoni kapcsolati hálóját, a nagy történések mögötti személyes motivációkat, illetve a hangsúlyosan vállalt szubjektivitást képviseli szövegében, attól sem riadva vissza, hogy a korszak szereplőit személyes elfogultságai miatt a hivatalos képtől teljesen eltérő módon tárgyalja.¹⁰ Bár a forradalom és szabadságharcot megelőző és azt követő időszak is kiemelt jelentőségű az emlékiratban, hiszen férjét letartóztatják, nem szán külön értelmezést neki, hanem ez esetben is az őt körülvevő társadalmi közeg értékítéletei felől rekonstruálja az eseményeket.

Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa külön narratívaként fogalmazta meg visszaemlékezéseit az 1848–1849-es forradalomról. Emlékiratának eredetileg – az önmagában is beszédes – *Éltemnek nevezetesebb időszakja* címet adta, később az emlékirat sajtó alá rendezője, Kelemen Lajos megváltoztatta azt: *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi*

7 Szendrey Júlia naplójának új kiadása: „Naponként árvább”. *Szendrey Júlia naplója*. S. a. r. AJKAY Alinka–SZENTES Éva. Editio Princeps, Bp., 2015 (a továbbiakban *Szendrey Júlia naplója*). Az erdődi napló: 117–129; A kolozsvári napló: 129–140.

8 KÁNYA Emília: *Réges-régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Kiad. FÁBRI Anna–KISS Bori, utószó FÁBRI Anna. Kortárs, Bp., 1998.

9 „Az élet, ami most következett Temesvárotról, folytonos láncolata volt a lealázó fájdalmaknak, gyötrelmeknek. Rettenetes állapot folytonosan műveletlen, durva lelkiületű emberek közt tengetni az életet, szeretet, elismerés, bátorítás nélkül!” Uo. 121.

10 Vachott Sándorné emlékiratait először Abafi Lajos közölte a *Figyelő*ben 1886 és 1889 között, majd két önálló kötetben külön is kiadta. VACHOTT Sándorné: *Rajzok a múltból*. Szerk. ABAFI Lajos. Bp., 1889 (Nemzeti Könyvtár 41). Egy részleteket tartalmazó kötet is megjelent: uő: *Rajzok a múltból. Emlékiratok (Szemelvények)*. Bp., 1935 (Magyar irodalmi ritkaságok 33).

Józsefa bárónő emlékirata 1848–1849-i élményeiről címmel adta ki.¹¹ Wesselényi Jozefa 1857-ben kezdi el emlékiratának megfogalmazását, viszont – Kánya Emíliához hasonlóan – fennmaradt naplójegyzeteit használja hozzá: a bárónő 1848. november 1-jén naplóírásba kezdett, amikor gyermekeivel már Marosvásárhelyre költözött, a forradalom miatt a családi otthont, Beresztelkét maguk mögött hagyva.¹² Az emlékiratot 1857-ben kezdi el, amikor már megtörtént a múlt rituális birtokbavétele és a naplókban megkonstruálódó biográfiai narrációtól némileg független, önálló elbeszélés-ként értelmezhető. Erre utalnak az utolsó sorok, melyek a lezárás gesztusát jelzik: „Az oroszok eltávoztatta s az első izgatottság után halálcsend állott elő: a leigázott nemzet kétségbeejtő hallgatása”.¹³ Bethlen Johanna grófnő emlékirata a 19. század végén készült; a szerző Mária nevű leányának mondta tollba. Az agyagfalvi gyűléstől (1848. okt. 16) a világozi fegyverletétel időpontjáig terjedő történéseknek az egyéni megélését olvashatjuk benne.¹⁴ Ehhez hasonlóan hatalmas időbeli távolságból keletkezik nagyváradi és teleki Horváth Janka írónő emlékezése is. A gyerekkor iránti nosztalgia érezhető visszaemlékezéseiben a szabadságharcról és az azt követő eseményekről Erdélyben, ahol a narrációt nagyon befolyásolja az, hogy az 1919-ben Okolicsányi Kuthy Dezsőnének tollba mondott szöveg alig-alig épülhet az eseményekkor mindössze 8 éves gyermeklány saját emlékeire.¹⁵ Időskori visszaemlékezés Lebstück Mária narratívája is az eseményekről, aki egykorú jegyzetei alapján halálos ágyán diktálta a szöveget.¹⁶ E szövegek hitelességet nagymértékben rontja az időbeli távolság, de olvasásukkor nem is elsődleges kérdés, hogy az azokban leírtak milyen mértékben követik a történelmi eseményeket. A szerzői intenciók jelentős mértékben befolyásolják azt, hogy milyen pozícióban szerepeltetik magukat a forradalmi eseménysorban, és ennek talán leglátványosabb konstrukcióját a történészek számára teljesen ismeretlen

- 11 *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józsefa bárónő emlékirata 1848–1849-i élményeiről*. S. a. r., bev. KELEMEN Lajos. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Kvár, 1931 (a továbbiakban *Wesselényi Józsefa bárónő emlékirata*).
- 12 A naplót a visszaemlékezéssel összevetette és mindkettő több szempontú elemzését nyújtja TÖRÖK Zsuzsa: *1848–49 családi használatra: Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa írásszokásai = Kelj föl és járj, Petőfi Sándor! 1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben*. Szerk. DOBÁS Kata–KALLA Zsuzsa–PARÁDI Andrea–TÓTH Dóra. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2021 (a továbbiakban TÖRÖK: *1848–49*). 293–332.
- 13 *Wesselényi Józsefa bárónő emlékirata*. 82.
- 14 BETHLEN Johanna: *Viharmadár emlékei*. Közli BERDE Mária. Pásztortűz 1938. 9. sz. 495–503, 557–563, 628–633.
- 15 A kéziratban fennmaradt szöveg első részét publikálta és értelmezte SOMOGYI Gréta: *Horváth Janka írónő visszaemlékezései a szabadságharcról és az azt követő eseményekről Erdélyben*. 1. rész. Hadtörténelmi Közlemények CXXXVI(2023). 4. sz. 927–952.
- 16 *Lebstück Mária honvédbuszár főhadnagy emlékirata 1848–1849-ből*. Közli Dr. HEGYALJAI KISS Géza. Hadtörténelmi Közlemények XXXVI(1935). 1. sz. (a továbbiakban *Lebstück Mária emlékirata*). 130–141.

Györgyfy Róza teremti meg, akinek emlékiratában a szabadságharcban való aktív részvétel csupán előkészítője egy későbbi, kalandos életűnek, ugyanakkor a harcokban való állítólagos részvétel a hagyományos női szerepekről való teljes lemondást készíti elő.¹⁷

Az özvegy Batthyány Lajosné Zichy Antónia emlékezéseit már 1850-ben, az emigrációban jegyezgetni kezdte, eredetileg németül. A *Visszaemlékezések* végleges német formáját feltételezhetően 1865 körül nyerte el.¹⁸ Ugyancsak német nyelven, de a magyar ügy iránti elkötelezettséggel vezette naplóját Brunszvik Teréz, aki értett és olvasott magyarul, beszélni viszont alig tudott, még kevésbé használhatta így az írott magyar nyelvet.¹⁹ Az események idején – a többi szerzőtől eltérően – már nem fiatal, a 73. életében jár, nem is tud rögtön reflexíven viszonyulni a történésekhez. Hornyák Mária felhívja a figyelmet arra, hogy a naplót 1848. március első napjaitól két hónapon át szinte kizárólag az újságok, mindenekelőtt kedvenc lapja, az augsburgi *Allgemeine Zeitung* híryanagának kivonatolása tölti ki, később tér vissza megszokott naplóstílusához²⁰. A naplókézirat közel 95 %-a német, a többi francia, illetve angol nyelvű, kevés latin, olasz és görög idézettel megtűzdelve, illetve Petőfi *A vén zászló-tartó* című versével, amelyet teljes egészében naplójába másol. Toldalagi Róza más okok miatt írta meg németül 1900-ban a gyerekkorára – és az 1848–49-es eseményekre – való visszaemlékezését. A főúri íráshasználati szokásoktól motiválva a magyarul már nem beszélő leszármazottaknak szánta erdélyi gyermekkorára nosztalgikus rekonstrukcióját, hogy a genealogikus emlékezetben fenntartsa az apai nagyapa és az apa figuráját.²¹ Írásával az elveszett álomvilág sztereotípiáját erősíti, az erdélyi nemesi életforma követendő példaként jelenik meg leírásában, és ennek rendelődik alá a forradalmi események tárgyalása is. Tisztában van azzal, hogy gyermekként nem emlékezhet az eseményekre, így tehát nem a forradalom kezdőpontját tekinti fordulatlaknak, hanem annak lezárásához köti saját gyerekkora elmúlását és az erdélyi idilli világ el-

17 Az emlékiratot publikálta Kiss András: *Özvegy Hájek Róza, született Györgyfy úrhölgy rövid élettörténetének pontjai = uő: Források és értelmezések*. Kriterion, Buk., 1994 (a továbbiakban *Özvegy Hájek Róza élettörténete*). 261–273.

18 URBÁN Aladár: *Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára*. Századok CXV(1981). 3. sz. (a továbbiakban *Batthyány Lajosné visszaemlékezései*). 587–620.

19 Brunszvik Teréznek hatvankötetnyi naplója maradt hátra, ebből magyar nyelven az 1848–1849-es időszakra vonatkozó anyagot rendezte sajtó alá és értelmezte Hornyák Mária. *„Magyarország, Veled az Isten!” Brunszvik Teréz naplójelfjegyzései 1848–1849*. S. a. r. HORNYÁK Mária. Argumentum, Bp., 1999 (a továbbiakban *Brunszvik Teréz naplójelfjegyzései*).

20 HORNYÁK Mária: *Előszó. „Vége az alvajáró létezésnek” = Brunszvik Teréz naplójelfjegyzései*. 39.

21 A Gmundenben 1900-ban lejegyzett német nyelvű szöveg magyar fordítása megjelent: *Toldalagi Róza grófnő, későbbi Schleinitz báróné memoárjai*. 2000 XII(2000). 7–8. sz. (a továbbiakban *Toldalagi Róza memoárjai*). 63–74.

tűnését: „Az oroszok bevonulásával véget ért a háború, és vele az én gyermekkorom is”.²²

A 13 éves Törös Mária naplót vezet ugyan,²³ de elsősorban mások elbeszéléseiből, kiáltványokból és újságcikkekből szerzi információit, ezért szövege telítve van a sajtó manipulatív frázisaival, tehát utólagosan, mások interpretációjában közli az eseményeket. Ebben hasonlít Brunszvik Teréz naplójához, lényeges eltérés viszont, hogy az idős, művelt szerző hamar átlátja a sajtó manipulatív hatását, és már 1848 májusától visszatér korábbi naplóiírói szokásaihoz, majd később expliciten is elhatárolódik a sajtóinformációtól: „Nem lehet hinni a fekete-sárgáknak, az újságok hamisak, így a hallottakat fel kell jegyezni” – jegyzi fel 1849. január 29-én.²⁴

Nagyon eltérő jellegű forrásszövegekről van tehát szó, nyelvi, kulturális beágyazottság, irodalmi és családi minták is elválasztják őket egymástól, abban viszont hasonlítanak egymáshoz, hogy az 1848-as események az addigi életkörülményeket radikálisan megváltoztatják, és a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásban módosul a szerzők addigi szerepe és az ebből adódó látásmódjuk is.²⁵ Hogy ez a módosulás a forrásként kezelt szövegekben mennyire reflektált módon jelenik meg, attól is függ, hogy milyen műfaji mintákhoz igazodnak, illetve milyen stratégiáik vannak a szerzőknek az öndefinícióra, a felvett magatartást milyen mértékben vezetik vissza tanult mintákra, illetve mennyire rögzítik tudatosan az énkép változását ezekben a szövegekben.

22 Uo. 74.

23 *Napi-események rövid leirata 1849. Téli 1. kezdve*. Valóság IX(1966). 3. sz. (a továbbiakban *Napi-események rövid leirata*). 90–101. A szerzőt azonosítja JAKUS Lajos: *Ki volt a szerzője az 1849-es naplónak?* Valóság X(1967). 9. sz. 103–104.

24 *Brunszvik Teréz naplófeljegyzései*. 176.

25 Ebben a tanulmányban nem használtam fel őket, mégsem tekinthetek el az alábbiaknak legalább a megemlítésétől. Damjanich Jánosné Csernovics Emília oral history-típusú önéletrajza: VARSÁNYI Péter István: *Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909)*. Jeszenszky Imréné Csernovics Lara feljegyzései = *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXI. Szerk. BLAZOVICH László. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1994. Görgői Artúrné Adèle Aubouin eredetileg németül készült emlékiratának magyar nyelvű kivonatos fordítása Kardos Samu közlésében jelent meg. Ehhez lásd HERMANN Róbert: *A tábornok neje: Görgői Artúr felesége, Adèle Aubouin*. Aetas XXXIII(2018). 3. sz. 69–101. Bihary Róza beszámolója a temesvári és zalatnai eseményekről: BIHARY Róza: *Emlékképek egy polgárháborúból (1848–1849)*. Közl. VARSÁNYI Péter István = *Női sorsok a történelemben*. Szerk. MÓZER Ibolya. Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszék, Szombathely, 2002. 167–200; BECK Vilma: *Egy hölgy emlékiratai az 1848–49-iki magyar szabadságharcból*. Ford. HALÁSZ Sándor. Miskolc, 1901.

MŰFAJ ÉS SZERZŐI INTENCIÓ

Az emlékezések típusait műfaji szempontból is differenciálni kell, hiszen az esemény emlékezetét, ennek reprezentációját több tényező is befolyásolhatja: az idő múlása, a politikai konszenzus változása, a társadalmi rend átalakulása, az egyéni életkörülmények és a szubjektum tulajdonságainak módosulása. A történetmondás antropológiáját vizsgáló Keszeg Vilmos szerint az események lejegyzése narratív viselkedésnek tekinthető, kognitív, nyelvi, kommunikatív, esztétikai, szociális és morális cselekvés, mely különböző mozzanatokból tevődik össze: a valóságra való reflexió, a beszédhelyzet tudatosítása, az átélt események értelmezése elemeiből.²⁶ A beszédhelyzet tudatosítását ebben az esetben szerzői intenciónak tekintem, ez pedig szoros viszonyban áll a választott műfajjal és narrációs mintákkal. A továbbiakban azokat a szövegeket emelem ki, amelyek valamilyen módon reflektálnak erre a kérdésre.

A napló műfajához áll legközelebb az események feljegyzésének szinkrón jellege miatt Szendrey Júlia, Brunszvik Teréz és Törös Mária szövege (bár az emlékiratok összeállításakor többen is használnak korábbi feljegyzéseket, ezeket azért nem veszem figyelembe, mert az utólagos konstrukció erősebb hatással bír). Szendrey Júlia esetében eltérő naplóírói gyakorlat érzékelhető az erdődi és kolozsvári feljegyzésekben²⁷. A lánykori naplókhoz olyan értelemben kötődik, hogy a Petőfitől való elválás gesztusa itt is kiemelt szerepet kap, sőt ez az egyetlen eset, amikor a napló címzettje is megjelenik, aki nem más, mint maga Petőfi, aki 1848 őszén Erdődön hagyta gyermekeit váró feleségét. A szövegből egyértelműen kirajzolódik a Petőfinek – és Petőfi olvasóközönségének²⁸ – való megfelelési vágy, ez befolyásolja azt is, hogy mit és hogyan fogalmaz meg, tehát nem a külső események a jelentősek, amelyeket férje katonaként úgymint megtapasztal, hanem a belső, lelki vívódások:

„Erdőd. Sept. 30. 848. Te óhajtád, hogy távolléted alatt naplót írjak; kedvedért megteszem. Most is, ez első estén, mellyet nélküléd töltök, már itt ülök, hogy kívánságodnak eleget tegyek; ámbár nem vagyok képes egyébről gondolkozni, mint nehéz, igen nehéz fájdalommat panaszozni”.²⁹

26 KESZEG: *i. m.* 11.

27 A naplókat és Szendrey Júlia életművét új, társadalomtörténeti szempontokat is bevetve értelmezte Gyimesi Emese. GYIMESI Emese: *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása. Társadalomtörténeti kontextusok*. Ráció, Bp., 2021.

28 Miután Petőfi 1847 őszén, mézesheteik alatt elküldte a leánykori és koltói napló néhány részletét Jókainak, az *Életképek* szerkesztőjének, aki a folyóirat 1847. évi október 31-i és november 7-i számában közölte azokat, elképzelhető volt, hogy ezek a naplórészletek is közönség elé kerülnek.

29 *Szendrey Júlia naplója*. 119.

A kolozsvári napló már a férj eltűnése után keletkezik, az 1849 novemberétől írt feljegyzések más jellegűek. Philippe Lejeune fogalmai szerint krízisnaplónak³⁰ tekinthető, ebben a szerző már számvetésre kényszerül, hiszen teljesen új élethelyzetben találja magát, amelynek feldolgozására nincsenek korábbi átörökített mintái. Az életpálya morfológiai modelljét megszerkesztő David G. Mandelbaum szerint az ilyen jellegű sorseseemények az egyén életében fordulópontnak tekinthetők, amelyek következtében a „személynek módosítania kell élete folyamán több megrögzött viselkedési modelljét, hogy megbirkózhasson az új feltételekkel. Minden személy azért változtatja meg az életvitelét, hogy fenntartsa a folytonosságot, vagy a csoportban való részvétel céljából, vagy a társadalmi elvárások vagy az énkép miatt, vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében”.³¹ A rendkívül önreflexív Brunszvik Teréz magát a forradalmi eseménysort tekinti fordulópontnak,³² mégpedig olyanak, amelyre fiatal korától kezdve készült, mintha a teljes nevelődése e felé a beteljesedés felé tartana, amelynek olyan hatása van, hogy a biológiai idő megfordítására is képes: „A bölcsőmtől kezdve – azaz nem testileg, hanem szellemileg – a legliberálisabb és leghumánusabb emberek közé tartoztam. Csoda, ha ez a mostani forradalmi mozgalom ennyire megragad: öregségemben teljesen megfiatalít”.³³ Amint korábban is említettem, Törös Mária naplóírói gyakorlata messze elmarad a többiekétől. Valószínűnek tartom, hogy családi javaslatra kezdi el 1849 januárjában feljegyezni az eseményeket, amelyekből leginkább a hírek nehézkes terjedéséről kapunk információkat, illetve néhány bejegyzésben az válik láthatóvá, hogyan konfrontálódik a biografikus narrációban a saját életesemény a történelmi eseménysorral:

„Báró Weiden szertábornok személyesen vezérletté a nagy-sarlói, és mállási csatát. Ezen ütközet April 19. történt. Ezen csata volt (még eddig) szabadságharcunkban a legvéresebb, és legnagyobb. Tehát születésem napján azaz 19 april az évkönyvek lapjain feleend jegyezve. Ma borongós de még is kellemes idő volt”.³⁴

30 Philippe LEJEUNE: *Önéletírás, élettörténet, napló*. (Válogatás Philippe Lejeune írásaiból). Szerk. Z. VARGA Zoltán. L'Harmattan, Bp., 2003. 216.

31 David G. MANDELBAUM: *Életrajzi tanulmány: Gandhi*. Documentatio ethnographica IX(1982). 37.

32 A fordulópont, a hétköznapitól való eltérés, ezáltal az események kiemelt jelentősége nagyon stabil kezdőformulává válik ezekben az egodokumentumokban. A fenn idézettek mellett így indít Bethlen Johanna is: „Életemnek legnevezetesebb napjai akkor kezdődnek 1848-ban, az agyagfalvi gyűlés után ... Október végén egy reggelen azzal ébresztettek, hogy házunk, udvarunk, kertünk tele van vásárhelyi menekültekkel...” BETHLEN: *i. m.* 495.

33 *Brunszvik Teréz naplófeljegyzései*. 109.

34 *Napi-események rövid leirata*. 95.

Az emlékiratírók pozíciója és az eseményekre való rálátása természetesen ettől jelentősen különbözik. Bár Horváth Janka a történesek idején Máriánál jóval fiatalabb, 1848-ban öregkori perspektívája sokkal tudatosabb magatartásról ad számot, mint a legvéresebb harcokról is gyermeki derűvel tudósító naplóiíró. Az „aggodal-munk szörnyű volt”; „rémhíreket hallottunk”; „a hazafias érzés egészen mámorossá tett bennünket” egészen biztosan nem egy gyermeklány érzésvilágát közvetítik, hanem az eseményeket utólag értékelő beszélőjét, aki reflektáltan kezeli azt a helyzetet, hogy magyar nemzeti érzésű családként a forradalom eseményeinek nagy részét az ellenséges nemzeti érzelmű szász városban, Brassóban élték meg, és ennek hatása volt arra is, hogy milyen torzított információk jutottak el hozzájuk a történesek idején.

A Wesselényi Jozefa írásait elemző Török Zsuzsa rámutat arra, hogy az ő szövege családtörténeti kontextusba ágyazódik, és e családcentrikus narratíva tágabb perspektívája az a főnemesi kulturális környezet, amelyben Jozefa szocializálódott.³⁵ Az emlékirat, amely külön narratívaként jön létre, naplóbejegyzésekre támaszkodik. Az 1848-ban elkezdett napló eseménybeszámoló, célja a társadalmi-politikai események dokumentálása volt. Az események miatt átalakuló családi körülmények az írás lehetőségét is meghatározzák: a szerző családjával nem az otthoni környezetben, hanem Marosvásárhelyen tartózkodik, tudósít a közelben zajló csatákról és eseményekről, de nincs lehetősége az emlékezet írásban való megkonstruálására, a múlt átértelmezett birtokbavételére. Vagyis míg a naplóban az események megörökítése zajlik, az 1857-ben elkezdett emlékiratban már annak feldolgozása is megtörtént. Pearce W. Barnett és Vernon E. Cronen a biográfiai esemény és a biografikus narráció viszonyát három formában értelmezte. Az átélt történet, azaz az esemény átélése az egyén életét mások életével hozza összhangba. Az elmesélt történet, azaz az emlékezés jelentéseket rendel hozzá az egyén által átélt eseményhez. Az elhallgatás marginalizálja vagy megóvjá a titoktól elzárt személyeket.³⁶ A napló és az emlékirat közös jelentésadó gesztusa lehet az, hogy a szerző egyikben sem „heroizáló olvasatát adja az 1848-as eseményeknek: mindkét szövegtípusban kíméletlenül mutat rá a krízishelyzetekben megmutatkozó emberi esendőségekre, társadalmi, nemzetiségi és nemi hovatartozástól függetlenül”.³⁷ A továbbiakban csupán a nyomtatott formában is megjelent emlékirat utólagos értelemadási formáival foglalkozom. Wesselényi Jozefa e szöveg bevezetőjében nagymértékű tudatosságról tanúskodva határolódik el egy átfogó, az események összességét magyarázó perspektívától, olvasóközönségként szűkebb csa-

35 A kérdéssel alaposan foglalkozott TÖRÖK: 1848–49.; valamint TÖRÖK Zsuzsa: *A bárónő naplót vezet: Kéziratosság és családtörténet Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa hagyatékában*. Irodalomtörténeti Közlemények CXXIV(2020). 2. sz. 233–249.

36 Bővebben Em GRIFFIN: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat, Bp., 2001. 65–71.

37 TÖRÖK: 1848–49. 320.

ládját jelölve meg, emlékiratának kiegészítő funkciót szán: a teljes nemzetet érintő dráma mellékalakjainak személyes tragédiáit nyújtja:

„Azonban ezen csendes életbe egy zivataros intermezzot játszodtata a forradalom ideje. Éppen ezt akarom nektek előbeszélni kedves unokáim. Históriat ne várjatok tőlem, mert ahhoz nem tudok s azért nem is fogok neki, csak a körömben s különösen családomban történeteket mondom elő; hiszen ez is érdeklél birhat előttem, mert nagyszüléitek, szüléitek és rokonaitok, és sok előttem ismerős nevek szerepeltek. A nagy drámának ezen csekély jelenetei segítenek nektek fogalmat adni az akkori időről. Kiegészítő részei ezek a nagy egészek; mint egy képnél a főtárgyak mellékalakjai”.³⁸

A személyes tragédia már megtörténtekor sem maradhatott a privát szférában Zichy Antónia élettörténetében, hiszen férjének, Batthyány Lajos miniszterelnöknek a halála az elkerülhetetlen végjátékot, mindenféle remény elvesztését is jelentette a nemzet számára. Ezt a közösség számára is pótolhatatlan veszteséget, az ehhez vezető út leírását azonban a szerző visszatér a privát szférába akkor, amikor memoárját gyermekeinek ajánlja, akik zsenge életkoruk miatt nem láthatták át az események összefüggésrendszerét, a szöveg tehát a rekonstrukcióban, értelemadásban és az emlékezésben segíti őket.³⁹ Kánya Emília – bár emlékiratait is közvetlen leszármazottainak címezi – a megszólítottak körét többször is tágítja, időnként a nyelvi-érzelmi közösségként tételezett nemzethez intézi szavait:

„Rajongva olvastuk el az újkori bibliai aranytörvényeket, megittasultunk a szabadság nektárától! Szegény, szegény nemzetem! Rövid káprázat volt a föllendülésed, álnok csalás a sok szép ígélet, körül lettél hálózva, de azért ezt nem tudva, gyanútlanul átengedtük magunkat ennek a szolgaságból felszabadító varázsnak. Már akkor, a mi elragadtatásunk első napjaiban is látszott milyen elszontyolodott arccal sétálgattak a katonatisztek, meg a régi hivatalnokok is”.⁴⁰

38 *Wesselényi József bárónó emlékirata*. 1.

39 „Kedves gyermekeim! Ezen emléklapokat számotokra írtam. Ti mind a három még oly gyenge korban voltatok, mikor szegény atyátok a legborzasztóbb gyűlöletnek és bosszúnak áldozatul esett, hogy akkor Emmyt talán kivéve, noha ő is még kis leány volt egyik sem tudhatta felfogni a nagy veszteséget, mely benneteket ért, se a módot, hogy és miképp történt ez.” *Batthyány Lajosné visszaemlékezései*. 591.

40 KÁNYA: *i. m.* 84–85.

A külső és belső nézőpont váltakoztatásával éri el a drámai hatást, hisz az örömjongás némileg elvakítja a szerzőnőt, aki regisztrálja ugyan, de nem enged teret a körön kívül levők vagy a tapasztaltabbak mértéktartásának, akár pesszimizmusának. A vizsgált szövegek szinte mindegyikében láthatunk példát arra, amikor a domináns nézőpont (sokszor a konzervatívabb, főnemesi, időnként a lelkes liberális, megint máskor a nyelvi-nemzeti) összeütközésbe kerül a hivatalos állásponttal (leginkább a vezető személyiségek – kiváltképp Kossuth Lajos – megítélésében). Leginkább ezekben az esetekben ragadható meg a saját pozíció reflektált kezelése; máskor erre a szerzők nem térnek ki hangsúlyosan, inkább a vállalt értékrendből, az ítéletalkotásaikból vonhatunk le következtetéseket megszólalói mivoltukra nézve.

VÁLLALT ÉS KÉNYSZERŰ SZEREPEK

Arról, hogy milyen szereplehetőségeik voltak a különböző társadalmi közegekből származó nőknek 1848-ban, már Borbíró Fanni is értekezett.⁴¹ Tanulmányában abból indul ki, hogy a szabadságharc kapcsán inkább azokkal a nőkkel foglalkoznak, akik kiléptek magánköreikből és közszereplést vállaltak, hiszen erre vannak forrásaink. Az 1848-as törvények nem adtak a korábbinál több jogot a nőknek, sőt bizonyos jogoktól meg is fosztották őket (pl. a főúri özvegyeket attól, hogy megbízottakat küldjenek az országgyűlésre). A forradalom idején elvárt magatartást, illetve az új szerepek kialakítását a férfiak határozták meg, pl. Vahot Imre a *Radikál magyar hölgyek kívánatai*⁴² vagy Jókai Mór *Nőszabadság!*⁴³ című cikkében. Tulajdonképpen ebben is a korábbi szerepek helyzethez való adaptálásáról van szó, a cselekvő férfiak életkörülményeinek megteremtéséhez és javításához kell hozzájárulniuk, mindemellett a sebesültek ápolásában és a halottak eltemetésében juthat nekik aktívabb szerep. Az öregek, gyermekek ellátása, a gazdaság irányítása az otthon maradt nők kezében összpontosult, hogy ezt hogyan próbálták megvalósítani, illetve milyen kételyekkel, veszélyes helyzetekkel kellett szembenézniük, és ezek kezelésében mennyire voltak segítségükre a korábban elsajátított társadalmi szerepminták, az egodokumentumokból viszonylag látványosan kirajzolható.

A reformkorban már elkezdődött a honleányi szerep kialakítása, mutat rá tanulmányában a Szendrey Júlia életművét kutató Gyimesi Emese, aki a Zichy nővérek tevékenységéhez köti a nemzeti szellem divatba hozását. Ők elsőként hordtak tudatosan hazai anyagból készült magyaros viseletet az estélyeiken, szalonjaikban magya-

41 BORBÍRÓ Fanni: „Föl a tett mezejére, polgártársnőim”: 1848–1849. Rubicon (XII)2001. 6. sz. 34–36.

42 VAHOT Imre: *Radikál magyar hölgyek kívánatai*. Pesti Divatlap 1848. ápr. 29. 521–522.

43 JÓKAI Mór: *Nőszabadság!* Életképek 1848. máj. 23. 385.

rul társalognak, és a magyar táncokat részesítették előnyben, ami a kortársak szemében nyílt politikai állásfoglalást jelentett.⁴⁴ Ezzel egy időben számtalan tanácsadó cikk hirdette, hogy a nemes asszonyok legfőbb feladata ezentúl a nemzet szolgálata játékonkodás, nemzeti egylettségek és főleg a feleség- és anyai szerep vállalása révén.⁴⁵ A honleányi narratíva kiteljesítését Bozsoki Petra Kánya Emília életművéhez rendeli, és amellet érvel, hogy alakja azért figyelemre méltó, mert életpályájának és munkásságának köszönhetően bővült az értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon olyan módon, hogy a honleányi szerep sajátos változata jött létre. Alakja és szakmai pályája ezáltal nemcsak a felsőbb társadalmi státuszú nők, hanem a nemek társadalmi konstrukciójának történetét tekintve is újszerűnek mondható.⁴⁶

A mindennapi szokásrendet felforgató helyzet azonban sok esetben felülírja a kialakult normarendszert. Míg például Szendrey Júlia a forradalom kezdetekor példamutató magatartással támogatja férje oldalán a magyar nemzet ügyét, az idő előrehaladtával egyre szűkösebbnek érzi a nőknek, honleányoknak kiszabott teret és megnyilvánulási lehetőségeket. A család, a gyermekek védelme, a menekülés vagy a háziasszonyi teendők ellátása ezért nála nem lehet része a honleányi szerepkörnek, pedig az élet fenntartása, a meglévő javak védelme nyújthat garanciát a harcok utáni életre:

„Oh, te kapca-kötő, főzőkanalat forgató teremtese az Istennek; asszony, hogy érzed most magadat? Érzed úgy-e magasztos hivatásodat? Lelked az önérzet elragadó szárnyain röpül egyenesen a dicsőség hetedik egébe? Bizony van is rá okunk. Mily dicső hivatás is ez! Most, mikor férjünk, kedvesünk fegyvert ragadva rohan a hon megmentésére véres harcot küzdeni, most midőn minden pillanat halált hozhat életünk legdrágább kincsére, mit csinálunk, mit csinálhatunk mi? Egy rész, miként azt a ma hajnal óta erre elvágtató koszik tanúsítják: batyuba kötve csecsebecsését, sírva, szepegeve hagyja el lakhelyét és futásban keres menedéket a még csak álmában közledő kutyafejű ellenség előtt. Még itt is csak úgy kukucskálnak ki

44 GYIMESI Emese: *Minden nő, kinek testvére, kedvese, férje van, tegyen úgy mint Petőfiné*. Qubit 2021. márc. 15. <https://qubit.hu/2021/03/15/minden-no-kinek-testvere-kedvese-ferje-van-tegyen-ugy-mint-petofine> (Utolsó megtekintés: 2024. 05. 15.)

45 Ugyancsak a honleányság közösségi jellege és politikai töltete mellett érvel Gyáni Gábor, szerinte ennek a tétje az volt, hogy a magasabb társadalmi státusszal rendelkező nők is a nemzet közösségéhez tartozzanak, és politikai tényezőkké válnak. GYÁNI Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. BTK TTI, Bp., 2020 (Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 6).

46 BOZSOKI Petra: *Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról*. Irodalomismeret 2019. 3. sz. (a továbbiakban BOZSOKI: *Bővülő értelmiségi*). 19–54.

becsinált kocsiakból, hogy vajon nem nő-e nyomukban gomba helyett valami vértszomjazó és emberhúst-ehető rác vagy oláh tábor? Könnyeket sajtol ki belőlem a szégyen, hogy én is nemükhöz tartozom, én is asszony vagyok! (...) Mit csinállok én addig, míg Sándorom oda van? Én, ki előtt az élet semmit-érő utálatos teher volna Sándorom nélkül? (...) Oh hogy el nem sülyeszett a szégyen! Nem vagyok képes egyébre, nem engednek a körülmények szerelmemért többet tenni, mint szépen itthonn ülni, kötni és főzni, foltozni és rántásokat keverni!”⁴⁷

A szűkös szereplehetőségek bemutatásában felsejlik az angol női irodalomból ismert minta,⁴⁸ amely a pudíngkészítés művészi rangra fejlesztésében jelöli ki a nők szerepvállalásának csúcspontját, vagyis itt Szendrey Júlia a közéleti szerepvállalás lehetetlenségét az írói karrier nehézségeivel vonja párhuzamba, és implicit módon a forradalmat olyan gátló tényezőként tünteti fel, ami a társadalmi változások útjába áll, és a nőket visszakényszeríti a szűkösnek érzett privát szférába. Azoknak sem könnyebb a helyzete, akik olyan, új szerepeket vállalnak, amelyeknek betöltésére nincsenek mintáik. A harcokban ténylegesen részt vevő Lebstück Máriának például kettős elvárásrendszernek kell megfelelnie: egyrészt a katonai szabályrendszer ugyanúgy érvényes rá is, mint társaira, másrészt viszont a hagyományos női szerepeket is be kell töltenie, visszaemlékezésében legalábbis úgy rekonstruálja magát, mint aki igyekezett megfelelni ennek a többes szerepkörnek. Higgadtságot, a legszörnyűbb körülmények közötti humánus magatartást tanúsítóként ábrázolja magát betegápolás közben több helyen is:

„Mi bekerítő mozdulatot hajtottunk végre az ellenséges lovasság ellen, de szétszórtak bennünket. Egyik szomszédomat lelőtték, egy másik fiatal vadász kardvágást kapott, mely a félarcát egészen leszeltette. A levágott húst egyszerűen pusztakézzel odacsapta és ezt mondotta: »No pajtás, én a magamét már megkaptam, most már mehetek!« Én egy zsebkendővel szükségkötést alkalmaztam”⁴⁹

A biografikus narrációban gyakran tetten érhető, ahogyan a szerzők párhuzamokat, ismert mintákat keresnek a cselekvési stratégiák leírásához, bemutatásához. Kánya Emília például a női védekezési stratégiák lehetséges forgatókönyvéről írva az

47 *Szendrey Júlia naplója*. 120–121.

48 Az angol női szerzők szerepkijelölésére számtalan példát hoz SÉLLEI Nóra: *Lánnyá válik s írni kezd. 19. századi angol írónők*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

49 *Lebstück Mária emlékirata*. 136.

egri várat védő nőket idézi meg, bár a párhuzamra ő maga nem reflektál. A kényszerű szerepvállalás, a haza védelmezése azonban szükségmegoldásokat szül, fegyverek nélkül az ősi védekezési módszerek állhatnak majd a nők rendelkezésére:

„Az 1848. év utolsó hetei borzasztóak voltak! Komolyan arról is tanakodtak, hogy Pestet védelmi állapotba teszik. Falragaszok lelkesen a nőknek kezébe tették a város védelmének egy részét, felszólítván őket, gyűjtsenek már most olajat, szurkot, köveket, hogyha az ellenség mégis megszállja a várost, forró olajat, szurkot öntsenek rájuk, és minél súlyosabb kövekkel dobálják vétkes fejüket; fizessék meg drágán ők is a haza elleni árulást. Minő hangulatot keltett ez, milyen szerencsétlenek voltunk!”⁵⁰

Harcok, háború esetén a honleányi szerepkör kiemelt szegmense lehetne a betegápolás. Ennek megszervezése azonban nagyon könnyen rivalizálásba, az emberi – jelen esetben női – gyengeségek visszataszító megnyilvánulásába torkollhat. Török Zsuzsa hívja fel a figyelmet arra, hogy Wesselényi Jozefa írói tehetségét is megcsillogtatja, amikor metsző iróniával nyilatkozik azokról a visszásságokról, amelyeket az új helyzet által teremtett nyilvános női szerepek idéznek elő: a katonai kórházak női felügyelet alá tétele kapcsán például a kisvárosi korteskedésekről vagy az elnöki pozícióért folytatott harcokról.⁵¹ Az emlékirat szerzője annak is hangot ad, hogy sokszor a segítő szándék is inkább hátráltatta a hatékony munkavégzést, hiszen a gyakorlottság hiánya, a szerepekbe való belehelyezkedés lassúsága nehézségeket okozhatott azoknak, akik gyorsan, hatékonyan kívántak emberi életeket menteni. Így maga a szerző az, aki kijelöli a tevékenységi köröket, például ebben az esetben:

„Egyesültek és több városokban a nők ezen célra; pénz-aláírások által tetemes összegek gyűltek, ruha és tépésről gondoskodtak és az ápolás kezelését felügyelték. Az utolsó azonban nagyon felesleges volt, mivel az sokkal jobban ment az ők belészólások nélkül. Mint mindenre, erre is egy bizonyos gyakorlottság kívántatik, és így a belégyakorlott kórodai felügyelő tiszteknek hasztalan volt kezek alá szólni”.⁵²

A megváltozott viszonyok között nem mindig könnyű felállítani a prioritási sorrendet. A honleányi szerep része a betegápolás mellett a feleségként és anyaként való

50 KÁNYA: *i. m.* 94.

51 TÖRÖK: 1848–49. 320.

52 Wesselényi József bárónő emlékirata. 25.

helytállás is. Több memoárszerző közös tapasztalata, hogy az események idején gyermeket várnak, többször menekülés közben kell szülniük úgy, hogy körülöttük nem csupán a táplálék van apadóban, hanem a szálláshelyeken fertőző betegekkel is osztozniuk kell. Wesselényi Jozefa négy, felnőttkort megért gyereke közül is egy, Ráhel nevű leánya ekkor született. A gyermekvárás idején azonban többször menekülni kényszerült kisgyermekével, főispáni kötelességeinek eleget tevő férje nem tarthatott velük. Azok, akik a segítségére voltak kirendelve, maguk is segítségre szorultak; legmegbízhatóbb embere kolerában fekvő beteg volt, és a fertőzésveszély ellenére sem hagyták sorsára. A szerzőnő bibliai allúziókkal él saját állapotát felidézve, ami némi képp vigasztalást is nyújtott, hisz az anyává válás soha nem volt veszélytelen, hol a születendő, hol pedig a már megszületett gyermek miatt kellett aggódnia.

„Az sem kevésbé tetézte nyomorúságom, hogy terhes állapottal lévén, nagyon nehezen éreztem magam; mindég jutottak eszembe a biblia szavai: »Jaj a gyermekszülő asszonyoknak.« (...) Nehéz napokat éltem én akkor *Vásárhelyt*. A cholera nagy mértékben volt járvány és szegény kicsi *Ferencemis* meghalt benne. Még ápolni se voltam képes kellőleg a sok hiány, nélkülözés miatt. Hazajött az apja a temetésére, de én egy pillanatig sem voltam nyugodt, mert mindég féltem, hogy elfogják, mint sok másokat. Számos aggodalmaim közt 1849-ben 10-dik február egy leányt szülék”.⁵³

A bibliai narrációs modellek más szerzőknél is felbukkannak. Bár konkrét idézet nem épít szövegébe, Kánya Emília a rendkívüli körülmények idején született gyermekét és menekülésük epizódjait Bozsoki Petra szerint a Szent Család történetéhez hasonlóan jeleníti meg: az önéletrajzi ént Máriaként, hármójukat pedig a Szent Családként ábrázolja. Az elbeszélés szerint az 1848-as események elúzik őket Pestről; menekülniük kell a néhány hónapos csecsemővel; nem tudják, hová igyekeznek, csak zarándokolnak; kint ordító hideg; semmilyen fogadóba nem nyerne bebecsátást, mert minden szoba tele van; végül egy hideg, penészes lyukban találnak nyugalomra éjszakára, ahol vizes szalmán alszanak.⁵⁴ Ennek a narrációs modellnek sokszor része az ismeretlen, jószívű segítő, például Bethlen Johanna szövegében, ahol a fogadók zárt ajtóit miatt csüggedt anyának a szegény, szűkölködő parasztasszony segít.⁵⁵

53 Uo. 67–68.

54 Ennek a kifejtését lásd Bozsoki: *Bővülő értelmiségi*. 19–54.

55 „Soha sem felejttem el, hogy Makón, ahol étetnem kellett, de fogadóban helyet sehol nem találtam, egy parasztasszony jött szekerelemhez és szegény házához behívott. Saját ágyára lefektetett, gyerekeimnek enni hozott, holott nékie se volt egyebe, mint egy kis borsos leve.” BETHLEN: *i. m.* 629.

A legmostohább körülményekkel valószínűleg Lebstück Máriának kell megküzdenie, hiszen még javában zajlanak a harcok, amikor ő várandós, majd pedig fogságban kell megszülnie, éppen december 24-én este, fiúgyermekét. Bár várandóssága hírére magánlakást jelölnek ki fogsága helyéül, miután kihallgatásra Pestre kell mennie, háromszor teszi meg előfogaton az Arad–Pest–Arad távot. A gyermekszülés mégsem kap kiemelt szerepet memoárjában, fontosabb, hogy a keresztelőre a gyermek apját is odavezették.⁵⁶ A szövegek többségében kitapintható tehát a feszültség az anyaság bensőséges érzése és a külső körülmények mostohasága között. Kánya Emília szövegének sajátos ritmust ad az optimista és pesszimista nézőpont váltakoztatása, ami sokszor a belső-külső világ dualitásával egészül ki, például az alábbi idézetekben: „A külső élet tele volt szívetrázó szomorú eseményekkel. Elvesztett csaták, fejetlenség, kétségbeesés, melyet ismét rózsás események derűje váltott föl – de csak órákra.”; „A jelen félelmes, deprimáló valóság, a jövő egy halálfejú kísértet...”; „Ilyen rejtélyes, borzalmas napokat élve, a mi kicsi otthonunk mégis egy parányi nyugpont volt. Itt őrizhettem drága kincsemet, szépen fejlődő aranyos Irénkemet!”; Ha a külső élet nem olyan veszélyesen kétségbeejtő, még kellemesen is telhetett volna el a tél”.⁵⁷ Az itt is megnyilvánuló feszültséget fokozza Szendrey Júlia a végsőkig, amikor várandósságát az életre várakozás és halálra való reflexió paradoxonjában tárgyalja:

„Szüntelen dolgozom, pedig azt, minél kedvesebbet asszony nem dolgozhatik: első, még születendő gyermekem kis parányi ruhácskáit varrogatom. Millyen gyönyörűség volna ezt Sándorom mellett dolgozhatni és most olyan szomorúan végzem e foglalatosságot, mintha szemfedőt varrnék. Isten őrizz, őrizz!...”⁵⁸

Az anyai szerepkörök megélésének bemutatása időnként tehát sajátos feszültséget teremt a kilátástalan külvilág és a mély érzelmekkel teli belső világ között. Ez gyakran heroizmussal ruházza fel a családot védő, egyedül maradt nőket, akik viszont mégis a férj akarátának vannak alávetve: a férj utasításait várják, követik a csataterék közelébe, annak családjához költöznek; de alig találunk olyan szövegrészletet, amelyben a nők esetleg megkérdőjeleznék férjük ítéletének helyességét, vagy ne követnék az utasításokat. A kötelességteljesítés felülírja az egyéni érzelmeket és nem hagy dön-

56 „Dec. 18 án a várba vezettek Kosfelnitz várparancsnokhoz. Megkértem őt, hogy férjemet, Jónák őrnagyot engedje a keresztelőre hozzámjönni a lakásomra, miután minden órában várom a lebetegedést. Dec. 24 én egy egészséges fiúgyermeknek adtam életet, mely híre férjem, Jónák őrnagy két altiszt kíséretében eljött a keresztelőre.” *Lebstück Mária emlékirata*. 140.

57 KÁNYA: *i. m.* 93.

58 *Szendrey Júlia naplója*. 126.

tési lehetőségeket a nőknek, kiváltképpen abban az esetben, ha a férj társadalmi pozíciója olyan, hogy sorsa nem egyéni, hanem közösségi sorsként értelmezhető. Mint például Batthyány Lajos esetében, aki utolsó, legfontosabb feladatként jelöli ki felelősége számára azt, hogy segítsen abban, hogy méltóságteljes halálban legyen része. Emlékiratában az asszony apró részletekre koncentrálni írja meg a jelenetet, és bár jelzi, hogy érzelmei, akarata ellenére volt a tett, a kötelességteljesítési mintát gyermekei, leszármazottai és olvasói számára is továbbadja, ezáltal a honleányi szerepminta egyik legfontosabb aspektusát, a példaadást demonstrálva:

„kezemre nézett, felhasználván egy percet, melyben a profosz a tiszthez fordult és vele beszélt, azt súgtam neki, hogy mérget nem kaphattam, de ezt hoztam, ha kívánod. Ő mindjárt utána nyúlt, kezét a kendőm alá tette, és gyorsan kikapta kezemből. Borzasztó perc volt ez, – hogy én adom neki a fegyvert, mellyel életének végét fogja vetni, ez a gondolat kétségbe ejtett engem, és még is tettem! Ő kívánta, kötelességemnek tartottam!”⁵⁹

A reformkorban kialakított honleányi szerepkör elemei tehát megmaradnak a szabadságharc és forradalom ideje alatt is, de ezek módosulásokat szenvednek, adaptálódnak a különleges körülményekhez, és hol egyik, hol másik aspektusuk erősödik fel. A személyes tapasztalat időnként kimozdítja a női szerzőket a hivatalosan elfogadott diskurzus kereteiből, ez pedig nemcsak a saját szerepükre való reflexiót, hanem a történelmi események és személyek megítélését is befolyásolja.

HEROIZÁLÓ ÉS DEHEROIZÁLÓ BESZÉDMÓDOK

A női emlékiratok szövegeiben – főleg a márciusi események taglalásakor – sokáig dominánsnak nevezhető a heroizáló beszédmód, egy akkor korszerű nemzeti mitológia elemeinek felhasználása és a nemzeti érzelmek előtérbe kerülése. Nem nehéz ezekben felfedezni az irodalomból és sajtóból származó mintákat, amelyeket eleinte még kevésbé reflektáltan vesznek át a szerzők. Ez a nyelvhasználat vonatkozhat az eseménysor egészére, például Brunszvik Teréznel, aki teljes, a forradalmat megelőző életét egyfajta várakozásként interpretálja, így 1848 márciusa nála a beteljesülés fogalmi készletével írható le:

---

⁵⁹ *Batthyány Lajosné visszaemlékezései.* 612.

„Március 15 e pirossal feljegyezve, ez az évszázados rabságtól való megszabadulás napja volt. A kigúnyolt ifjúság győzött az okossá válni akarók felett! Háromezer és harmincezer éljent nekik! Amit már 50 év alatt felismertem és szívemben éreztem és ápoltam, most napvilágra került, van törvény, szabad, szabad!”⁶⁰

Brunszvik Teréz bölcs meglátásai korával is magyarázhatók, a későbbiekben ő is egyre részletesebben láttatja a nehézségeket, az emberi gyengeségeket és a háború dehumanizáló hatását, mivel azonban ő naplót vezet, ezek a borúlátások fokozatosan kapnak teret a szövegben az események előrehaladtával. Wesselényi Jozefa azonban, akinek emlékiratára jellemző az utólagos konstrukció felőli értelemadási kísérlet, már a magasztos pillanatok ábrázolásakor is sejteti a hibákat, az események téves szinkrón interpretációit és az ebből származó félreecsúszásokat. Már az 1848-as kolozsvári eseményekről írva sejteti, hogy később a személyes ellentétek, a rosszul értelmezett egyenlőség, az önzés különböző megnyilvánulási formái fogják egymás ellen fordítani az itt még közösen, önfeledten ünneplő tömeget.⁶¹ Az ő szövegében a privát és közösségi szféra szembenállása, a boldogság-boldogtalanság kettőse is gyakran összefüggésben áll a heroizáló beszédmóddal, a magyar irodalomból származó minták a szabadságjogokért harcolók heroizmusát erősítik, ugyanakkor nagyon erős kritikai érzékkel mutat rá a hősök emberi hibáira, ezáltal a heroizáló beszédmód deszakralizáló betéteket is tartalmaz, és az ünnepi eseménysort megfosztja szentségétől, előre jelzi a bukást is:

„Az egész boldog és boldogtalan 48beli évben csak pár hónapot töltöttem kellemetesen. Nem azért, mintha reményeim oly vérmesek lettek volna, hogy a forradalmat bevégeztetnek tekintendem, hanem a szabadság valami varázserővel bír, mely elaltatja, bár pillanatig is, a jövő aggodalmát s az indult bánatját, és nemzetünk oly dicső, áldozatkésznek, sergeink oly vitézeknek mutatták magokat, hogy ha a bekövetkezendő nagyszerű halálra is gondoltam: bizonyos

60 *Brunszvik Teréz naplófeljegyzései.* 72.

61 „Valójában szívemelő is volt ezen nyilvánulása a nép örömeinek; inkább egy hála ünnephez hasonló; csak a nemzet tiszta öröme, óhajtása nyilvánult, nem vegyült még akkor semmi aljas szenvedély közibe. A vagyonosabb osztály sem gondola anyagi veszttel, a vagyontalanabb nem érzett irigységet, gyanút. Szép nap volt az. A köz nemzeti öröm testvéri szeretetet kölcsönöz a különböző osztályoknak; vajha némely éretlen démagóg, csupa szereplés-viszketegből soha sem vezetne volna tévútra a jámbor kolozsvári közönséget! De az egyenletlenségnek, gyanusítgatásnak később ott is elhintett magva mindazonáltal még sem terme oly keserű gyümölcsöt, mint szokott más nemzeteknél forradalmi alkalmakkor.” *Wesselényi József bárónő emlékirata.* 3.

voltam benne, hogy csak méltóságteljesen bukhatik el imádott hazám, és annyi életereje van, hogy majd jönni kell és jöni fog újraszületése. Azután midőn egy szegény családanya félévig szüntelen aggodalomban, nyughatatlanságban élt, ha rövid időre bár is, biztosságban tudja kedveseit, bizony kellemetesnek tetszhetik neki a nyugalom érzete. Csak egy bántott engem ekkor nagyon s az az volt, hogy nemzeti kormányunk s különösen egyesek gyakran bántak aképp a legyőzöttel, bár természetes bosszúból, miképp a keresztyéni kegyességgel meg nem egyezik”.⁶²

Az eszmék ellenállóbbak, hosszabban kitartanak, mint az eszmék hordozói. A forradalom kultikus figuráinak a szövegekben gyakran megkopik a dicsfénye, ezt egyrészt a személyes megismerés kiábrándító hatásával, másrészt viszont egyéb személyes okokkal lehet magyarázni. Vachott Sándorné Csapó Mária szövegében például legtöbb esetben a férj az etalon, a vele való komparációban még a felettébb tisztelt Petőfi is alulmarad (és ennek mintájára felesége, Szendrey Júlia pedig távolról sem lehet méltó az egykori iskolatárs Csapó Máriához).⁶³ Egyedülként talán csak Bem tábornok marad érinthetetlen, róla a női szerzők is az elismerés, a szeretet hangján nyilatkoznak. Ellenpólusként Kossuth nevezhető meg, aki több szövegben is megjelenik, és szinte sehol nem kötnek hozzá hőroszi tulajdonságokat. Brunszvik Teréz elismeri szónoki kvalitásait és lelkesítő erejét, viszont többször céloz hiúságára, szeptember 14-én pedig nyíltan ki is mondja, hogy ez lesz oka a pusztulásnak, a tartományi létbe való visszaüllyedésnek.⁶⁴ Irodalmi párhuzamok nála is gyakran előfordulnak, Kossuth esetében a Schiller *Don Carlos*ából ismert Posa márkit emeli ki, aki a saját és a hazája sorsát kockáztatva merész játszmába kezdett, s azt elvesztette. Bethlen Johanna más előfeltevések miatt szól elítélően Kossuthról, ő az erdélyi arisztokráciából kiindulva biztos tudásnak véli azt, hogy a magyar nemzetnek nincs hajlama a republikánussághoz, és a fegyverfogás csupán hazaszeretetből történt; saját férjét emelve ki példaként vonja le a következtetést, a többség: „dinasztikus érzelmekkel

62 Uo. 74.

63 „Petőfi a legtúlzobb szabadelvüségét fejté ki és heveskedék, mialatt érzelmei egész a lázadásig emelkedtek; férjem csöndesítő lelke lázas állapotát, s bár a legfőbbekre nézve egyetértett, együtt érzett vele, mert a haza és szabadságszeretet egyenlően lángolt mindkettejük szívében, de azért bátran megtámadá sőt gáncsolta is túlságait.” VACHOTT Sándorné: *Rajzok a múltból*. Figyelő 1888. 33.

64 „Mára még rosszabb a helyzet. Mi fog történni? Csak egy lépés választ el bennünket a forradalom talajától – Kossuth hiúsága – (milyen édes dolog is szellemek felett uralkodni, egyáltalán uralkodni, parancsolni és katonákkal játszodozni) – ez pusztulásba fog minket taszítani. Ez a pusztulás pedig azt jelenti: az osztrák állam egyik meghódított tartománya leszünk.” *Brunszvik Teréz naplőfeljegyzései*. 127.

harcolt a hazáért”.⁶⁵ Ugyanakkor elvitatja Kossuth stratégiai hozzáértését is, amelyet szembeállít saját tisztán látó női logikájával: az oroszok bosszúállása elkerülhetetlen, és Miklós cár seregével szemben a magyarok tehetetlenek.⁶⁶ Toldalagi Róza szintén rezignáltnan vonja le a tanulságot csaknem fél évszázaddal az események után: a hősök közletről esendő emberek, és még az érdekes figurák alakja is elhalványul a század végére:

„Annyi bizonyos, hogy a szabadságnak a hazafias történetírás által olyannyira magasztalt hősei, mint Kossuth és mások, közletről szemlélve nem voltak olyan tiszták és nagyok, amilyenek rajzolják őket. Egyedül Bem tábornok volt olyan, amilyenek ábrázolják, bátor, derék katona, kicsinyes és másodlagos érdekektől mentes. – A háborús időkből két érdekes személyiség él még élénken az emlékezetemben: Anastasius Grün és Petőfi, mind a ketten nálunk voltak elszállásolva. Anastasius Grün tizennégy bajtársával, fantasztikus egyenruhájuk volt, kalábriai kalap, sötét kabát trikolor vállszalaggal; vidám, szellemes fiatal férfi szinte valamennyi; Grün volt a legidősebb, bátor harcosok egytől-egyig, akik közmegebecsülésnek örvendtek. Petőfi három vagy négy nappal azelőtt járt nálunk ebédre, hogy a segesvári csatában elesett. Érdekes ember volt ő is. Attiláját a katonákétól eltérő módon, nyitva viselte, inggallérját visszahajtotta, hosszú haja volt. Orra tömpe, arca nem magyar arc; nagyon élénk és vidám volt. Szerencsétlennek fogalma sem volt, hogy hamarosan meg kell halnia”.⁶⁷

Nem csupán a héroszok, de az ideológiák sem minden esetben elfogadhatók az emlékiratokat író szerzőnők számára. Wesselényi Jozefa végig nyíltan vállalja önéletrírásában, hogy ő erdélyi nemesasszonyként tekintett az eseményekre, olyan értékrend felől, amely véleménye szerint több generáción keresztül alakult ki, és nem csupán

65 BETHLEN: *i. m.* 557.

66 „Kossuthot páratlannak találtam, mint néptribunt, de státusférfi nem volt, mert tudhatta jól, hogy a muszka csakis a függetlenség kimondását várta, hogy közbeléphessen. Esmerheté a muszkák, különösen Miklós cár nagy gyűlöletét minden szabadelvű érzelmek és intézményekkel szemben, ezen felül a sók lengyel harcos is, ki a magyar függetlenség eszméjéért mint rokonérmű, tömegesen harcolt velünk, kihívta Miklós cár bosszúját. Ezen helyzetet én asszonyi belátással sok másokkal együttesen meg bírtam esmérni, és ítélni, mit a jövő helyesnek bizonyított. Annál inkább kellett volna neki, Kossuthnak ezzel tisztában lenni. Bármi hősiezen, önfeláldozóan verekedtek is a magyar seregek, a muszka invázióval szemben természetesen nem győzhettek a túlnyomó ellenségén.” Uo.

67 *Toldalagi Róza memoárjai.*

viselkedésmintákat közvetít, hanem műveltségisményt és megrendíthetetlen értékrendet is. Ebben a koncepcióban más tétje van a forradalom által hirdetett egyenlőségnek. Egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a népnek igen zavaros képzetei voltak az egyenlőségről, hogy a nem nemesi származásúak ehhez a nemesek lealacsonyodását társították, és azt, hogy az egyenlőség egyenlő életfeltételeket is teremtené.⁶⁸ Nem tartja helyesnek a különböző társadalmi rendből származók közötti házasságot sem, epésen szúr oda Wesselényi Miklósné Lux Annának⁶⁹ is, hogy szerencsésebb lett volna ott maradnia, ahonnan jött.⁷⁰ Többször visszatér az egyenlőség fogalmára, megpróbálja reflektáltan kezelni, hiszen nemesi származása ellenére nem a konzervatív, hanem a liberális álláspontot képviseli a függetlenségi harcok idején. Ezért különbséget tesz a törvény előtti egyenlőség – amelyet legitimnek tart – és a műveltségbeli egyenlőség között, tehát korábbi álláspontját felülírva az egyenlőséget nem a származás vagy a társadalmi státusz, hanem a műveltség függvényeként kezeli:

„De én bizony minden szabadelvűségem mellett se találám legkevésbé is rendén, hogy tollas dámák bő gagyájú kocsisokkal táncoljanak, s ez által is neveljék a népben a fonák és zavart képzetet az egyformaságról. Úgy vélem, amily idves és méltányos a törvény előtti egyformaság, épp oly káros és kivihetetlen az a műveltség különböző fokán levő társadalmi rendeknél”.⁷¹

A fenti memoárirók szinte mindegyike olyan műveltségi szinttel bír, hogy a pusztulás, a szenvedés, a harcok dehumanizáló mivolta lassan felülírja szövegeikben az ideológiák iránti lelkesedést. Vannak közülük olyanok, akik elhallgatnak, de többen hosszan is foglalkoznak a szenvedéssel, a harcok hiábavalóságával. A külső nézőpont főleg a menekülők nézőpontja, ők a halál különböző rémképeivel szembesülve elsősorban a látvány elborzasztó hatásaival foglalkoznak.⁷² Szendrey Júlia vagy Brunsvik

68 „Nem is volt talán a népnek semmiről zavarosabb képzete, mint az egyenlőségről. Falun csodálkoztak, hogy nem vettük fel az ők öltözötjeiket és hogy nem saját kezeinkkel műveljük a földöt; városron pedig szidták az urakat, s a mi furcsább, éppen a vargák a fényűzésért, pedig ők gazdagodtak meg utánna.” *Wesselényi Józsefa bárónő emlékirata*. 6.

69 A cseh származású Lux Anna (1827–1865) szobalányi, ápolónői minőségében dolgozott Wesselényi Miklós mellett, akit ő közös gyermekük megszületése előtt néhány héttel vett feleségül.

70 Uo. 7.

71 Uo. 15.

72 Lásd például Bethlen Johanna leírását: „Radnótig iszonyú látvány volt. Az országút szélén a sáncok mind halott székelyekkel voltak tele, a radnóti kastélyhoz vezető fűzfa-allé fái mind felakasztott felkelők lógtak, ezeknek lábai a kocsiblakon beverődtek, iszonyú volt”. *BETHLEN: i. m.* 497.

Teréz a városok pusztulását nemcsak a nemzet, hanem a kultúra pusztulásához társítja, a kilátástalanság tehát az emberi veszteségek mellett abból is adódik, hogy nem lesz olyan kulturális minta, amely segíti majd az újrakezdést:

„Oh nem látni most e hazában egyebet nyomornál, kétségbeesésénél! mindenütt csak pusztulás, rom, s e romok között kezöket kulszó szerencsétlenek, kik kifáradva az imádságban, keserű káromlásokat kiáltanak föl az égre, azon istenhez, ki nem hallgatá meg imádságokat, ki elhagyá az igazakat és győzni hagyá a gonoszokat, ...”.⁷³

„A szép Budapest bombázása 14 napja. Sarolta elrohan, hogy megnézzé a látványos színjátékot! Én nem vagyok képes erre, a gondolat, hogy minden golyó talál, egy életet vagy tulajdont semmisít meg, vagy kárt tesz bennük, túl borzalmas nekem. Az emberek vadsága! Ember ellen! Szörnyű!”⁷⁴

Ezekben a narrációkban nem a női perspektíva az elsődleges, hanem a műveltség, a szellemi kifinomultság lesz az a mérce, amely felől az események más megvilágításba kerülnek. Brunszvik attól fél, hogy a tanult emberek örültségközeli állapotba kerülnek,⁷⁵ nyelvezete egyre közelebb kerül a helyzetek tényszerű ismertetése helyett a metaforikus nyelvhasználathoz, amely a hódítás különböző szintjeit kívánja megragadni: „Bombákkal és rakétákkal a kőfalak talán be vehetők, a szívek azonban nem! És azok sem tartósan”.⁷⁶ Az őt ért ideológiai vádak (demokrata, republikánus) pedagógus mivoltának hangsúlyozásával utasítja el, pedagógusként pedig a művelt, polgári réteg megteremtését tartja feladatának – a pusztítás tehát az addigi, elért eredményeket teszi tönkre. A harcok dehumanizáló hatása még szembetűnőbb azoknál, akik közvetlen közlelről tapasztalják meg, hogyan szünteti meg az érzelmeket a közeli és mindennapi haláltapasztalat. Lebstück Mária nem reflektál ezekre, hanem csupán megmutatja, rekonstruálja az emberek kiüresedésének fokozatait, amikor a halottak látványa vagy a súlyosan sebesült emberek már nem tudnak érzelmeket kiváltani a társakból:

„Kérdeztem egy huszártól, hogy nem fél-e a vaseemberektől, a kúrosszirektől, akik ott a hegyek felől jönnek? Azt felelte: „Ha meg-

⁷³ Szendrey Júlia naplója. 131.

⁷⁴ Brunszvik Teréz naplófeljegyzései. 205.

⁷⁵ „Már az álmok is jelzik, hogy az embernek megvan az a lehetősége, hogy megőrülhessen! micsoda fantasztikus képek! milyen helyzeteket szenved el itt a szellem!” Uo. 132.

⁷⁶ Uo. 163.

iszom két garas ára pálinkát, én is vassá válok!” A markotányosné töltött neki egy pohár pálinkát. Éppen arra jött egy ágyúgolyó és két darabra szakította a markotányosnét. A felső testét messze elhordta a golyó. A huszár azonban nem a markotányosnét sajnálta, hanem a pálinkát. Azt mondta: „Jaj de kár, oda a pálinka! Átkozott svábjá, ezért megfizetsz!”

„A lépcsőházba érve, valami puhára léptem. Világot gyújtottam s akkor láttam, hogy egy halottnak a kezére léptem, így feküdtek még másnap is a holttestek. Ezen időben a tisztek a kis sörcsarnokban és a postán mulatságot rendeztek”.⁷⁷

Wesselényi Jozefa azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy ebben a kiüresedésben, az állati ösztönök felülkerekedésében nincs különbség a harcoló felek között, a legszörnyűbb tetteket pártállástól vagy nemzeti érzelemtől függetlenül követik el a harcokban részt vevő felek.⁷⁸ Az ellenségképzés nyelvi eszközei (Wesselényi Jozefa esetében a „bosszuló osztrák”, „a még vadabb orosz”, „gyilkos oláh”, „oláh csorda”, Kánya Emília: „hangos beszédű, lármás, gyűlölt németek”, Szendrey Júlia: „kutyafejű ellenség”, „vértszomjazó és emberhúst-ehető rác vagy oláh tábor”) kiegészülnek a kezdetben héroszként tisztelt saját csapatok hibáinak részletes bemutatásával: „Egyáltalában nagyon rossz fegyelem volt a székely seregben, azért napirenden volt köztük a gyilkolás, rablás, gyújtogatás. Így történt a Szászrégen felgyújtása is, mert az korántsem a kormány parancsából vagy a vezéreknek kitűzött szándékából történt”.⁷⁹

A szabadságharc nem a reményeknek megfelelően zárult, így az ezekben a dokumentumokban sokszor jelenik meg párhuzamosan az elveszített múlttal, szokásokkal,

77 *Lebstück Mária emlékirata*. 136, 140.

78 „Legnagyobb fertelmesség mit ezen rakoncátlan székelyek elkövettek, csalhatlanul a kórházi betegek legyilkolása volt. Ezt még csak párdűh sem mentheti, mert voltak a szerencsétlenek közt nemzeti pártbeliek is, kik mint sebesült foglyok, feküdtek a kórházban.” *Wesselényi Józefa bárónő emlékirata*. 37.

79 Wesselényi Jozefa. Az erkölcstelenség, az emberi tartás elvesztése Györgyfy Róza emlékiratában a legeklatánsabb, aki mindenféle bűnbánat nélküli ismerteti olvasóival azt, hogyan tagadták meg férjével a forradalom bukása után azokat az eszméket, amelyekért korábban állítólag harcoltak. „Miután Bem apónak tudomására jövé, hogy Görgey fegyverletétele után többé ittmaradni nem lehet, felszólította a táborát, hogy aki akarja, kövesse őt Törökországba. És csakugyan sokan követték is, s úgy szint férjem is menni akart, de már nekem kedvem nem lévén, visszamaradtunk, és férjemmel bemenne a temesvári Festungba, visszaállott az osztrák katonasághoz, megjegyezvén, hogy őt a magyarok úgy fogták volt el, s most megszabadult a magyaroktól s ide, tudniillik az osztrákokhoz, visszajött ismét. Mert ha azt mondotta volna, hogy ők jóakaratokból álltak volt a magyarokhoz, rögtön föbe lövették volna.” *Özvegy Hájek Róza élettörténete*. 264.

erényekkel. Toldalagi Róza például korszakváltásként értelmezi Erdélyben a forradalmat, de nem pozitív értelemben, negatívumát pedig nem az önkényuralom újbóli bevezetése, hanem már a Magyarországgal való unió jelenti, amelynek következtében eltűnt a sajátos, egyéni erdélyi életforma.⁸⁰ Többen számos veszteséggel zárják az események túlélését, a tanulságok levonása azonban legtöbb esetben az olvasóra hárul. A női szerepkörök, a honleányi magatartás azonban Wesselényi Jozefa emlékiratában kiegészül a kitartás, állhatatosság jellemzőivel, egy sikeres szabadságharcnak tehát éppen a nők lettek volna a garanciái, állítja a szövegben egy osztrák tiszt.⁸¹ Új irányt kap tehát a narráció, a heroizáló beszédmód a nők szerepét illetően nyer legitimitást.

THE REMEMBRANCE OF THE 1848-1849 REVOLUTION AND WAR OF INDEPENDENCE IN THE JOURNALS AND MEMOIRS OF FEMALE AUTHORS

Keywords: *1848-1849 revolution and War of Independence; memoir; journal; female roles; biographical narrative*

The 1848–49 revolution appears as a pivotal moment in almost every memoir, serving as a significant turning point that completely reshapes the authors' previous lives and daily routines. The reconstruction of events is always influenced by the authors' current situation: the political environment, their social status when writing their texts. In my study, I undertake the analysis of memoirs written by female authors. For these women who sought to perpetuate the memories, the revolution and War of Independence also meant a change in the normative system of their lives, requiring them to rethink their own positions and life opportunities in the new circumstances. By dissecting the elements of narrative identity, we can observe how the components of their new roles evolve in the light of historical events, and also recognize the impact of learned behaviors and interpretative patterns, whether encouraging action or limiting it. The study examines the linguistic manifestations of these phenomena.

80 „Az 1848-as unió elmosta Erdély minden egyediségét. A Budapestre való központosítás Erdély minden erejét Magyarországra szívta el. Erdély félretolt provinciácska lett lezüllött, elszegényedett nemességgel, persze vannak kivételek is. Csak a nép magva, a parasztság, az derék és intelligens volt, és ebből a jó magból 1848 óta derék középréteg jött létre, amely hamarosan felül fogja múlni a nemességet. Milyen szép is voltál, én szerelmes Erdélyem! Mennyire szeretlek téged még ma is!” *Toldalagi Róza memoárjai*. 70.

81 „De a nőkben – folytatá enyelegve, – annyi az áldozatkészség, a kitartás a szenvedésben, hogy ha ők volnának a tényezők ezen szerencsétlen forradalomban, talán soha le nem győzethetnék. Hanem ne nézzen többet oly szomorúan réám kegyed, mert mindég eszembe jut feleségem, két gyermekem, hogy talán ebben a pillanatban ők is ép ily gyámoltalan állapottal vannak; mert hiszen a hadiszerencse változó.” *Wesselényi Józefa bárónő emlékirata*. 55.

MEMORIA REVOLUȚIEI ȘI A RĂZBOIULUI PENTRU INDEPENDENȚĂ DIN 1848-1849 ÎN JURNALELE ȘI MEMORIILE UNOR AUTORI FEMEÎ

Cuvinte-cheie: *revoluția și războiul pentru independență din 1848-1849; memorii; jurnal; roluri feminine; narațiune biografică*

Revoluția din 1848-49 apare în aproape toate memorialele ca un punct de cotitură, o adevărată Tele, care restructurează complet viața și cotidianul autorilor. Reconstrucția evenimentelor este întotdeauna influențată de situația actuală a autorilor: în ce mediu politic, în ce statut social își scriu textul. În studiul de față mă angajez în analiza memoriilor scrise de femei. Pentru femeile care doresc să perpetueze memoria, revoluția și războiul pentru independență au însemnat, de asemenea, o schimbare în sistemul normativ al vieții lor, necesitând reflecția asupra propriilor poziții și oportunități de viață în noile circumstanțe. Prin descompunerea elementelor identității narative putem observa modul în care noile elemente de rol se conturează în lumina evenimentelor istorice și reușim, de asemenea, să recunoaștem impactul comportamentelor și modelelor interpretative învățate, fie că încurajează acțiunea, fie că o limitează. Studiul analizează formele de manifestare ale acestor fenomene.

JAKAB IMOLA*

WASS OTTILIA GRÓFNŐ KÉZIRATOS VERSFÜZETE. ELŐMUNKÁLAT**

Kulcsszavak: *Wass Ottilia; kézirat; vers; magyar és idegen nyelvek; 19. század*

TÁMPONTOK WASS OTTILIA GRÓFNŐ ÉLETRAJZÁHOZ/ IRODALMI MUNKÁSSÁGÁHOZ

Wass Ottilia, czegei gróf Wass György és Gyulai Franciska első lánygyermeké 1829. január 14-én született Kolozsváron. Családi háttérét tekintve szerteágazó kapcsolati hálóval rendelkező hölgy volt, karitatív tevékenységeiről is híres. Végrendeletében az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára ingatlant és számos értékes műtárgyat, berendezési tárgyat hagyott (jelentős részük a kolozsvári Nemzeti Történeti Múzeumban található), több ezer kötetből álló könyvtárát pedig a szászvárosi Református Kollégiumra (Kuun-kollégium) hagyta. Szellemi hagyatéka sem lebecsülendő: terjedelmes levelezés és kéziratok maradt utána. A rá vonatkozó, nem túl terjedelmes szakirodalom¹ egyértelműen nagy olvasottsággal rendelkező, művelt, sőt művelődéspártoló személy alakját körvonalazza.

Gyakran verselt, egyes művei nyomtatásban is megjelentek. Sárosy Gyula albumában² közli a *Hozzád a távolba* című költeményét; a *Hölgyfutár* IX. évfolyamának címlapján megjelent az *Egy barátnémhoz*,³ a XII. évfolyamban pedig az *Oh halgass*

* JAKAB Imola (1980), Babeş–Bolyai Tudományegyetem BTK Hungarológia Doktori Iskola, Kolozsvár, imola6655@yahoo.com

** A tanulmány elkészítése alatt a szerző az Erdélyi Múzeum-Egyesület külső kutatási pályázatának volt a kedvezményezettje. A projekt címe: *Női írás, női kulturális mecenatúra (19–21. századi példák)*; projektvezető: Égyed Emese.

1 FAYLNÉ-HENTALLER Mariska: *A magyar írónőkről*. Bp., 1889; KÁNTOR Lajos, dr.: *Czegei gróf Wass Ottilia az Erdélyi Múzeum Egyesület nagy jótevője*. EME, Kvár, 1938 (Erdélyi Tudományos Füzetek 96); *Wass Ottilia személyi levéltára*. Összeáll. [P.] KOVÁCS Klára–PAKÓ László = *A Wass család czegei levéltára*. VALENTINY Antal oklevélkivonatait felhasználva bev., jegyz., közlése W. KOVÁCS András. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3). 425–451; GYIMESI Emese: *Versíró nők a 19. század közepén: Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla pályája = Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*. Szerk. TÖRÖK Zsuzsa. reciti, Bp., 2019 (Reciti konferenciakötetek 4). 155–182.

2 SÁROSY Gyula: *Az én albumom*. Pest, 1857.

3 *Hölgyfutár* 9(1858). 107. sz. (máj. 11.) 1.

című;⁴ 1862-ben a *Kolozsvári albumban*⁵ a *Ki a szabadba* című versét publikálták. Zilahy Károly szerkesztő a *Hölgyek Lantja* antológiájában a grófnő hat versét is közölte.⁶ 1873-ban nyomtatásban megjelent Liszt Ferenc *Chopin* című regénye (ezt a grófnő francia nyelvből fordította magyarra).⁷ A *Vasárnapi Újság* 45. számában Réthi Lajos tekint vissza egy családra, és listázza annak különböző nemzedékekhez tartozó, művelt, írással is foglalkozó hölgyeit: Petrőczy Kata Szidónia, a barokk kor ismert költőnője; unokája, az író nő Daniel Polixénia; az ő unokája, Jósika Mária bárónő (kézirátát Réthi Lajos őszinte ámulattal olvassa, és idéz keserédes hangvétellű verseiből); a sort pedig – Réthi szavaival élve – „élő költő nőink egyike” zárja, gróf Wass Otilia: „Olthatatlan tudományszereteténél lehetetlen rá nem gondolnunk ősanyái nemes hajlamára, amely koronként ily meglepő következetességgel tért vissza”.⁸ A grófnő *Föl* című költeményét Faylné-Hentaller Mariska közli a magyar írónőkről szóló kötetében.⁹

A grófnő 1917. március 5-én hunyt el Kolozsváron. Hagyatéka gazdag, fellelhető benne irodalmi munkássága töredékei, gyűjteményei, közéleti tevékenységére vonatkozó iratok, de gazdasági ügyeivel, sőt egészségi állapotával kapcsolatos iratok is. Kéziratai között megtaláltam még számos költeményét, amelyek kiadásra várnak. Hagyatéka nemcsak a 19. század végi női nemesi kultúra hű lenyomata, hanem a 20. század elejének városi életformájába is bepillantást enged.

A KÉZIRATOS VERSFÜZETEKRŐL

A tanulmány tárgyát képező versfüzet egy zöld színű, vászonnal borított, 13x20 cm nagyságú könyvecske, mely a grófnő egy év alatt összegyűjtött költeményeit, gondolatait, idézeteit tartalmazza.¹⁰

A kéziratos gyűjtemények kiváló ismerője, Ujváry Zoltán néprajzkutató szerint a világi tartalmú kéziratos gyűjtemények már a 17. században megjelentek. Ezek ve-

4 Uo. 12(1861). 152. sz. (dec. 19.) 1.

5 *Kolozsvári album*. Szerk. BÁNFFI Dezső–RÉTHI Lajos–DEÁK Farkas. Stein biz., Kvár, 1862.

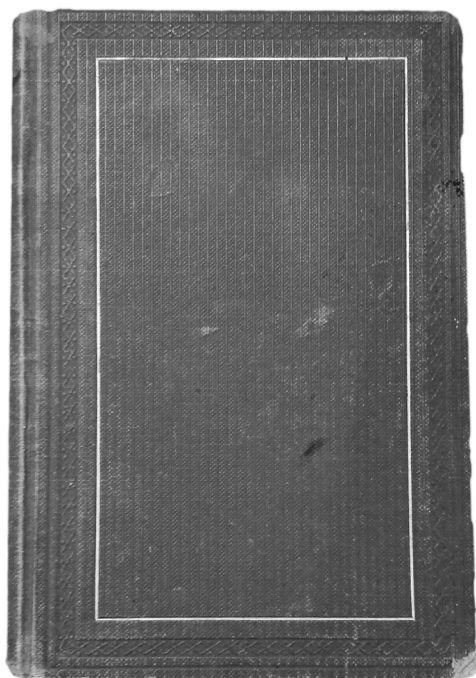
6 *A költészethez; Megnyugvás; Mezőn; Föl; Oh, ballgass, szívt!*; *Esdeklés = Hölgyek lantja. Magyar költőnők műveiből*. Szerk. ZILAHY Károly. Heckenast Gusztáv nyomda, Pest, 1865.

7 LISZT Ferenc: *Chopin*. Franciaából gróf Vass (!) Otilia. Franklin t., Bp., 1873.

8 RÉTHI Lajos: *Négy író nő egy családból. Maros-németi gyöngyszemek*. Vasárnapi Újság 24(1877). 45. sz. (nov. 11.) 710–711.

9 FAYLNÉ-HENTALLER: *i. m.* 92–93.

10 WASS Otilia: *Poésies*. Kézirat. Bécs–Szurdok, 1869–1870 (a továbbiakban *Poésies*). Őrzési helye: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltárának (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Cluj-Napoca) őrizetében, Wass család levéltára, Wass Otilia III/33.

1. kép. A versfüzet borítója

gyes tartalmúak: versek, szólások, tanácsok olvashatóak, de helyenként okos gondolatok, tanácsok is helyet kapnak bennük. Ezek, a könyvet utánzó füzetek közkézen forogtak, és funkciójuk egy társadalmi réteg életében a hagyományozódás volt. Az írás révén a különböző szövegek megőrződnek az emlékezetben. Létrejöttüknek okáról és céljáról csak az adott kéziratot füzet vizsgálata során lehet dönteni. A legnagyobb szerep a dalgyűjteményeké, mert azok kollektív szemléletet tükröznek. Az ismert nóták, dalszövegek kifejezik egy közösség ízlését és érdeklődését, alakító és formáló erejük van. Mivel kézzől kézre járnak, forrásul szolgálnak régebbi és korabeli idegen dalok, versszövegek megismeréséhez. Az újabb és újabb bejegyzések a dalok, szövegek és versek horizontális terjedését tették lehetővé.

Ha valaki olvassa, akár meg is tanulhatja, ezáltal birtokolhatja, és új környezetben tovább is adhatja. A közízlés változásával a régi szövegeket újak váltják fel: egyes darabok kanonizálódnak, míg mások a feledés homályába merülnek, és az irodalmi kánon peremére szorulnak. Ezek egykori életükről, a hagyományba való beágyazódásról tanúskodnak. Az ilyen típusú könyvek és füzetek lapjain olyan alkotások is megmaradnak, amelyek rövid életűek, csupán a múltó divat szülöttei.¹¹ A kéziratot füzeteket az emlékezet tárházaként jelöli meg Keszeg Vilmos: „A családi és egyéni tudás évszázados átörökítésének a lenyomatai. Számbeli növekedésük és tartalmi változatosságuk kapcsolatban áll az alfabetizációval és a könyvkiadással, a könyvterjesztéssel és a könyvek, lapok olvasásával”.¹² A verses füzetek száma tehát nem csökkent a könyvnyomtatás megjelenésével és fejlődésével, csupán kissé háttérbe szorult, de a 18. század végétől–19. század elejétől újra divatba jöttek a nép és a művelt réteg körében is, és az életvitel részeseivé váltak. A 16–19. századi erdélyi kéziratot énekeskönyveket és verses kéziratokat Szabó T. Attila vette

11 Vö. ÚJVÁRY Zoltán: *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1980 (Hajdú-Bihar Megye Közleményei 35). 432.

12 KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Krizsa János Néprajzi Társaság, Kvár, 2008. 351.

számba.¹³ Keletkezésüknek számos indítóoka és szerepe volt egy közösség életében (pl. lakodalom, katonaság). A kéziratos füzetekben nemcsak versmásolatok, hanem a paraszti versírók saját költeményei is fellelhetőek. A polgári műveltségű grófnő versfüzetére is ez jellemző: az érdeklődésének középpontjában álló költemények között a saját versei is helyet kapnak. A verses kéziratok többsége gyűjteményt jelent: ezek dalok, énekek, különböző témájú költemények gyakran a kor ismert szerzőitől. Megtaláljuk bennük egybegyűjtve a másoló kedvenceit vagy bizonyos alkalmaknak megfelelő költeményeit. „Szinte minden nemzedéknek megvolt az érdeklődésének megfelelő kéziratos könyve. Fialatok elsősorban dalokat, szerelmes verseket írtak le. Meglett férfiak hazafias költeményeket s fokozatosan az életkorral haladva, vallásos verseket jegyeztek le.”¹⁴ Az írott szövegnek is van életpályája, akárcsak másolójának. Az idő múlásával változik, de élettartama átlépi az emberi idősíkot, és évtizedek múlva is fennmarad. A családi hagyatékban lappang, vagy egy intézmény tulajdonába is kerülhet.

WASS OTTILIA KÉZIRATOS VERSFÜZETE

Az évek során a kutatók figyelmének középpontjába általában a közköltészeti alkotásokat tartalmazó kéziratok, füzetek kerültek. Jelen tanulmány azonban egy iskolázott, számos idegen nyelvet beszélő hölgy kéziratos verses füzetét vizsgálja. A zöld színű, aranykeretes, könyvjellegű versfüzet borítója sima, a belső lapja elmosódott, színes hullámú, matt oldal. A címadást megelőző lapon a keletkezés és a hely megnevezése található: 1869, Bécs. A grófnő francia címet választ a füzetének, *Poésies*, tehát a kis füzet versek gyűjteménye. A mottó Lord Tennysontól való: „I am aweary, aweary...” (*Félek, félek...* – saját ford.).¹⁵ Komor hangulata végigkíséri a versfüzet egészét, vissza-visszaköszönve a magyar és idegen nyelvű költemények között is. A me-

13 A 20. század második felétől kezdve kutatásuk fellendült, itt – a teljesség igénye nélkül – Klanciczay Tibor, Stoll Béla, Küllös Imola, Csörsz Rumen István kutatásait feltétlenül meg kell említenünk, bár ezek többnyire a 19. század közepéig tartó időszakra vonatkoznak. SZABÓ T. Attila: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*. Fűssy J. Könyvnyomdai Intézet, Zilah, 1934; uő: *Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink könyvészetéhez*. EME, Kvár, 1941 (Érdélyi Tudományos Füzetek 123); *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Összeáll. STOLL Béla. Bp., 1963 (II. kiad. Balassi, Bp., 2002); Küllös Imola és Csörsz Rumen István közköltészeti kötetei a *Régi Magyar Költők Tára* 18. századi sorozatából.

14 Újváry Zoltán szerint míg a daloskönyvek (valamint a köszöntők és emlékkersek) lejegyzői fiúk és lányok egyaránt lehettek, a többi kéziratos könyv esetében szinte kizárólag férfi lejegyzőről van tudomásunk. ÚJVÁRY: *i. m.* 432.

15 A teljes idézet: “I am aweary, aweary, / I would that I were dead!” ALFRED TENNYSON: *Mariana* = uő: *Poems, Chiefly Lyrical*. Effingham Wilson, London, 1830. 50.

lankolikus izoláció, a halál közelségét érző lélek szövegszerű kifejezése véleményem szerint a korhangulat leképeződése.

A vonalas füzet lapjai számozottak, az utolsó oldalakon a tartalomjegyzék található, ez könyvjelleget ad a versfüzetnek.¹⁶ A lemásolt versek fekete tintával, gyönyörű kalligráfiával készültek. A zöld kötésű füzet azonban nemcsak költeményeket, hanem próza formájú gondolatokat, idézeteket és tanácsokat is tartalmaz.¹⁷

A kötetben magyar, német, angol és francia költemények olvashatók. A német nyelvű verseket gót betűs kézírással másolta Wass Ottilia, a többi latin betűs írással készült. A német szövegekben a főnevek nagy kezdőbetűsek, tehát a leíró nemcsak ismerte, hanem értette és alkalmazta is a nyelv szabályait. Az egységes szövegekben a kézzel írott betűk nem különülnek el egymástól, ez megnehezíti a szöveg olvasását. A nehézkesen olvasható nemzeti írást a lejegyző nem őrzi meg minden esetben; Goethe nevét kétféleképpen írja le, sajnálatos módon az itt szerzővel és címmel jelzett két költemény hiányzik a versfüzetből, még a levéltári láttamozás/beiktatás előtt eltűntek. A „s” betű gótikus írását Wass Ottilia személyneve szignójába is be-beépíti. Az angol, francia és magyar nyelvű szövegek latin betűs írással készültek. Az alapos, gondos, elegáns kivitelezést esetenként utómunkálat is követi, apró változtatások (egy-egy szó kihúzása vagy írásjel betoldása).

A másolás révén a múlt egy darabját őrzi a füzet, a tulajdonos számára kedves költemények gyűjteményéről van szó. Általa betekintést nyerünk a szerző ízlésvilágába, értékrendjébe. A magyar szerzők közül leggyakrabban Vörösmarty Mihály költeményeit másolja,¹⁸ de Kisfaludy Atala versei is helyet kapnak a füzetben;¹⁹ a francia nyelvterületről Alphonse de Lamartine verseit másolja;²⁰ a német szerzők közül Heinrich Heine költeményei vetekednek Johann Wolfgang von Goethe verseivel. Wass Ottilia nemcsak magyar nőszereplők alkotásait írja be versfüzetébe, hanem Caroline Elisabeth Sarah Norton és Felicia Dorothea Hemans egy-egy verses művét is. Ő nemcsak az anyanyelvén olvasott, hanem, akárcsak édesanyja – gróf czegei Wass Györgyné –, számos európai nyelv (angol, francia, német) ismerője volt.

Édesanyja, Wass Györgyné Gyulay Franciska (Fanny) tagja volt a John Paget által alapított angol olvasókörnek, otthonában irodalmi szalont hozott létre, ahová Kemény Zsigmond is járt. Fanny szintén édesanyja, Kohányi Kácsándy Zsuzsanna min-

16 A füzet lapjait az eredeti számozás mellett a levéltári rendezés során is ellátták sorszámokkal, ezeket a kötet tartalmát részletező táblázat külön oszlopában feltüntettük. A következőkben csak az eredeti oldalszámokat idézzük.

17 A 48–49. oldalak közé két, újságból kivágott verset illesztettek: BEKSICS Gusztáv: *Kék és barna szem*; SZÁSZ Gerő: *Az én virágaim*. Ezeket nem a grófnő helyezte tudatosan ide, hanem vélhetően a kolozsvári levéltárban látták el külön jelzettel, és tették a versfüzetbe.

18 *Poésies: A szemek; A magyar költő; A tűnődő; Ábránd*.

19 Uo.: *Egy ellenségemhez; Azt mondom; Első szerelmemhez*.

20 Uo.: *L'isolement; Le papillon*.

táját követte, aki ugyancsak nagy műveltségű és irodalom pártoló asszony volt. „Az olvasottságot értékelő társasági élet zajlott Gyulay Ferencné Kácsándy Zsuzsánna (Kazinczy ifjúkorának Süsie-je) házában Kolozsvárt és a család vidéki otthonaiban is (például Marosnémetin)” – állítja Egyed Emese a naplóíró Gyulay Lajos nyomán.²¹

A kéziratos verseskönyv keletkezésének ideális teret biztosított ez a közeg. A füzetbe másolt költemények által a tulajdonos személyére is reflektálhatunk, hiszen oda nemcsak a korabeli kánon darabjai kerültek be, hanem a grófnő számára kedves művek is. Az irodalmi alkotásokkal való azonosulás által az egyén személyes tere is megmutatkozik, a lejegyző megőrzi önmagának a versekben kifejtett gondolatokat. Kedvenc könyvekből, folyóiratokból és napilapokból kimásolt szövegek épülnek itt egymásra. A változatos műfajú textusok rendszert alkotnak, egymással is diskurzusban állnak, de a másoló személy szubjektív szelekcióját tükrözik.

A kis kötet szerkezeti felépítését bemutató tartalomjegyzéket a *Melléklet* tartalmazza. Kettő is van belőle: az elsőt maga a grófnő készítette a kötet végére (1. táblázat), a másik az általam ellenőrzött változat (2. táblázat).

Tartalom			
1	Működés emlékirata	Murányi Sándor	24
2	I	Spirina	25
3		Wap Ottilia	26
4			27
5			28
6			29
7			30
8			31
9	Az énekesnőjele	Victor Hugo	32
10			33
11	Spenceria	Sainte-Beuve	34
12			35
13	A szerelem	Wörösmarty	36
14			37
15			38
16	Az énekesnőjele	Szordulnogy	39
17	A magyar kultúra	Wörösmarty	40
18			41
19	I	G. Pászor	42
20	Solitude	Byron	43
21	Nális	Falk Endre	44
22			45
23	Nem mondom hogy...	Kéffy Endre	46
			47
			48
			49
			50
			51
			52
			53
			54
			55
			56
			57
			58
			59
			60
			61
			62
			63
			64
			65
			66
			67
			68
			69
			70
			71
			72
			73
			74
			75
			76
			77
			78
			79
			80
			81
			82
			83
			84
			85
			86
			87
			88
			89
			90
			91
			92
			93
			94
			95
			96
			97
			98
			99
			100

2. kép. A versfüzetben lévő tartalomjegyzék első két oldala

21 EGYED Emese: Irodalmi szalonok az egykori Erdélyben. Korunk 33(2022). 4. sz. 17.

A kettő tartalma között nincs jelentős eltérés, de néhány dologra mégis érdemes reflektálni:

1. A kéziratos füzet egy lapja, a 4–5. oldal hiányzik, tartalmára a kötet végén lévő tartalomjegyzék sem utal.
2. A 16. oldalon található költemény kezdősora: „Wenn in bangen trüben Stunden” nem a *Die Ruhe des Herren* költemény, hanem a *Trost* című Novalis-vers része.²²
3. A 19. oldalon található Julius Sturm *I.*-sel jelzett versének címe *Letzter Wunsch*; azonosításában kezdősora („Nur einmal möcht’ ich dir nur sagen”²³) segített.
4. A 23–24. oldalon található Papp Endre-költeményt *Egy leánynak* címmel találtam meg, a *Nem mondhatom, hogy...* helyett.²⁴
5. A 30–34. oldalak között *Mondatok, gondolatok* kerülnek lejegyzésre, ezek sora megszakad a 31. oldalon, az teljesen üres; a 32–34-ig tartó oldalakon idézeteket olvashatunk, az utolsó oldalon Vörösmarty Mihály: *Emlékkönyvbe Byronból* című alkotása olvasható. Ez azonban a Wass-féle tartalomjegyzékben nincs feltüntetve.
6. A 36–37. oldalra bemásolt Gyulai Pál-költeményt *Késő vágy* címmel találtam meg, a *Miért kellett* helyett.²⁵
7. Az 50–51-es oldalakon levő Uhland-költeményt nem *Miramare*-ként azonosítottam, hanem *Das Schloß am Meere*²⁶ címűként.
8. Heinrich Heine *Dalok könyvének* (*Buch der Lieder*) római számozású költeményei más számozással fordulnak elő a füzetben, mint ahogy a nyomtatványokban olvasható: I. helyett VIII., II. helyett XXVII., az 55. oldalon és a III. helyett XLVII. számú; az utána következő oldalon, a 76. oldal IV. darabját XXXIX-ként azonosítottam.²⁷
9. A 62–63. oldalak ismétlődnek, Lamartine *L'isolement* című verse és Tóth Kálmán *Lemondani* című költeménye is ezt a lapszámozást kapta. A lejegyző maga módosította a lapszámozást, de ezt a füzet végén, hátul található tartalomjegyzékben nem tüntette fel.²⁸

22 NOVALIS: *Ich sehe dich in tausend Bildern. Geistliche Lieder*. Reclam, Stuttgart, 1997. (Novalis születési neve Friedrich von Hardenberg volt.)

23 JULIUS STURM: *Gedichte*. Hanse, Nachdruck der Originalausgabe aus dem Jahr 1892.

24 PAPP Endre: *Egy leánynak*. <https://magyar-versek.hu/pap-endre-egy-leanynak/> (Utolsó megtekintés: 2024. 05. 16.)

25 *Gyulai Pál válogatott művei*. I–II. Szerk. Kovács Kálmán. Szépirodalmi, Bp., 1989.

26 JOHANN LUDWIG UHLAND: *Balladen und Romanzen*. 1807.

27 HEINRICH HEINE: *Buch der Lieder*. Anaconda, München, 2005.

28 Az ismétlődő oldalszámokat a levéltári munkatárs sem vette figyelembe, a francia költemény jelzetei, hosszúságára való tekintettel, a 85-ös és a 86-os, a magyar költemény pedig ugyancsak a 86-os levéltári jelzetet kapta.

10. A 64. oldalon Friedrich Schiller *Der Jüngling am Bache* című verse helyett Eötvös József *Elvirához* című költeménye olvasható.²⁹
11. A 79. oldalon a Vajda Jánosnak tulajdonított *Ne nézz reám oly melegen* című költeményt nem találtam meg a Vajda János kritikai kiadásban sem.³⁰
12. A 81. oldalon Heinrich Heine: *Die Heimkehr*³¹ című verse ékelődik be francia sorok közé, Wass Ottilia ezt az oldalt *Gondolatok* címmel látta el.
13. A 82–85. oldalak általam ismeretlen okból hiányoznak,³² a versfüzet tartalomjegyzéke szerint itt Heine- és Goethe-verseket olvashatnánk.
14. A 100–101. oldalakon az *I*-es címet viselő alkotást Joseph Scheffel *Das ist im Leben häßlich eingerichtet* költeményeként azonosítottam.³³
15. A 110. oldalon található Disraeli-idézetéről nincs bejegyzés a Wass-féle tartalomjegyzékben.

A füzetben a magyar költemények mellett angol, francia és német nyelven írt versek is megtalálhatóak: 5 francia, 14 angol és 13 német nyelvű. Ezek az írások kommunikálnak a környezetükben levőkkel, ezáltal együttesen teremtik meg a kézirat szöveggörnyezetét. A kötetet a tulajdonos által készített *Tartalom* zárja, nem pedig egy költemény, amely szabályos keretbe foglalná a másolt alkotásokat.³⁴ Zárósorként olvasható viszont egy Benjamin Disraeli mondat – „To be consciois that you are ignorant is a great step to knowledge.” (Ha tudatában vagy annak, hogy tudatlan vagy, az már egy nagy lépés a tudás felé. – saját ford.)³⁵ –, mely visszautal a Tennyson-féle mottóra. Az, hogy Wass Ottilia a versfüzet végére még tartalomjegyzéket is készített, arra utal, hogy a grófnő könyvként tekintett alkotására.

A füzettulajdonos társadalmi pozíciójának tudatában szignózza saját verseit,³⁶ amelyek szervesen beépülnek a kötetbe. A másolás mentén így az alkotás szerepe felértékelődik, a szerző egy új világot teremt, amelyet magáénak vall, versszövegét aláírja. „A szerző innentől kezdve az alkotás részévé vált – állítja Fekete Norbert –, sőt idővel az alkotó jobban felértékelődött, mint az általa létrehozott produktum. Ennek a koncepciónak a hatására a szerzőség és a hozzá kapcsolódó szerzői név kér-

29 Eötvös József: *Költemények*. Ráth Mór, Bp., 1891.

30 Vajda János *összes versei*. Szépirodalmi, Bp., 1977.

31 HEINE: *i. m.*

32 A versfüzet nem a Kolozsvári Állami Levéltár állományában sérült meg, hanem az átadás előtt. A levéltári jelzet igazolja ezt.

33 JOSEPH SCHEFFEL: *Aus Heimat und Fremde. Lieder und Gedichte*. Verlag Adolf Bonz&Comp., Stuttgart, 1892.

34 A kéziratoss versfüzet utolsó költeménye a 108–109. oldalon lévő Thomas HOOD *I Remember* című alkotása.

35 *Poésies*. 110.

36 Wass Ottilia négy saját alkotását is bemásolja a versfüzetbe: *I, Egy képzelt barátomhoz; Merengés; Egy kislány emlékkönyvébe*.

dései fokozatosan megkerülhetetlen kérdéssé váltak a korszakban, ami *elviekben* megkövetelte, hogy a munkákon feltüntessék a létrehozó nevét.”³⁷

Wass Otilia 1857-től jelentetett meg munkákat, tehát tudatában lehetett, hogy a szerzői név önreprezentáció is. Sárosy Gyula albumában nemesi címmel ellátva jelent meg a *Hozzád a távolba* című költeménye, de helytelenül került nyomtatásba, ilyen névalakkal: Gr. Wass Otilia. (Vezetéknevének többféle írásmódja közül e tanulmányban mindvégig a Wass változatot használok.) Kéziratos versfüzetében különböző formákban szignózza alkotásait: Otilia, Gr. Wass Otti, Wass Otti, Gr. Wass Otilia. A verselő szerző használja nemesi címét is, de más alkotásai esetén vagy a család és a barátok által használt becenevét használja, vagy csak a keresztnévét. A hétköznapi gyakorlatában a keresztelekor kapott név hangsúlya áthelyeződik, és a mások által használt megszólítás kerül előtérbe.

Itt rövid kitérőt teszek a szerzőség kérdéséről. Roland Barthes *A szerző halála* (1968)³⁸ és Michel Foucault *Mi a szerző?* (1969)³⁹ című tanulmányaikkal a szerzőségről folytatott posztmodern diskurzus alapjait teremtették meg. Barthes, tanulmányában, a szerzőközpontú elemzések helyett a szöveget és az olvasót állítja az értelmezés középpontjába, és a szerzőt csak eszköznek, lejegyzőnek tekinti, amelyen keresztül a nyelv megnyilvánulhat. Foucault azonban a szerzői nevet nem egyszerűen tulajdonnévként értelmezi, hanem olyan határjelenségként, amely elkülöníti egymástól a különböző szövegeket azáltal, hogy elvégzi a textusok csoportosítását, kialakítja ezeknek a szövegeknek a befogadási módját, és kijelöli a társadalmon és a kultúrán belüli státuszukat. A szerzőt olyan jelenségként értelmezi, amely rámutat a diskurzusok társadalmon belüli működésére. A szerzői név tehát nemcsak az alkotó egyént jelenti, hanem azt a környezetet teremti meg, amelyben a szövegek egymáshoz tartoznak, azaz egy olyan diskurzust teremt, amelyhez az általa megalkotott szövegek tartoznak.⁴⁰ Jelen esetben Wass Otilia megörökíti és megőrzi az utókor számára azokat az egy év során keletkezett verseket, amelyekkel azonosulni tud – saját alko-

37 FEKETE Norbert: *A szerzőség és a szerzői név kontextusai = A (Kon)Textus konferencia előadásainak szerkesztett változata*. Szerk. BARTÓK Boglárka–MAJOR Ágnes–SCHÄFFER Anett. Könyvműhely, Miskolc, 2017. 11.

38 Roland BARTHES: *A szerző halála: Irodalomelméleti írások*. Ford. BABARCY Eszter. = uő: *A szöveg öröme*. Osiris, Bp., 1996. 50–55.

39 Michel FOUCAULT: *Mi a szerző?* Ford. ERŐS Ferenc–KICSÁK Lóránt. = uő: *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk. SUTYÁK Tibor. Latin Betűk, Bp., 2002. 125–127.

40 Fekete Norbert rámutat, hogy a szerzői névhasználat ugyanakkor lehetővé tette az alkotó számára művei önkanonizációját, amikor is az auctor különböző nevekkal látta el műveit, attól függően, hogy azokat efemer vagy kísérleti jellegűnek tartotta, vagy olyan alkotásnak, amelynek reprezentatív célokot szánt, mondjuk, emlékműként tekintett rá, amellyel a maga emlékezetét igyekezett fenntartani a közösségben. FEKETE: *i. m.* 11.

tásait nem publikálja, így azok máig ismeretlenek maradnak. Neve, amellyel aláírja saját alkotásait, árulkodik neméről, nemzetiségéről és társadalmi hovatartozásáról.

KÖLTEMÉNYEK A KÉZIRATOS VERSFÜZETBEN

A grófnő által készített tartalomjegyzék alapján (1. táblázat) a versfüzet 57 költeményt tartalmaz. A költemények szerzői leginkább férfiak: a francia és a német szövegek szerzői közül teljesen hiányoznak a női alkotók, az angol nyelvű versek között olvashatjuk Caroline Elisabeth Sarah Norton és Felicia Dorothea Hemans szentimentalista műveit.⁴¹ A magyar alkotások szerzői között is vannak női alkotók: Wass Ottília írásain kívül Kisfaludy Atala három költeménye is olvasható a füzetben.

E költeményekben a természeti képek összekapcsolódnak a személyes tapasztalatokkal és emóciókkal, ezek összhangjának megteremtésére törekednek a szerzők. A felvilágosodás kori eszmeáramlat, a *Sturm und Drang* hatása keveredik a szentimentalizmus szélsőséges érzelmhullámzásaival, majd ötvöződik a romantika szenvedélyességével és a mindent megismerés költői szervezőlélével.

A KÉZIRATOS VERSFÜZETBE BEJEGYZETT, NEM MAGYAR NYELVŰ MŰVEK SZERZŐI

Francia szerzők: Victor Hugo, Charles-Augustin Sainte-Beuve, Alphonse de Lamartine, Edouard Turquety; angol, amerikai szerzők: George Byron, Thomas Moore, Caroline Norton, Henry Wadsworth Longfellow, L. E. Hervey, Thomas Kibble Hervey, Thomas Hood, Felicia Dorothea Hemans, Samuel Taylor Coleridge; német szerzők: Heinrich Heine, Hardenberg, Julius Sturm, Friedrich Schiller, Johann Friedrich Herbart, Johann Ludwig Uhland, Johann Wolfgang von Goethe.

Milyen hangsúllyal vannak jelen a szerzők ebben a versfüzetben? Eltolódás tapasztalható a férfi alkotók irányába, a női szerzők kisebbségben vannak.⁴² A társadalmi elvárásokkal szembehelyezkedő nők – hiszen a feleség- és anyaszerepekörök betöltése mellett még szellemi munkára is van erejük – vallomások jellegű költeményeikben a belső tér érzelmi hullámzásait ábrázolják. A változatos lírai palettájú férfi szerzők verseinek középpontjában a szerelem, a természet áll. Az alkotás egyedisége a kettő összefonódásának megvalósulásában rejlik. A korlátlan művészi szabadsággal

41 Caroline NORTON: *We Have Been Friends = Poésies.* 70–71; Felicia Dorothea HEMANS: *Sister: Since I Meet the Last = Poésies.* 91–92.

42 A női alkotók négyen vannak (két magyar és két angol szerző), míg a férfiak harmincegyen, és nemzeti hovatartozásuk is sokszínűbb.

rendelkező alkotói én a költői megismerés során nyilvánul meg. Mindezek megjelenítését a festőiség és a zeneiség teremti meg.

A francia irodalmat képviselő alkotók a romantika irányzatának tagjai. Közülük Alphonse de Lamartine emelkedik ki, akinek két alkotása a *Költői elmélkedések* (1820) kötet két alappillére: a *L'isolement* (Magány⁴³) és a *Le papillon* (A lepke⁴⁴). Filozofikus kérdésfelvetéseiket tekintve a boldogság tűnékenysége és az élet végességének jelképei mentén (természeti képekben) a lélek mélységei tárulkoznak fel alkotásaiban. Költeményei zeneisége emlékeztet Heinrich Heine *Dalok könyve* ciklusára. Victor Hugo költői szerepvállalása – regényírói mivolta javára – a jelenben háttérbe szorult. A verséből áradó festőiség színes előadásmóddal párosul.⁴⁵ A fiatalság törekenysége, tisztasága, életigenlése mellett – „à la fausse amitié” – a hamis barátok képe is megjelenik a költeményben, és a líraian dalszerű versszöveg rezonál Wass Ottilia költeményével.⁴⁶ Charles-Augustin Sainte-Beuve *Réverie* című verse és Edouard Turquety *La saule pleureur* alkotása lírai hangvétele és az élet mulandóságának jelképei okán kerülhetett a verskötetbe.

Az angol és német nyelven írott költemények száma megegyező a hagyaték tartalomjegyzékében levővel: férfi és női alkotók műveit egyaránt olvashatjuk a kéziratos kötetben. George Byron *Solitude* (Magány) című alkotásában a két versszak egymásnak szegülő állaspontjából bontakozik ki a cím szava: a háborítatlan természetben, amely békés és megújulásra alkalmas tér, az egyén sosem magányos, míg a mozgalmas társasági életben elszigetelt egyén, a többi ember közelsége ellenére is, társtalannak érzi magát. Thomas Moore három költeménye közül *A nyár utolsó rózsája* (*The Last Rose of Summer*) Byron fenti versének párja, melyben Moore az utoljára hervadó rózsának izoláltságával hangsúlyozza a magány tragikumát. A versfüzet 89. oldalán található költemény, *The World is All a Fleeting Show* (A világ egy mulandó *parádé/előadás*), a csalóka ragyogás és a múlt dicsőség utolsó állomásaként a mennyországot nevezi meg. Thomas Moore *There Comes a Time* (Eljön az idő) című alkotása az életből való elvágyódás, a halál igenlése köré szerveződik.

Henry Wadsworth Longfellow amerikai költőnek három alkotása olvasható a füzetben. A *The Arrow and the Song* (A nyíl és a dal) egy háromszakaszos költemény, amelyet metaforaként kell olvasni. A *The Rainy Day* (Az esős nap) című vers a vágyódás kivételése a gondtalan fiatalság, a tervek és álmok után, melynek végkicsengése

43 Alphonse de LAMARTINE: *Magány*. Ford. Rónay György. = Lamartine–Vigny–Nerval–Musset: *Költői elmélkedések. Antológia*. Interpopulart, [Szentendre,] 1996 (Populart Füzetek 62 – a továbbiakban *Költői elmélkedések*). 5.

44 Uő: *A lepke*. Ford. Kardos László. = *Költői elmélkedések*. 10.

45 Victor HUGO: *À une jeune fille* = uő: *Odes et ballades, Livre Cinquième: 1819–1828*. Ollendorf, 1912.

46 Vö. Wass Ottilia: *Egy barátnőmhöz*. Hölgyfutár IX(1858). 107. sz. 425.

– „Into each life some rain must fall, / Some days must be dark and dreary” (Némi eső mindig hullani fog, / S néha a sötétség is körbevon) – rávilágít arra, hogy az élet árnyoldala nélkül nem tudjuk értékelni annak derűs, napsütötte voltát. A *Psalm of Life* (Az élet zsoltára) költemény zeneisége az életigenlés, a hétköznapi létszférán túlmutatást és az istenhit egységét tárja olvasói elé.

Az angol irodalmat két női szerző is képviseli, a *We Have Been Friends*⁴⁷ és a *Sister: Since I Meet the Last*⁴⁸ költeményekkel. Caroline Elisabeth Sarah Norton versének témáját már a verscímben leszögezi: „We Have Been Friends Together” (Együtt barátok voltunk – saját ford.). A kezdő kép idilli, harmonikus környezetet teremt, amelyre árnyék vetül: „But coldness dwells within thy heart”. A harmadik szakasz záróakkordjának – „We have been friends together – / Shall a light word part us now?” (Együtt barátok voltunk – / E könnyed szó álljon közénk? – saját ford.) – bizonytalan múlt idejű, lezáratlan kérdése a befogadó döntésére bízva a válaszadást. Felicia Dorothea Hemans verse a női lét tragikumára irányítja a figyelmet: a kívülálló környezet nem veszi észre az elszigetelődött, szenvedő ént, akinek szeméből kebelbarátnője, testvére azonnal kiolvassa bánatát: „In the softness of thine eyes, / Deep and still a shadow lies”. A mélyben húzódó csend és az elfojtott keserűség túlcserél, és feloldódik a feszültség, a sorsán tipródó nő könnyekben tör ki. L. E. Hervey *Be Still Poor Human Heart* (Maradj csendben, te, szegény emberi szív) költeménye egy csalódott én lemondó hangvételű utasítása. Thomas Kibble Hervey *I Think on Thee* (Gondolok rád) című, a 80. oldalon olvasható költeményét megzenésítette Muriel Emily Herbert, Walter J. Lockitt és Sebastian Benson Schlesinger;⁴⁹ a nyolcszakaszos versből csak két strófát másol át a verseskötetbe a grófnő. Bayard Taylor észak-amerikai költő, utazó, diplomata *A Picture* (Kép) című költeménye az álom és ébredés határán látott, megelevenedő tájat írja le. Az idilli hangvételt megtöri az „All, all are happy in their love, – / All are beloved but I” (Mindenki boldog szerelmében, – / Mindenki szeretett, csak én nem! – saját ford.) felkiáltás. Thomas Hood *To a False Friend* (Egy hamis barátnak) az érzéseiben megbántott és csalódott én dala, míg az *I Remember* (Emlékszem még) című a kéziratos versfüzet utolsó angol nyelvű költeménye; a vers a természet közelségét élvező boldog gyermekkorra melankóliával tekint vissza, a jelen boldogtalan és magányos életérzéséből.

A kéziratos versfüzet legidézettebb német költője Heinrich Heine, a *Dalok könyvének* darabjaival.⁵⁰ A grófnő Heine hét költeményét is átmásolja, új sorszámot adva a német költő által római számmal ellátott szövegeknek. Arany János és Petőfi Sán-

47 NORTON: *i. m.*

48 HEMANS: *i. m.*

49 https://www.lieder.net/lieder/get_text.html?TextId=59920 (Utolsó megtekintés: 2024. 05. 16.)

50 Heinrich HEINE: *Buch der Lieder*. Holzinger Taschenbuch, Berliner Ausgabe, 2016.

dor barátságához hasonló Johann Wolfgang von Goethe és Friedrich Schiller költői „cimborasága”, de az már túlmutat a német irodalmon, egymást inspirálva haladtak a hírnév felé. A kéziratban kettejük közül csak Goethe verseit olvashatjuk, Schiller (tartalomban jelzett) költeménye helyére a füzetbe Eötvös József: *Elvirához* című műve került. Schiller az ifjúság mulandóságának motívumát építi a szemlélődés folyamata köré a *Der Jüngling am Bache* (Legény a pataknál – saját ford.) című versébe (ezt Franz Schubert zenésítette meg).⁵¹ A költemény záróakkordja, a hullámok sodró táncának dinamikája után, a melankolikus boldog végkifejlet.⁵² Goethe két költeményének (*Neue Liebe, neues Leben; Gesellschaft*)⁵³ témája nem is lehetne különbözőbb; az első romantikus alkotás, a másik egy négysoros társadalomkritika. A szerelmi témájú verset Ludwig von Beethoven zenésítette meg.⁵⁴ A versfüzet tartalomjegyzékében megtalálható az utalás az *Erinnerung* négysoros költeményre és a *Das Veilchenre*,⁵⁵ de maguk a versek hiányoznak a füzetből, rongálás áldozataivá váltak. Julius Sturm *Letzter Wunsch* (Utolsó kívánság – saját ford.) című melankolikus költeményét Ludwig Uhland *Miramare* tájverse követi, a kötet végére bejegyzett művet, ott Johann Friedrich Herbart római számmal ellátott művét Joseph Victor Scheffel alkotásaként azonosítottam.

MAGYAR VERSÍRÓK A KÉZIRATOS FÜZETBEN VALÓ ELŐFORDULÁSUK SZERINT

A füzet magyar szerzői: Murányi Sándor, Wass Otilia, Vörösmarty Mihály, Tóth Endre, Papp Endre, Tompa Mihály, Gyulai Pál, Kisfaludy Atala, Petőfi Sándor, Tóth Kálmán, Szász Gerő, Vajda János, Szász Károly, Szelestey László, Jósika Géza.

A kanonizált szerzők között számos olyan alkotó van, amelyeket az irodalmi emlékezet megrostált. Van köztük forradalmár, jogász, író, újságíró lapszerkesztő, lelkész, édesanya, irodalomtörténész, királyi tanfelügyelő, nemzeti hős, református esperes,

51 *Der Jüngling am Bache. Gedichte von Fr. v. SCHILLER.* In Musik gesetzt für eine Singstimm mit Begleitung des Piano-Forte von Franz SCHUBERT. Op. 84. No 330. Eigenthum des Verlegers. (Gesang, Klavier.) = Österreichische Nationalbibliothek. Digitalisierte Sammlungen Schubert.

52 „Raum ist in der kleinsten Hütte / für ein glückliches liebend Paar.” (A legkisebb kunyhónak tere / Egy boldog pár szerelme. – saját ford.)

53 Johann Wolfgang GOETHE: *Gedichte. Eine Auswahl.* Philipp Reclam Jun. Stuttgart, 1962.

54 BEETHOVEN: *Neue Liebe, neues Leben* (Goethe) WoO 127. <https://www.youtube.com/watch?v=Ca4njVHGRHQ>

55 Goethe költeményét számosan megzenésítették, köztük Wolfgang Amadeus MOZART is. Lásd Internationale Mozarteum, 2006: https://dme.mozarteum.at/DME/nma/nma_cont.php?vsep=89&gen=edition&l=1&p1=26 (Utolsó megtekintés: 2024. 05. 16.)

református püspök, tanár és történész is. A klasszicista mértéktartás hűvös eleganciája keveredik a romantikus kiábrándultsággal a gondolati mélységeket mutató lírai alkotásokban (dalok, elégiák). Wass Ottilia kéziratos füzetébe leginkább a 19. században alkotó költők versei kerültek lejegyzésre. Ezek a szövegek vélhetően napilapok, kalendáriumok, iskoláskönyvek, verseskötetek révén jutottak el a grófnőhöz, aki aztán lemásolta a neki tetszőket.

Az általam készített tartalomjegyzék alapján a költemények elosztása a következő:

A 2. táblázatban olvasható összesítés 61 költeményt tartalmaz, az utólag betoldott két vendégszöveggel együtt, amelyekről a Wass Ottilia-féle tartalommutató nem tájékozik.

Ha összevetjük a két tartalomjegyzéket, akkor a következő eltéréseket figyelhetjük meg: a német költemények száma 14 helyett 13; 29 magyar alkotó versét tartalmazza a versfüzet, mert még két vendégszöveg, azaz a korábban már említett két újságkivágás⁵⁶ is található a versfüzet lapjai közt; a szerzők névsorát tekintve is különbözik, ugyanis például teljes mértékben hiányoznak Friedrich Schiller és Johann Herbart versei; a tartalomjegyzékben feltüntetett művek sorrendje sem egyezik meg, sőt, olvashatunk fel nem tüntetett vagy új versszövegeket is.

A költemények dinamikáját idézetek sora töri meg, amelyet a tulajdonos *Mondatok, gondolatok, tanácsok* címmel látott el. Itt nagyobb számban találhatók kivonatok, gondolatok magyar és idegen szerzőktől, és elvéve közmondások is. E rövid, fragmentált részek közé ékelődik be tíz sor Tompa Mihály *Olajág* című költeményéből,⁵⁷ ezt követi az *Őszel* című költemény, amelyet külön nem jegyez fel Wass Ottilia a tartalomjegyzékébe; Vörösmarty Mihály *Emlékkönyve Byronból*⁵⁸ című műve is itt olvasható a Kármán-, Kisfaludy-, Eötvös-, Jósika-idézetek között. A versfüzet 64. oldalára Eötvös József *Elvirához* című költeménye került, míg Wass Ottilia a tartalomjegyzékbe erre a helyre Friedrich Schiller egy költeménye (*Der Jüngling am Bache*) címét jegyezte be; a 82–85. oldalak rongálás áldozatául estek,⁵⁹ így Heinrich Heine és Johann Wolfgang von Goethe költeményei hiányoznak.

Tehát Henry Wadsworth Longfellow és Thomas Moore három verse nyerte el Wass Ottilia tetszését, Thomas Hoodnak két versét másolja le, a válogatásba további hat szerző egy-egy költeménye kerül be. Az angol nyelven írott szövegek, a versfüzet

56 Lásd a 17. jegyzetet.

57 *Poésies*. 28.

58 Uo. 34.

59 A grófnő hagyatéka az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozásából 1974-ben átkerült a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárba, majd 1998-ban a Kolozsvári Állami Levéltárba, ahol a személyi fondot átstrukturálták.

10. darabjától eltekintve (George Byron: *Solitude*), a kötet záródarabjai (36–61.), az idegen nyelvű alkotások harmada itt olvasható (csak öt magyar nyelvű költemény található itt).

A grófnő által készített tartalomjegyzékkel egybevetve a francia szerzők és költeményeik számában nem észleltem eltérést, a kötetben szimmetrikusan helyezkednek el: az első és utolsó részbe 2-2 költemény került, középtájt Alphonse de Lamartine *L'isolement* című verse található.⁶⁰

A német nyelven alkotó szerzők verseinek azonosítását a gót betűs folyóírás, a megváltozott verscímek⁶¹ és a kötetből hiányzó lapok ugyan nehezítették, de a grófnő által készített tartalomjegyzék segítette. Friedrich Schiller költeménye, mint jeleztem, nincs a felsoroltak között, helyette Eötvös versét olvashatjuk; Goethe négy verse helyett csak kettő található a versfüzetben; Friedrich von Hardenberg versét új címmel, de a költő művésznevével (Novalis)⁶² azonosítottam; Uhland költeménye középpontjában az olasz Miramare-kastély áll, a nyomtatásban megjelent, általánosító, *Das Schloß am Meer*⁶³ (Kastély a tengernél – saját ford.) verscím helyett; Goethe két költeményét a 74. oldalról⁶⁴ a grófnő csak *Kivonatok – Goethe* címkével látja el; Scheffel versét ugyancsak római számmal jelzi, a *Das ist im Leben häßlich eingerichtet* helyett. A versfüzetben 13 német nyelvű költemény található, a grófnő terve szerint 16 vers került volna be, ezek közül Schiller (*Der Jüngling am Bache*) és Goethe (*Erinnerung, Das Veilchen*) alkotásait sikerült azonosítani.

A 17 magyar alkotó 29 alkotása szerepel a füzetben. A két vendégszöveg (újságkivágás) alkotói Beksics Gusztáv és Szász Gerő, az utóbbinak a *Lehetsz bámult* című alkotását már tudatosan választja kéziratosa füzetébe a grófnő. Az alábbi kimutatás a szerzők mellett a magyar nyelvű alkotások címét is közli. A kéziratosa kötet szerint a grófnőre leginkább Vörösmarty Mihály költeményei hatottak, akinek 5 verse került be, őt maga Wass Ottilia követi 4 verssel, majd Kisfaludy Atala 3 verssel, Gyulai Pál, Szász Gerő és Tompa Mihály 2-2 verssel, majd a többi alkotó 1-1 verse.

60 Victor Hugo verse a negyedik, utána következik Charles-Augustin Sainte-Beuve verse. A kéziratosa kötetbe bekerült vendégszövegek során a további számozás megváltozik, Alphonse de Lamartine *L'isolement* verse lesz a harminckettedik. Az utolsó elemek között megtalálható Edouard Turquety verse (az ötvenötödik), és az ötvenhetedik költemény is Lamartine-vers, *Le papillon*.

61 Heinrich Heine költeményeinek római számozása adott, feltételezem, hogy Wass Ottilia koncepciója az lehetett, hogy a versfüzetbe való bemásolásuk szerint előlről kezdve, újrászámolta azokat. A szövegek a *Buch der Lieder* különböző darabjai.

62 A Schlegel fivérek Atheneum folyóiratában publikálja *Blütenstaub* filozófiai munkáját 1798-ban ezen a néven.

63 Johann Ludwig UHLAND: *Gedichte*. J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1815.

64 Joahnn Wolfgang von GOETHE: *Neue Liebe, neues Leben; Gesellschaft = Poésies*. 74.

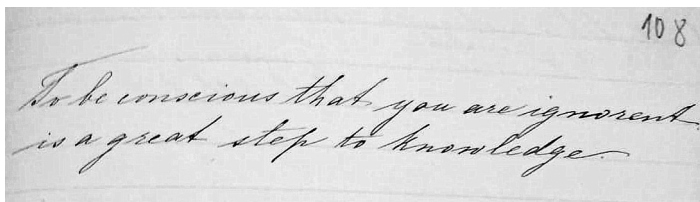

A verseskötetben olvasható magyar nyelvű alkotásokat az alábbi módon rendeztem:

Sor-szám	Oldal-szám	Szerző	Verscím	Levéltári jelzet
1.	1–3.	Murányi Sándor	Itt ülök a sirok zajtalan honában	55
3.	7–8.	Wass Ottilia	I.	57
6.	13–15.	Vörösmarty Mihály	A szemek	60
8.	17–18.	Vörösmarty Mihály	A magyar költő	62
11.	21–22.	Tóth Endre	Válás	64
12.	23–24.	Papp Endre	Egy leánynak	65
13.	25–27.	Vörösmarty Mihály	A tünődő	66
14.	28.	Tompa Mihály	Olajág (10 sor a versből)	67
15.	28–29.	Tompa Mihály	Ősszel	67
16.	34.	Vörösmarty Mihály	Emlékkönyvbe Byronból	70
17.	35.	Wass Ottilia	Egy képzelt barátomhoz	–
18.	36–37.	Gyulai Pál	Késő vágy	71
20.	40–42.	Kisfaludy Atala	Egy ellenségemhez	73–74
21.	43.	Kisfaludy Atala	Azt mondog	–
22.	44–45.	Kisfaludy Atala	Első szerelmemhez	75
23.	46–47.	Wass Ottilia	Merengés	76
24.	48–49.	Petőfi Sándor	Dalaim	77
25.	–	Beksics Gusztáv	Kék és barna szem	78
26.	–	Szász Gerő	Az én virágaim	79
28.	52–54.	Gyulai Pál	Éji látogatás	81–82
31.	58–59.	Szász Gerő	Lehetsz bámult	84
33.	*62–63.	Tóth Kálmán	Lemondani	86
34.	64–65.	Eötvös József	Elvirához	87–88
35.	67.	Wass Ottilia	Egy kislány emlékkönyvébe	–
42.	74.	Szelestey László	Dalforrás	92
45.	77–78.	Vörösmarty Mihály	Ábránd	94
46.	79.	Vajda János	Ne nézz reám oly melegen	–
53.	93–95.	Szász Károly	A vak leány	–
60.	107.	Jósika Géza	Emlék A-hoz	–

Az egy-egy soros magyar és idegen nyelven írt gondolatok, idézetek reprezentációja az alábbi képekben tekinthető meg. A kötet első felében, a 30–34. oldalak kö-

zött,⁶⁵ majd a 74. oldalon levő szövegeket⁶⁶ nevezi a kéziratot összeállítója *Ki-
vonatok*nak. A 81. oldalon olvasható *Gondolatok* francia nyelvűek, de ide másolta be a
grófnő Heinrich Heine *Die Heimkehr* című költeményét is. A tartalomjegyzék nem
utal a kötetet záró Disraeli-idézetre: „To be conscious that you are ignorant is a great
step to knowledge.”

3. kép. A versfüzet zárógondolata

A GRÓFNŐ KÖLTEMÉNYEI A KÉZIRATOS VERSFÜZETBEN

A kéziratot versfüzet 61 műalkotása közül Wass Otilia négy költeménye a kötet
különböző részein olvasható, az *I.* címet viselő sorban a harmadik költemény, az *Egy
képzelt barátomhoz* a tizenhetedik, a *Merengés* című Kisfaludy Atala verseit követi, az
Egy kislány emlékkönyvébe pedig a grófnő utolsó alkotása (harmincharmadik⁶⁷) a kis
kötetben.

I.

És most Istenem! most mit tegyek!!!
Nyugalmam nincs, az régen elveszett,
Fejem felett borongó fellegek
Lelkemben éj –
Szívemben fájdalom.

Egy volna csak, végkép lemondani
Szép eszményképemet lerontani,
Feledni mindent, ami boldogít
A képzelt boldogságnak álmait.

65 A 31. oldal például üresen maradt.

66 Johann Wolfgang von GOETHE: *Neue Liebe, neues Leben* és a *Gesellschaft* című költeményeit
SZELESTEY László: *Dalforrása* követi. (Ezek a szövegek fragmentumjellegűek, Wass
Otilia nem másolja be a teljes költeményeket versesfüzetébe.)

67 Az általam készített tartalomjegyzék számozása szerint.

Gyáva lélek! mondj le mondj le hát
Némítsd el szívednek hangzatát,
Ugyis hiába hullatsz könnyeket
Fohászid az ég nem hallgatja meg.

Tépd ki szívedből a boldog képeket
A hideg ész vezesse léptidet
Az ész amelynek intő sorozatát
Életedben soha meg nem hallgatád.

Lemondani oh kedves árnyalak'
Hisz én csak képzetemben birtalak
S e bírás mégis mily nyomort hozott
Keblemnek mily fájdalmat okozott.

Gyáva lélek! Mondj le, mondj le hát
Nem sejdíted hogy mi vár reád –
Egy felől gúny, közöny és megvetés
És túl egy rém ... a kétségbeesés.

A római egyest címként viselő, hatszakaszos műalkotásból⁶⁸ a korra jellemző életérzés, a lemondás, a lélek pesszimizisztikus rezignációja tárul az olvasó elé. Számjeggyel történő megnevezése Heinrich Heine lírai hangvételű dalaival rokonítható.⁶⁹ A lelki meghasonlás intenzitása ellentétben áll a verscím rideg kiszámíthatóságával. Szerzője talán ciklusban gondolkodott, de végül csak ez az egyetlen darab lett számozott. A versszövegből sugárzó vigasztelenség a *lemondani* szó kijelentő és felszólító módú ismétlődése által nyomatékosul. A versfüzetben található költemények hívó szava is a fenti kulcsszó, ott találjuk Tóth Kálmán művének címében, nemkülönben Caroline Norton versében és Heinrich Heine *Dalok könyve* ciklusában. A megtapasztalt nyugalom, boldogság elveszett – helyette a tipródás és gyötrődés marad. A versben elhangzó tanácsot a ráció diktálja, a társadalmi normáknak való megfelelés. „A hideg ész vezesse lépteidet”, a szív sugallata ellenében. „A képzelt boldogság álmai” feladása, a „szép eszménykép” félredobása azt sejteti, hogy az álmvilágnak eme vetületétől búcsút kell venni. A harmadik és hatodik szakaszok felszólításai – „Gyáva lélek! mondj le, mondj le hát” – szerkezetileg tagolják a verset, a közbeeső strófákban

68 *Poésies*. 7–8.

69 Heinrich Heine a *Buch der Lieder* kötetében római számozást követ. Wass Otilia költeménye is ezt a hagyományt folytatja. Ami költeményei címadását tekintve, ez egyben az első és utolsó számomra eddig ismert mű, amelyet római számmal jelöl.

pedig az önmagát meggyőző lírai én érvei hangzanak el. A utolsó szakaszban megjósolt jövőkép – a felsorakoztatott argumentumok mentén – hangsúlyát veszített, peszsimisztikus rezignáció motívumával zárul. Ez a romantikára jellemző póz a túlsorduló érzelmesség paraméterei közé zárt szenvedés folyamatában a költemény utolsó sorában megtorpan. A sodró szenvedést előrevetítő csattanó suta, idomtalan.

EGY KÉPZELT BARÁTOMHOZ

Ha majd a napnak lankasztó hevében
Nincs hová hajtsad égő fejedet
A szenvedélynek csalfa tengerében
Lelked nyugalma, hogy ha elveszett.

Jöjj hozzám akkor, a barátság fája
Megmarad zöldben, nem hervad el
A fáradt szív majd megpihen alatta
S ha másra nem: nyugalomra lel.

Ha boldog vagy mosolyt fogsz ott találni,
Ha bánatos, részvétet, könnyeket,
Legyen derű vagy ború fölötted,
Az én szívem mindég helyén leled.

A grófnő kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett, ezt bizonyítja a hagyatékában található levelezése. Otthonában is számosan megfordultak. Közeli barátnője volt a párizsi születésű De Gerando Antonina, aki a kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatója volt; *A munka történetének rövid vázlat*a című munkáját őszinte barátsága jegyében Wass Ottiliának ajánlotta.⁷⁰ A kéziratot versfüzet 35. oldalán található újabb költemény⁷¹ az ideális barát mintájának leképezése. Az egyszerű hangvételű, háromszakaszos vers feltételes módú felütése egy lehetséges mozzanatot, az életben csalódott egyén érzésvilágát ragadja meg. A reménytelenségből kiutat jelent az örökzöld „barátság fája”, amely szimbolikus tere lesz a lelki megbékélésnek („Jöjj hozzám, a barátság fája / Megmarad zöldben, nem hervad el (...) S ha másra nem: nyugalomra

70 „Gróf Wass Ottiliának ajánlva. Engedd hogy neked ajánlhassam e kis munkát, mint a leg-tágasabb látkörű eszek egyikének, ki hazánk számos előítéleteitől megszabadulva, az európai haladási eszmék színvonalat elérte. Ez a költők kiváltsága! Fogadd kérlek szívesen, őszinte barátságom jeléül.” DE GERANDO Antonina: *A munka történetének rövid vázlat*a. Légrédy, Bp., 1880.

71 *Egy képzelt barátomhoz = Poésies. 35.*

lel”). A téma az uralkodó ízlésvilág hatását mutatja, a versből áradó szentimentalizmus halk hangja a lírai én által teremtett, a külvilág zajától izolált világban fellelhető kert (fa) nyugalmat, vigasztalást, megértést áraszt. A festőien örökzöld fa hátteret biztosít a kiábrándult, feldúlt lelkiállapotú sínylődőnek. A magányba fordulás és a valóság reményvesztettségének jelenségei elől Wass Ottilia egy új kiutat sugall: az örök barátság kapcsolatát – bár ez csak a képzelet szüleménye. Azonban a szentencijajellegű zárósr a valóságos, nem csak képzeletbeli baráti kapcsolatok pillére.

MERENGÉS

Mit keres ez árva könny szememben?
Mért e néma fájdalom szívemben?
Egy mondhatatlan sejtelem vonul lelkemen át...
Oh mint tipornám el jövőmnek kétes fátyolát!

Jövő‘ s van e nekem jövőm‘
Van e csak egy remény, mely nevetve száll felém?
Nincs, nincs annak jövője, ki senkit sem szeret
Ki embert és világot és mindent megvetett.

Azt mondják ifjú vagyok, lelkembe nézzetek
Meglátjátok ott a vérbetűkkel jelzett éveket.
Oh sokat éltem már, s mégis oly keveset,
Egész múlt életem, egy bús emlékezet.

Hát mért vagyok? mért kell élni nékem?
Ha boldogságomat soha föl nem lelem.
Mért, hogyha önmagammal folyvást harcolok,
Ha az étellel és a sorssal békülni nem tudok.

Lelkem egy nagy halotti tér – temetve látom ott,
A gyermek szép reményeit, dicső ábrándokat
Nyugodjatok, nyugodjatok, én föl nem keltelek,
Utánatok, már nem soká, majd én is elmegyek.

Wass Ottilia *Merengés* című, személyes hangvételű költeménye⁷² a grófnő mély és gazdag érzelmvilágba enged bepillantást. A költemény nem párverse Vörösmarty Mihály: *Ábránd* című alkotásának, mint azt a cím sugallaná, inkább *A tűnődő* című

⁷² *Poésies*. 46–47.

költemény hatása érezhető soraiban. Az életben csalódott lélek reménytelen hangú, nyomatékos kérdései: „Mit keres ez árva könny szememben? / Mért e néma fájdalom szívemben?” költői kérdései, majd a „Van-e csak egy remény, mely nevetve száll felém?” sorokban fokozódó bizonytalanság a második szakaszban egészen a kétségbeesés mélységéig jut. A negyedik strófában a lét megkérdőjelezése, a boldogtalanság kiút nélküli hangja – „Hát mért vagyok? Mért kell élni nekem?” – szólal meg. A heves indulatkitörések mögött a lírai én meddő vívódásának lehetünk tanúi. A versindító sejtelemből az ábrázolt jövőkép egyre sötétebb színezetre vált: „Nincs, nincs annak jövője, ki senkit sem szeretett / Ki embert és világot, mindent megvetett” – állítja mértéktelen szenvedéssel, a Sturm und Drang⁷³ irányzat követőjeként. (Rokonlelke lehet az ifjú Werthernek, aki a Lotte iránt érzett szerelem rabja lesz, és végül egyetlen járható utat talál magának: a halált.⁷⁴) Wass Otilia költeményének záróstrófája a merengő befelé fordulás záróakkordja: az eltemetett gyerekkori remények mellé, az elégikus panasz hangján megszólaló lírai én is készül. A halálba való meneküléssel a korabeli létösszegző versek imitációjává alakul ez a költemény.

EGY KISLÁNY EMLÉKKÖNYVÉBE

A szép gyermekkor virágos kertjéből,
Miért vágyasz kilépni oly korán?
Hisz nyugalmidnak, örömidnek vége,
Ha túl vagy egyszer a kert határán.

Oh maradj benne, a míg csak lehet,
Kevés örömet ad a zord való
Az életet addig szeretheted,
Míg gyermek vagy és boldog álmodó.

Az emlékkönyvek térhódítása már a 13. századtól elkezdődött, Európa-szerte ismert megnevezése az *album amicorum* volt – állítja Vasvári Zoltán.⁷⁵ Az egyetemről egyetemre vándorló diákok igyekeztek professzoraik, diáktársaik és neves személyiségek bejegyzéseit megszerezni. Évtizedekkel később, ez az egyedi darab lapozgatása, a tulajdonosa számára emléket teremtő nosztalgikus visszatekintése mellett, a környező világot felfedező fiatalság kalandvágját, megbecsülését is magán hordozza.

73 A stílusirányzatra jellemző az egyén mint individuum és a túlfűtött érzelmek szabadsága.

74 Vö: Johann Wolfgang von GOETHE: *Az ifjú Werther szenvedései*. Ford. Bor Ambrus. Európa, Bp., 2008.

75 VASVÁRI Zoltán: *Emlék, emlék, miért kísérsz?* Palócföld. Irodalmi, művészeti közéleti folyóirat 46(2000). 2. sz. 76–82.

A 18. század végére és a 19. század elején az emlékkönyv népszerűsége, sikertörténete a polgári családokban teljesebbé válik. Wass Otilia emlékkönyvét egy fiatal lány emlékkönyvébe⁷⁶ szánja. A társasági kultúra e tárgyával üzen, hiszen a kis könyv már „családi tárggyá, az intim családi szféra és a társaság közti kapcsolattartás, kommunikáció egy sajátos eszközévé lesz”.⁷⁷ A nyolcsoros üzenet nem a közösen eltöltött időnek állít emléket, hanem a *kert* allegória köré épített tanács.⁷⁸ A felnőtté válást siettető kislányt emlékezteti a gyerekkor soha vissza nem térő, biztonságot jelentő állapotára, amelyből kilépve a mit sem sejtő fiatal a sűrke hétköznapokba, a *zord valóságban* találja magát. A sorok között a tapasztaltabb, bölcsőbb hölgy hangja szólal meg, aki a korából fakadó életbölcességét továbbítja.

THE MANUSCRIPT POETRY BOOKLET OF COUNTESS OTTILIA WASS. A PRELIMINARY STUDY

Keywords: *Otilia Wass; manuscript; poems; Hungarian; foreign languages; 19th century*

The Wass family is a famous aristocratic family of Transylvania. Among its members, Countess Otilia Wass (1829-1917), with her special education, stood out with her social sensitivity and her sustained activities of cultural patronage. Studying the archives of the Wass family, the author of the article identified a notebook with verses entitled *Poésies 1869-1870*, which contains some of her own lyrical creations alongside poems and aphorisms of other authors mainly from the 18th and 19th centuries. In addition to the 15 texts in Hungarian, the notebook contains 5 French, 14 English and 13 German texts, including Hungarian, German and English poems by female authors. The textual examination of the manuscript sheds light on the countess's linguistic abilities, her preferences as a reader, as well as (to a lesser extent) her network of literary relationships.

CAIETUL DE VERSURI AL CONTESEI OTTILIA WASS. STUDIUL PRELIMINAR

Cuvinte-cheie: *Otilia Wass; manuscris; poezii; limba maghiară; limbi străine; secolul al XIX-lea*

Familia Wass este una dintre familiile aristocratice importante ale Transilvaniei. Printre membrii acesteia contesa Otilia Wass (1829-1917), cu o educație deosebită, s-a remarcat

⁷⁶ *Egy kislány emlékkönyvébe = Poésies. 67.*

⁷⁷ VASVÁRI: *i. m.* 77.

⁷⁸ Az édenkerti állapot meggondolatlan elhagyására figyelmeztet: „Az életet addig szeretet-heted, / Míg gyermek vagy és boldog álmodó” – hangzik a szentencia.

prin sensibilitatea sa socială și prin mecenatul ei cultural susținut. Studiind arhivele familiale Wass, autoarea studiului a identificat un caiet cu versuri intitulat *Poésies, 1869-1870*, în care contesa a inclus câteva dintre propriile sale creații lirice, alături de copia unor poezii și aforisme ale unor autori în principal din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. În caiet se regăsesc 15 texte în limba maghiară, 5 texte franceze, 14 engleze și 13 germane, inclusiv poezii de autoare (maghiare, germane și engleze). Examinarea textologică a manuscrisului a scos în lumină abilitățile lingvistice ale contesei, preferințele sale ca cititor, și într-o măsură mai mică rețeaua sa de relații literare.

MELLÉKLET

1. táblázat. A kéziratoss versfüzetben lévő tartalomjegyzék

Oldal- számok	Írások	Szerzők	Levéltári jelzet
	Bécs 1869		53
	Poésies '869		54
1.	Itt ülök a sirok zajtalan honában	Murányi Sándor	55
2.	I.	Heine	
3.	I.	Wass Otilia	
4.			
5.			
6.			56
7.			57
8.			
9.	À une jeune fille	Victor Hugo	58
10.			
11.	Rêverie	Sainte – Beuve	
12.			59
13.	A szemek	Vörösmarty	60
14.			
15.			
16.	Die Ruhe des Herren	Hadenberg	61
17.	A Magyar költő	Vörösmarty	62
18.			
19.	I.	J. Sturm	
20.	Solitude	George Byron	63
21.	Válás	Toth Endre	64
22.			

Oldal- számok	Írások	Szerzők	Levéltári jelzet
23.	Nem mondom, hogy...	Papp Endre	65
24.			
25.	A tűnődő	Vörösmarty	66
26.			
27.			
28.	Olajágból	Tompa	67
29.			
30.	Mondatok, gondolatok		68
31.			
32.			69
33.			
34.			70
35.	Egy képzelt barátomhoz	Gr. Wass Ottilia	
36.	Miért kellett...	Gyulai Pál	71
37.			
38.	Erklärung	Heine	72
39.			
40.	Egy ellenségemhez	Atala	73-74
41.			
42.			
43.	Azt mondd ...	Atala	
44.	Első szerelmemhez	Atala	75
45.			
46.	Merengés	Gr. Wass Ottilia	76
47.			
48.	Dalaim	Petőfi Sándor	77
49.			
50.	Miramare	Uhland	80
51.			
52.	Éji látogatás	Gyulai	81 -82
53.			
54.			
55.	II.	Heine	
56.	Prolog	Heine	83
57.			
58.	Lehetsz bámult...	Szász Gerő	84

Oldal- számok	Írások	Szerzők	Levéltári jelzet
59.			
60.	L'isolement	Lamartine	85-86
61.			
62.	Lemondani	Tóth Kálmán	86
63.			
64.	Das Jüngling am Bache	Schiller	87-88
65.			
66.			
67.	Egy kis lány eml.k.	G. Wass Otilia	
68.	The Last Rose of	Moore	89
69.	Summer		
70.	We Have Been Friends	Caroline Norton	90
71.			
72.	The Arrow and the Song	Longfellow	91
73.	Be Still Poor Human Heart	Hervey	
74.	Kivonatok	Goethe	92
75.	III.	Heine	
76.	IV.	”	93
77.	Ábránd	Vörösmarty	94
78.			
79.	Ne nézz reám oly...	Vajda János	
80.	I Think on Thee	Th. K. Hervey	95
81.	Gondolatok		
82.	Regen über ein Seind	Heine	
83.	Gondolatok		
84.	Erinnerung, Wann	Goethe	
85.	Das Veilchen	Goethe	
86.	A Psalm of Life	Longfellow	96-97
87.			
88.			
89.	The World Is All a ...	Moore	
90.	To a False Friend	Hood	98
91.	Sister: Since I Met	Hemans	99
92.	Thee Last		
93.	A vak leány	Szász Károly	100
94.			

Oldal- számok	Írások	Szerzők	Levéltári jelzet
95.			
96.	The Rainy Day	Longfellow	101
97.	La saule pleureur	Turquety	102
98.			
99.			
100.	I.	Gerbert	
101.			103
102.	Le papillon	Lamartine	104
103.	There Comes a Time	Moore	
104.			
105.			
106.	A Picture	Taylor	105
107.	Emlék A-hoz	Jósika Géza	
108.	I Remember	Hood	107
109.			
110.			108
111.	Tartalom Szurdok 1870		109-110

2. táblázat. Az általam összeállított tartalomjegyzék

Oldal- szám	Szöveg	Szerző	Levéltári jelzet
	Bécs 1869		53
	Poésies '869		54
1-3.	Itt ülök a sirok zajtalan honában	Murányi Sándor	55
4-5.	<i>az oldalak hiányoznak</i>		
6.	VIII.	Heinrich Heine	56
7-8.	I.	Wass Ottilia	57
9-10.	Á une jeune fille	Victor Hugo	58
11-12.	Rêverie	Charles-Augustin Sainte-Beuve	59
13-15.	A szemek	Vörösmarty Mihály	60
16.	Trost	Friedrich Novalis	61
17-18.	A magyar költő	Vörösmarty Mihály	62

Oldal- szám	Szöveg	Szerző	Levéltári jelzet
19.	Letzter Wunsch	Julius Sturm	
20.	Solitude	George Byron	63
21–22.	Válás	Tóth Endre	64
23–24.	Nem mondom, hogy... (Egy leánynak)	Papp Endre	65
25–27.	A tünődő	Vörösmarty Mihály	66
28–29.	Olajág (csupán 10 sor) Ősszel	Tompa Mihály	67
30.	Mondatok, gondolatok Tanács	Névtelen; Ernst von Feuchtersleben; Vörös- marty; kínai közmondás	68
31.	<i>az oldal üres</i>		
32.	Idézetek	Petőfi; Aszalay; Eötvös; Arany János; Victor Hugo	69
33.	Idézetek	Fáy; Vadnay; Jósika; Kisfa- ludy; Eötvös; Kármán	
34.	Idézetek Emlékkönyvbe Byronból	Eötvös; Jósika; Vörösmarty Mihály	70
35.	Egy képzelt barátomhoz	Wass Ottilia	
36–37.	Miért kellett (Késő vágy)	Gyulai Pál	71
38–39.	Erklärung	Heinrich Heine	72
40–42.	Egy ellenségemhez	Kisfaludy Atala	73–74
43.	Azt mondod	Kisfaludy Atala	
44–45.	Első szerelmemhez	Kisfaludy Atala	75
46–47.	Merengés	Wass Ottilia	76
48–49.	Dalaim	Petőfi Sándor	77
	2 beillesztett újságkivágás		
+	Kék és barna szem	Beksics Gusztáv	78
+	Az én virágaim	Szász Gerő	79
50–51.	Miramare (Das Schloß am Meere)	Johann Ludwig Uhland	80
52–54.	Éji látogatás	Gyulai Pál	81–82
55	XXVII.	Heinrich Heine	
56–57.	Prolog	Heinrich Heine	83
58–59.	Lehetsz bámult	Szász Gerő	84
*60–63.	L'isolement	Alphonse de Lamartine	85–86

Oldal- szám	Szöveg	Szerző	Levéltári jelzet
*62–63.	Lemondani	Tóth Kálmán	86
64–65.	Elvirához	Eötvös József	87–88
67.	Egy kislány emlékkönyvébe	Wass Ottilia	
68–69.	The Last Rose of Summer	Thomas Moore	89
70–71.	We Have Been Friends	Caroline Norton	90
72.	The Arrow and the Song	Henry W. Longfellow	91
73.	Be Still Poor Human Heart	L. E. Hervey	
74.	Neue Liebe, neues Leben Gesellschaft Dalforrás	Johann Wolfgang Goethe Szelestey László	92
75.	XLVII.	Heinrich Heine	
76.	XXXIX.	Heinrich Heine	93
77–78.	Ábránd	Vörösmarty Mihály	94
79.	Ne nézz reám oly melegen	Vajda János	
80.	I Think on Thee	Thomas K. Hervey	95
81.	Francia sorok Die Heimkehr	Heinrich Heine	
82–85.	Hiányzik		
86–88.	A Psalm of Life	Henry Wadsworth Longfellow	96–97
89.	The World is All a Fleeting Show	Thomas Moore	
90.	To a False Friend	Thomas Hood	98
91–92.	Sister: Since I Met thee Last	Felicia Dorothea Hemans	99
93–95.	A vak leány	Szász Károly	100
96.	The Rainy Day	Henry Wadsworth Longfellow	101
97–99.	La saule pleureur	Edouard Turquety	102
100–101.	Das ist im Leben häßlich ingerichtet	Joseph Victor Scheffel	103
102.	Le papillon	Alphonse de Lamartine	104
103–104.	There Comes a Time	Thomas Moore	
105–106.	A Picture	Bayard Taylor	105
107.	Emlék A-hoz	Jósika Géza	
108–109.	I Remember	Thomas Hood	107
110.	2 sor	Angol idézet	108

Oldal- szám	Szöveg	Szerző	Levéltári jelzet
111–114.	Tartalom		109–110
115.	Szurdok	1870	

* A füzet tulajdonosa rosszul számozta a lapokat, de az általa készített tartalomjegyzékben már nem tüntette fel Eötvös József költeményét.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRATIILOR

1. kép. A hagyatékban megtalált versfüzet borítója.
2. kép. A versfüzetben lévő tartalomjegyzék első két oldala.
3. kép. A versfüzet zárógondolata.

A képek a szerző felvételei, lelőhelyük: Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára, Wass család levéltára, Wass Ottilia III/33.

LADÁNYI ISTVÁN*

„MI AZ, HOGY PALICS?”
TRANSZKULTURÁLIS KÖZELÍTÉSEK TOLNAI OTTÓ
SZEMÉREMÉKSZEREK CÍMŰ REGÉNYTRILÓGIÁJÁHOZ

Kulcsszavak: *minoritás; transzkulturalitás; alteregó; térpoétika; elbeszélői részvét*

Akkortájt egész nap a csónyakhintában voltam, mesélte, mondta tollba tulajdonképpen, T. Olivérnek. T. Olivér előbb nem értette, miről is beszél Bambusz Sanyi, de nem szólt, van idő, hogy maguktól kibomoljanak a dolgok. (TOLNAI: *Szeméremékszerek. A két steril pohár.* 319.)

...ingázom Palics és Pula, illetve Palics és Pécs, Palics és Párizs között... (TOLNAI: *Szeméremékszerek. A két steril pohár.* 381)

A „mi az, hogy Palics?” kérdést Szilárd Leó atomfizikus teszi fel a *Szeméremékszerek* első kötete mottógyűjteményének második mottójában. A kötet öt mottóval kezdődik, ebből az első három Palicshoz kapcsolódik. Nem kevésbé beszédes az első mottó sem, ez Csáth Géza, vagyis Brenner József ifjúkori naplójából való, egyetlen rövid mondat ez is a családjával a nyári szezonra a városból az üdülőtelepre kiköltözött öntudatos ifjú reménység bejegyzéséből: „Most már innen, Palicsról írok.” A harmadik mottó Balázs Béla-szöveg, egy palicsi üdülés nyoma: „Éjjeli séták a Palics partján. Palics, az árván hagyott tengerszem, mely mellől a hegyek elvándoroltak. Konok, gonosz, boszorkányos víz. Dacos idegen a rónán. Színeit nem érti és nem tükrözi vissza, éjjel óriás hegyek árnyéka jelenik meg benne.”

Tolnaiék az 1990-es évek elején költöznek Újvidékről Palicsra, a Szabadka melletti fürdővároskába, és ez az időszak az, amikor Tolnai Ottó prózapoétikájában kiteljesedik a saját szerzői tapasztalatok átpoetizálásának, a művekben kibontakoztatott személyes mitológia érvényre juttatásának már korábban is több irányból próbálgatott elképzelése. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ez a gyakorlat lírájában is tetten érhető, a Tolnai-líra és a próza sok szempontból átjárható, de a Tolnai-költészet

* LADÁNYI István (1963), PhD, irodalomtörténész, egyetemi docens, Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Veszprém, ladanyi.istvan@mftk.uni-pannon.hu

kompozicionális sajátosságai, a lírai én jellemzői sok tekintetben és természetesen eltérnek a Tolnai-próza kompozíciójától és különösen a próza első személyű elbeszélőjének és főszereplőjének, valamint alteregói/kiegészítő éneji/évváltozatai sajátos szerepköreitől.) Az ekkortól íródó, egyetlen szövegfolyammá összeálló elbeszélések és regények elbeszélői poétikájának meghatározó része az első személyű elbeszélő és a T. Olivérnek nevezett „főszereplő”, a mű fikciójában a saját történetét író és elbeszélő én egymáshoz való, a művekben kibontatlan, az azonosság és az elkülönülés jegyeit egyaránt felmutató viszonya, valamint a T. Olivér társaságaként rendre színre lépő, infaustusoknak nevezett „kétes egzisztenciák” galériájának sajátos szerepköre és aktivitása, Jonathán, Regény Misu, Palicsi P. Howard Jenőke, Kafka Feri, Elemér, Szanitter Tibike, Vad Jócó, Gorotva hozzá- és közbeszólásai, részvételük az elbeszélői apparátusban. Az első személyű elbeszélő nem kap arcot, de közvetlen rálátása van az íróként megjelenített T. Olivér életére, hallja, ahogy T. Olivér elbeszéli a dolgait, és megbeszéli az elbeszélteket a deklasszálnak mondott infaustusokkal, és ezt a T. Olivér által elbeszélte és az infaustusok által kommentált, átforgatott és ezáltal kikezdett, tovább-bonyolított, szétzilált történetet beszéli el az elbeszélő. Az infaustusok galériájában erős hangot kapó Regény Misu folyamatos dohogásából például kiderül, hogy ebben a T. Olivért körülvevő sajátos elbeszélői közösségben, „fiktív societásban”¹ ő lenne a felelős a regényműfajért, ebből következőleg folyamatosan kénytelen észrevenni, hogy az, amit T. Olivér regényként előad, minden, csak nem a műfaji követelmények szerinti regény. A Tolnai-értelmezők többnyire alteregókként, alakmásokként nevezik meg az infaustusokat,² a kifejezést maga Tolnai is használja T. Olivér kapcsán Jánossy Lajossal és társaival folytatott beszélgetésében.³ Az alteregóknál, fiktív szereplőknél pontosabb meghatározás Mikola Gyöngyie, aki már 2005-ös Tol-

1 THOMKA Beáta: *Aprózás, kispróza, kézművesség. Tolnai Ottó: Grenadírmars*. Jelenkor 51(2008). 10. sz. 1169.

2 Lásd például RUDAŠ Jutka: *Ki építi a Homokvárat? Tolnai Ottó infaustusairól = Alteregő. Alakmások – hamismások – heteronimák*. Szerk. CSÁNYI Erzsébet. Bölcsészettudományi Kar–Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2010 (Kontextus Könyvek 5 – a továbbiakban *Alteregő*). 37–46; NOVÁK Anikó: „Egy dublőr, aki a mi esetünkben az első szereposztást viszi...” *Néhány megjegyzés Tolnai Ottó alakmásairól = Alteregő*. 47–55; uő: *A Tolnai-szövegek alakjainak, alakmásainak galériái = uő: A kollekcio poetikája. Gyűjtés és muzealizálás Tolnai Ottó műveiben*. Bölcsészettudományi Kar–Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2018 (Planta Könyvtár 6). 109–117; MURZSA Tímea: *Palicsi Ágoston története. Tolnai Ottó: Szeméremékszerek – A két steril pohár*. Forrás 51(2019). 4. sz. 123–125; FÖRKÖLI Gábor: *Egy intimpista gyászunkja. Tolnai Ottó: Szeméremékszerek 2*. Kulter 2021. júl. 15. <https://www.kulter.hu/2021/07/tolnai-otto-szemeremékszerek-2-kritika/> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 15.)

3 TOLNAI Ottó: *Az interjú mint olyan*. (I.) Litera 2017. dec. 25. <https://litera.hu/magazin/interju-nagyvizit-tolnai-ottonal.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 29. – a továbbiakban TOLNAI: *Az interjú*).

nai-monográfiájában, a Tolnai-szövegvilágban már ekkor jelen lévő „antihős”, Regény Misu alakját körüljárva megállapítja, miután ő is alteregónak nevezi T. Olivért, valamint T. Orbánt, hogy „nem költött alteregókról van szó, T. Orbán vagy T. Olivér nem regényesített (kitalált) személyek, hanem a különböző nézőpontú elbeszélőszólamok jelölései, és többször történik rá utalás a szövegekben, hogy valójában ugyanarról az elbeszélő-főhősről van szó”, akik révén az alkotási folyamat mentális komplexitása megjeleníthető.⁴ Ez a felismerés fogalmazódik meg Radics Viktória esszéjében is, amikor a későbbi Tolnai-szövegekben megsokszorozódó infaustusok galériájáról megállapítja, hogy „nem önálló figurák, (...) hanem fokalizációk”, részvételük az elbeszélésben „polifonná teszi az elbeszélői hangot, és ez sem engedi meg a lezárást”.⁵ Radics által is kiemelt, meghatározó vonása aktivitásuknak, hogy dialógusuk, vitájuk fenntartja a mű folyamatosan fenntartott keletkezésének, létesülésének állapotát.

Az elbeszélői és az általuk közvetített szereplői szólamok többszörösen közvetített, megforgatott kérdése a „mi az, hogy Palics?” is, amely átironizált létkérdéssé válik a Palicson honossá vált T. Olivér és a palicsi infaustusok számára, különösen, hogy egy valódi világhíresség, legitim nagyság, Szilárd Leó atomfizikus teszi fel. Ő úgy kerül a regényvilágba, hogy a palicsi Magyar László térre keveredve az elbeszélő elgondolkodik a névadó helytörténészen, levéltáron, a *Palics történetének rövid áttekintése* és a *Palicsi séták* című kötetek szerzőjén, és a hozzá kapcsolódó sokféle emlék, vonatkozás, a bélyeggyűjteménye és egyebek mellett eszébe jut, hogy Magyar László szenvedélyes levelező volt, mégpedig azok közül való, akik hírességeknek írogatnak, megkísérelve legalább egy levél erejéig kapcsolatba lépni velük. Így kerül levelező viszonyba Szilárd Leóval, aki többek között ezt a „mi az, hogy Palics?” kérdést is fölteszi egyik levelében – létrehozva a vidéki kis üdülőtelepülés és a nagyvilág közti hiánykapcsolat feszültségét. A „mi az, hogy Palics?” kérdése a regényvilágban egyre inkább az augustinusi „mi az idő?” kérdés jellemzőit veszi fel, elsődleges naivitását, majd a palicsi miliőben megnyilvánuló banalitását követően, a kielégítő megválaszolás lehetetlensége révén egyre súlyosabb közösségi és egyéni identitáskérdéssé válik, és a helyre, időre, körülményekre, viszonyokra vonatkozó, sokszorozódó válaszok révén a megnyugtató, lezárható megválaszolás lehetetlenségét látatja.

A *Szeméremékszerek* trilógia első kötetének, a 2018-ban megjelent *Két steril pohárnak*⁶ az alapparratívája egy hazatérés-történet. T. Olivér voltaképpen már a regény

4 MIKOLA Gyöngyi: *A Nagy Konstelláció. Kommentárok Tolnai Ottó poétikájához*. Alexandra, Pécs, 2005 (Szigatúra Könyvek). 116–117.

5 RADICS Viktória: *A végtelenített mű. Élet és Irodalom* LXVI(2022). 32. sz. (a továbbiakban RADICS: *A végtelenített mű*). 21.

6 TOLNAI Ottó: *Szeméremékszerek. A két steril pohár. Regény Misu és társai, avagy az iratmegőrzők sorrendje*. Jelenkor, Bp., 2018 (a továbbiakban TOLNAI: *Szeméremékszerek. A két steril pohár*).

elején teljesítette küldetését („misszióját”, ahogy ő nevezi), beszerezte a két steril poharat a helyi gyógyszertárban, ahová a felesége küldte el, hogy meglegyen a két steril műanyag pohár, mire menni kell majd az urológushoz. Hazaindul hát a Homokvárnak nevezett otthonába, és a hazaút elbonyolódó kitérői közben bontakozik ki T. Olivér Odüsszeiája és Ezeregyéjszaka-története Palicson és környékén, a szerb–magyar határzónában, ahol igazolnia kell magát, és megmagyaráznia azt a reflexszerű mozdulatát, amellyel bolyongása közben egy muslincát akar elhajtani, a jobb kezével balra legyintve, amelynek nyomán a vele szembe jövő migráns fiú elindul a jelzettnék vélt irányba, a zöldhatár felé. A hazafelé tartó bolyongás Odüsszeiájára egy végtelenített Ezeregyéjszaka-szerkezet épül, T. Olivér elbeszéléseinek szövevénye a határvidéki kalandot kivizsgálni kívánó nyomozók, majd a kikérdezést folytató pszichiáter kérdéseire adott válaszokként. A nyomozók és a pszichiáter egyértelmű válaszokat váró kérdéseire (lásd még: „mi az, hogy Palics?”) T. Olivér végtelen történetekbe bonyolódó válaszokat ad („lyukat beszél a hasukba”, mondja T. Olivér), hiszen minden apró, értelmezésre vagy minősítésre váró esemény előzmények és körülmények végtelen hálózatába kapcsolódik, amelyek mind egy méltányos elbeszélő elmondására várnak.

A második kötet, a 2020-as *Az úr pantallója* narratív szerkezete a *Kávézások Czipriánnal* alcímének megfelelően T. Olivér és barátja, Cziprián palicsi kávézásainak és eközben folytatott beszélgetéseinek laza szövésű hálója, amely Palics és környéke, a palicsi piac, Szabadka, a szabadkai kisállatpiac, a bezárt és privatizált észak-bácskai üzemek és Észak-Bácska mezőgazdálkodó kisvilága népének apró-cseprő élet-halál harcát fogja össze.⁷

A 2022-es harmadik kötet, *A fröccsöntés kora* címmel, *A színes iratmegőrzők* alcímmel, a már az első két kötetben is emlegetett hét, különböző színű iratmegőrző tartalmából válogat, vagyis a történetmesélésnek itt is egy formális, kevés megköttéssel járó szerkezet ad teret.⁸ Az iratmegőrzőkbe rendezett, lazán összekapcsolódó rövid-történetek sora a könyv, középpontban T. Olivérral, körülötte az első személyű elbeszélővel meg a Jutkának nevezett feleséggel, az infaustusokkal és az alkalmi összefüggésekben színre lépő szereplőkkel. A helyszínek szerinti megközelítésben pedig a már korábban is megismert palicsi ház, a Homokvár a kiindulópont, ahonnan T. Olivér, esetenként a feleségével, kisebb-nagyobb sétákat, utakat, utazásokat tesz: Palicson, Szabadkán, főleg a Joó Lajos utca deltájában lévő, már a korábbi regényekben és más műfajú Tolnai-szövegekben is előszeretettel szóba hozott, a „joóság” mikrovilágaként megjelenített kisállatpiacon, továbbá különböző észak-bácskai helyszíneken, főleg a Magyarkanizsa környékén lévő szikes pusztaságban, a Járáson, ahol T. Olivérnek és feleségének van egy tanyája. De ezek a helyszínbemjárások, a történetek

7 Uő: *Szeméremékszerek 2. Az úr pantallója. Kávézások Czipriánnal*. Jelenkor, Bp., 2020.

8 Uő: *Szeméremékszerek 3. A fröccsöntés kora. A színes iratmegőrzők*. Jelenkor, Bp., 2022 (a továbbiakban TOLNAI: *Szeméremékszerek 3*).

szerteágazó kapcsolódásai és az elbeszélés asszociációs mechanizmusai révén, kitérőkkel, hurkokkal, kiruccanásokkal befogják fél Magyarországot, hosszabban megállapodva Európa akkori kulturális fővárosában, Pécsen, továbbá érintik az egykori Jugoszlávia számos helyszínét, a sajátjuk tudott Adriával, és számos más nagyvilági térséget, várost, főleg Európában, de a kontinensen kívül is. Palics és a Palicsi-tó tehát nem önmagában, önmagát szemlélve kapja meg azonosságát, hanem a jelen írás felett idézett második mottónak megfelelően, többek között a horvátországi kikötőváros, Pula, a 2010-es Európai Kulturális Főváros, Pécs és a Tolnai-szövegüniverzumban mindenkor kitüntetett helynek számító Párizs⁹ vonatkozásában; ahogy a Palicsi-tó is megkapja a maga közelebbi és távolabbi vizes tükröződéseit.

Angyalosi Gergely az első kötetről írt esszéisztikus hangvételű, megállapításai révén mégis tanulmányértékű kritikájában a metonímiát nevezi meg a Tolnai-próza minden részletre kiterjedő, alapvető szervezőelveként. Megállapítja, hogy nem a történetképzés oksági viszonyai, hanem szemantikai érintkezések révén kerülnek egymás mellé az elbeszéltek, és „[a]zért roppant nehéz ebből a »szövegelésből« kiemelni valamit, mert minden metonimikus ugrás kicsit elmozdítja, tovább löki szemantikailag az egyes elemeket, amelyek így (néha alig észrevehetően, máskor erőteljesen) módosulnak”.¹⁰ A *Szeméremékszerek* regényfolyama ezzel a szövegépítkezéssel a fikcióban bejár, továbbá a főhős vagy az elbeszélő által asszociált, szóba hozott helyszínek révén, szabálytalan ritmusú és amplitúdójú pulzálassal a perifériák perifériáján lévő szűk környezet olyan elbeszélésen dolgozik, amely a kistérség sok értelemben vett végtelen tágasságát és (a különféle jellegű és minőségű, de mindig egy szempont-

---

9 A számos idézhető példa közül itt csak arra utalok, hogy a lokálisra fókuszáló *Szeméremékszerek* trilógia, különösen pedig a harmadik kötet sajátos előzményeként említhető *Wilhelm-dalok* (Jelenkor, Pécs, 1992) narratív verskompozíciója keletkezéstörténetének Tolnai által jól dokumentált részlete, hogy egyik párizsi útján kezdte el írni. A provinciák provinciájába szituált lírai én, a kisváros peremén és külterületein lézengő falu bolondja Wilhelm tehát, noha helyben tengeti életét, a szerzői öninterpretációban mintegy Párizsban „jut szóhoz”. Lásd erről pl. a *Wilhelm-dalok* első, folyóiratbéli publikációjának a keletkezésre vonatkozó paratextusát: „(pechán józsef festménye és munkafotói alapján) Párizs, 1977. július” (Új Symposion 15[1979]. febr.–márc. 87.); illetve Tolnai Ottó *Költő disznósírból* című, *Egy rádióinterjú regénye* alcímű könyvének közlését: „Hosszabb időre Párizsba költöztem, ott írtam meg a könyvet, amelyet tíz évvel előbb éppen Párizsban kezdtem írni, egy Veličkovičnál tett látogatás után (ugyanis figurális, figurái felidéztek számomra Pechán Wilhelm című képét, amelyet Veličković és Bacon eljárásához hasonlóan, fotók alapján festett még a századfordulón, és az esti teraszokon valami lázban elkezdtem írni e szegény vidéki Orfeusz dalait, félbehagyott énekeit, nyűszítéseit, monoton epikus szövegeit, majd New Yorkban is írtam, otthon a tanyánkon is, ahová különben Verbászról áthelyeztem az eredeti színhelyet)...”. TOLNAI Ottó: *Költő disznósírból. Egy rádióinterjú regénye*. Kérdező: Parti Nagy Lajos. Kalligram, Pozsony, 2004. 230.

10 ANGYALOSI Gergely: *Szövegk nemezelődése*. Jelenkor LXIII(2020). 5. sz. 562.

ból kijelölt határok ellenére) a nagyvilággal való megszakítatlan, folytonos összetartozását láttatja. Palics így nemcsak Észak-Bácskához tartozó üdülőtelepülésként, nyugdíjasok visszavonulási helyeként kerül szóba, hanem közvetlen átjárások jönnek létre a sajátként azonosított tágabb környezet, az egykori Jugoszlávia különféle helyeivel, a magyarként azonosítható Kárpát-medencei területekkel és Európa jeles, T. Olivér és társai saját világába beépült helyeivel, Berlinnel, Párizssal, a németalföldi képtárakkal és múzeumokkal.

T. Olivér voltaképpen helyben járkal, Palicson, a szabadkai kisállatpiacon meg a közeli juhlegelő Járáson. Nagy utazásainak és a nagyvárosi kószálásainak, a nagy távolságoknak, a nagy országoknak a makettszerű, ironikus és tragikus maradéka, pótléka, szurrogátuma ez a tér, az időből és a térből kifosztott hős helytállásának helye. „Csáth Vojnits Oszkárral, az afrikai vadással, világutazóval szemben, helyi érdekű utazónak nevezte magát...”, hivatkozik ebben is Csáthra, a világnagy reményeiből kifosztott előképre.¹¹

T. Olivér és felesége Palicson és környékén találkozik a „végtelen padot rekonstruáló” asztalossal és egyéb palicsi ismerősökkel, a piaci galambászokkal és más árusokkal, vagy a Járáson az élete végét birkapásztorként eltengető, mindenki által csak „semmi komá”-nak nevezett Bus Károly-Kardellel vagy Nagy Tormával és további számos rendszeresen vagy egyszeri alkalommal felbukkanó személlyel. Vagy – és nem mindig könnyű ezek között a szereplők között sem meghúzni a határt – olyan személyekkel, akiknek a nevét nem csupán a Tolnai-prózából ismerhetjük, találkozik a Párizsban élő belgrádi képzőművész Bojan Bimmel, a Tolnaihoz hasonlóan magyarkanizsai származású, franciaországi működése nyomán világhírűvé lett Nagy József – Josef Nadj táncművésszel, koreográfussal, Miquel Barceló katalán képzőművésszel, aztán például a Jósika Miklós *Brüsszeli tárcalevelek és más írások* című kötete sajtó alá rendezőjeként szóba hozott (nem mellesleg Csáth Gézáról két monografikus munkát is író) Szajbély Mihállyal – ugyancsak ezen a mitologikus helyé mesélt Járáson vagy a palicsi házban. A fentebb részletezett mikrovilágnak a színterén bontakozik ki az elbeszélésben magától értetődően a nagyvilág. Magától értetődően, vagyis hangsúlyt kapó tendenciák, tanulságok, értékítéletek, netán az elbeszélésmód révén érvényesülő célzatosság nélkül. Tolnai elbeszélése nem kívánja egyetlen rögzíthető értelemhez eljuttatni az elbeszélteket, voltaképpen történetté alakítani sem. A *Szeméremékszerek* trilógia elbeszélt eseményei nem képződnek egészszé, és amennyiben újramesél mástól átvett, korábban már befejezetté formált, anekdotaként végki-fejlettel rendelkező történeteket, azok is szétszalazódnak-összekócolódnak az aktuális elbeszélésben.

Az egymásra rakódó hétköznapiak korántsem rendhagyó részeként kerülnek elő a kisebb-nagyobb népcsoportok, közösségek, nemzetek, kultúrák közti átjárások gya-

11 TOLNAI: *Szeméremékszerek. A két steril pohár.* 366.

korlatai is, a kialakult helyi adottságok, a napi körülmények, továbbá a kiismerhetetlenül bonyolódó országos és nagyvilági tendenciák között élni, túlélni, kisebb-nagyobb ügyeket megoldani igyekvő, esetlegességeik közt csetlő-botló, regényhőssé elbeszélte szereplők napi dolgaiban. A *Szeméremékszerek 3*-nak a palicsi kertben a dióverés ritmusával, a kopogás zenéjével kezdődő és a levert dió összegereblyezésének eseményével beinduló történetfolyamában, az ebben segítő helyi alkalmi munkacserő, István retorikus kérdése nyomán, miszerint „tudja maga, hogy nekem sok néger rokonom van, szóval meg váratlanul István”,¹² összekapcsolódik lokális és nagyvilági, ismert saját és távoli egzotikus, és a megállíthatatlanul szerzteágazódó elbeszélésben a palicsi kert rányílik Brüsszelle, előkerül Jósika Miklós említett könyve, a *Brüsszeli tárcalevelek és más írások*, amelyet T. Olivér „Csáth-szakértő barátja, Szajbély Misi rendezett volt sajtó alá”, benne a Manneken Pis, „Brüsszel legrégebb polgára” említésével, aki „hétköznapi indus toilettben” áll a helyén, amely „semmiből sem áll”. „(Valami, mi semmiből sem áll, lám)”, kommentálja öltözékét zárójelben Tolnai elbeszélője.¹³ További (Angyalosi szavaival élve) „szemantikai ugrásokkal” már a nemzetközi elefántcsont- és igazgyöngy-kereskedelem témájánál találjuk magunkat, aztán Csombénál és Lumumbánál, a Kongói Demokratikus Köztársaság egykori politikusainál, és kiderül hogy Csombe számos fia közül az egyik ennek a diót gereblyező palicsi Istvánnak a rokona. És István meséli a történetét, T. Olivér hallgatja, az ő fókuszát hordozó elbeszélő pedig továbbmeséli: „A történetek nálunk állandóan áramlanak, folyamatban vannak, indukálják egymást, összeköcolódnak, nemezeldnek, nemzeti módon is, hiszen Olivér igen jól ismeri a népi írókat, majd egyszer csak maguktól kibugancolódnak, kioldódnak, kisimulnak, kialszanak, akárha valami szélcsendben...”¹⁴

Tolnai régi ambíciója, az abszolút lokális, a perifériák periferiáján lévő mikrovilág és a nagyvilág összenyitása, a *Szeméremékszerek* elbeszélte világában megvalósul, és közvetlen az átjárás Palics és Párizs, a Palicsi-tó és Velence, a Tenger melléknek is nevezett Járás és az Adria között. „Személy szerint az ő munkája mindig is az volt, hogy ezt a kis kultúrát összekösse a nagy kultúrákkal, ezt a kis művészetet a nagy művészetekkel, a rónát a Mediterráneummal, »Szabadkaországot« Amerikával, Skandináviával, Afrikával...” emlékeztet Radics Viktória ennek a szándéknak a tartós meglétére a Tolnai-oeuvre-ben.¹⁵

Az elbeszélő-főhős jelen van, szemlélődik a maga világában, az észak-bácskai kisvilágban, amely érintkezik más világokkal. Az észak-bácskai kisvilág pedig maga sem egynemű – nemzetek, nemzetcsoporthok, évszázadok során számos hullámban, több

---

12 TOLNAI: *Szeméremékszerek 3*. 9.

13 Uo. 9–10.

14 Uo. 9.

15 RADICS: *A végtelenített mű*. 21.

irányból ideérkezett, több nyelvet, nyelvváltozatot használó, a maguk életvitelét, vallását ápoló telepések leszármazottai lakják, és különböző korok és kultúrák élnek együtt a maguk párhuzamos, de egymásba átjáró világával. Még jelen van az előző századforduló prosperáló–építkező Osztrák–Magyar Monarchiája a kulturális hagyományaival és mitológiájával, az egymást váltó délszláv államok világa a szocializmus modernista világfelfogásának maradványaival, a jelenkori szerb és magyar világ a helyi együttélési hagyományaival és újabb érintkezési formáival. Ezeket szövi össze az elbeszélés a délszláv háború menekültjeinek, majd a délszláv háború után egyre markánsabban jelen levő ázsiai és afrikai menekülteknek a problémakomplexumával. Tolnai a mikrotörténeteivel a megoldandó problémává absztrahálódott embereket visszahumanizálja, a találkozások pillanataiban magához közel engedve egyéníti az idegent. Nem valamelyik ideálisnak nyilvánított életforma, kulturális komplexum, ideologikus konstrukció felől viszonyul védekezőleg az újhoz, az érkező idegenhez, hanem az óhatatlanul egymásra következő változások elszenvedésének tudatában, adott esetben a pusztulás alakzatait is érdeklődéssel szemlélve.

Érzékenyen tapint rá Tolnai motívumvilágának gondosan megformált ideológia-mentességére s ugyanakkor együttérző elkötelezettségeire Förköli Gábor a *Szeméremékszerek* második kötetéről, de voltaképpen az addig íródott kettőről szólva. „A burjánzó történetszálak, az egymással groteszk ellentmondásban álló képzetek karneváli sokfélesége Tolnai sajátos esztétikai preferenciáiból fakad, ám ezek is szoros egységet alkotnak a politikummal, és nem lehet őket higiénikusan elkülöníteni utóbitól – amennyiben politikum alatt emberek, dolgok és terek egymástól való elválasztásának, a határok kijelölésének hatalmi praxisait értjük. »Ha az ember megeszi a te meséidet, először is kitörik a foga, mert nem tudni, mikor harap vattacukorba, mikor malomkőbe« – figyelmezteti az elbeszélőt Cziprián. (133.) Itt Tolnainak egy alapvető törekvése kerülhet szóba: kultúránk számos okból dematerializálódik, legyen az a technológiai és mediális változás, a digitalizáció, vagy ami Tolnait valóban foglalkoztatja, az elidegenedéstől mentes kétkezi alkotómunka visszaszorulása; ezért a költészetnek és művészetnek vissza kell hoznia életünkbe a világ húsával való érintkezést. Innen Tolnai világában a puha, meleg, finom taktilis érzetek, izgalmas és szabálytalan, a tervszerű ipari termelés számára nem kiszámítható textúrák jelenléte. Csak-hogy a világ anyagi szövetébe beleeszik magukat az éles, a durva, a testünket felsebző és felhorzsoló minőségek is, a tápláló vagy esztétikai élvezetet okozó anyagok pedig a talmival keverednek.”¹⁶ Az ideológiáktól való távolságtartás tehát korántsem jelent értéksemlegességet, sem apolitikusságot. Tolnai bátran érintkezik a politikával, de távol tartja magát az ideológiáktól, sokfelé kitekintő elbeszélői figyelmének, elbeszélői polifóniájának meghatározó eleme a saját meghatározottságaiknak foglyává, el-

16 FÖRKÖLI: *i. m.*

szenvedőivé váló emberek iránti részvét. A *Szeméremékszerek* első kötetének megzabolázhatatlan elbeszélője az egyes történetek körülhatárolhatatlanságának, más történetekről való elválaszthatatlanságának tapasztalatát jeleníti meg, és a további kötetek is ezt viszik tovább, a harmadik könyv határozottabban formált, novellisztikusabb szerkesztésű fejezeteinek történetei is átjárnak egymásba, és összefüggéseket teremtenek a korábbi *Szeméremékszerek*-kötetekkel, végtelenül sok szállal behurkolódva a Tolnai-szöveg univerzumba. Az elbeszélőnek az elbeszélendő végtelen szövevényével való küzdelme nem öncélú, magába forduló monómánia, épp ellenkezőleg: az odafordulás és a történet általi megértés megnyilvánulása.

T. Olivér Csáth és Kosztolányi Palicsi-tava mellett rója köreit, amelyben a szennyezettsége miatt már régen nem lehet fürödni, amelynek üdülőtelepén időlegesen elhelyezést kaptak a délszláv háború szerb menekültjei, amelyet a NATO-bombázások során gyengített uránnal szerelt bombákkal szórtak meg, persze nem a tavat célozva, hanem a mellette lévő rádiólokátorokat, és amelynek körzetében, T. Olivér utcáján most afrikai testek surrannak a magyar zsilutpenge-kerítés felé. A kezelhetetlenül halmozódó és már nemcsak a kisember, hanem a hivatásos politikusok számára is megoldhatatlan helyi és átfogó problémák kapcsán hozza szóba a korábbi kötetekben és a *Nem könnyű* (2017) című verseskötetében hosszasan kifejtett, tragikusan ironikus projektjét, a Bécsi Diplomataakadémián alapítandó Sírás Tanszékét. A versek lírai énje, illetve a prózakötetekben T. Olivér által kifejtett elképzelés eredetét Tolnai a *Litera* irodalmi portál *Nagyvizit* rovatának adott interjújában magyarázza meg a legátfogóbban, igaz, itt sem könnyű megkülönböztetni az interjút adó életrajzi szerzőt az interjújában is gyakran emlegetett T. Olivértől. Tolnai egy, az ezredforduló környékén a Bécsi Diplomataakadémián tartott, a nemzetközi diplomácia tehetetlenségét láttató tanácskozás kapcsán veti fel a kategorikus megoldáskeresést, a jelentések és magyarázatok gyártását felfüggesztő és a részvét szükségességét láttató elképzelését. „Rilke nyomán képzeltem volt el azt a katedrát, még az újabb kori balkáni háborúk alatt, igen, Rilke nyomán, aki az első világháború kitérősekor arról beszélt, mivel a nagy öregek, Tolsztoj és Cézanne gyorsan magukra húzták a koporsó fedelét, magukra, mert egyszer csak rádöbentek, az emberek kezébe került a világ, és akkor, ha így van, hogy az emberek kezébe került a világ, mondta Rilke, már nincs más hátra, mint sírni... Tehát akkor a diplomatáknak is meg kell tanulni sírni... Sírni a világ felett, amely az ember, a harmad-negyedrendű politikusok, bürokraták miegymások kezébe került, amit ezek, egyértelmű, el fognak ejteni...”¹⁷ A *Szeméremékszerek* prózafolyamának végtelenül áramló és számtalan ágra bomló, kitérőkben indázó szövege sem tart egyetlen cél felé, hanem egy olyan elbeszélői közeg létesítését célozza, amely lehetővé teszi, hogy benne egy térben találkozzanak, különbözőségeikkel egymásba

---

17 TOLNAI: *Az interjú*.

nemezelődjenek különböző egyéni és közösségi indíttatások, értékrendek, világfelfogások, kultúrák, létrehozva a részvét mintázatait.

Ez a figyelem képes a végtelenül távoliban és idegenben is gyönyörködni – s ugyanakkor magára venni, sajátta tenni idegenségét. A harmadik kötet végre bővebben foglalkozik a címadó szeméremékszerek motívumával, amelyet a korábbi kettőben csak érintőlegesen hozott szóba, a testmódosító beavatkozások transzkulturális jellegét, egyetemes elterjedtségét láttatva. Az intim piercing egyszerre abszolút személyes és egyedi, ugyanakkor a legkülönbözőbb kultúrák felett és között megfoghatatlanul bonyolult kapcsolatokat létrehozó kortárs gyakorlat, amelyben az egyén voltaképpen kulturálisan sajátként jelöli meg a születés révén kapott testét, miközben hódol egy univerzális és univerzalizáló gyakorlatnak, kortárs divatnak. A harmadik kötet egy meredek asszociációval a törzsi kultúrákból jövő, világjelenséggé vált testmódosító ékszerézést visszahurkolja az elbeszélő (vagy T. Olivér:¹⁸) saját, személyes, testi és kisebbségi meghatározottságaihoz. Először azt hozza szóba, hogy el kell látogatnia egy pesti pirszingszalomba, mert „egy kisebbségi írónak is le kell tudnia írni egy piercingberakást, függetlenül attól, hogy van-e a határon túl magyar nyelvű pirszingszalom”, aztán rájön, hogy ideje magát is felszerelni efféle eszközökkel. „És immár azt kellett konstatálnom, tényleg nincs más hátra, magamat kell megdrótoztatni. Legalább egy-egy piercinget helyeztetni a szemöldökömbe, ajkamba, nyelvembe. Hiszen sokkal egyszerűbb megoldás lenne egy nyelvféket szúratni a nyelvem alá, és kevésbé életveszélyes, mint valami állandó spatulával leszoríttatni, tőben kitépni, kivágni nyelvemet, ahogy mondani szoktam, anya-, nevezetesen észak-bácskai tájnyelvemet... Megcsömöröltem a beszédőtől. Gondoltam, elmondom, egybemondom a kisebbségi, pontosabban a nem kisebbségi kisebbségi író történetét, bizonyítván szellemisége független, bár hét törrel átjárt voltát, tiblábolását, táncát a hódí vasak között, körüljárva világi történetét. Hol Belgrádban–Nándorfehérvárott beszéltem, istenem, milyen boldogan utaztam mindig Nándorfehérvárra, akárha egy eltévedt vitéz, Vitéz nagyanyám büszke lett volna rám, ha lát a meredek Balkán utcán kapaszkodni vagy a Kalemegdanon sétálni éppen, igen, mint egy vitéz, ám nem hódító, hanem egy éppen hazatérő, hosszú portyáiról hazatérő vitéz. Hol Podgoricán, Ljubljánában, Zágrábban, illetve hát Tatán, Szekszárdon, Akasztón, Tapolcán, Szentesen vagy Veszprémben, ha nem éppen Pozsonyban, Kolozsvárott, Eszéken vagy Lendván értekeztem, demonstrálva a görcsösen bezárkózó kisebbségi stratégiákból való kihajolást, szép, nagy ívben való kihajolást, bár mindenhol ott a tábla, mint a vasúti kocsik ablakain:

18 „... hiszen immár különben is nehéz eldönteni, mit ír T. Olivér, mit írok én, mit Palicsi P. Howard Jenőke, és talán nem is kell eldönteni. Miért kellene eldönteni, kérdi Kafka Ferike Regény Misut, aki persze a haját tépi, végül is, szólok közbe ilyenkor magam is, persze csak olajat öntve a tűzre, a könyvkötő majd úgyis véglegesíti sorrendjüket...” TOLNAI: *Szeméremékszerek* 3. 234.

KIHAJOLNI VESZÉLYES.”¹⁹ ²⁰

Aztán egy szlovákiai tengerfestőről szóló hosszabb szövegrészt követően leszögezi: „Mind többet tűnődtem azon, valóban kivágom és megúsztatom a nyelvem a Kárpát-medencében, mert noha kis, azúr beltengerünkre specializáltam, a Fekete-tengert is forszírozom, különösen mióta megjártam Targu Jiut, valamint amióta szomszédom, Félix ott, a Duna-deltában egy jelentős film főszerepét játszotta volt, hiszen én medencékkel is foglalkozom, a marinafestészet mellett éppen a medencefestészet a specialitásom (Hockney, Bem stb.), szóval kivágot nyelvem a Kárpát medencében (...) történő utolsó körbehordozása, körbeúsztatása közben, mint valami csoda csilant meg e csöpp ékszer, a nyelvfék lehetségessége. (...)

Istenem, egy új, ékes nyelv! Amely képes lesz a kisebbségi szemérmert méltón felmutatni. (...).²¹

Tolnai *Szeméremékszerek* trilógiája tehát úgy állítja a lokalist (Palicsot, Szabadkát, a Járást stb.) a figyelem előterébe, hogy az egyrészt önmagában is a kultúrák (természetesen konfliktusokkal terhelt) együttélésének és találkozásainak, kölcsönhatásainak tereként mutatkozik meg, mindezek hagyományos és új formáival, másrészt ez a kulturális tér számos módon ér össze más kultúrák tereivel, amelyek pontosan kijelölhető határvonalak nélkül folytatódnak egymásban.

“WHAT IS PALIĆ?” TRANSCULTURAL APPROACHES
TO OTTÓ TOLNAI’S NOVEL TRILOGY *SZEMÉREMÉKSZEREK*

Keywords: *minority; transculturality; alter-ego; spatial poetics; compassion narrative*

The paper deals with the transcultural features of the trilogy of novels, *Szeméremékszerek*, by the Hungarian author Ottó Tolnai from Serbia. In the narrative, with its complex focalization through alter-egos, the local space (the resort town of Palić on the Serbian-Hungarian border) is itself presented as a space of coexistence and encounters and interactions of cultures, with both traditional and new forms of these, while at the same time this complex cultural space intersects with global cultural spaces in many ways, which continue into each other without precisely demarcated boundaries.

---

19 Uo. 237.

20 Tolnai nem játssza ki, de az egykori vasúti kocsik ablakpárkányába *szögecselt* táblácskák feliratai között talán nem is volt olyan, amelyet ne *manipuláltak* volna át a nyelvhasználók „kihalni veszélyes” vagy „kihalni esélyes” változatokká.

21 Uo. 238.

„CE-I AIA: PALIĆ?” TRILOGIA DE ROMANE *SZEMÉREMÉKSZEREK*
DE OTTÓ TOLNAI – O ABORDARE TRANSCULTURALĂ

Cuvinte-cheie: *minoritate; transculturalitate; alter ego; poetică spațială; compasiunea naratorului*

Studiul tratează trăsăturile transculturale ale trilogiei de romane *Szeméremékszerek* a lui Ottó Tolnai, un autor sârbo-maghiar. Prin alter-ego-uri, într-o narațiune cu focalizare complexă, spațiul local (stațiunea Palić de la granița sârbo-maghiară) se arată ca un spațiu pentru conviețuirea, contactele și interacțiunile culturilor, cu toate formele sale tradiționale și noi. În același timp acest spațiu cultural complex întâlnește spații culturale globale în multe feluri, care se continuă unul în celălalt fără granițe precis demarcabile.

TAPODI ZSUZSA*

KÜLSŐ ÉS BELSŐ MONOLÓGOK, BANÁLIS TRAGÉDIÁK. NARRÁTORI POZÍCIÓK KORTÁRS MAGYAR REGÉNYEKBEN

(Tomba Andrea *Haza*, Háy János *Mamikám*, Nádas Péter *Rémtörténetek*)

Kulcsszavak: *narratív perspektívák; tragédiák; monológok; kortárs magyar regények*

A tanulmány a közelmúltban megjelent három magyar regény: Tomba Andrea *Haza* (2020), Háy János *Mamikám* (2021), Nádas Péter *Rémtörténetek* (2022) értékszerkezetét vizsgálja a bennük megfigyelhető narrátori pozíciók elemzése révén. A regények hétköznapi emberek sorslehetőségeit mutatják be a kommunizmus időszakából és a rendszerváltozást követő korszakból. A két utóbbi mű a kiszolgáltatottság különböző fokozatait megélők kilátástalan helyzetét a belső fokalizáció révén teszi hangsúlyossá, Háynál az egész szöveg közölt beszéd, míg Tomba alkotása harmadik személyű, de tudatfolyamszerű narráció, kevert, egyidejű és közbeiktatott fókusszal, amely tágabb körképet biztosít.

1. BESZÉL EGY HANG

Gérard Genette elmélete szerint „[a] történet és a narráció számunkra csak az elbeszélés révén létezik. S fordítva: nincs elbeszélés, nincs narratív diszkurzus egyrészt történetmondó nélkül (pl. egy régészeti dokumentumgyűjtemény esetében), mivel elbeszélő híján nem diszkurzus; másrészt történet nélkül”¹ sem. Az elbeszélő művek elemzésekor a narratív hangnak a teoretikus által vizsgálatra szánt két legfontosabb jellegzetessége a distancia és a perspektíva, ami arra vonatkozik, hogy a beszélő milyen távolságot tart az elbeszélte történettől meg az ábrázolt személyektől, illetve, hogy kinek a nézőpontja jelenik meg a narrációban. A távolság szempontjából Genette az elbeszélés módjának három válfaját különbözteti meg. A legtávolabbi az

* TAPODI ZSUZSA (1961), PhD, irodalomtörténész, egyetemi professzor, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar, tapodizsuzsa@uni.sapientia.ro

1 GÉRARD GENETTE: *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei*. I. Szerk. THOMKA Beáta. Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor, Pécs, 1996. 61–98.

elbeszél beszéd, amely úgy kezeli a szereplő által elmondottakat, mint eseményt, tehát a szereplő beszéde történéssé, cselekménnyé válik. Ennél közelebbi az áttett beszéd, amelyben a szereplő szövege úgy hangzik el, ahogy eredetileg elhangozhatott. Ez egyfajta transzponált beszéd, ahol a szöveg nem jelzi egyértelműen, hogy ábrázolt beszédről van szó, de a mondat felépítése elárulja, hogy a narrátor jelen van. A legközelebbi a közölt beszéd, amely sokkal dramaturgikusabb, mivel ez a szereplő direkt megszólalása. A nézőpont fogalma arra vonatkozik, hogy ki lát, vagyis melyik szereplő szemszögéből hangzik el az elbeszélés. Genette Tzvetan Todorov hármastipológiájából kiindulva osztályozza a narrátorokat. Az első típus, a mindentudó elbeszélő, akinek a tudása nagyobb, mint a szereplőé, a második, a nézőpontos elbeszélő, akinek a tudása azonos a szereplőével, ilyenkor a narrátor azonosul az egyik szereplő nézőpontjával, így pontosan annyit tud és mond, mint ő. A harmadik narrátortípusnak, a tárgyilagos, külső elbeszélőnek a tudása pedig kisebb a szereplő tudásánál.

A fokalizáció alapján az elbeszélés három típusát különbözteti meg: a gyűjtőpont nélkülit, a külső és a belső gyűjtőpontút. Belső gyűjtőpont esetén rögzített, egyetlen nézőpont van, a változó fokalizáció esetén több nézőpont fordul elő, és ezek visszatérhetnek, a sokszoros gyűjtőpont jelenlétében egy eseményt több nézőpontból ismerhetünk meg.

Fontos megjegyezni, hogy az egyes szám első személyű elbeszélés vagy a hős és a narrátor azonossága nem jelenti azt, hogy a narráció a hősen keresztül fókuszált. Ez a fajta elbeszélő lehet a hőstől független. A harmadik személyben „beszélő” szöveg narrátorának el kell nyomnia mindentudását, tehát azokat az információkat, amiket már „előre” tud. Csak azon a tudásszinten mozoghat, amelyiken a hőse mozog, így a narrátor nem utalhat semmire a később bekövetkező eseményekből.² Az elbeszélő helyzetének szempontjából a narráció lehet utólagos, ez a leggyakoribb, amikor a narrátor a már megtörténteket meséli el; sokkal ritkább a próféciaszerű típus, az előzetes narráció, amely a jövőre irányul. Az egyidejű elbeszélésben „áttetsző”³ a narrátor, aki az éppen zajló eseményekről tudósít. Közbeiktatott az az elbeszélés, amely az elbeszél események között zajlik.

2 A narratológiának ezekre a fogalmakra vonatkozó elméleteit részletesen ismerteti VANKÓ Annamária: *Az én-elbeszélés alternatívái: Gérard Genette, Dorrit Cohn és Mieke Bal narratológiája*. *Iskolakultúra* 10(2000). 6–7. sz. 152–161.

3 Dorrit COHN: *Áttetsző tudatok = Az irodalom elméletei*. II. Szerk. THOMKA Beáta. Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor, Pécs, 1996. 81–193.

2. MOZAIKOS LÁTLELET A MÚLTBA ÁGYAZOTT JELENRŐL

Tompa Andrea *Haza* című, 2020-as regénye harmadik személyű, de tudatfolyamszerű narráció, kevert: egyidejű és közbeiktatott fókusszal. A hős, akinek a belső monológjához közel áll a nézőpontos elbeszélő szólama, térben és az emlékeiben is utazik: országot cserélt, de nyelvet nem váltott az emigráció során, és most hazatér egy érettségi találkozóra. Már befutott szerző, aki saját eddigi életútját is újragondolja, és az osztálytársai történetei is beépülnek áttett beszédként a szólamába. A fokalizáció belső gyűjtőpontú, mert, bár a saját tapasztalatokra épül, de egy osztályközösség tagjainak sorsán át az erdélyi/közép-kelet-európai/globális elgyökértelenedés, hazavesztés folyamatai tárulnak fel a regényszövegben. „Tompa Andrea regényeinek talán legizgalmasabb aspektusa az elbeszélői hangok változatossága és nyelvteremtő potenciálja”⁴ – állapítja meg Pieldner Judit. Narrátor és főszereplő viszonyáról pedig azt írja, hogy azok szétszalazhatatlanul összefonódnak. „Fikció és önéletrajz folytonosan, következetesen fölülírja egymást, abban az értelemben, ahogy Paul de Man, Lejeune-t továbbgondolva, kimutatja az önéletrajzi diskurzus relativitását, és az önéletrajzot a megértés alakzataként tételezi. [...] A *Haza* az egyes szám harmadik személy eltávolító gesztusával, de a szerzővel rokonítható szerzőszereplővel megnyit egy olvasói játéktérrel, melyben 'a fikció és az önéletrajz közötti különbség nem vagy/vagy-szerű szembenállás, hanem eldönthetetlenség' (de Man 1997.95.), és amely ezen eldönthetetlenség mentén interszjektív reflexiós térré alakul át.”⁵ A narrátor szerint a fikció és a valóság viszonya is hasonlóan bonyolult szövedék. „Teljesen valóságos történet. És mert pusztán valóság, elképzelhetetlen.”⁶ Tompa Andrea mintái a tudatfolyam-elmélet kidolgozói és alkalmazói, William és Henry James, a jelöletlen váltásokra pedig az *Ulysses*, James Joyce regénye. A műfaj tekintetében az utazási és esszéregények a rokonai, az úton levés pedig az identitáskeresés terepe. A haza- és identitásvesztés kiváltó oka a hősök közelmúltja: a traumatizáló romániai totalitárius diktatúra. Innen menekülnek, de lényegében mindenhová magukkal viszik a beléjük ivódott emlékek révén. Ezt jeleníti meg a Festő tárlata, aki a megfigyelési dossziéjának anyagából szervez kiállítást.

A narrátori mindentudás ellenszere a regényben a transztextualitás, a vendégszövegek állandó játékba hívása, valamint az önreflexivitás. A többnyire szomorú történetek regénybeli ellensúlya a zárás, mely a hazatalálással teremt feloldást. A ház egyiptomihieroglifa-jeléből kiindulva fogalmazza meg az otthonosság és a szabadság együvé tartozásának eszméjét:

4 PIELDNER Judit: *Az otthonosság és idegenség köztes terei = Zsuzsa könyve. Tanulmányok Tapodi Zsuzsa születésnapjára*. Szerk. LAJOS Katalin–PIELDNER Judit. EME, Kvár, 2021. 158.

5 Uo.

6 TOMPA Andrea: *Haza*. Jelenkor, Pécs, 2020. 52.

„Nyitva áll.
 Elenged.
 Visszaenged.
 Szabaddá tesz.
 Az egyik elengedte, a másik befogadta. Ez történt. Ez az ő törté-
 nete”.⁷

A főszereplő jelen idejű szölamába ékelődnek be mind a felidézett múltja, mind olvasmányai, mind pedig az osztálytársak vagy a hozzá közel álló szereplők, a Tanító, a Tanárnő, a Festő, a Fiú, az Apa és Anya történetei. Az emigráció és az otthonmaradás vesztesei és nyertesei. Így válik a szöveg gyűjtőlencséjévé egy változásokkal teli korszak emberi törekvéseinek.

3. BELSŐ MONOLÓG EGY KILÁTÁSTALAN LÉTHELYZETRŐL

Háy János *Mamikám* című regényének név nélküli hősnője, aki egyben mesélője is a történetnek, fonetikusán átírt Ipoly menti nyelvjárásban beszéli el – vélhetőleg öngigazolás céljából – a történetét. A 20. század prózairodalmában a beszéd mimézise tökéletessé vált, a narratív distancia csekélyé törpült vagy megszűnt. A szereplőt a narrátor egyenesen beszélgeti: az olvasó a kezdetektől az ő gondolatvilágába kap betekintést. Az ily módon következetesen végigvitt közölt beszéd a belső monológ vagy a közvetlen beszéd. Háy regényében a közölt beszéd formája a hitelesség látszatát erősíti, a belső gyújtópont rögzített, azt és úgy látjuk, ahogy nekünk a beszélő bemutatja. Azonban a beszéd címzettje rejtve marad, mint ahogy az is, hogy valóban a szöveg középpontjában álló cigány nő ölte-e meg az általa Mamikámnak nevezett, szomszédban lakó, őt istápoló magyar nénit. Az viszont biztos, hogy az élettársának életét – az alaptalannak érzett gyanúsítás miatti felháborodásában – ő oltotta ki. „A *Mamikám* központi kérdései az identitás körül forognak. Válhatunk-e teljesen másfélévé, mint a környezetünk, vagy akármit teszünk, végül azokat a mintákat fogjuk követni, amiket felnövésünk során láttunk? Szembe lehet-e menni azzal, amit mások gondolnak rólunk, vagy az előítéletek és pletykák determinálják a tetteinket, a sorsunkat? Milyen lehetőségei vannak egy nőnek a boldogságra egy olyan közegben, ahol a munkanélküliség, az alkoholizmus és az erőszak mindennapos?”⁸ – írja a regényről Forgách Kinga.

⁷ Uo. 401.

⁸ FORGÁCH Kinga: *Háy megmutatja, milyen mélyszegénységben élő, falusi cigánylányként felnőni.* Könyvesblog 2021. aug. 30. https://konyvesmagazin.hu/kritika/hay_janos_mamikam_het_konyve.html (Utolsó megtekintés: 2023. 12. 11.)

3.1. Az ellen-Carmen a sztereotípiák útvesztőjében

A cigányok az a népcsoport, akikre Európában negatív sztereotípiák sokasága vonatkozik, ám a romantika korában megjelennek a pozitívak is. Elsősorban egzotikus viseletük és korlátokat nem ismerő életmódjuk keltette fel a művészek figyelmét. Rousseau *vissza a természetbe* eszménye nyomán a jó vadember sztereotípiája kapcsolódott hozzájuk, és a szabadság megtestesítőinek képzelték őket. A negatívan láttatott cigány férfiakétól eltérően a nők megítélésében a vonzó, meghódítandó, egzotikus szépség sztereotípiája is fontos szerepet játszott. A szép cigánylány prototípusa Victor Hugo ártatlanul meghurcolt és feláldozott hősnője, *A párizsi Notre Dame* Esmeraldája. Puskin 1824-es *Cigányok* című elbeszélő költeménye hasonló képet fest a szép Zemfiráról.

Prosper Mérimée kisregénye, a *Carmen* 1845-ben megtörtént esetet dolgoz fel, melyet a szerző spanyolországi utazása idején hallott Montijo grófnőtől. A cselekmény szerkezete keretes, mese a mesében. Az intradiegetikus narrátor a bevezető részben külön ismerkedik meg a két főszereplővel. Először Joséval találkozik (olyan, jellegzetesen romantikus témák bukkannak itt fel, mint a külföldi utazó, a betyár, a *couleur locale*). Carmennel Sevilleben akad össze egy olyan, egzotikus népszokás tanulmányozásakor, mint a nők esti sötétedés utáni fürdőzése a folyóban. Az utolsó rész egy néprajzi-nyelvészeti értekezés a cigányokról.

A betéttörténet egy tragikus szerelem rajza: az egyik főszereplő, José Lizarrabengoa vallomása, melyet a börtönben mond el a narrátornak. A realista regényekre jellemző karriertörténet ez esetben negatív irányú mozgást követ, a társadalmi megbecsültségből a társadalmunkívüliségbe vezet (többszöri gyilkosság, rablás, csempészet), és a szeretett nő megölése utáni öngyilkosságba: José feladja magát, hogy végrehajthassák rajta az ítéletet.

A cselekményt mozgató ok a szenvedély: Carmen a végzet asszonya José számára, minden azért történik, hogy a *femme fatale* szerelmét kiérdemelje. A nő szépsége, okossága, ellenállhatatlan vonzereje romlásba dönti a belebolondult férfit. Sorsában az eltérő férfi és női szerepek, értékrendek ütközése figyelhető meg. A romantikus értékrend csúcán a szabadság és szerelem áll, a kettő összekapcsolása nem véletlen: a szabadság nem csupán a társadalmi rend felé emelkedést jelenti, hanem annak a személyes jognak az érvényesítését is, hogy az egyén szabadon választhassa meg a párját. Ez a szabadság azonban nem egyformán érvényes a két nemre: a férfiak aktív félként, a nők passzív befogadóként, elfogadóként viselkednek a konvencionális szereposztás szerint. Carmen azonban férfiként, szabadon dönt: ő kezdeményez a szerelemben, azonnal rájön, hogy José baszk, és rögtön kiadja magát e kisebbség tagjának, hogy elnyerje a férfi rokonszenvét, ő szervezi a csempészbanda tevékenységét, szépségét latba vetve szerez profitot a csapatának. Amikor megunja Josét, aki párban korábban legyőzte Carmen férjét, a nő továbblép, más szeretőt választ magának. Bár tudja, hogy José meg akarja ölni, nem menekül, mert a szabadságot mindennél több-

re tartja. A témát egy másik művészeti ágban világhírűvé tevő műben, Bizet operájában Carmen utolsó áriája a szabadságról szól. Julian Juderías *La leyenda negra*⁹ (*A sötét legenda*) címen 1914-ben írt tanulmányban tiltakozott a spanyolokról – a Carmen alapján – megalkotott sztereotipikus kép ellen, hogy ők elvakultan szenvedélyes ösztönlények és civilizálatlanok lennének.

Háy János *Mamikám* című regényének hősnője ellen-Carmen: nem képes alakítani a viszonyain, és végül ő lesz az, aki öl. Helyzete, gyerekkorától tartó kiszolgáltatottsága, bármennyire is szeretne változtatni rajta, bukásra predesztinálja. Az ismétlődő motívumokból szőtt, belső fokalizációjú, áradó szöveg láttelel a társadalom perifériáján, mélyszegénységben élőkre leselkedő csapdákról. Apja elvesztése után – „meggyullatt a pálinka az apámba”¹⁰ – az anyja összeáll egy „oláccigán” bűnözővel, aki munkanélküli alkoholista, lopásra kényszeríti a kislányt, nővérét pedig megerősztokolja. A nevelőintézetben megtapasztalja az intézményi kiszolgáltatottságot, utána újra hányódás a sorsa, míg végül egy deklasszált magyar férfi élettársa lesz.¹¹ Nagyobbik lánya szintén elzüllik, az anya pedig nem tudja megakadályozni a prostituálttá válásban a különben jól tanuló fiatal, kisebbit, fogyatékos lánya marad csak mellette. Egyetlen anyagi és erkölcsi támasza a szomszédban magányosan élő özvegyasszony, akinek gyermekei külföldön keresik a boldogulást, így a hősnő a társasága, segítsége. „Én se akarok olyan lenni, mind az az asszon vót, aki szűt, olyan akarok lenni, mind a Mamika, mer tőlünk is függ, hogy milyenek vagyunk, ha az ember lássa, hogy milyen nem akar lenni, akkor nem kő olyannak lenni”¹² – hangoztatja a mesélő a szabadság és az erkölcsi integritás iránti vágyát. A szöveg végén azonban kiderül, hogy a hősnőt éppen ennek az idős asszonynak a meggyilkolásával vádolják.

A regény több mint egy oldal terjedelmű kezdő mondata bevezet ebbe a perspektívába, és megrajzolja a környezetet, sugallja a kudarcos élet már gyerekkorban kikristályosodó okait. „A Mamikának én soha nem csinátam vóna olyat, hogy rosszat, mert a Mamika olyan vót nekem, hogy jobban vót anyám, mint akitő születtem, mert akitő lettem, az olyan vót, hogy semmit nem, csak hatta, hogy a porba legyünk, az összes gyerek, az uccán, hozzánk se szót, mi meg ott vótunk, meg a szomszédbó is ott vótak, mer ott is olyan annyuk vót a gyerekeknek, mind nekünk, nem vót ránk adva ruha, csak mesztelenű, a parasztok meg mentek kapányi, oszt monták, hogy mennyünk a

9 Julián JUDERÍAS: *La leyenda negra*. [https://ia600802.us.archive.org/5/items/LaLeyendaNegra.EstudiosAcercaDelConceptoDeEspaaEnElExtranjeroJuliinJudereasV3/La%20Leyenda%20Negra.%20Estudios%20acerca%20del%20concepto%20de%20Espa%C3%B1a%20en%20el%20extranjero%20-%20Juli%C3%A1n%20Juder%C3%ADas%20\(V3\).pdf](https://ia600802.us.archive.org/5/items/LaLeyendaNegra.EstudiosAcercaDelConceptoDeEspaaEnElExtranjeroJuliinJudereasV3/La%20Leyenda%20Negra.%20Estudios%20acerca%20del%20concepto%20de%20Espa%C3%B1a%20en%20el%20extranjero%20-%20Juli%C3%A1n%20Juder%C3%ADas%20(V3).pdf) (Utolsó megtekintés: 2023. 12. 13.).

10 Háy János: *Mamikám*. Európa, Bp., 2021. 31.

11 „Az ember meg, az uram, nem dógozott és kőccsön köllött kézni, hogy legyen mibő enni venni a gyerekeknek.” Uo. 46.

12 Uo.

patakra, oszt mosakoggyunk meg, mer olyanok vagyunk, hogy tiszta kosz, az arcunk, a kezünk, meg se ismernek, hogy kinek a gyerekei vagyunk, mi meg mentünk, mer jó vót a patakra lemenni, nem azé, mer monták.”¹³ A sötét kép a vidéki, deviáns környezetről és a kilépés lehetetlenségéről egy olyan láttelelet, melynek hazai mintái a szociográfiai irodalom: Móricz Zsigmond *Árvácskájá* vagy a témájában is hasonló *Koportos*, Balázs József regénye.

A falu erkölcsi állapotáért felelő intézmények, az iskola és az egyház nem segítenek, a „parasztok”, a többségi férfiak vagy dologkerülő alkoholisták, mint a leszázalékolt szerető, vagy pedig – mint az élettárs – depressziós semmittevők. A szerelemhesség determinálja a hősnő tetteit: azért lop pálinkát a jótevőjétől, Mamikától, hogy elvigye a szeretőjének, aki pedig nem őt, hanem csak az általa szerzett italt szereti. A regény végén, amikor a férje is gyilkossággal, a Mamika megölésével vádolja, a nő elkeseredett dühében addig üti, míg az nem mozdul többet, tehát valóban gyilkossá válik. Megválaszolatlan kérdés, hogy hol, kinek, mikor adja elő a beszélő ezt a monológot. A vizsgálóbírónak, a börtönben a többi fogvatartottnak? Ez esetben, nem csupán az elvakító szenvedély ábrázolása miatt, szintén a Mérimée-regény lehet a hipotextus. A negatív sztereotípiák nagyban nehezítik a hősnő sorsát, a többségi parasztok szerint: „A cigán olyan, ha nem lop, hazudik”.¹⁴ Éppen a romákhoz kapcsolódó negatív sztereotípiák tükrözése miatt emelte fel a szavát a regény ellen Márton Joci roma aktivista. „Cigányként rengeteget dolgozunk azon, hogy önképünket tisztogatjuk, egy teljes élet megy erre rá, hogy ne gondoljunk magunkra úgy, mint egy önsorsrontó, haszontalan, kiszámíthatatlan, az érzelmein uralkodni nem képes, velejéig romlott szerencsétlenségre, ez a könyv viszont ezt a szennyet zúdítja a nyakunkba, és ez tette számomra olyan nehezen olvashatóvá. Mivel tudtam, hogy az olvasáson kívül még azzal is munkám lesz, hogy ezeket a jól ismert, cigányoknak tulajdonított jellemzőket eltávolítsam magamtól.”¹⁵

A mű körül kibontakozó vitában Kalla Éva szerint „minden mocsok, amit a cigányokra általánosságban kivetítenek az előítéletesen gondolkodók, ránk zúdul ebből a könyvből. És cigányok esetében persze nem maradhat ki a nevelőintézet, megjelenik a monológban a cigány nők túlfűtött szexualitásáról alkotott mítosz és általában a cigányok állatias szexuális ösztöne”.¹⁶ Véleményem szerint a hősnő sorsának végzet-szerű alakulásában, tulajdonképpen vergődésében a környezetének meghatározó szerep jut, és az egyén tragédiája a társadalmi láttelelet miatt lesz elkerülhetetlen. A

13 Uo. 5.

14 Uo. 41.

15 https://konyvesmagazin.hu/nagy/hay_janos_mamikam_marton_joci.html (Utolsó megtekintés: 2023. 12. 11.)

16 <https://index.hu/kultur/2022/02/13/hay-janos-mamika-rasszizmus-romak-ciganykerdes/> (Utolsó megtekintés: 2023. 12. 11.)

sötét társadalomkép hitelességét a narrátori szólamba épített direkt beszéd elemei, a közösség tagjainak beidézett beszéde is árnyalja. A fizikai agresszió együtt jár a verbálissal. Az anya élettársa, a „néger” szitkozódik, átkozódik, a hősnő viszont nem. „Oszt eszt meséte, amikó hazagyütt az anyám [...], hogy nem attak, pedig kért mindenkitő, a néger meg ekezdett kiabáni, hogyhogy nem attak, mindig szoktak, fölrufta a hokedlit, a kurva isten faszát, kiabát, mer má nagyon köllött neki a pálinka, a kurva isten faszára, hogyhogy nem attak, úgy vót, hogy megüti anyámat, mer nem hozott pízit.”¹⁷ Ez a szöveg úgy mutat fel komoly társadalmi gondokat, hogy mélyre ás: egy hang és egy sors tükrében jelenik meg a többszörösen hátrányos helyzetű rétegek kitörésre képtelen élete.

4. *MONSTRUM/MONSTRARE/DEMONSTRARE*

Nádas Péter *Rémtörténetek* (2022) című regényének több szálon futó cselekménye egy Duna menti faluban játszódik a hatvanas években. Harmadik személyű, nézőpontos narrátora úgy működik, mintha egy drónon lévő kamera annyira ráközelítene egy-egy szereplő tudatára, hogy annak a belső monológjába kapcsolódik bele. A joyce-i tudatfolyam-technika továbbviteleként a belső fokalizációjú, változó nézőpontú szövegben jelöletlen átmenetek teszik nehezen felfejthetővé, hogy most éppen ki beszél. Ez azért is nehéz, mert a megnyilatkozó személyek többségének érdeklődési köre, nyelvi kompetenciái korlátozottak, a szövegeket átszövik a vulgáritások (bugyogó, picsa, valag, lófasz, kibaszott stb.), a záporozó káromkodások, szitkok. A testi-lelki kiszolgáltatottság és kitaszítottság, devianciák egész tárháza jelenik meg a regényben: testi és szellemi fogyatékosok, szexrabszolgák, leányanyák, pszichopáták. A közös gazdálkodásba kényszerített, földjüktől megfosztott parasztok, a kitelepített arisztokraták, a nyomorgó értelmiségiek, a nyaraló pestiek világa konfrontálódik a pár nap leforgása alatt lepergő események során, a négyes halálesetbe torkolló, kezdetben széttartónak tűnő cselekményszálak hálója csomókba sűrűsödik. Szarka Judit a szereplők párosait tekinti a szövegszerkezet csomópontjainak. Az elsőként megjelenő páros egyik tagja a Banya Terézként emlegetett szipirtyó, aki fiatalon megese, és akinek a gyűlölködő szövegéből lassanként feltárul a falu és a pesti úrinők világa. Társa Róza, egy értelmi fogyatékos és beszédhibás, mindenki által kihasznált fiatal nő. „Ilyen páros Törpike és balkézről született fia, Bolog Imre: az előbbi a testi fogyatékos, a szexuális rabszolgaság, és a mindezek generálta ön- és világundor figurája, akinek fia pompázatos testű, szőke atléta, akit anyja és a falu gyűlölete pszichopata gyilkossá képez ki. Ilyen páros Fabiusné és izomsorvadásos, zseniális kamaszfia,

¹⁷ HÁY: *i. m.* 17.

Misike [...]. Ilyen páros Hamza tanítóé és Tölösy református lelkészé, előzőre a szegénység és a magány bélyege nyomódik, utóbbira félelmetes erővel telepszik rá a közösség boszorkányüldözést követelő csoportnyomása, így mint belső, értelmiségi emigránsok hozzák létre baráti és írástudói közösségüket.”¹⁸ Kulcsfontosságúvá válnak magányos szereplők is, mint Piroska, a pesti diáklány, vagy Jónás atya, a katolikus pap.

A bennünk rejlő Gonosz megjelenítésének külföldi mintái az angol romantika gótikus regénye mind a címbeli utalás alapján, mind pedig a borzalomnak a valóságban való megjelenése miatt, Dosztojevszkij *Ördögökje*, az örület monológjai pedig Tournier *Rémkirály*, Faulkner *Hang és téboly* című regényei, illetve, a kortárs művészetből a film noir eljárásai. De párhuzam vonható a regényszöveg és Móricz Zsigmond, Csalog Zsolt vagy Borbély Szilárd műveinek világlátása között is. A külső narrátor és a hősökhöz közeli, változó fokalizáció Tompa Andrea *A hóhér háza* (2010) és *Haza* (2020) című regényeinek elbeszéléstechnikájával rokonítható.

A sötét társadalmi tabló, a kiszolgáltatottság, animalitás, agresszió, devianciák elburjánzásának ábrázolása az élőbeszédszerű, ide-oda kanyargó narráció, a töredékes, alantás nyelvi regiszter által ölt formát. „Nem értették, hová az anyja valagába akar kilukadni, amikor valamit mindig magyaráz nekik a papjuk. Mintha bizony a tanítójuk lenne. Elég nekik a Hamza tanítónak. Pedig Széchenyi grófnő volt ennek az édesanyja, az Alice, a Széchenyi Alice grófnő, vagy hogy az anyja valagába, Zichy lány volt az öreganyja, szigorú nagy dáma, az anyja úristenit, nagy öreg marha csontja, akkora volt a Blanka a fekete csipkéivel meg a fekete legyezőivel. Az urát gyászolta, azért öltözött mind feketébe. Ne fédd, volt mit gyászolnia. Ami nem a miénk, mind az övék volt a másik két oldalon.”¹⁹ „Amikor Törpike azt akarta, hogy a pék itten fogadja el a nagyfiát inasnak, a pék rögtön riadtan rázta a fejét [...]. Hogy az anyjuk kibaszott úristenit, hogy ezek mindent szétszedjenek. [...] Jó, hogy a nő ne legyen közös. Alig maradt néhány forintja, az alföldi lisztje neki a sütéshez meglegyen. Mert neki más lisztet ide a kibaszott kurva életbe ne hozzanak. [...] Itt a veszett kutyáknak legyen igazuk mindég, ők aztán ugatnak. De az ő munkája meg itt szart ne érjen. [...] Hát nem én csináltam, baszd meg. Mikor volna nekem időm a ti kocsmátokba menni, hogy téged ott hátul jól elrendezzelek és a sok furfangra tanítgassalak.”²⁰ A domináns nyelvi regiszter a rút és groteszk esztétikai minőségét hordozza, ezt ellensúlyozza a pesti úri nép és az értelmiségi szereplők választékos beszéde. Jánossy Lajos kritikája a regényszerkezet sokrétű/sokrétégű vonását, nyelvi sokszínűségét emeli ki.

18 SZARKA Judit: „Ördögi kísértetek.” *Nádas Péter Rémtörténetek*. Revizor online 2022. jún. 29. <https://revizoronline.com/hu/cikk/9717/nadas-peter-remtortenetek> (Utolsó megtekintés: 2023. 12. 12.)

19 NÁDAS Péter: *Rémtörténetek*. Jelenkor, Bp., 2022. 20.

20 Uo. 187.

„Nádas [...] leginkább a zenei kompozíció lehetőségeit kihasználva szabadít fel teremtő energiákat: polifón szerkezetet alkot.”²¹

A monstrum, szörnyeteg etimológiai kapcsolatban áll a jelenség, látvány és a monstrare 'mutatni valamit' és a belőle származó demonstrare 'bemutatni, bizonyítani' szavakkal. Ebben a kiszolgáltatott parasztokból és értelmiségiekből, az úri világ üldözött képviselőiből, inkompetens tisztviselőkből, besúgókból álló kavalkádban mindenki helyzete vigasztalan. A szöveg vége azonban felmutat egy ellensúlyt is, fél évvel a nyáron történtek után a megkísértésének ellenálló Hamza tanító pozitív epizódját.

5. KÖVETKEZTETÉS

A tanulmányozott regényekben széles társadalmi körképre tárul bepillantás, mindegyikre jellemző a szociográfiai hitelesség, dokumentumszerűség, mindegyikben megjelenítődnek a kiszolgáltatottság különböző fokozatai, a férfi szerzők műveiben erős hangsúlyt kap a devianciák ábrázolása és a kulturális intézmények csődjének érzékeltetése.

Szintén közös elem a belső fokalizáció, melynek a hozadéka a rejtett tartalmak felmutatása. Az értelmezés szempontjából mindegyikben elengedhetetlen a beszélő hang szerepének vizsgálata, azaz, hogy ki beszél, és milyen nézőpontból láttatja az elmesélteket.

Nádas a belső fokalizációval felmutatott látvánnyal bizonyítja a Kádár-korszak vidéki valóságának sötét, ördögi voltát. Háty János egy önigazoló monológba épít bele retrospektív elemeket és utalásokat más történetekre. Mindkét szerző esetében a hitelességet a beszűkült tudatállapot és a beszélt nyelv mimézise teremti meg, illetve Nádas regényének a nyelvi sokszínűségében mutatkozik meg az egyetemes kilátástalanság.

Tompa Andrea regényének nyelve esszéisztikus, intellektuális, a megtört életutak ábrázolásán túl a pozitív végkicsengést, a menekvést a szöveg a kultúra által láttatja lehetségesnek.

21 JÁNOSY Lajos: *Végopera*. Litera 2022. jún. 9. <https://litera.hu/magazin/kritika/vegopera.html> (Utolsó megtekintés: 2023. 12. 11.)

EXTERNAL AND INTERNAL MONOLOGUES, BANAL TRAGEDIES.
NARRATIVE POSITIONS IN CONTEMPORARY HUNGARIAN NOVELS

Keywords: *narrative positions; tragedies; monologues; contemporary Hungarian novels*

The study examines the value structure of three recently published Hungarian novels, Andrea Tompa's *Haza* [*Home*] (2020), János Háý's *Mamikám* [*Mommy*] (2021) and Péter Nádas' *Rémtörténetek* [*Horror stories*] (2022), through the analysis of the narrative positions observed in them. The novels present the fate of ordinary people from the period of communism and the post-regime era. The latter two works emphasise the hopeless situation of those experiencing various degrees of vulnerability through internal focalisation, with Háý's whole text being a communicated speech, while Tompa's work is a third-person stream-of-consciousness narrative with a mixed, simultaneous and interposed focus, providing a broader panorama.

MONOLOGURI EXTERIOARE ȘI INTERIOARE, TRAGEDII BANALE.
PERSPECTIVE NARATIVE ÎN ROMANELE MAGHIARE
CONTEMPORANE

Cuvinte-cheie: *perspective narative; tragedii; monologuri; romane maghiare contemporane*

Studiul examinează structura de valori a trei romane maghiare publicate recent, *Haza* [*Acasă*] (2020) de Andrea Tompa, *Mamikám* [*Mămuca*] (2021) de János Háý și *Rémtörténetek* [*Istoriile de groază*] (2022) de Péter Nádas, prin analiza perspectivelor narative ale acestora. Romanele prezintă destinul unor oameni obișnuiți din perioada comunismului și din epoca de după schimbarea regimului. Ultimele două opere subliniază situația disperată a celor care se confruntă cu diferite grade de vulnerabilitate prin focalizare internă, întregul text al lui Háý fiind un discurs comunicat, în timp ce opera lui Tompa este o narațiune la persoana a treia, dar cu flux de conștiință, cu o focalizare mixtă, simultană și interpusă, oferind astfel o panoramă mai largă.

MIKLÓS KRISZTINA*

FEGYELMEZŐ ÉS ELNYOMÓ HATALMI STRUKTÚRÁK ANATÓMIÁJA ÉS HATÁSAI SOFI OKSANEN KÉT REGÉNYÉBEN

Kulcsszavak: *test; hatalom; nőiség; trauma; identitás*

BEVEZETÉS, A REGÉNYEK RÖVID ISMERTETÉSE

Sofi Oksanen révén került a finn kortárs irodalom az európai és tengerentúli irodalmi érdeklődés homlokterébe. Egy tetralógia három darabját (*Sztálin tehenei*, *Tisztogatás*, *Mikor eltűntek a galambok* című szövegeket) többretű vizsgálatnak vetette alá a magyar recepció is. Jelen tanulmány csak két regénnyel foglalkozik: A *Sztálin teheneivel* és a *Tisztogatással*.

Az első regény a *Sztálin tehenei*, amely – ahogyan majd látni fogjuk a tetralógia többi darabjában is – egy generációkon végigvonuló, egyfajta külső kontrollból át- és továbbörökített megfigyeltségi érzést visz színre, mely a hatalommal való visszaélésből és az erőszaktételek brutalitásából fakadóan súlyos identitás- és testképzavarokat eredményez. A három generáció képviselőinek – nagymama (Sofia)–anya (Katariina)–lány (Anna) – bonyolult viszonyrendszerén keresztül látjuk Észtország és a három nő történetét. Sofia és lánya, Katariina észt származásúak. Katariina egy finn diplomatához megy feleségül, így lánya, Anna anyai ágon észt, apai ágon finn gyökerekkel rendelkezik. A regény során ez a kettős hovatartozás-érzés és etnikai identitás terhesli folyamatosan a kiskorú, majd fiatal felnőtt Annát, dekonstruálva benne az otthon és a biztonság referenciáit és jelentéseit.

A *Tisztogatás* a háború előtti és utáni idősíkokat, 1939–1951, valamint a Fal leomlásának idejét, 1991–1992, váltogatja. Ezen két korszak főszereplői a kommunista özvegy, a „piros nagymama”, Aliide Truu, valamint fiatal rokona, Zara Pekk, egy, a vlagyivosztoki emberkereskedelem áldozatául esett prostituált. Zara és Aliide története, párhuzamosan olvasva, egy hajmeresztő narratívát alkotnak, melyben főként a nők elnyomása és a gyarmatosítás összehasonlítása válik hangsúlyossá az egyén önképének szempontjából.

---

* MIKLÓS Krisztina (1995), PhD-hallgató, BBTE, Hungarológia Doktori Iskola, irodalomkritikus, magyartanár, krisztina.miklos@ubbcluj.ro

Ez a regény is három generációt mutat be, különös hangsúlyt fektetve a nőiségre, a testre, illetve konkrétan a női test bemutatására. Aliide és Ingel képviselik az előző regényben Sofia, azaz a nagymama idősikjét. Linda képviseli Katariina idejét, végül pedig Zara és Anna történetei helyezhetők párhuzamba.

IDENTITÁSELMÉLETEK, HATÁRFOGALMAK ÉS NARRATIVITÁS

Az, hogy hány filozófiai, pszichológiai vagy antropológiai szemléletmód mentén közelíthető meg a test vagy az identitás fogalma, egy igencsak összetett és komplikált kérdéshez vezet. Az ezzel kapcsolatos dilemmáink főként abból fakadhatnak, hogy többkomponensű, az embert nagymértékben meghatározó, tulajdonképpen megalakító elemekről van szó. Az identitás, a szubjektivitás – mint alanyiség, személyesség – és a test hármassága összefonódik, így vizsgálatuk csakis egymás viszonylatában történhet meg. Azokból a testi reakciókból indulok ki, melyek a hatalmi mechanizmusok lenyomataiként maradtak az egyes regénybeli karaktereken, illetve viselkedési mintázataikon.

A társadalmi berendezkedés, a szocializáció és a szociális kapcsolatok különböző szintjei, illetve a politikai hatalom struktúráinak a működése nyomot hagy a testen, az identitáson. Tehát ahhoz, hogy érthetővé váljon a lenyomatok mibenléte és mélysége, szükséges fölfejteti az azokat direkt vagy indirekt módon okozó események és folyamatok mibenlétét, mechanizmusait.

Mary Douglas antropológiai vizsgálódásai óta létezik a test „kulturális szöveg”-ként való aposztrofálása, mely szerint a test egyfajta tükre a kulturális értékeknek, szorongásoknak, és benne ezek a kategóriák úgymond megtestesülnek. A *Purity and Danger* című szövegében Douglas arra helyezi a hangsúlyt, hogy miképp reprezentálódik a test mint a társadalom szimbóluma, emellett pedig azt is vizsgálja, hogy hogyan lesz a test a társadalmi folyamatokat leképező természetes jelkép. Egy olyan kétirányú mozgásra, azaz hatás-visszahatás folyamatra világít rá, mely azt mutatja meg, hogy miként hat a kultúra a testre, illetve ez hogyan reprezentálja ezeknek a hatásoknak a lenyomatait.¹

Egy ehhez hasonló kétirányú mozgást fedezhetünk fel Oksanen karaktereinek teste és az aktuálisan zajló kulturális-politikai berendezkedés között is, ekképp lehet a test egy reprezentációs felület, mely tükröt állít a rendszernek, és reprezentálja annak impulzusait.

A Csabai–Erős szerzőpáros *Testhatárok és énhatárok* című írásából kirajzolódik, hogy ezen felvetés tisztázásához szükséges fenomenológiai és pszichoanalitikus

1 CSABAI Márta–ERŐS Ferenc: *Testhatárok és énhatárok*. József-veg Műhely, Bp., 2000. 39.

szempontokat bevonni: így nem fogható fel a test pusztán a társadalmi-kulturális megközelítés, a textológiai-diszkurzív modell rendszerében, hiszen ugyanakkor létezik egy organikus egység, amely képes kifejezni a szubjektivitás többfajta kategóriáját és megnyilvánulási lehetőségét. E két aspektus együttesen alkotja meg az ún. korporealitás kategóriáját, mely két felszínre tagolja a testet: egy belső (fizikai felszín, egy pszichés realitás, ahol a jelentés valamiféle belső dolog externalizációja), illetve egy külső (passzívabb, szétdarabolhatóbb, olvadékonyabb, képlékenyebb, mely arra vár, hogy kívülről teljen meg jelentéssel) felszínre.

A narratív identitás, azaz az ipse-identitás az idem-identitás jegyeit felhasználva áll össze, ugyanakkor egyfajta folyamatos reakcióra, újratervezésre készíti azt.

A identitás meghatározásában John Locke, angol empirista-materialista filozófus egy eltérő szempontrendszer alkalmaz, mely abban áll, hogy megkülönbözteti az embert a személytől, arra keresve a választ, hogy miben áll e kettő különbsége, hol található a határ. Tehát Locke „az identitás két formáját állítja szembe egymással: az idem-identity-t (amely anyagi azonosságot jelöl, s tárgyra is igaz lehet, mint például egy könyv két példánya) és az ipse-identity-t, amely a minden időben azonosnak tekintett énre vonatkozik (és ekképpen csakis öntudattal rendelkező embereket jelölhet)”.² A legfőbb kérdés tehát az, hogy egy személy két eltérő és egymástól távolabb eső időpontban ugyanúgy határozható-e meg, vagy diszkrpanciák mutatkoznak. Az idem-identitás olyan azonosságokat kódol, melyek valamiképp objektíválhatók, ide-sorolható például a test kategóriája, emellett az ipse-identitás, az identitás egyfajta szubjektív vonulata, mely folyamatos mozgásban van, ennek köszönhetően belefoglalható egy olyan keretbe, melyre egy lehetséges eszköz a narráció, a történet. A Sofi Oksanen regényeiben megrajzolt karakteridentitásokat legtöbbször E/3-ben olvashatjuk, ami azt feltételezi, hogy egy-egy karakter kvázi-élettörténetét egyfajta narratori szűrőn keresztül látjuk.

A szereplők története valaki által narrált eseményként bemutatott, már egyfajta interpretáció tárgyát képezi, illetve a történetek nem terjednek ki a kezdeti és a végső pontra, azaz egyik sem követi végig a születés és a halál közötti kontinuus időszakot. Ebből is adódik az, hogy az általam értelmezés alá vont karakterek identitáskonstrukciói fragmentáltak és indetermináltak, hiszen a történetük nem teljes.

Ugyanakkor az identitáskonstrukció(k) vizsgálata izgalmasnak bizonyul a narrációval párhuzamosan, egymás viszonylatában is. A történetek nem lineáris módon követik egymást, közbeékelésekkel tűzdelték. A narráció időbeli ugrálásai, a töredezett narratíva, a fokalizációs technikák váltakozása olyan eseményeket és tapasztalatokat közvetítenek, melyek nagymértékben befolyásolták a karakteridentitások

2 FÖLDES Györgyi: *Identitás = Média- és kultúratudományi kézikönyv*. Szerk. KRICSFALUSI Beatrix–KULCSÁR SZABÓ Ernő–MOLNÁR Gábor Tamás–TAMÁS Ábel. Ráció, Bp., 2018. 92–108.

(de)konstrukcióját, melynek legtöbb lenyomata a testükön, a viselkedésükben, illetve az életvitelükben érhető tetten.

A FEGYELMEZŐ ÉS ELNYOMÓ HATALMI STRUKTÚRÁK ANATÓMIÁJA ÉS HATÁSAI

A tervezett tetralógia három regénye egy olyan univerzumot alkot, mely a keleti blokkban élőknek nem is olyan távoli történeteit elevenít fel. A történetek helyszínei túlnyomórészt Észtország és Finnország területére lokalizálhatók. Észtország egyetlen ponton tűnik föl független és szabad államként (1992-ben, a *Tisztogatás* elején), ezenkívül mindvégig megszállás alatt van. Ezzel szemben helyezkednek el az úgynevezett nyugati államok, a demokratikus Nyugat, a szabadság és a lehetőségek szimbólumaként. Ez a geopolitikai szembenállás szintén rétegzett jelentésvilágot von maga köré, azaz e mentén is fel- vagy éppen leépülhet egy-egy testtörténet, egy-egy otthonkonstrukció, egy-egy identitás. Észtország orosz, német, majd ismét orosz megszállása nagymértékben befolyásolja a megjelenített karakterek identitását és testtudatát, interszubjektív viszonyait. Észtország történelme számos módon befolyásolja és alakítja a karakterek életét és identitását, ennek legkiemelkedőbb következményei az ön- és testképzavar, a folytonos rettegés és a biztonság permanens hiánya.

Oksanen a szövegein keresztül megmutatja, hogyan sodor az erőszak és a szenvedés folyamatosan határhelyzetekbe, ugyanakkor azt is, hogyan változnak meg az erkölcs és morál jelentései, értelmezései liminális helyzetekben. David Clarke szerint „Oksanen szövege megmutatja, hogy az erőszak és a szenvedés tapasztalatai problematikus erkölcsi döntésekhez is vezethetnek, melyek az áldozatot cinkossá tehetik a saját maga ellen elszenvedett kegyetlenségben”.³ Ugyanakkor „az olvasó egy olyan elemzését kapja a történelem politikai áldozatainak, mely nem hajlandó »erkölcsi jelzőfényként« megjeleníteni őket”.⁴ Ilyen helyzet áll fenn, amikor Aliidénak férjhez kell mennie egy hithű kommunistához, Martinhoz, maga és Hans biztonságának érdekében.

A testekre gyakorolt hatalom formáiról

A kultúra és test viszonylatában megfogalmazódik egy kétirányú mozgás, mely első sorban a hatás-visszahatás dinamikájában ragadható meg. A kultúra hat a testre, az

---

3 David CLARKE: *The Representation of Victimhood in Sofi Oksanen's Novel Purge*. *Journal of European Studies* 45(2015). 3. sz. 224. Online: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0047244115586922> (Utolsó megtekintés: 2022. 12. 16.)

4 Uo.

visszahat rá, így folyamatosan mozgásban maradnak, ennek eredményeképp a köztük lévő határ nehezen megfogható. Douglas szerint a test és határ együttese kétféle módon közelíthető meg: egyrészt a test mint a határ szimbóluma, másrészt a test mint mindenféle határokkal rendelkező rendszer szimbóluma felől.⁵ Ebben a megfogalmazásban nemcsak a test határokkal körülvett mivoltára, hanem rendszerjellegére is áttevődik a hangsúly.

Foucault szerint a testnek a modern intézmények és tudományok általi fegyelmezése, ellenőrzése nem közvetlenül irányul a testre, hanem ráépült konstrukciókkal, diskurzusokkal történik. A biohatalom által véghezvitt mikroszabályozás új testeket és szubjektumokat hozott létre azért, hogy beépült a társadalom szöveteibe, rejtett hálózataiba. Ekképp válik a test a társadalmi események írott rendszerévé.

Kiss Balázs Michel Foucault hatalomfelfogásáról című szövegében a következőképp indokolja a test kitüntetett pozícióját a diszkurzív hatalom szempontjából: „Mint minden hatalom, úgy a modern hatalom számára is nagyon fontos a test. A test mozog, cselekszik, termel, szeretkezik, nemz, szül, bizonyos helyeken a megfelelő vagy nem megfelelő pillanatban ott van vagy nincs ott, felfogja az ellenséges lövedékeket, fegyvert használ, rohamoz, jeleket hord és jeleket hoz létre, hangot ad ki és hall meg, lát és érez stb. A test tehát az, amellyel igazán kezdeni lehet valamit, az, aminek a tevékenységében, ottlétében végülis minden kicsapódik, minden törekvés értelmet nyer”.⁶

Sofia és Aliide – az első generáció

Az első generáció nőtagjai, Sofia (*Sztálin tehenei*) és Aliide (*Tisztogatás*) akaratlanul is jelentős hatással vannak az utánuk következő generációk életére. Mindkét Oksanen-regény hangsúlyos pozícióba helyezi a női testet, mint a hatalom erőszakos mechanizmusainak egy lehetséges lecsapódási területét, ebből fakadóan mindkét nő teste súlyosan traumatizálttá válik, egyfajta emlékhelyet⁷ állítva az uralkodó rezsim atrocitásainak. Bozsó Georgina ezzel kapcsolatban a következő megállapításokat teszi: „A traumatikus élmények elszenvedése után azonban tovább kell(ene) lépniük, visszatérni a hétköznapi normalitásába, azonban ezek a traumatizált testek képtelenné válnak a továbblépésre; kicsúszik a lábuk alól a talaj és olyan ingerek láncreakciói uradják őket, melyek során a traumától való megszabadulás ellehetetlenül.

5 CSABAI-ÉRŐS: *i. m.* 39.

6 KISS Balázs: *Michel Foucault hatalomfelfogásáról*. Politikatudományi Szemle III(1994). 1. sz. 49.

7 Vö. Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas 22(2007). 1. sz. 147–160.

nedik”.⁸ Nemcsak saját testeik váltak azonban valamiképp a hatalom által determinálttá és önmagukban indeterminálttá, hanem az utánuk következő generációk identitásai és teste is megöröklük ezt.

SOFIA

A bizalmatlanság és a megfigyeltség érzése végigkíséri Arnold és Sofia mindennapjait, de legalább együtt lehetnek a gyerekekkel az otthonukban. Sofiára még egy teher nehezedik, ugyanis megtudják a hatalom emberei, hogy testvére, Elmer bandita, és amikor Sztálin amnesztiát hirdetett, ő nem vállalta a rizikót, azaz nem lépett ki önként az erdei testvérek közül. Többször hívják be: „Sofiát többször is kihallgatták Elmer miatt, de ő soha semmiről nem tud semmit. Néha megparancsolják neki, hogy a gyerekeket is hozza magával, és amíg őt vallatják, a kislányokat az államvédelmisek (MGB) gondjaira bízják. Néha sír valamelyik kislány”.⁹

Ezen a ponton a transzgenerációs traumatizált test- és identitáskonstrukció kerül kiemelt pozícióba, hiszen Sofia és a lányai kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe, az ő testükkel játszik a hatalom, rajtuk látszik meg a meghurcoltatások lenyomata. 1954-ben „Sofia szétosztja a tejet, a húst és a vaját Arnold meg a gyerekek között, az állítja, hogy ő talál magának más enivalót is. A gyerekeknek szükségük van tejre. És a férjének több húst kell ennie és több tejet innia, mint neki. Sofiának nincs rá szüksége, talál ő magának mást. Sofia kórházba kerül, és vénásan kapja a glükózt”.¹⁰ Az önfeláldozó, önmagát sanyargató anya képe rajzolódik ki, aki feláldozza egészségét, testi épségét a családjáért. Sofia testén többszörösen, közvetlen és közvetett módon egyaránt, keletkeznek lenyomatok. Amikor a minimális élelemdagok miatt kórházba kerül, amikor szívinfarktust kap, vagy az, hogy folyamatosan suttog, nem mer hangosan beszélni, ugyanis retteg a besúgóktól, a kihallgatásoktól. Boldogtalansága, szerelmi kudarca és a szovjet hatalom úgy alakítja át Sofia egész korporealitását, hogy hataása lányának, Katariinának az életén is otthagya bélyegét.

ALIIDE

Aliide története több szempontból is összetettnek bizonyul: egy tragikus szerelmi történet, pontosabban egy szerelmi háromszög okozta traumatikus tapasztalat, a törtetlen reménytelenség erősen meghatározza és fragmentálja az identitását, az önazonosságát. Egy életen át Hansba, testvére, Ingel férjébe szerelmes, és együtt élnek egy háztartáson belül. Majd születik Ingelnek és Hansnak egy kislánya, Linda, akit együtt nevelnek.

8 Bozsó Georgina: *A megtisztulás felvonásai Margaret Atwood: Fellelegzés és Sofi Oksanen: Tisztogatás című műveiben*. Szkhonion 5(2013). 2. sz. 103.

9 Sofi OKSANEN: *Sztálin tehenei*. Scolar, Bp., 2011 (a továbbiakban OKSANEN: *Sztálin tehenei*). 343.

10 Uo. 372.

Hans eltűnését és haláláról szóló pletykákat bizalmatlanul fogadták a szovjetek, emiatt többször is behívják mindannyiukat a községházára. A kihallgatásokon többször hangzik el a *biztos benne, Aliide elvotársnő?* kérdés. A lélekre, a pszichére való hatás, a megfélemlítés és a községházán kialakult elnyomó férfiuralom csak az első lépés volt az engedelmes test kialakításának útján. Kezdetben kihallgatásról, pszichés erőszaktevéletről beszélhetünk.

Aliide testének közhasználatba bocsátása és az erőszak brutalitása széttöri mind identitáskonstrukcióját, mind a testéről, a nőiségről, a szexualitásáról alkotott képét. Aliide megküzdési mechanizmusa, a végzetes kiütkeresése abban mutatkozik meg, hogy oda projektálja magát, amibe kapaszkodni tud, hogy eltávolodjon valamitől, ami elviselhetetlen. Az abúzus leírása egy légy szemszögéből történik, Aliide testére csupán „a nő”-ként tesz utalást. Ebben az értelemben megtalál egy olyan utat, egy olyan pszichés állapotot, egy önmagától való elidegenítő gesztust, mely értelmezhető a Deleuze–Guattari szerzőpáros terminusa mentén, azaz egy szökésvonal.

Aliide teste örökre a traumatikus emlékek helye marad, szégyene nemcsak önnön életét emésztette fel, hanem az utána következő generációk életére is rányomta a bélyegét. Aliide történetén keresztül Oksanen nyíltan beszél a nőket ért fizikai, szexuális erőszakról, arról, hogy ahogyan a női test a politikai, gazdasági és családon belüli hatalomgyakorlás felszínévé válik. Nem utolsósorban pedig arról is, hogy ez a hatalmi mechanizmushálózat, mely kizsákmányolja és megtöri a testeket.

Katariina és Linda – a második generáció

Katariina és Linda olyan gyerekkori traumákat, felnőttkori igazságtalanságokat hordoznak magukban, melyek meghatározó faktorai voltak az életüknek, nagymértékben kihatottak az identitásuk és testképük alakulására, végül pedig a gyereknevelési stratégiáikra is. Zara, Linda lánya tudja, hogy anyja szótlan, csendes. Tudja, hogy gyerekként élte meg a háborút, emiatt üveges a tekintete, kifejezéstelen az arca. Anna, Katariina lánya, tudja, hogy anyját már gyerekkorában érték abúzusok, felnőttként a besúgók, a kihallgatások traumatizálták. Katariina identitását és otthonfogalmát szintén nagymértékben meghatározták az őt ért atrocitások, melyek Zara nevelésére és gyerekkorára is erős hatást gyakoroltak.

KATARIINA

Katariinát és testvérét is hallották sírni a községházán, melyet Sofia történetén keresztül már olvashattunk az előző részben. Réz Anna az Oksanen-kötetéről szóló *Ex libris*-ében azt mondja, hogy a gyötrelem továbbörökítésének módja egyszerűnek bizonyul: tanítjuk és tanuljuk.¹¹ Emellett egy tudattalan, nem akaratlagos vonás is

11 Réz Anna: *Ex Libris*. Élet és irodalom LVIII(2014). 30. sz. Online: <https://www.es.hu/cikk/2014-07-25/rez-anna/ex-libris.html> (Utolsó megtekintés: 2022. 11. 07.)

megmutatkozik, hiszen Sofia nem feltétlenül nevezhető rebellis nőalaknak a regényben, Katariina mégis úgy reagál az anyjával történetekre, hogy lázadni kezd, és változtatni akar.

Katariina gyűlöl mindent, ami a Szovjetunióhoz, a szovjetekhez valamiképp kötődik, ugyanakkor megtagadja észet származását, egy életen keresztül azon dolgozik, hogy „valódi” finné váljon, pontosabban nem észtté. Katariina történetében egy olyan szembenállás kerül fókuszpozícióba, amely minden egyéb problémának a katalizátorává válik: a finn–észti ellentét, melyre számos válaszreakció születik, ilyenek a frusztráció, a megfélemlési kényszer és a tagadás.

Katariina teste kettős hatalmi elnyomás alatt létezik, hiszen a gyerekkorában megtörtént abúzusok, illetve a felnőttkori pszichés erőszak, a kihallgatások, a megfigyeltség egymásra rétegződik, és egy olyan identitáskonstrukciót hoz létre, mely zavart, bizonytalan és valamiképp otthontalan is. A test külső és belső vonatkozásai, a testet ért pszichés és fizikai erőszaktételek tehát Katariina testében is Möbius-szalagként csavarodnak egymásba, és alkotnak egyetlen egészet.

Katariinának a finn férfival való házassága párhuzamba vonható Aliide Martinnal kötött házasságával, ugyanis mindkettő reményt és biztonságot nyújt az addig rettegő nőknek. A hatalom által megtört nők egyik lehetséges szökésvonala ez a gesztus: minél közelebb lenni a hatalom egyik képviselőjéhez.

Katariina a fentiekben említettek miatt még inkább titkolja, sőt egyenesen szégyenként éli meg észet származását, ugyanakkor az, ahogy az észtség, szovjetség összekapcsolódik a prostitúcióval, csak tetézi a szégyenét. Ezen identitásválság okozata az, hogy Annát finnnek neveli, nem tanítja meg észtül, emellett szoros szabályokat állít fel arra vonatkozóan, hogy milyen ruhaneműket, milyen színben viselhet a lány.

Összességében elmondható, hogy Katariina szégyenét Anna már az anyaméhben magába szívta, a finn–észti konfliktus nagymértékben meghatározta mindkét nő identitáskonstrukcióját. Ugyanakkor a hívogató Nyugat, a szabad Finnország, a finn férj sem oldotta fel Katariina szovjetfeszültségét, inkább még mélyebbre húzta mind az önértékelését, mind származását tekintve Diplomatafeleséggé tūri férje moszkvai tivornyázásait, szégyene tovább erősödik, identitása dekonstruálódik, önmagáról alkotott képe teljesen eltorzul.

LINDA

Ingel és Hans idilli kapcsolatát valamiképp mindig zavarják Aliide ármánykodásai, a Hans elcsábítására készített bájitalok nem fejtik ki hatásukat, majd 1940-ben megszületik Linda, „és Aliide feje majd szétrobbant. Hans az ölében hurcolgatta a lányát, Ingel szemében boldogság ragyogott, Aliide szemében könnyek, (...). Hans

nem gyúlt lángra Aliide iránt, bár a lánynak háromszor sikerült belekeverníe a vérét a férfi ételébe, egyszer ráadásul a teliholdkor kifolytatott vérét”.¹²

Linda már kisbabaként, saját testén tapasztalja Aliide gyűlöletét, mely elsősorban Ingel és Hans boldogságára, szerelmére vonatkoztatható, csak másodsorban magára a kislányra.

1947-ben szörnyű dolog történt a községháza pincéjében. A kihallgató tisztek olyasmire kényszerítik Aliidét, mely számára épp akkora pszichés erőszakot jelent, mint a kis Linda számára, akit a hatalom megfoszt hét éves korában az ártatlanságtól. Ez a brutális nemi erőszaktétel oly mértékben kihat a kislány további életére, hogy „a községházai éjszaka után Linda szinte teljesen megnémult. Csak igent vagy nemet mondott, azt is csak akkor, ha kérdezték, az idegenek kérdéseire még ennyit sem válaszolt”.¹³

Linda felnőttként, anyaként is magában, a testén hordozza a gyerekkori traumatikus tapasztalat lenyomatát: a szótlanságot, a majdnem némaságot. Linda csendje, gondolatainak kimondatlansága egy lemoshatatlan emléke marad annak a bizonyos éjszakának a községházán. Az elnémulás, a ki nem mondás, az elnyomás és a tagadás jelei, melyek egyrészt válaszmechanizmusként működnek, másrészt egyfajta feldolgozási stratégiaként.

Anna és Zara – a harmadik generáció

Anna és Zara képviselik az unokák generációját, akik magukon viselik anyáik és nagyanyáik terheit egyaránt, ezekre pedig majd rárakódnak azok a traumatikus tapasztalatok, melyek őket személyesen érintették. Mindkét lányra jellemző az, hogy nem érzik otthon magukat lakhelyükön, bizonytalan otthonképpel rendelkeznek, mely mindkettőjükben valamiféle elvágyódást generál. Zarát ez az elvágyódás, a tenni akarás sodorja kilátástalan helyzetbe. Anna már születése előtt magába szívta Katariina szégyenét, születése után folyton csak nőtt benne, egyre nagyobb zavart okozva a lányban. A gyerekek magukban hordozzák anyjuk és nagyanyjuk szégyenét, bennük él tovább, egy-egy traumatizált és meggyötört testben.

ANNA

Anna már Finnországban születik, finn gyerekek között nő fel, finnként tanul meg élni és viselkedni. Ezen szokások kialakításában Katariinának hatalmas szerepe volt, nemcsak finné neveli lányát, megpróbálja minél távolabb tartani Észtországtól, az észti nyelvtől. Anna folyamatosan vágyódik a nagymamájához, Sofiához, Észtor-szágba, szeretne észtil beszélni, szeretne ott élni, és vajkrémes süteményt enni, szoknyát hordani.

12 Sofi OKSANEN: *Tisztogatás*. Scolar, Bp., 2008 (a továbbiakban OKSANEN: *Tisztogatás*). 120.

13 Uo. 169.

A nyelvi elhatárolódást Katariina a következőképp magyarázza: „És hogy aztán milyen borzasztó, ha Finnországban véletlenül észtil szólalok meg a homokozóban. Hogy semmiképp sem akarja, hogy ruszkinak bélyegezzék meg a gyerekét, mert mit szépítsük, a ruszki már csak ruszki marad”.¹⁴

A töredezett narratíva egy újabb fizikai abúzust tár elénk: „Facipők koppannak a padlóra, egyik a másik után, anya a mellemhez vágta őket, a mellem kicsi és érzékeny, szeméretlenül fesledező. Anya kimegy, csapódik az ajtó. Minden előzetes figyelmeztetés nélkül repültek a facipők, a legnagyobb nyugalomban feküdtem itt a szobámban, amikor váratlanul nekem vágódtak. Már korábban is fájt a mellem”.¹⁵ Annának több mint egy éven át váladékozik a mellbimbója, amit nem mond el senkinek, mert egyszerűen fél a válaszoktól. A tünetek kiváltó oka bizonyára az iskolai bántalmazássorozat, melyet egy iskolatársa, Oskari művel a lánnyal. Anna az egyetlen lány az évfolyamon, akinek már látszanak a mellei, emiatt folyamatosan ki van téve a fiúk tekintetének, zaklatásának.

Annában más kisgyerek korában többféle szégyenérzet feszül egymásnak. A ket-tős hovatarozás-érzés, az észtség kényszerített tagadása, emellett a korához képest fejlettebb testalkata is kivált egyféle szégyenérzetet belőle, hiszen az iskolában emiatt rettegésben él, bujkálni kényszerül.

Az a folyamat, mely mentén a nagymama testi épsége és a vágyott ruhaneműk tilalma összefonódik, egy olyan mértékű zavart okoz Annában, mely hozzáadódik a finn-észtl ellentét mentén létrejött szorongáshoz és szégyenérzethez. Ezen folyamatok együttesen konstruálják Anna identitás- és testképzavarát.

Majd „Anna lánnyá serdült, aki semmit nem szégyellt, ugyanakkor nem létezett számára más, csak szégyen és némaság, a szégyen némasága és a némaság szégyene. Igyekeztem a végkimerülésig ostromozni a szégyent, míg véres hányásként távozott”.¹⁶

Anna betegségét bulimarexiának hívja, máskor pedig Uramnak. Ez a viszonyulás, ahogy majd a következőkben látni fogjuk, egy erősen hierarchizált és minden mást felülíró viszony, mely egyszerre mutatja az anorexia és a bulimia tüneteit. Anna életében ez a testéhez tartozó és ahhoz ragaszkodó betegség lesz az egyetlen biztos pont, az egyetlen nem idegen. Anna anorexiás teste emblematikusan módon magán hordozza az adott kor nőiességgel kapcsolatos szimbolikus konstrukcióit.

Anna aktívan hozza létre identitását, melynek fő komponense a teste lesz, illetve az ehhez társuló bulimarexia, ugyanakkor kimarad belőle az anya, az apa képe, hiszen egyikre sem akar hasonlítani, menekül előlük. Györe Bori az *Anorexia és bulimia mint női performansz* című szövegében rámutat az anorexia és a bulimia performatív jellegzetességére: „Anna tehát a mítoszoktól, azaz családjá történetétől megfosztottan, a

14 OKSANEN: *Sztálin tehenei*. 39.

15 Uo. 46.

16 Uo. 81.

saját maga által bejáratott rítusokon keresztül építi fel identitását, testével emlékezik a kolhozban dolgozó nagyanyja és a többi családtagja éhezésére, mindennapi testi cselekvéseit (a koplalást, az evést és az étel kihányását) téve meg performatív aktusoknak, melyek »önreferenciális és [...] valóságalkotó erővel bíró cselekedet«¹⁷-ek».¹⁸

Anna identitáskonstrukciója több szakaszban és időszakban törik meg, először a finn–észt származás, majd Katariina abúzusai miatt, ezt követte a kialakult testkép- és evészavar, így a bulimarexia kerekedett minden fölé, meggátolva minden további detraumatizáló folyamatot. Anna étkezési zavara és hányási rituáléi megidéznek a nagymamája szenvedését és anyja szegénységét is. A lány történetét ily módon alkotja meg a narráció, mely szintén olyan struktúrával rendelkezik, vagyis meg-megtörik, majd mozaikszerűen tevődik egymás mellé.

Az E/1 személyű narrációt olykor felváltja az E/3 személyű történetmesélés, mely narratológiai szempontból szintén izgalmas értelmezési vonalat indíthat el.

ZARA

Zara a *Tisztogatás* egyik kulcsfontosságú szereplője. A következőkben azokat az összefüggéseket fogom vizsgálni, melyek Zara karaktere kapcsán fontossá válnak a szövegegész viszonylatában. Ilyenek a nemi erőszak, a prostitúció és a szegény összefüggései, emellett fontos szerepet kap a tisztogatás jelensége és a „natasásítás” mint védekező mechanizmusok. Ugyanakkor a patriarchális társadalmi hierarchia mint elnyomó hatalmi struktúra, illetve az erre való válaszreakciók, lázadási lehetőségek kulcsszerepet kapnak. Végül pedig idekapcsolható a generációkon átívelő szenvedések és sanyarú sorsok egymásutánja.

1991-ben Zarát meglátogatja barátnője, Oksanka, aki egy fekete Volgával¹⁹ érkezik a lakás elé. „A Volga ajtaja kinyílt, és egy csillogó harisnyába bújtatott láb ereszkedett a földre. Zara először megrémült – miért áll meg egy fekete Volga a házuk előtt?»²⁰ Erősen érezhető Oksankán az elszármazott, nagyvilági nő attitűdje, aki lenézi a kisvárosi emberek mindennapi életét. Ezt Zara is érzi, hiszen „lehajtotta a pon-

17 Erika FISCHER-LICHTE: *A performativitás esztétikája*. Balassi, Bp., 2009. 29.

18 GYÖRE BORI: *Anorexia és bulimia mint női performansz. Identitásválság és diktatúra összefüggései Sofi Oksanen Sztálin tehenei című regényében.* = *Trauma, gender, irodalom*. Szerk. GYÖRE BORI–MENYHÉRT ANNA–SZABOLCSI GERGELY. ELTE Eötvös, Bp., 2014. 187.

19 Lásd még: „Ugyanabban a kommunában lakott egy család. Amikor a lányukat elütötte egy Volga, a rendőr széttárta a karját, és azt morogta, hogy nem tehet semmit. Ez van. A kormány autói, nincs mit tenni. (...)

– Soha, soha, soha ne menj ilyen autó közelébe! Szaladj el, ha ilyet látsz! Mindegy, hogy hol. Rohanj egyenesen haza! Zara meglepődött. Egyszerre ennyi szó az anyja szájából”. OKSANEN: *Tisztogatás*. 37–38.

20 Uo. 35.

gyola ujját, hogy eltakarja vöröslő kézbutykeit”²¹ a sugárzó barátnő kritikus tekintete elől.

Oksanka elhalmozta Zarát mindenféle csillogó-villogó ajándékkal, és megígérte, hogy másnap is eljön. A jobb jövő, kiegyensúlyozottabb anyagi háttér megalapozása érdekében Zara is szeretne Nyugatra, Németországba menni dolgozni, ahogyan Oksanka is tette. Elképzelése szerint majd az ott gyűjtött pénzből elmegy egyetemre, kamatoztatja.

A *Keserves ára van az álmoknak* című fejezet azt mutatja be, hogy miként kényszeríti Zarát prostitúcióra az orosz maffia két embere, Pása és Lavrenti. Annak az emberkereskedelemnek kerül be a rendszerébe, mely felváltotta a szovjet diktatúrát, amelynek ideje alatt Aliidét és Lindát is szexuális erőszak érte. Egy kitalált tartozás ró fel Pása, ezzel magyarázva azt, hogy Zarának neki kell dolgoznia, gyakorlatilag a testével kell fizetnie. A körülmények, mely között tartották Zarát, minden higiéniai kondíciótól mentesek, ugyanakkor az eszközök és eljárások, melyeket közvetlenül a lány testén alkalmaznak, szintén brutálisnak mondhatók.

Minden szexuális aktus alkalmával Natasává változik, mintegy megvédve önmagát, eltávolodva az abúzustól és Zarától. Zara *natasásított* teste, *natasásított* pszichés állapota volt az egyetlen dolog, amely menedéket jelenthet, hogy ne kelljen egész valójában meghasonulnia. „Hiába a rengeteg sperma, a rengeteg szőr, a rengeteg szőr a torkában, a paradicsomnak még mindig paradicsomíze volt, a sajtnak sajtíze, a paradicsomnak és a sajtnak együtt paradicsom- és sajtíze volt, bár a torka még mindig tele volt szőrrel. Talán azt jelenti, hogy életben van.”²² Egy nagyon egyszerű dologhoz köti a létezését, egy alapérzékszerv mentén teszi megragadhatóvá azt, hogy él. Emellett megjelenik egy hang, Szása hangja álmában, amint kimondja a nevét: „és néha erre a hangra ébred. Néha csak azért emlékezett rá, hogy ő Zara és nem Natasa. Különösen az álom és ébrenlét határán, az alkohol vagy egyéb szerek hatása alatti szétfolyós állapotban fordult elő”.²³ Zara „számára Natasa burok, szerep, amely mögé el tud bújni úgy, hogy ne kelljen magát a végsőkéig kiszolgáltatnia”²⁴ – írja Bozsó a már idézett szövegében.

Ez az állapot egy olyan megtört és meggyötört identitást, testet mutat meg, amely az egyszerű fiziológiai szükségletei mentén tapasztalja a világot, minden más erőszakkal, fájdalommal jár. Zara fragmentált emlékképei annak a traumatizált eseménynek a lenyomatai, melyek kimerevített képként éltek a lány fejében. Mintha elájult volna, megszűnt volna Zarának lenni, mindezt azért, hogy Zara maradhasson.

21 Uo.

22 Uo. 212.

23 Uo. 223.

24 Bozsó: *i. m.* 109.

Emellett a test tisztítására, tisztogatására is utal mind Zara, mind Aliide esetében, hiszen mindketten a szexuális abúzust követően elégették a ruháikat, és megmosakodtak. A szégyenüket szerették volna megsemmisíteni, valamiképp eltüntetni. A szégyen több formában értelmezhető Zara történetében, egyrészt megjelenik a szégyen lemosásának aktusa a tisztálkodás, a ruhák elégetése által, másrészt az önnön testétől való eltávolodás, elidegenedés is mint egyfajta menekülési stratégia jelenik meg.

Zara karakterén keresztül egy kiszolgáltatott és sebezhető személy képe mutatkozik meg, aki egy olyan rendszerben kényszerül élni, mely teljes mértékben ignorálja a lány identitását és testét. Natasává kényszerül lenni annak érdekében, hogy ne örüljön meg. Ölni kényszerül amiatt, hogy ne ő haljon meg. „Zara bejárja, majd futtatói elől menekülve végigrohanja Európa számos térségét, majd arra a dohos, penészes búvóhelyre kerül, ahol egykor nagyapja rejtőzködött és ábrándozott a szabad Észtor-szágról.”²⁵ Azon a helyen rejtőzik el Zara Pása és Lavrenti elől, azon a helyen válik szabaddá, melyen nagyapja meghalt. Ez az érdekes és egyben ironikus „hazatalálás” egy olyan térben valósul meg, ahol Aliide által olyan abúzustörténetekkel találkozunk, mint Berlinben.

ÖSSZEGZÉS

A *Tisztogatás* és a *Sztálin tehenei* több ponton metszik egymást, nagyobb hangsúlyt fektetnek a transzgenerációs szégyen- és traumaátörökítésre, ahogyan a *Tisztogatás*-ban olvashatjuk: „Talán Észtorországban olyan sokan voltak, akik folyton azt hajtogatták, hogy a háború alatt át kellett volna szökni Finnországba vagy Svédországba, és ez az ismétlődgetés a bölcsődalon keresztül beleivódott az új nemzedék tudatába”.²⁶ Vagy ahogyan Anna mondja, hogy „[a szégyen²⁷] már az anyaméhben úgy belém

25 SZILÁGYI Zsófia: *Lány véres fulbevalóval*. Élet és Irodalom LIV(2010). 50. sz. Online: <https://www.es.hu/cikk/2010-12-19/szilagyi-zsofia/lany-veres-fulbevaloval.html> (Utolsó megtekintés: 2022. 11. 16.)

26 OKSANEN: *Tisztogatás*. 225.

27 Lásd még SZIGETI Attila: *A Homo Sacer és a tanúsítás etikája*. = *A bölcsesség koszorúja: írások Egyed Péter 60. születésnapjára*. Szerk. HORVÁTH Andor–Soós Amália. Pro Philosophia, Kvár, 2014. 272. „Lévinasra hivatkozó átfogalmazásában a szégyenkezés tehát azt jelenti: „hozzárendeltetni valamilyen felvállalhatatlanhoz [nem külső, hanem éppen saját intimitásunk felvállalhatatlanságához]”, „[...] ez a kisajátított és deszubjektívált lény egyben az énnel egy felszámolhatatlan és végletes önmagánál való jelenléte. Mintha tudatunk magába omlana és minden irányba menekülne, de ugyanakkor egy visszautasíthatatlan rendelet arra szólítaná, hogy jelen legyen, a menekvés lehetősége nélkül, saját összeomlásánál; annál, hogy az, ami abszolút módon a legsajátabb, az nem az enyém. A szubjektumnak a szégyenben következésképpen nincs más tartalma, mint saját deszubjektívációja; önmaga

ivódott, hogy el sem tudtam képzelni magam nélküle”.²⁸ A szégyen kérdésköre egy olyan metszéspontot képez a három regény között, melyben a szövegek női (test) történetei között párhuzam vonható. A *Tisztogatásból* Aliide, Linda és Zara, A *Sztálin teheneiből* Sofia, Katariina és Anna, illetve a *Mikor eltűntek a galambok* című szövegből Juudit teste egy olyan emlékező felületté válik, melyben különböző neurózisos, tünetek mentén haladva megmutatkoznak az elnyomás és az erőszak hatóerejének lenyomatai.

A regények narrációja megmutatja, hogy a különböző korszakokban fellépő hatalmi mechanizmusok mennyire hasonlóak egymáshoz. Ugyanakkor a szövegek arra világítanak rá, hogy attól függetlenül, milyen uralkodó rezsim van hatalmon, az egyén kiszolgáltatottá válik, és csupán egyetlen dolog hiányzik a „szabadsághoz”, ezt pedig az arendti „jogokhoz való jogról”²⁹ való elképzelés írja körül a legjobban. A megfélemlítés, az erőszak és az olyan döntéshelyzetekbe kényszerítés, melyek csupán egy látszólagos döntési lehetőséget biztosítanak az egyénnek, olyanná formálja őket, amilyen testekről beszél Foucault a *Felügyelet és büntetés* című kötetében: engedelmes testekké.

A. Gergely András egy Butler-értelmezésében aposztrofálja Douglas néhány gondolatát:

„Az emberi test a társadalom mikroszkopikus mása, annak hatalmi centrumát szem előtt tartva a növekvő, illetve csökkenő társadalmi nyomással egyenes arányban ’húzza össze’ vagy ’engedi el’ magát” (Douglas, 1995). Ezek a testhatárok, valamint az énhatárok meghosszabbított változatai (a humán identitás alapélményétől az életforma- és én-identitáson át a test feletti hatalom, a meg hasonlítás, a fogyasztási betegségek és tiltások, stigmák és önbesorolási szerepképzetek kérdésein át egészen a „fenyegetett testek”, „idegen” testek, alárendelt testek és mesterséges testesülések egész probléma-halmazáig”.³⁰

összeomlásának, önmaga szubjektumként való elvesztésének a tanújává válik. A szégyen ez a kettős mozgás, egyidőben szubjektíváció és deszubjektíváció.” [Giorgio Agamben: *Ce rămâne din Auschwitz. Arhivă și martorul. Idea, Cluj, 2006. 74.*] A szégyennek a lévinasi szégyen-fenomenológia ihlette agambeni definíciójában tehát a szégyen szubjektíváció és deszubjektíváció, önelvesztés és önbirtoklás egybeesése.”

28 OKSANEN: *Sztálin tehenei*. 81.

29 VILLE SUURONEN: *Resisting Biopolitics: Hannah Arendt as a Thinker of Automation, Social Rights, and Basic Income*. *Alternatives* 43(2018). 1. sz. 35–53. Online: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0304375418789722> (Utolsó megtekintés: 2022. 12. 18.)

30 A. GERGELY András: *Test és politikai test. A biopolitika kommunikációja*. *Iskolakultúra* 24(2014). 7–8. sz. 17.

A felsorolt tünetek mindegyikét megformálja Oksanen a szövegeiben, egy olyan narratív technikával fűszerezve, mely által kitüntetett helyet kaphat a fragmentáció, a (de)konstrukciós jelleg és a határfogalmak jelenléte.

Judith Butler egy szövegében arról értekezik, hogy lehetséges-e jó életet élni rossz élet keretei között. Azt mondja, hogy amikor „Adorno azt feszegeti, hogy lehetséges-e jó élet rossz társadalmi közegben, akkor valójában a viselkedésformák és a társadalmi viszonyok közti kapcsolat mibenlétére kérdez rá, illetve tágabb értelemben a moralitás és a társadalomelmélet viszonyára. Arra kérdez rá, hogy miként vannak jelen, miként zavarják meg az egyes ember jó életére vonatkozó elképzeléseit a társadalomban fennálló hatalmi és erőviszonyok”.³¹ Idézi Adorno vonatkozó szövegét, melyben az áll, hogy „az erkölcsös viselkedés, vagy a morális és immorális viselkedés mindig társadalmi jelenség – vagyis teljességgel értelmetlen erkölcsös, vagy morális viselkedésről beszélni az emberek egymáshoz való viszonyától elkülönítetten”.³²

Pontosan azt mutatja ki Butler idézett szövegében, amit Oksanen megformál a regényeiben. Úgy értelmeződnek át, hogy akár teljességgel kiüresedett jelentésük is lehet az erkölcsös és morális viselkedés/döntés fogalmainak. Az Oksanen által megformált szereplők tesznek olyan dolgokat, kényszeresen hoznak olyan döntéseket, melyek erkölcsstani szempontból megkérdőjelezhetők lehetnének, hogyha nem vennénk figyelembe a társadalmi berendezések hierarchiáját, az elnyomó és erőszakos hatalmi struktúrákat, illetve a biopolitikai³³ szabályozásokat. Megmutatkozik, hogy milyen pseudo-döntéshelyzeteknek kellett az egyéneknek megfelelniük, milyen kényszersmegoldásokat alkalmaztak a túlélés érdekében, illetve, hogy miként formálódik, (de)konstruálódik az identitás a felsorolt mechanizmusok és struktúrák mentén.

Végül pedig azt láthatjuk, hogy Butler nyomán elmondható, az általános emberi állapotnak három alapvonást tulajdoníthatunk: a kiszolgáltatottságot, a sebezhetőséget és az embertársunk, azaz a lévinasi Másik iránti felelősséget. Ugyanakkor fontos, hogy ez a felelősség nem opcionális, megelőzi az erkölcsi döntés kategóriáját, ontoló-

31 Judith BUTLER: *Élhetünk-e jó életet rossz élet keretei között?* (Ford. BARÁT Erzsébet). Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (a továbbiakban TNTEF) 2(2012). 3. sz. 130. Online: <http://tntefjournal.hu/vol2/iss3/butler.pdf> (Utolsó megtekintés: 2022. 11. 18.)

32 Uo.

33 „Biopolitikán azokat a hatalmi viszonyokat értem, melyek az életet szervezik, ideértve azokat az erőket is, melyek adott lakosság irányítását szélesebb körű állami és nem állami eszközök részeként, eltérő mértékben teszik ki az emberek életét veszélynek, s egyben különféle mércéket állítanak fel magának az élet értékének meghatározására is.” BUTLER: *i. m.* 131.

giai természetű, és abban áll, hogy reagálok a Másik kiszolgáltatottságára.³⁴ Az az általános emberi állapot tehát, amelybe Oksanen karakterei kényszerültek, az idézet mentén szépen körvonalazódni látszik, és egy fontos aspektust helyez előtérbe: a kiszolgáltatottságot és az odafordulást.

THE ANATOMY AND THE EFFECTS OF DISCIPLINING AND
OPPRESSIVE POWER STRUCTURES IN TWO NOVELS BY
SOFI OKSANEN

Keywords: *body; power; femininity; trauma; identity*

Sofi Oksanen's two novels, *Stalin's Cows* and *The Purge*, can be read in relation to each other from different perspectives. The first aspect is that they are two pieces of an existing tetralogy, which reveals the authorial intention that placed the texts side by side. In addition, a generational network is revealed in both texts, which intersects at several points: the relationship between body and power, identity construction, women's roles, trauma.

ANATOMIA ȘI EFECTELE STRUCTURILOR DE PUTERE
DISCIPLINARE ȘI ȐPRESIVE ÎN DOUĂ ROMANE DE SOFI OKSANEN

Cuvinte-cheie: *corp; putere; feminitate; traumă; identitate*

Cele două romane ale lui Sofi Oksanen, „*Văcile lui Stalin*” și „*Purificare*”, pot fi citite unul în raport cu celălalt din perspective diferite. Prima este aceea că sunt două piese dintr-o tetralogie existentă, ceea ce arată intenția autorului de a așeza textele una lângă alta. În plus, în ambele texte se dezvăluie o rețea generațională, care se intersectează în mai multe puncte: relația dintre corp și putere, construcția identității, rolul femeii, trauma.

---

34 Joó Mária: *Embernek lenni sötét időkben: Butler és Arendt nyomán*. TNTEF 9(2019). 1. sz. 4. Online: <http://tntefjournal.hu/vol9/iss1/Joos.pdf> (utolsó ellenőrzés dátuma: 2022. 11. 18.)

BILIBOK APOLLÓNIA*

STREAMELT ELŐADÁSOK INTERAKTÍV MÓDOZATAI – ERDÉLYI KORTÁRS SZÍNHÁZAK

Kulcsszavak: *streamelés; interaktivitás; színházi jelenlét; koronavírus; skála*

BEVEZETÉS

Miként jelenik meg az interaktivitás online előadásokban? Melyek azok az előadások, amelyek interaktív előadásnak nevezhetők? Lehetséges-e online felületen olyan kapcsolatot teremteni az előadók és a nézők között, mint egy hagyományos színházi előadás esetén? A tanulmányom során a hangsúlyt erdélyi magyar színházak előadásaira helyezem, pontosabban a Marosvásárhelyi Nemzeti Színház Tompa Miklós Társulatának a *Grand Hotel Retromadár* című előadására, Adorjáni Panna és Láng Dániel *Közelebb*, a Vároterem Projekt *Bánk bán? Online!* és a nagyváradai Szigligeti Színház *Y* című előadásait elemzem részletesebben, viszont megjelennek más román vagy angol nyelvű előadások is, tágabb kontextusba helyezve ezeket az előadásokat.

A koronavírus hatására és az azáltal okozott lezárások, korlátozások és rendelkezések okából kifolyólag a színházi alkotók kénytelenek voltak olyan formák után kutatni, és kísérletezni, amelyek az online térben történnek, mivelhogy ez volt a legegyszerűbb találkozási, kapcsolódási pont az alkotók és a nézőközönség között. Ennek köszönhetően különböző kísérletek jöttek létre különböző platformok használatával, így egy idő után megfigyelhettük az online világban megjelenő formák sokaságát, amelyre Kricsfalusi Beatrix is felfigyelt, és megpróbálta tisztázni. A streamelés fogalmának definíciójával kezdi az online, élőben közvetített előadásokról szóló írását:

---

* BILIBOK Apollónia (1997), PhD-hallgató, BBTE, projektkoordinátor-asszisztens, Shoshin Színházi Egyesület, adminisztrátor, ZIZ – Art and Social Area, Kolozsvár, apollonia.bilibok@ubbcluj.ro

„A streamelés egy adatátviteli technológia, amelynek segítségével egyidejű multimediális adatfolyam továbbítható az interneten keresztül. Ez lehet hagyományos színházi térbe készült előadás akár még VHS-re vett és később digitalizált felvétele; hagyományos színházi térben (a helyszínen lévő nézők jelenlétében vagy akár nélkülük) játszott előadás valós idejű közvetítése, ahogy kifejezetten az online tér sajátosságaira szabott performansz is. Mindhárom esetben lehetséges, hogy a stream csak a közvetítés ideje alatt elérhető, ahogy az is, hogy a későbbiekben is hozzáférhető”.¹

Tehát három fő formát állapít meg: az archív felvételek vetítése, az élő, hagyományos előadás valós idejű közvetítése és az online platformra készült előadások, performanszok streamelése. Jelen tanulmány az utóbbi kategóriába eső előadásokat vizsgálja. A kutatásom során több alkotóval is interjút készítettem, amelyeknek a témája a koronavírus hatása az előadásokra.

INTERAKTIVITÁS ÉS JELENLÉT SKÁLÁJA AZ ONLINE KÖZVETÍTETT ELŐADÁSOKBAN

Az általam tapasztaltak alapján a Balogh Attila véleménye mellett foglalnék állást, aki úgy gondolja, hogy az online világban történő előadások egy skálán helyezhetők el, ahol ugyancsak megtörténhet egy maximális kapcsolódás és interaktivitás. Az online világba költözött színházi előadások elhelyezhetők egy skálán, amelynek az egyik végpontján a teljesen interaktív előadások helyezkednek el, a másik végpontján pedig az archív felvételek közvetítése, amely minimális személyes jelenlétet kíván meg. Ezen két végpont között helyezkedik el minden előadás, amely valamilyen szinten megteremt egy kapcsolatot a nézők és az előadók között.

A célzottan online felületre készült előadások figyelembe veszik a közvetítő platform változását, hogy meghosszabbodik a nézőtér, képernyők mögül is figyelik az előadást, és ennek sokszor az a következménye, hogy magának az előadásnak az online térben használt platformja is megváltozik. Ezek az alternatív előadások sokszor áttérnek olyan online felületekre, amelyek lehetővé teszik a közvetlenebb kapcsolatot a nézővel, mint például a Zoom, Facebook vagy YouTube.

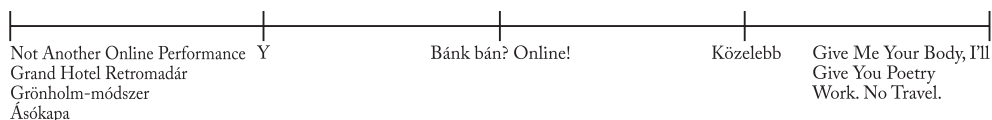
---

1 Lásd *Körkérdés a karanténszínházról – Adorjáni Panna, Deres Kornélia, Hegyi Réka, Herczog Noémi, Imre Zoltán, Kiss Krisztina, Köllő Kata, Kricsfalusi Beatrix, Péter Beáta, Ungvári Zrínyi Ildikó, Varga Anikó válaszai*. Szerk. БАКК Ágnes Karolina. *Játéktér* 9(2020). 2. sz. (nyár) 24.

Ezek a felületek lehetővé teszik, hogy az előadók és a közönség közvetlenül kapcsolódjanak egymáshoz, hogy megjelenjen egy olyan jelenlét, amely hasonlatos tud lenni a hagyományos színházi jelenléthez. Ennek különböző fokozatai vannak, és úgy gondolom, hogy ennek a skálának az egyik végpontja a Zoom, ahol bármelyik résztvevő bármikor megszólalhat, beleszólhat az előadásba, a másik végponton pedig a ticketing platformok foglalnak helyet, ahol a néző meg is veszi a jegyet, és meg is nézi az előadást, viszont ezek a platformok kizárnak minden interakciós lehetőséget.

A Zoom lehetővé teszi az interaktivitást az előadásokban. Erre láthattam példaként az Adorjáni Panna és Láng Dániel által készített és játszott *Közelebb* című előadást vagy a *Work. No Travel* című előadást a Teatrul Educațional Replica színháztól, illetve itt említhetem meg a *Be Arielle F* előadást is, amely kivétel az előbbiek között, mivelhogy már a koronavírus elterjedése előtt létrejött, viszont a vírus hatására online felületre is adaptálták az előadást.

Úgy gondolom, hogy ha az általam megtekintett és bemutatott, felhasznált előadásokat kellene ezen a skálán elhelyeznem, akkor a következőképp nézne ki a sorrend: interaktivitás szempontjából a legkevésbé interaktív előadások a *Grand Hotel Retromadár* (Tompá Miklós Társulat), *Grönholm-módszer* (2020-as végzős színművészek, Kolozsvár) és *Ásóka* (2020-as végzős színművészek, Kolozsvár). Ezen előadásokat követi az *Y* (Szigligeti Színház), ahol tulajdonképpen a kapcsolatot az teremti meg, hogy a nézők a főszereplő szerepébe helyezkednek, és onnan követik végig az előadást. Ezután helyezkedik el a *Bánk bán? Online!* (Váróterem Projekt), amelyben megjelenik az interaktivitás egy szavazás formájában, illetve egy petíció is megjelenik az előadásban, amelynek az aláírása opcionális a nézők számára. Ezt követően pedig a *Közelebb* helyezkedik el az interaktivitás skáláján, mivelhogy ott az interaktivitás még az előadás előtt elkezdődik, majd folytatódik az előadás kezdetekor, amikor a néző és az előadók először megismerkednek egymással, amit majd maga a performansz követ, amelyben nem jelenik meg az interaktivitás. Legvégül pedig a *Give Me Your Body, I'll Give You Poetry* (Julien Dalilére) és a *Work. No Travel*. (Teatrul Educațional Replica) című előadásokat helyezném a skála maximumára, mivelhogy ezek olyan előadások, performanszok, amelyek aktívan bevonják a nézőt az előadásba, ő is része lesz az alkotófolyamatnak, vagy ő maga lesz az alkotó mindkét esetben.

Ez az interaktivitás különböző módokon nyilvánulhat meg. Elsőként a *Work. No Travel*-t elemezném ebből a szempontból, mivelhogy úgy vélem, hogy az a skála egy olyan pontján helyezkedik el, amely közel áll a maximális interaktivitás végpontjához. Az előadás Zoomon történik, és az egész arra épül, hogy a nézők felolvassanak külön-

böző szövegrészleteket, amelyek kivándorolt munkásoktól származnak. A néző maga is alkotóvá válik az előadás során, aktív szereplője lesz az előadásnak.

Ugyanilyen aktív szereplővé válik a néző a *Közelebb* című előadásban is. Jelen esetben a néző három performansz közül választhat. Mindhárom performansz szorosán kapcsolódik a koronavírushoz, mivelhogy egy olyan megnyert pályázatból készült el, ahol feltételként szerepelt, hogy az alkotásnak kapcsolódnia kell a koronavírushoz. A *Közelebb* esetében, ahogy az alkotók is mondták, a performansz már akkor megkezdődik, mikor a néző kiválasztja, hogy melyik performanszot szeretné látni: „számomra sokszor olyan, mintha kitérülne az előadás tere és ideje, hisz már akkor megkezdődik, mikor a néző feliratkozik és kiválasztja a performanszot, amelyet meg szeretne tekinteni, és akkor ér véget, mikor megírja a véleményét, ha megírja”.² Vagyis ebben az első pillanatban még nem történt meg egy személyes találkozás a néző és az előadó között, mégis beindult egy kreatív folyamat. Ezt folytatja az előadás kezdete, amely tulajdonképpen a leginteraktívabb része a performansznak. Ekkor történik meg a személyes találkozás is, mivelhogy azzal kezdődik minden performansz, hogy elsőként beszélgetnek az előadók a nézőkkel, megkérdezik, hogy ki hogy van, kibontakozik a találkozás lehetősége.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire tud személyes lenni a találkozás akkor, ha egy eszköz által közvetített ez? Peter Brook *Az üres tér* című könyvének egyik kezdő mondata, amelyből Schilling Árpád is kiindult: „Vehetek akármilyen üres teret, és azt mondhatom rá: csupasz színpad. Valaki keresztülmegy ezen az üres téren, valaki más pedig figyel; mindössze ennyi kell ahhoz, hogy színház keletkezzék”.³ Tehát ebből a Brook-idézetből akár egy képletként is le tudnánk írni, hogy mi kell ahhoz, hogy megszülessen a színház: üres tér (színpad) + egy személy, aki egy cselekvést végez + egy személy, aki nézőként figyel őt. Ez alapján, ha kizárólagosak akarunk lenni, akkor valóban azt mondanánk, hogy nem lehetséges a színház kialakulása, a kapcsolat megteremtése online, hiszen szükséges egy színpad és két ember, itt pedig a színpad, a tér hiányzik, és a résztvevők szerepe sem mindig egyértelmű, hisz sokszor a néző, a megfigyelői pozícióban ülő személy kilép a passzivitásból, vagy ha akarjuk, az aktív figyelemből, még inkább aktivizálódik, és ő maga is az előadás alkotójává válik.

De ahogy Kricsfalusi is megállapította:

„amennyiben minden definíció bennfoglalások és kizárások bonyolult folyamatának eredménye, amelyben többnyire nehezen szétosztható módon fonódnak össze a leíró és előíró mozzanatok, még a színház legtágasabb fogalmának megalkotásakor is számolnunk

2 BILIBOK Apollónia: *Online belépni egymás otthonába*. Játéktér 2021. 05. 25. <https://www.jatekter.ro/?p=36327> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 02.)

3 Peter BROOK: *Az üres tér*. Ford: Koós Anna. Európa, Bp., 1999. 1.

érdemes azzal, hogy ezzel egyszersmind akár már létező produkcióktól tagadjuk meg a színház elnevezést”.⁴

Vagyis bármelyik definícióval már létező és színházinak elfogadott előadásokat, előadásformákat szorítunk ki a fogalomból és nyilvánítunk nem színházinak. A Kricsfalusi által idézett Andreas Kotte-definíció⁵ valamiféleképp fellazítja a színház fogalmának határait, amely alapján a színház fogalmának esszenciája a néző és az előadó közötti speciális kapcsolatban rejlik, viszont ez a kapcsolat adott konvencióknak köszönhetően jöhet létre. Ezt a konvenciót rúgta fel a koronavírus elterjedése és az online térbe kerülő előadások jelensége.⁶

Felmerül a kérdés, hogy mennyire tud személyes lenni a találkozás, meg tud-e születni ez a speciális kapcsolat akkor, ha egy eszköz által közvetített az előadás, performansz? Véleményem, illetve az előadók véleménye szerint is az tud lenni:

„Sokszor éreztem közel magamhoz a nézőinket, sőt, néha zavarbaejtően közel. A performansz elején, mikor egymás arcába nézünk és váltunk pár szót egymással, kialakul egy intim és intenzív viszony, amely élő koncert, performansz alkalmával nem jöhetne létre”⁷ – mondta Láng Dániel.

Az előadás megtekintése során én is azt tapasztaltam, hogy létrejött egy olyan kapcsolat, amely nem mindennapi. A technológiai eszközöknek köszönhetően kitágult a tér, és egyszerre voltak jelen az előadók az én termemben, illetve én is behatoltam az ő szférájukba. Tulajdonképpen ez a közös tér van jelen a hagyományos előadások esetén is, így ez egy hasonlóságként van jelen az online színház és a hagyományos élő színház között.

Ezt a kérdést Fritz Gergely a jelenlételeméletek felől közelíti meg, és kitér Ulf Otto *Internetauftritte* című könyvére, amely szerint: „az előadás fogalmát nem egy komplex, zárt és lehatárolt szemiotizálható rendszernek tekinti. A színházfogalom historizálásával nem a jelenlét fogalmának kitágítását igyekszik megkísérelni, hanem azt próbálja igazolni, hogy a színház hangsorral jelölt entitás történetileg másképp

4 KRICSFALUSI Beatrix: *Kísérlet a színház meghatározhatatlanságára*. Színház.net 2020. szept. <http://szinhaz.net/2020/09/30/kricsfalusi-beatrix-kiserlet-a-szinhaz-meghatározhatatlansagara/> (Utolsó megtekintés: 2022. 05. 26.)

5 „A 'színház' szó egy, a játékosok és nézők között helytől, időtől és megszokásoktól függően létesülő speciális viszonyt jelöl.” – ANDREAS KOTTE: „*Theaterbegriffe*” = *Metzler Lexikon Theatertheorie*. Hrsg. Erika FISCHER-LICHTE–Doris KOLESCH–Matthias WARSTAT. 2. akt. und erw. Aufl. J.B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 2014. 361.

6 KRICSFALUSI: *i. m.*

7 BILIBOK: *i. m.*

értelmeződik a különböző korokban, így a médiatársadalom korában is”.⁸ Vagyis Ulf Otto folyamatosan változó fogalomnak találja a színház fogalmát, amelynek a definíciója mindig az adott berendezkedéstől, kortól függ.

„A könyv egyik központi fogalma az Auftritt (fellépés/megjelenés), Otto erre alapozza az online tér színház-voltának megragadhatóságát: az Auftritt nem egy komplex rendezői folyamatot jelöl, hanem szociális és esztétikai gyakorlatot, aminek keretében egy figura fellép, azaz kiteszi magát a láthatóságnak, egyben eme folyamatban találkozik a nézők tekintetével, figyelmet [Aufmerksamkeite] generál, attól függetlenül, hogy ez az utcán vagy egy képernyőn történik. Ez a fogalmi keretezés ágyaz meg a digitális színházi események színházként való értelmezéséhez: az Auftritt nem színház és nem A színház, hanem az, amiből a színház megteremtődik – hangsúlyozza Otto.”⁹ – írja Fritz Gergely.

Valamilyen szinten ez a meghatározás is visszacsatolható Peter Brook színházfogalmához, viszont jelen esetben nem válik annyira szigorú követelménnyé a résztvevők egy térben való megjelenése, a hangsúly a kapcsolatra helyeződik, amely ugyanúgy létrejöhet online térben is, mint az utcán vagy a színház épületében.

Ezt a kapcsolatot hangsúlyozza és emeli ki Adorjáni Panna:

„Jelentéktelennek tűnik, hogy köszönni lehet egymásnak, egymás szemébe lehet nézni, pedig sokat ér számunkra. A hagyományos performanszokhoz és koncertekhez képest a *Közelebb* esetében sokkal több visszajelzést kapunk a nézőktől. Emiatt számomra sokszor olyan, mintha kitágulna az előadás tere és ideje, hiszen már akkor megkezdődik, mikor a néző feliratkozik és kiválasztja a performanszot, amelyet meg szeretne tekinteni, és akkor ér véget, mikor megírja a véleményét, ha megírja”.¹⁰

Ebben a válaszában Panna a tér és az idő kitágulását is kiemeli, illetve a köszönés gesztusát, amely a hagyományos színházi előadások esetén ritkán történik meg. Azt fogalmazza meg tulajdonképpen, hogy létre tudott jönni egy sokkal személyesebb

8 FRITZ Gergely: *Színház és színház – definíciós kísérletek az online színházról*. Színház.net 2020. 07. 15. <http://szinhaz.net/2020/07/15/fritz-gergely-szinhaz-es-szinhaz-definicios-kiserletek-az-online-szinhazrol/> (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 04.)

9 Uo.

10 BILIBOK: *i. m.*

kapcsolat a nézők és köztük, mivelhogy ebben az online térben, ahol csak hárman voltak jelen (Panna, Dániel és a néző) lehetővé váltak olyan gesztusok, amelyek más-kor nem. Már az is egy különleges aspektusa a performansznak, hogy személyre szóló, ami által már egyből megteremt egy személyességet, hiszen tudja a néző, hogy ezt most itt csak neki és csak most játsszák a színészek.

Ezt a jelenséget emeli ki Rácz Endre is a *Bánk bán? Online!* című előadás kapcsán:

„*Véleményed szerint meg tud születni egy online előadás során olyan közvetlenség, kapcsolat az előadók és a nézők között, mint egy élő, hagyományos előadás esetében?*”

R. E.: Nem, mivelhogy a kommunikáció a nézőkkel azon múlik, hogy tudatosítod és elhiszed, hogy közben téged élőben néznek. Viszont ez hatással tud lenni a játékodra is, mivel valóban a képernyő másik felén ülő személynek kell csinálj valamit. Hiányzik a feedback, nem hallom, ahogy lélegzik a néző, nem érzem a tekintetét stb., ami miatt adott szinten veszít a kapcsolat élete, varázsa. Vagyis szerintem messze nem tud ugyanolyan lenni a két kapcsolat.”¹¹

Rácz Endre véleménye alapján nem jöhet létre egy annyira személyes kapcsolat egy online előadásban, mint a hagyományos előadások esetében. Itt ő ezt a személyre szóló aspektusát az előadásnak úgy értelmezi, mint egy olyan jelenséget, amely egyfajta tudatosságot teremt meg mind a színészen, mind a nézőben. Tudatossá válik az, hogy egymásnak feltételeik, aminek köszönhetően megváltozhat a színészi és a nézői attitűd is.

Az interaktivitásra visszatérve fontosnak tartom azt, hogy a virtuális felületek több sajátos lehetőséget teremtenek meg, amelyekkel élhetnek az alkotók. Ilyen például a néző megszólítása, a vele való személyes beszélgetés, ahogy az a *Közelebb* című előadásban is történik, vagy a *Work. No Travel* vagy a *Be Arielle F* esetében, ahol az előadás után lehetőség nyílik a beszélgetésre. Ezek a beszélgetések fontosakká tudnak válni a nézők számára. Amint az Exeter Egyetem kutatásából is kiderült, hogy „a nézők számára fontossá vált a színészek játékának a valós időben való nézése, ugyanúgy, mint az, hogy az előadást úgy tervezték, hogy részt vehessenek benne, és közönségként érezhessék a közösség érzését”.¹² Ez bizonyítja azt, hogy virtuális térben is ki

11 Uő: *Alternatív online színházi előadások jellegzetességei, illetve szervezési kihívásai*. Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem, mesteri dolgozat, 2022. Melléklet II. *Interjú Rácz Endrével*.

12 *Digital transformation will be key to ensuring survival of theatre industry during coronavirus, research shows*. By University of Exeter. 2020. 08. 14. <https://phys.org/news/2020-08-digital-key-survival-theatre-industry.html> (Utolsó megtekintés: 2022. 05. 26.) Saját fordítás a következő szöveg alapján: „Watching live as the actors performed was important to

tud alakulni egy közvetlen kapcsolat a nézők és az előadók között, és ezáltal fontossá válik az is, hogy az előadás élő legyen, ne felvétel.

Mindezen túl lehetővé válik más virtuális platformok beemelése a játékba, mint ahogy az a *Bánk bán? Online!* esetében is történik: a nézők számára megjelenik az az opció, hogy egy petíciót írjanak alá, illetve az előadás végén ítélőbíró szerepébe helyezik a nézőket, és nekik kell megszavazniuk, hogy Bánk bán bűnös vagy sem. Vagyis olyan honlapokat emelnek be az előadásba, amelyek kiváltják a nézők aktivitását, ők is részeivé válnak az előadásnak.

Az Y című előadást egy új formát megteremtő előadásnak nevezhetjük, hiszen az első POV-színházi előadás. A POV a point of view kifejezés rövidítése. Az újító jellege abban rejlik, hogy az előadást végig egy szereplő szemszögéből követjük. Eszter (játssza Román Eszter), a főszereplő egy végzős, média szakos hallgató, az ő nézőpontjából látjuk a történéseket, sokszor az ő gondolatait halljuk monológ formájában. Technikailag mindez egy GoPro segítségével valósul meg. A GoPro a színésznő homlokára van erősítve, ami által megteremt egy olyan valóságot, amelyben mi magunk válunk a szereplővé, azáltal, hogy az ő perspektívájából látunk mindent, még a „saját” karunkat, kezünket is, még valósabbá téve ezt a szerepjátékot. Tulajdonképpen elmondható, hogy az egész előadás olyan, mint számos internetes, online szerepjáték és videójáték.

Ezt a szerepjátékot megtörik azok a pillanatok, mikor a tükröződő felületeken meglátjuk a „saját” testünket, kirántva minket belőle és a szerepünkből, arra készítetve, hogy reflektáljunk a látottak artefaktum voltára. Egy hasonló elidegenítő pillanat, mikor kívülről látjuk meg a színpadot a főszereplővel, Eszterrel együtt. Ezek a jelenetek keretbe zárják az előadást, illetve az utolsó ilyen eltávolodás alkalmával egy erős fordulat is bekövetkezik, mivelhogy Eszter kijelenti, hogy amit eddig láthattak a nézők, az az ő vizsgafilmje, ezáltal megteremtve egy metafikciót, egy metaszínházi pillanatot, illetve újból megerősít az eddig kapott képek megalkotottságában.

A *Grand Hotel Retromadár* esetében nincs konkrét, interaktív pillanat, viszont észrevehetjük az előadáson, hogy célzottan online felületre készült, mind a szövegében, mind a képi világában. A bemutatott előadások közül ezen előadás közvetítésének volt a legnagyobb technikai szükséglete. Az előadást több kamerával is vették különböző szögekből és egy nagytotálból. Ezt aktuális időben vágta össze Sebesi Sándor, illetve a feliratot is akkor, az előadás idejében tették rá a képre. Mindehhez persze több laptop, összekötő, közvetítő kábel volt szükséges, illetve az eszközök mellett számos ember, akik mindezt, mintegy a koreográfiát előadásról előadásra végigjárt-szották.

---

them, as was the fact the production was designed so they could participate and feel a sense of community as an audience.”

Az előadás szövegében többször jelennek meg utalások a kortárs helyzetre, a koronavírus elterjedésével járó épp aktuális szabályzásokra, illetve, hogy a nézők nem a nézőtéren ülnek, hanem otthonról tekintik épp meg az előadást egy eszközön keresztül. Ezáltal az előadás folyamatosan reflektál a fiktív jellegére, és felhívja a nézők figyelmét arra, hogy nincsenek jelen, egy vágott, úgymond filmesített előadást látnak. Egy hibrid műfaj jön létre, ahol vállaltan megjelenik, hogy ami történik, az egy színházi előadás része (színészi játék, színpad láttatása, utalások a nézők pozíciójára), de közben a vágás jellegéből kifolyólag mégis filmes hatást kap az előadás.

Ezekon kívül még említésre méltónak tartom a *Give Me Your Body, I'll Give You Poetry* című performanszt, amely ugyancsak online zajlott, és a különlegessége abban rejlik, hogy a néző aktivitása a testre is kivetül. A performanszt Julien Dalilére vezette, az ő hangját hallotta a résztvevő, és ő adott instrukciókat, hogy mit tegyen a résztvevő, meghíva őt egy testi és mentális játékra. Az eddig említett előadások esetében inkább egy verbális aktivitás volt a jellemző, míg ezen performansz esetében ez kiterjed a fizikalitásra is.

ÖSSZEGRZÉS

Következtetésképp Balogh Attila véleménye mellett foglalnék állást, aki úgy gondolja, hogy az online világban történő előadások egy skálán helyezhetők el, ahol ugyancsak megtörténhet egy maximális kapcsolódás, mint egy élő előadás esetén. Észrevételeim szerint az előadások elhelyezhetők egy skálán, amelynek az egyik végpontján a teljesen interaktív előadások helyezkednek el, a másik végpontján pedig az archív felvételek közvetítése, amely minimális személyes jelenlétet kíván meg. Ezen két végpont között helyezkedik el minden más előadás, amely valamilyen szinten megteremt egy kapcsolatot a nézők és az előadók között.

Felfogástól függő, hogy ki miként tekint az online felületek lehetőségeire és az általa teremtett kapcsolat minőségére. Különböző véleményeket hallhatunk és olvashatunk arról, hogy lehetséges-e a személyes kapcsolat megteremtése egy online felületen. Úgy vélem, hogy ezek a vélemények is egy skálát alkotnak, amelyen minden alkotó elhelyezi magát, attól függően, hogy ő miként gondolkodik a technológiai közvetítésről. A virtuális platformok adta lehetőségek akár végtelenek is lehetnek, és az ismét az alkotók mentalitásától függ, hogy élnek-e ezen lehetőségekkel vagy sem.

HIVATKOZOTT ELŐADÁSOK

- Közelebb* – rendezte, szerezte és játssza: Adorjáni Panna és Láng Dániel; készült a Kolozsvári Kulturális Központ (Centrul Cultural Clujean) által kihirdetett pályázat keretében; bemutató: 2020. május 7.
- Grand Hotel Retromadár* – Marosvásárhelyi Nemzeti Színház; Tompa Miklós Társulat; rendezte és szerezte: Radu Afrim; bemutató: 2020. január. 8.
- Give Me Your Body, I'll Tell You Poetry* – La TraverScène, cie de théâtre és Tranzit Ház; rendezte, szerezte és játssza: Julien Dalilére; bemutató: 2020. december 5.
- Bánk bán? Online!* – Vároterem Projekt; rendezte: Visky Andrej; Katona József *Bánk bán* című műve nyomán; bemutató: 2020. május 21. (Eredeti előadás, amit adaptáltak online platformra: *Bánk bán? Jelen!*, rendezte: Visky Andrej, bemutató: 2012. április 25.)
- Work. No Travel* – Teatrul Educațional Replica; rendezte: Bobi Pricop; szerezte: Mihaela Michailov Rostás Zoltán és Sorin Stoica „*Tur-retur*” kötete alapján; bemutató: 2020. március.
- Y – Szigligeti Színház; rendezte és szerezte: Balogh Attila, Benedek Zsolt; bemutató: 2020. június 19.
- Grönholm-módszer* – 2020-as végzős színművészek, Kolozsvár; rendezte: Köllő Csongor Jordi Calcerán *Grönholm-módszer* című műve alapján; bemutató: 2020. május 8.
- Ásóka* – 2020-as végzős színművészek, Kolozsvár; rendezte: Köllő Csongor; Biró Réka, Deák Katalin *Ásóka* című műve alapján; bemutató: 2020. május 10.

INTERACTIVE METHODS OF STREAMED PERFORMANCES – CONTEMPORARY THEATRES FROM TRANSYLVANIA

Keywords: *streaming; interaction; presence; coronavirus; scale*

What forms of online theatre emerged during the spread of the coronavirus? Is it possible to create an interactive performance on an online platform? What characterises these performances? Can a presence be created like that of live performances? The restrictions imposed by the spread of the coronavirus have forced theatres and companies to turn to and experiment with new forms. These experimental forms relate to online platforms in different ways and can be placed on a scale according to their ability to take advantage of the potential of the platforms and create the possibility of interactivity and direct contact between the actors and the spectators.

METODE INTERACTIVE ALE SPECTACOLELOR DE STREAM – TEATRE CONTEMPORANE DIN TRANSILVANIA

Cuvinte-cheie: *streaming; interacțiune; prezență la teatru; coronavirus; scară*

Ce forme de teatru online au apărut în timpul răspândirii coronavirusului? Este posibil să se creeze un spectacol interactiv pe o platformă online? Ce caracterizează aceste spectacole? Poate fi creată o prezență asemănătoare cu cea a spectacolelor live? Restricțiile impuse de răspândirea coronavirusului au forțat teatrele și companiile să se orienteze către noi forme și să le experimenteze. Aceste forme experimentale se raportează la platformele online în moduri diferite și pot fi plasate pe o scară în funcție de capacitatea lor de a profita de potențialul platformelor și de a crea posibilitatea interactivității și a contactului direct între actori și audiența.

II. TÖRTÉNELEM

A KÖRÖS-VIDÉK KORAI EGYHÁZTÖRTÉNETÉNEK VITÁS KÉRDÉSEI**

Kulcsszavak: *Körös-vidék; Bihari–Váradai egyházmegye; zombolyi–pankotai főesperesség; egyháztörténet; egyházi archontológia*

Az elmúlt évek során a korai Árpád-kor kutatásában újfent megélenkült az érdeklődés a bihari–váradai püspökség korai története iránt, s ennek köszönhetően több olyan kérdés került a tudományos viták középpontjába, melyeket a korábbi kutatás vagy nem tárgyalt súlyuknak megfelelően, vagy teljességgel átsiklott jelentőségük fölött. Noha az új kutatásokban különböző megközelítések érvényesültek, szemléletük abban közös volt, hogy a kelet-magyarországi egyházmegye kialakulásának történetét tágabb összefüggésrendszerben kívánták vizsgálni, s igyekeztek kijelölni annak helyét a keleti országrész egyházi szervezetének kialakulásában.¹ Jelen tanulmány célja, hogy az új kutatások során felmerült fontosabb kérdéseket további szempontok bevonásával árnyalja, és hogy további kérdéseket ajánljon a kutatás figyelmébe.

* GALAMBOSI Péter (1995) történész, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport, Budapest, galambosi.peter@abtk.hu

** A tanulmány a HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport (azonosítószám: 1421707) keretében készült.

1 KOSZTA László: *A bihari püspökség alapítása = Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Szerk. ZSOLDOS Attila. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad, 2014 (Tanulmányok Biharország történetéből 1 – a továbbiakban KOSZTA: *Bihar*). 41–81; BUZÁS Gergely: *Az Árpád-kori egri püspöki központ kialakulása*. *Archaeológiai Értesítő* 145(2020). 101–136; THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések az egri és bihari (váradai) püspökségek esetleges korai kapcsolatáról*. *Belvedere Meridionale* 33(2021). 1. sz. 13–18. A bihari–váradai püspökség historiográfiájának és az egyházmegye korai történetére vonatkozó vitás kérdéseknek a legújabb összefoglalását lásd ADINEL C. DINCĂ–MIHAI KOVÁCS: *Latin Bishoprics in the 'Age of Iron' and the Diocese of Transylvania = Christianization in Early Medieval Transylvania. The Oldest Church in Transylvania and Its Interpretation*. Ed. Daniela MARCU ISTRATE–Dan Ioan MUREȘAN–Gabriel Tiberiu RUSTOIU. Brill, Leiden–Boston, 2022 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. 83). 333–334.

A KÖRÖS-VIDÉK AZ ÁLLAMSZERVEZÉS KORÁBAN

Az eredetileg Biharból, majd a 11. század végétől Váradról irányított egyházmegye korai történetét lényegében teljes homály fedi. Kelet-Magyarország államalapítási viszonyainak megismerését alapvetően szűk lehetőségek közé szorítja az a tény, hogy ellentétben egyes dunántúli vidékek helyzetével, a világi és egyházi igazgatás szervezetének több évtizedes kialakulását a keleti régiókban nem dokumentálták sem egykorú, sem kései keletkezésű írott források. Az elbeszélése középpontjába az Árpád-dinasztiát állító korai gesztairodalmunk figyelme eleinte csupán Szent István 1003. évi erdélyi hadjárata, majd a Péter király bukásához vezető 1046. évi pogánylázadás idejére téved az ország keleti vidékeire. A térség végül az 1060-as évektől, Salamon és a hercegek korszakától kezdve válik az események meghatározó színterévé.² A korai időkből fennmaradt okleveles anyagot illetően ugyancsak ennél az időszaknál húzhatjuk meg a határt. Az első diploma ugyanis, amely a Dunától keletre fekvő területek viszonyairól tájékoztat, az 1067 körül alapított százdi monostor adománylevele, amelyet az egyházalapító Aba nembeli Péter ispán adott ki, Salamon király és unokafivérei támogatásával.³

Véleményem szerint az, hogy az ország keleti területei a 11. század első felében ilyen látványosan kívül estek a központi hatalom látókörén, azzal magyarázható, hogy ellentétben az Árpádok dunántúli hátszágával, a keleti régiókban a dinasztia hatalma csupán közvetve érvényesült. Kristó Gyula törzsiállam-elmélete szerint a 10–11. század fordulójára az Árpádok hatalma csupán a Dunántúlra és a Duna–Tisza közére terjedt ki közvetlenül, míg a Kárpát-medence egyéb régióit helyi, törzsi előkelő családok tartották közvetlen irányításuk alatt. A múlt század nagy hatású kutatója ilyen hatalmi tényezőként fogta fel az Erdélyt irányításuk alatt tartó gyulákat és a Marostól az Al-Dunáig terjedő vidéken országló Ajtonyt, de velük azonos szintre helyezte az északkeleten megtelepedő Abákat, és hasonló viszonyokat feltételezett a Körösök vidékén is. Véleménye szerint ez utóbbi régiót az 1046. évi pogánylázadást vezető Vata nemzetsége tarthatta uralma alatt, míg nem Szent István az 1020-as években meghódolásra készítette őket, törzsi államukat pedig bevonta a keresztény királyságba.⁴

2 *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Második kiadás. Nap, Bp., 1999 (a továbbiakban SRH). 314–316, 337–342.

3 *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Ed. Georgius GYÖRFFY. Akadémiai, Bp., 1993 (a továbbiakban DHA I). 183–185.

4 KRISTÓ Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Magvető, Bp., 1980 (Elvek és Utak). 435–491; uő: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8). 299–316. Az elmélet antitezisét legújabbban Szabados György fogalmazta meg. SZABADOS György: *Magyar államalapítások a IX–XI.*

Noha Kristó koncepciója meglátásom szerint helyesen értelmezi a Kárpát-medence korabeli politikai viszonyait, nem tartom életszerűnek, hogy a Körösök vidékén bármilyen hatalmi tényező meg tudta volna őrizni viszonylagos függetlenségét az 1020-as évekig. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy a gyulák és Ajtony szuverenitása jelentős részben önálló külpolitikai orientáción s annak lényegi elemeként a bizánci kereszténység (legalább formális) felvételén alapult. Ez pedig azért vált lehetővé számukra, mert érdekszférájuk a magyar szállásterület peremén foglalt helyet.⁵ Egy olyan törzsi államkezdemény, amely beszorult a Kárpát-medence középső részeire, értelemszerűen sokkal szűkebb mozgástérrel rendelkezett. Éppen ezért nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Kalocsai, az Egri és az erdélyi egyházmegyék létrehozásával a Körös-vidéket és a tágabb értelemben vett bihari országrészt csakhamar körbevették Szent István püspökségei. Ilyen viszonyok közepette a régió urai nem halogathatták a tényleges politikai állásfoglalást, s mivel az Árpád-kori írott hagyomány a szent király államszervező harcai kapcsán nem tartott számon semmilyen viszályt ezen a vidéken, valószínűsíthető, hogy a Vataók önként hódoltak be Istvánnak.

Ennek fényében valószínűnek tartom, hogy Biharban már Szent István uralkodásának első korszakában megkezdődhetett a nyugati keresztény térítés és az egyházszervezet kialakítása. Ebben az esetben pedig a Szent István-kori állam- és egyházszervezés logikájának fényében feltételeznünk kell a bihari püspökség korai, 1001–1010 közötti alapítását.⁶ Az államalapító király ugyanis a Dunától keletre fekvő törzsi államkezdeményeket egy tömbben vonta be királyságába, amint azt az államszervező harcokról fennmaradt elbeszélő források is érzékletesen tanúsítják. A 14. századi krónikakompozíció szerint István, miután legyőzte az erdélyi gyulát, annak országát királyságához csatolta, Szent Gellért nagyobb legendájában pedig azt olvashatjuk, hogy a király Ajtony tartományának élére a győztes Csanád ispánt állította. Ez utóbbihoz kapcsolódóan a csanádi püspökség alapítástörténete arról is tájékoztat, hogy a nyugati típusú keresztény királyságba újonnan bevont területen önálló egyházmegyét szerveztek,⁷ s nem utalnak arra, hogy az egyes területek egyházi irányítását összevonták

---

században. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26). 190–239.

- 5 A geopolitikai viszonyok jelentőségére és az egyes törzsi államkezdemények önálló külpolitikai törekvéseire bővebben lásd MORAVCSIK Gyula: *Byzantium and the Magyars*. Akadémiai, Bp., 1970. 104–109; VÁCZY Péter: *A honfoglaló magyarságról = uő: A magyar történelem korai századaiból*. Szerk. GLATZ Ferenc. História–MTÁ TTI, Bp., 1994 (História Könyvtár – Monográfiák 5). 169–170.
- 6 A kutatás többségével ellentétben Püspöki Nagy Péter a bihari püspökség korai, 1003–1008 közötti alapításával számolt, de álláspontját nem fejtette ki. PÜSPÖKI NAGY Péter: *Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér = Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc–KARDOS József. Akadémiai, Bp., 1988. 75–76.
- 7 SRH II. 492–494.

volna. A Bihari–Váradai egyházmegye korai történetére vonatkozó újabb kutatások azonban más szempontok alapján közelítettek az alapítás idejének kérdéséhez, más irányba indítva el a tudományos vitát.

A BIHARI–VÁRADAI EGYHÁZMEGYE ELSŐ PÜSPÖKEI

A kutatásban – ugyancsak Kristó nyomán – a 20. század közepe óta jelen van az a gondolat, amely a bihari püspökség alapításával csupán a 11. század közepén, Péter vagy I. András uralkodása idején számol. Kristó elméletét Koszta László gondolta tovább, aki szerint az egri püspökségnek a székhelytől távol eső alföldi területeit I. András szervezte önálló egyházmegyévé, miközben pacifikálta a pogánylázadás tűzfészkeinek számító Körös-vidéket, a két püspökséget pedig a Szent László-kori egyházszerkezeti reformokig együtt igazgatták. Kristó és különösen Koszta elgondolásában nagy hangsúlyt kaptak az archontológiai érvek. Tényként kezelték ugyanis, hogy az 1046. évi pogánylázadásról szóló elbeszélések nem említenek bihari püspököt, s leszögezték, hogy az első név szerint is ismert bihari főpap az a lotaringiai származású Leodvin volt, aki a namuri Szent Albán-egyház alapítástörténete szerint I. András király idején viselte a megnevezett méltóságot, a liège-i székeskáptalan halottas könyvében pedig már egri püspökként szerepel. Rámutattak, hogy ugyanez a jelenség figyelhető meg a püspöki süveget koronára cserélő Könyves Kálmán király esetében is, aki az Árpád-kori írott hagyományban a váradai és az egri püspökségekkel kapcsolatban egyaránt feltűnik.⁸

Ez a megközelítés azonban több szempontból sem állja meg a helyét. Mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a 11. század hiányos archontológiai ismereteiből semmilyen módon nem lehet az egyes egyházmegyék alapításának idejére következtetni. Mindezt a győri püspökség példája bizonyítja a legjobban, amelynek korai alapítását kétségbenvonhatatlanul igazolja, hogy székhelyén már 1009-ben Azo pápai legátus részvételével gyűlést tartottak, amelynek emlékét a pécsi püspökség alapítólevele tartotta fenn. Történeti földrajzi megfontolások ráadásul azt az elgondolást is támogatják, amely szerint a győri egyike lehetett azon püspöki székeknek, amelyeket Thietmar merseburgi püspök krónikája szerint István már koronázása előtt felállíthattott. Ennek ellenére forrásaink egyetlen győri püspököt sem említenek Szent István országlásának négy évtizedéből. Sőt, mi több, az egész 11. századból csupán két sze-

8 KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető, Bp., 1988 (Nemzet és emlékezet – a továbbiakban KRISTÓ: *A vármegyék kialakulása*). 474–475; KOSZTA: *Bihar*. 46–65.

mélyt ismerünk az egyházmegye főpapjai közül, I. András király korából Miklóst, Kálmán király korából pedig Hartvikot.⁹

Kijelenthető tehát, hogy az archontológiai adatok önmagukban elégtelenek az egyes püspökségek kezdeteinek akárcsak hozzávetőleges megállapításához, ugyanakkor az erre vonatkozó általános következtetéseken túl, Bihar esetében több forráshely is célirányos eseti vizsgálatot igényel.

Budli/Bulduş

Mivel az 1046. évi pogánylázadás egyik gócpontja éppen a Bihari egyházmegye területe volt, látszólag valóban joggal hiányolhatta a kutatás a bihari püspök említését az események leírásából. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a magyar írott hagyomány csupán azon püspökök nevét említi, akik Szent Gellért társaságában szenvedtek vértanúságot, s fokozott óvatosságra int, hogy a vonatkozó legenda- és krónikafejezetek egyes-egyedül a szent püspökkel kapcsolatban jegyzik meg, hogy a Csanádi egyházmegye főpásztora volt, de mártírtársait már nem kötik további püspöki székekhez. Ennek következtében Gellért társainak elhelyezése a korai magyar egyházszervezetben rendkívüli nehézségekbe ütközik, s a kutatás csupán az András király közbelépése révén megmenekült Benetáról sejti, hogy azonos lehet a tihanyi alapítólevél méltóságsorában szereplő Benedek esztergomi érsekkel.¹⁰

Egy rendszerint mellőzött forráshely beemelése a kutatásba azonban árnyalhatja a képet. A Váradi Regestrum egyik, 1214. évi bejegyzésében ugyanis *Budlu* püspök nemzetségéből („de genere episcopi Budlu”) származó, bihari illetőségű személyeket említenek, s e névalak kísértetiesen hasonlít Szent Gellért azon mártírtársára, akinek neve az Árpád-kori írott hagyományban *Buldi* vagy *Budi* alakban olvasható.¹¹ Györfly György véleménye szerint mindez bizonyíthatja, hogy Budli Bihar püspöke volt az 1040-es években, akinek emlékét nemzetsége még másfél évszázad múltán is ápol-

9 A pécsi püspökség Győrött kelt alapítólevelét lásd DHA I. 58. Az első ismert győri püspököket lásd ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. História–MTA TTI, Bp., 2001 (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11). 90. Minthogy a Győri egyházmegye kiszorította a Dunántúlról az Esztergomit, s közvetlen szomszédságban van az egyházszervezés mintáit adó német területekkel, a kutatásban felmerült, hogy a győri püspöki szék, Esztergomot is megelőzve, a legelső egyike lehetett Magyarországon. Minderre legújabbán lásd THOROCZKAY Gábor: *Néhány megjegyzés a Szent István-i egyházszervezés folyamatához* = uő: *Püspökök, legendák, krónikák. Ismeretlen Árpád-kor*. L'Harmattan, Bp., 2016. 80.

10 A püspökök vértanúságáról szóló szövegek összehasonlító elemzését lásd SZEGFŰ László: *Gellért püspök halála*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 66(1979). 19–28. Beneta/Benedek személyére lásd KOSZTA László: *Benedek érsek = Esztergomi érsek*. Szerk. BEKE Margit. Szent István Társulat, Bp., 2003. 21–26.

11 *Regestrum Varadinense 1208–1235*. Ed. Joannis KARÁCSONYI–Samuelis BOROVSKY. Hornyánszky, Bp., 1903. 188.

ta.¹² Bár egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre, tény, hogy nem ismerünk további, hasonló nevű főpapokat a 11–12. századból, így Beneta/Benedek érsek azonosításához hasonlóan a nevek egyezése nyomán joggal feltételezhetjük Budli személyében a Bihari egyházmegye első, név szerint is ismert, a pogánylázadás során vértanúhalált halt püspökét.¹³

Míndez értelemszerűen maga után vonja az András-kori alapításra vonatkozó további érvek felülvizsgálatának szükségét, s további magyarázatot igényel az a már említett jelenség is, hogy mind Leodvin, mind a későbbi Kálmán király Eger és Bihar, illetve Várad élén egyaránt feltűnik.

Leodvin

Ami Leodvint illeti, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a rá vonatkozó források külföldi keletkezésűek, ráadásul a namuri és a liège-i egyházak saját történeti hagyományához kapcsolódnak. Mivel illetően jellegükből fakadóan semmilyen érdek nem fűzi őket a 11. századi magyar történelem értelmezéséhez, a főpap nevének és méltóságának megadásával csupán a pusztá tényeket rögzítik, így Leodvin esetében mind a Biharra, mind az Egerre vonatkozó adatot hitelesnek kell tekinteni.¹⁴

Mindenekelőtt jó volna tudni, hogy Leodvin mikor és milyen körülmények között érkezett magyar földre. Koszta ebben a kérdésben azon 15. századi lotaringiai egyházi hagyományokból próbált kiindulni, amelyek szerint a Wazo liège-i püspök idején (1042–1048) tomboló nagy éhínség miatt sokan vándoroltak el Magyarországra, Eger mellé.¹⁵ A hagyomány hitelével kapcsolatban ugyanakkor már a régebbi

12 GYÖRFFY György: *Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek = Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Szerk. BARTHA Antal. Akadémiai, Bp., 1984 (Magyarország története I/1). 795, 846.

13 Érdekes módon kora újkori egyházi hagyományok Budlit Eger püspökének tekintik. SUGÁR István: *Az egri püspökök története.* Szent István Társulat, Eger, 1984 (Schematismus Archidiocesis Agriensis 1). 19–27. Az Egri és Bihari–Váradai egyházmegyék korai kapcsolatát vizsgáló újabb kutatások ugyanakkor figyelmen kívül hagyták ezt a hagyományt, csupán Buzás foglalta össze egy lábjegyzetben az erre vonatkozó adatokat. BUZÁS: *i. m.* 116. (42. jegyz.)

14 A namuri Szent Albán-egyház alapítástörténetét lásd *Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis.* Ed. Oswald HOLDER-ÉGGER. Hannoverae, 1888 (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in Folio XV/2 – a továbbiakban *Fundatio ecclesiae Namucensis*). 962–964. A liège-i székeskáptalan nekrológiumát lásd Alain MARCHANDISSE: *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège, XIe-XVe siècles.* Académie royale de Belgique, Bruxelles, 1991. 158. Leodvin személyére bővebben lásd TÓTH Péter: *Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után = Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére.* Szerk. ÉRSZEGI Géza. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany, 2007. 33–34.

15 *Catalogus fontium historiae Hungaricae.* I–III. Ed. Albinus Franciscus GOMBOS. IV. Index. Ed. Csaba CSAPODI. Nap, Bp., 2011. I. 17–18, 297–298, 524; II. 1395, 1713.

kutatásban is kételyek merültek fel,¹⁶ ezért célszerűbbnek tűnik az egykorú forrásokra alapozni, mert, bár kétségkívül szűkszavúbbak, adataik tényszerűbbek. A namuri Szent Albán-egyház alapítástörténetében megőrzött magyar vonatkozású adatokat ugyanis vélhetően maga Leodvin, avagy kíséretének tagjai adhatták át a helyieknek.

Éppen ezért nem szabad alábecsülni a feljegyzés azon pontját, amely szerint az „újonnan trónra lépő” („noviter intronisatus”) I. András király a Szent István személyéhez köthető hatalmi jelvények és szent ereklyék felkutatására és azonosítására utasította Leodvint. Ezen adat értékelésekor két körülményre érdemes figyelemmel lenni. Egyrészt, hogy András megkoronázását a magyar írott hagyomány 1047-re keltezi, ami maga után vonja, hogy Leodvin ekkortájt kaphatott utasítást az ereklyék vizsgálatára. Másrészt, hogy András a trónra lépésének körülményei miatt és hatalmi reprezentációja szempontjából egyaránt jelentős és sürgető feladatot értelemszerűen kizárólag olyan főpapra bízhatta, aki jól ismerte annak tárgyát. Ezek alapján azt kell gondolnunk, hogy Leodvin nem a pogánylázadás után érkezett Magyarországra, hanem már I. András trónra lépése idején a magyar egyházi vezetés köreiben mozgott. E feltételezés összhangban van a korszakról rendelkezésre álló ismereteinkkel is, hiszen a francia–magyar egyházi kapcsolatok már Szent István korától kezdve aktívak voltak, amint azt Bonipert pécsi és Fulbert chartres-i püspök levélváltása is bizonyítja.¹⁷ Azt követően ráadásul, hogy a magyar–német kapcsolatok István király és II. Konrád császár konfliktusát követően több évtizedre elhidegültek, a francia egyházi összeköttetések jelentősége még inkább felértékelődött, ami értelemszerűen vontta maga után, hogy a magyar egyházszervezést segítő külföldi papok immár nem német, hanem elsősorban francia és itáliai területekről érkeztek.¹⁸

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Leodvin már 1047 előtt püspöki méltóságot viselt volna, az András által rárótt feladat nyomán inkább tűnik valószínűnek, hogy a királyi udvarban teljesíthetett egyházi szolgálatot. Ebben az esetben ugyanis lehetősége volt jól megismerni a szent király személyéhez kötődő tárgyi emlékeket, ami alapján alkalmas lehetett az új királytól kapott feladat teljesítésére.

Leodvin püspöki méltóságait tekintve a korábbi kutatás jellemzően a főpap áthelyezésével számolt, annak tekintetében ugyanakkor, hogy honnan, hova, mikor és miért helyezték át, nem foglaltak érdemben állást. Koszta ezeket a kérdéseket az Egri és Bihari egyházmegyék együttes igazgatásának felvetésével próbálta áthidalni. Hangsúlyozta, hogy míg a püspökök áthelyezése példátlanul számított a korban, addig nemzetközi párhuzamok támasztják alá az egyházmegyék egyidejű kormányzását. Tekintve, hogy Namur és Liège egyaránt a Maas völgyében fekszenek, viszony-

16 BÁRCZI Géza: *A középkori vallon–magyar érintkezésekhez*. Századok 71(1939). 399–410.

17 DHA I. 104.

18 A francia–magyar egyházi kapcsolatok felértékelődésére Szent István uralkodásának végén lásd VÁCZY: *i. m.* 121–123.

lagos közelségben egymáshoz, Koszta úgy foglalt állást, hogy Leodvin lotaringiai útja során mindkét egyházat meglátogatta, s mind bihari, mind egri méltóságáról ekkor szerezhettek tudomást.¹⁹ Koszta érvelése ugyanakkor több ponton ellentmondásokba ütközik. Az a feltevés, hogy Leodvin lotaringiai útja idején egyidejűleg állt volna az Egri és Bihari egyházmegyék élén, teljességgel életszerűtlen, ebben az esetben ugyanis Namurban nem csupán bihari, hanem egri főpapságáról is tudniuk kellett volna. A namuri Szent Albán-egyház 1067 körül lejegyzett alapítástörténete ráadásul bizonyítja, hogy Leodvin, midőn meglátogatta szülőföldjét, Liège-ben vagy Andenneben is időzött („Leodino vel Andenne morabatur”). Mindez magától értetődő, hiszen Liège püspöki székhelyként a vidék egyházi központja volt, így feltehető, hogy Leodvinnak magas rangú egyházi vezetőként már csupán protokolláris okokból kifolyólag is útba kellett ejtenie a várost. Az az abszurd helyzet ugyanakkor, hogy Leodvin két egyidejűleg viselt püspöki méltósága közül mind Namurban, mind Liège-ben csupán az egyiket ismerték volna, ráadásul hol az egyiket, hol a másikat, bizonyosan kizárható. Ebből két következtetés vonható le. Egyrészt az, hogy Leodvin lotaringiai látogatása idején nem tölthette be egyidejűleg az egri és a bihari püspökséget, hanem ekkor kizárólag bihari főpapságával számolhatunk. Másrészt az, hogy Liège-ben tudniuk kellett, hogy Leodvin nem egri, hanem bihari püspökként látogatott Lotaringiába, ezért a helyi székeskáptalan nekrológiumában feltüntetett egri püspöki méltóságát ennek a ténynek a figyelembevételével szükséges értékelni.

Koszta egyik hangsúlyos érve a püspök áthelyezésének valószínűtlensége mellett, hogy arra nem látszik logikus politikai indíték. A nagy hatású egyháztörténész helyesen hívta fel a figyelmet arra, hogy a régebbi kutatás – már amennyiben állást foglalt az áthelyezés kérdésében – adós maradt annak megindoklásával. Véleményem szerint I. András uralkodásának egyetlen olyan kritikus fejezete volt, amely logikus magyarázattal szolgálhatna Leodvin áthelyezésére, s ez nem más, mint a király és öccse, Béla herceg viszálya. Közismert ugyanis, hogy András még uralkodása elején hazahívta a lengyel Piast-dinasztiába beházasodó öccsét, akit örökösévé tett, s neki adta az ország harmadrészére kiterjedő dukátust.²⁰ A király azért döntött így, mert ekkor még nem volt fiúgyermeke, s mivel a Szent István halálát követő válság is jelentős részben abból fakadt, hogy az államalapító királynak nem maradt egyenes ági örököse, a magyar politikai elit így tudta biztosítani, hogy András gyermektelen halála esetén a káosz ne ismétlődhessen meg. 1053-ban azonban Andrásnak fia született, s ettől kezdve elsődleges politikai céljává vált, hogy biztosítsa Salamon királyságát, ami értelemszerűen a király és a herceg viszonyának fokozatos romlásához vezetett. A magyar írott hagyományból tudjuk, hogy amikor 1060-ban végül beháború tört ki András és Béla között, a királyt támogató német hadak a Tiszántúlt támadták, így

19 Historiográfiai áttekintéssel együtt lásd KOSZTA: *Bihar*. 54–62.

20 SRH I. 345.

Béla hercegsége a bihari részeken jelölhető ki.²¹ Észszerű lépés lett volna András részéről, hogy miután megromlott a viszonya Bélával, a hercegi országrész szorosabb ellenőrzésének céljából egy olyan főpapot nevezzen ki a Bihari egyházmegye élére, akinek bizalmában nem kellett kételkednie. Ennek nyomán azt is feltételezhetjük, hogy a király az 1050-es évek közepén helyezhette át Leodvint Egerből Biharba. Ez ugyanakkor fordítva is érvényes lehet. Noha nem tudjuk, hogy Béla hercegeként milyen egyházpolitikai jogosítványokkal rendelkezett, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a rábizott országrész az 1046–1047. évi pogánylázadás egyik gócpontja volt, így az egyházi és társadalmi szervezet helyreállításának megszervezése és irányítása elsődleges feladata lehetett.²² Ennek nyomán Bélának szorosan együtt kellett működnie a Bihari egyházmegye püspökével, így nem alaptalan a gondolat, hogy a király és a herceg közötti konfliktus elmélyülése kihathatott Béla és a király bizalmas híveként ismert Leodvin kapcsolatára is. Ennek következtében Béla, hercegeként kieszközölhette Leodvin elmozdítását a bihari püspökség éléről.

Lényeges kérdés, hogy a Leodvin méltóságviselésére vonatkozó adatok miképpen viszonyulnak e lehetőségekhez. A kutatás Leodvin lotaringiai útjával 1063–1064 körül számol, minthogy a Szent Albán-egyház alapítástörténetében több, az 1050–1060-as években zajlott eseményt követően térnek ki látogatására. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Leodvinről szóló rész különálló egységet képez a feljegyzésben. A leírás szerint a bihari püspök misét celebrált, s ereklyéket adott át az akkor még romos állapotban álló egyházban, amelynek csupán oldalfalait állították helyre.²³ Ez a leírás azt sejteti, hogy Leodvin látogatásának idején az építkezés még korai fázisban volt. Mivel az egyházat II. Albert namuri gróf 1047-ben alapította, a bihari püspök ottani tartózkodásával vélhetően a következő években számolhatunk, mikor az építkezések még javában zajlottak. Ebből következően nagyobb a valószínűsége annak, hogy Leodvin I. András uralkodása elején lett Bihar püspöke, s a király később helyezte át őt Egerbe. Mivel Leodvin vélhetően kapcsolatban maradt szülőföldjével, e

21 A 11–12. századi hercegség területiségére közép-európai kitekintéssel lásd BAGI Dániel: *Divisio Regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és korai 12. században*. Kronosz, Pécs, 2017. 96–166. Arra, hogy Béla hercegi hatalma kiterjedt-e a nyitrai régióra, amelyet a kutatás Bihar mellett a nehezen behatárolható dukátus másik törzsterületének tekint, a források nem utalnak.

22 Kristó Gyula felvetése szerint a dukátus létrehozásának egyik elsődleges célja a fejlődésben elmaradottabb kelet-magyarországi régiók fokozott megszervezése volt. KRISTÓ Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1974. 69–71.

23 „Qui videns locum hunc iam dirutum, sed aliquantulum erectis parietibus reaedificatum, hic missam celebrans, multum dedit reliquiarum.” *Fundatio ecclesiae Namucensis*. 963. A kritikai kiadás nyomán Koszta is 1063–1064 körül számolt Leodvin lotaringiai látogatásával. KOSZTA: *Bihar*. 57.

váltásról Lotaringiában is tudomást szerezhettek, így mikor halálhíre Liège-be ért, a székeskáptalan nekrológiumában immár egri püspökként jegyezték fel nevét.

Könyves Kálmán

Kálmán király esetében mindenekelőtt a nagy múltú magyar krónikakutatás eredményeire érdemes támaszkodnunk.²⁴ A 14. századi krónikaszerkesztmény 140. fejezete szerint Szent László király fiatalabb unokaöccsét, Álmos herceget jelölte utódjául, s Kálmánt egri püspökké akarta tenni („voluit enim Agriensem episcopum eum facere”). Ő azonban erről tudomást szerzett, s még azon az éjjelen Lengyelországba szökött („audiens eadem nocte secessit in Poloniam”). Az idézett szöveghely első olvasatra nem bizonyítja, hogy Kálmán ténylegesen betöltötte volna az egri püspöki méltóságot, csupán László király egy meg nem valósult szándékáról tájékoztat. Továbbá a vonatkozó krónikafejezet köztudottan utólagos, egyértelműen politikai indíttatású módosítások nyomait viseli magán, amelyek azt a célt szolgálták, hogy Álmos herceg önkéntes lemondásával alátámasszák Kálmán trónra lépésének jogszerűségét. Ebből kifolyólag az elbeszélés hitelét a krónikakutatás több ponton is megkérdőjelezte.²⁵

A 152. krónikafejezet szerint Kálmán váradi püspök volt, mivel azonban fivérei korábban elhaltak, a pápa felmentette, s uralkodni volt kénytelen. Érdekes módon a *Képes Krónika*-család kódexei mindezt a „mint azt mások mondják” („sicut quidam dicunt”) megjegyzéssel bővítik ki.²⁶ Györffy György hívta fel a figyelmet arra, hogy amikor krónikásaink, a szöveg egy adott helyén kiszólva, másoktól származónak tüntetnek fel valamilyen információt, akkor régebbi hagyományra utalnak.²⁷ Esetünkben ez azt jelenti, hogy a Kálmánt Váradhoz kötő hagyomány régebbi keletű, s az adott fejezetet megszerkesztő krónikás korábbi keletkezésű gesztákból szerezhette róla tudomást. Mindezt megerősíti, hogy a köztudottan korai hagyományokat fenntartó *Zágrábi Krónika* szintén említi, hogy Kálmán váradi püspök volt.²⁸ Ezek nyomán kétségtelen, hogy számolnunk kell Kálmánnal a Bihari–Váradi egyházmegye korai püspökei között. Kérdéses ugyanakkor, hogy miként értékelhető az egri méltóság

24 Kálmán egyházi pályafutásáról legújabban, historiográfiai áttekintéssel lásd BÁLING Péter: *Könyves Kálmán életadatainak és püspöki hivatalának kérdései = Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok*. Szerk. THOROCZKAY Gábor. Kronosz, Pécs, 2020 (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 1). 150–154.

25 SRH I. 419. A krónikafejezet kritikáját lásd Iohannes de THURO CZ: *Chronica Hungarorum II. Commentarii*. 1. *Ab initiis usque ad annum 1301*. Ed. Elemér MÁLYUSZ–Julius KRISTÓ. Akadémiai, Bp., 1988. 405–410.

26 SRH I. 432.

27 GYÖRFFY György: *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában*. Ethnographia 76(1965). 3. sz. 417.

28 SRH I. 209.

viselésére vonatkozó utalás, főként annak fényében, hogy a 140. fejezetet módosító krónikás az udvari gesztákból maga is ismerhette a könyves királyt Váradhoz kötő hagyományt.

Noha elképzelhető, hogy a vonatkozó fejezet szerzője azért Egerrel hozta összefüggésbe Kálmánt, mert az észak-magyarországi egyházmegyéből könnyebben tudta lengyel földre szöktetni, nehezen magyarázható, hogy mind Leodvin, mind Kálmán esetében ugyanaz a két püspökség tűnik fel. Ahogy azonban Leodvin, úgy Kálmán esetében sem valószínű, hogy egyidejűleg vezette volna a két egyházmegyét. Szent László király Váradot tudatosan fejlesztette egyházi központtá, s éppen ebből kifolyólag valószínűleg azt feltételezni, hogy az ezzel járó gyakorlati teendőket egy olyan főpap irányítására bízta volna, aki ezzel egy időben egy másik egyházmegye vezetését is ellátta.

A ZSOMBOLYI–PANKOTAI FŐESPERESSÉG KIALAKULÁSA

A Bihari–Váradai egyházmegye korai történetét vizsgáló, újabb kutatások nem vették revízió alá a Körös-vidék egyházszerkezeti fejlődésének egyik legfontosabb kérdését, jelesül az eredetileg Zsomboly, majd később Pankota központtal működő főesperesség kialakulásának és egyházi helyzetének problémáját. Közismert ugyanis, hogy a Zaránd vármegye egy részét lefedő főesperesség Eger joghatósága alatt állt. Mind ez azért súlyos hiányosság, mert az Egri és a Bihari–Váradai püspökségek vélt korai kapcsolatát boncoló elméletek a kritikai igényű, modern magyar történetírás kezdeti korszakában alapvetően ebből a kérdéskörből nőttek ki magukat.

A koncepciót, amely szerint az Egri egyházmegye területe a korai időkben az Alföld déli részeire is lenyúlt volna, eredetileg Kandra Kabos fogalmazta meg a 19. század végén. Kandra forráskritikai és archontológiai érvekkel bizonyította, hogy a kortársai által Észak-Magyarországon keresett zombori főesperesség központja valójában a Zaránd megyei Zsomboly faluval azonosítható, majd az *archidiaconatus* központját a korai Anjou-korban helyezték át Pankotára. Mivel az Egri egyházmegye 1261. évi birtokösszeírása szerint Zsomboly falut Szent István adományozta Egernek, Kandra úgy gondolta, hogy az adományozás – és azzal az egri püspökség alapítása – olyan korai időben történt, amikor a Váradai egyházmegye még nem létezett, s a főesperesség egyedülálló helyzete ennek az állapotnak az emlékét tartotta fenn azt követően is, hogy felállították a váradai püspökséget.²⁹ Kandra gondolatmenetét a 20. századi magyar középkorkutatás elfogadta és átvette, az újabb kutatások pedig már

29 Bővebben lásd KANDRA Kabos: *A somboly-pankotai főesperesség*. Századok 17(1883). 6. sz. 582–592.

érvként építettek az Egri egyházmegye vélt hatalmas kiterjedésére.³⁰ Minthogy azonban az érintett régió földrajzi szempontból szerves részét képezte a Bihari–Várad egyházmegyéhez tartozó Körös-vidéknek,³¹ a kérdés újbóli vizsgálata nem mellőzhető, mivel értékelése alapvetően meghatározza a régió egyházszerkezeti fejlődéséről alkotott tudományos képet.

Az Egri egyházmegye dél-alföldi gyarapodásával kapcsolatban érdemes újra megvizsgálni az 1261. évi birtokösszeírást. Az oklevélben felsorolt birtokok földrajzi eloszlását tekintve megfigyelhető, hogy a Szent István nevéhez fűzött adományok az Alföld északi peremén és az Északi-középhegység területén, Abauj, Borsod, Heves, Szabolcs és Zemplén vármegyékben találhatók. Kivételt csupán a Zaránd vármegyében fekvő birtokok képeznek. Minthogy az István királytól származó adománybirtokok egy jól behatárolható régióra összpontosulnak, joggal ébred gyanú az azoktól távol fekvő dél-alföldi javakkal kapcsolatban. Ezért érdemes áttekinteni a birtokösszeírás további, ugyanezen régióra vonatkozó adatait. Az egri egyház Körös menti birtokait, amelyek Csongrád és Békés vármegyékben fekszenek, az oklevél Szent László adományaként tünteti fel, aki a forrás szerint Szolnok és Fejér vármegyékben fekvő birtokokat adományozott még a püspökségnek. Érdemes továbbá figyelembe venni, hogy a Szent István nevéhez kötött Zaránd megyei birtokok Szent László csongrádi, békési és fejéri adományait követik a felsorolásban. A Fejér megyei birtokok beszurása a lajstrom e pontján nehezen értelmezhető, hiszen megszakítja a Körösök mentén fekvő csongrádi, békési és zarándi falvak nyugatról keletre haladó, logikus felsorolási sorrendjét – noha a birtokösszeírás egészét tekintve meg kell jegyezni, hogy annak vezérfonalát nem feltétlenül a földrajzi szempontok adták.³²

30 KOSZTA: *Bihari*. 79–80.

31 A régió földrajzi egységét jól mutatja a 14. századi *Várad Krónika* azon szakasza, amely Imre királynak a várad egyház részére tett adományait írja le. Eszerint ugyanis a király az egész Bihar vármegyében – mind a bihari, mind a zarándi részekben – szedett vámok kétharmadát („duas partes tributorum totius comitatus Byhoriensis tam circa Byhar quam circa Zarand”) az egyháznak adományozta, 2/3-1/3 arányban megosztva azokat a püspök és a káptalan között. SRH I. 211. Értelmezésére lásd WEISZ Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. MTA BTK TTI, Bp., 2013. 86.

32 „Item villa Halaz iuxta Crisium triplicem in comitatu Changradiensi cum duabus piscinis vicissim positis Halaztous et Asuantou vocatis cum omnibus piscaturis in Crisio et aliis locis piscationum intra suas metas existentibus, que similiter per beatissimum regem Ladizlaum ipsi ecclesie Agriensi sunt donate et collate cum loco molendini; item villa Feyerem cum conditionariis; item villa Pispuky similiter cum omnibus conditionariis et loco molendini iuxta Crisium album cum villa Ketesd in comitatu de Bekes existentes; item villa Mour ultra Danubium in dyocesi Wesprimiensi cum omnibus conditionariis coquome episcopalis similiter per beatum Ladizlaum regem donate; item villa Sombol cum Sombolhege in toto, que villa est locus episcopalis curie; item Pecher cum Dusnukzoth et

Tekintettel arra, hogy Szent László volt az, aki Biharvárról a Sebes–Körös partján fekvő Váradra helyezte át a kelet-alföldi egyházmegye székhelyét, a Körös-vidék egyházszerkezeti viszonyainak átszervezése, így a zarándi falvak eladományozása az egri püspökségnek, egységben a csongrádi és békési donációkkal, sokkal inkább tükrözi az ő egyházpolitikájának irányvonalait. Hogy az oklevél azokat mégis Szent István adományának tulajdonítja, nem kizárt, hogy egyszerű elírással magyarázható. Az 1261. évi oklevél eredeti formájában nem maradt fenn, szövegét V. István 1271-ben kelt átírata őrizte meg, amelyet a diplomatikai megfigyelések szerint két írnok írt. Az egyes birtokok mellett szüksézáví megjegyzések jelzik, hogy azok Szent István vagy Szent László adományából jutottak az egyház kezére, s nem kevésbé jelentős, hogy a Zaránd vármegyei („in comitatu de Zarand”) birtokokat a Zemplén vármegyében fekvő („in comitatu de Zemlen”) javak követik. Nem kizárt, hogy az írnokokat megtevészthette a meglehetősen sablonos szövegezés és az egymást követő vármegyék hasonló névalakja, így pusztán tévedésből tulajdonították a zarándi falvakat Szent István adományának.

Van olyan forrás, amely tanúsítja, hogy Szent László a Körös-vidék egyházi helyzetének átszervezése során figyelemmel volt az egyes javak tulajdonjogi viszonyaira. Imre király 1198-ban olyan, körösi vámjövdelem élvezetében erősítette meg a váradi egyházat, amely bár Biharvár birtokában volt, jövedelmét Szent László adományozta a püspöknek és a testületnek – a korabeli felfogás szerint – a püspökség alapításakor.³³ Minthogy a csonka formában fennmaradt szöveg szerint a vám Biharvár birtokában volt, s csupán jövedelme volt Várad számára biztosítva, valószínű, hogy az egyház még a püspöki székhelyének áthelyezése előtt kapta azt meg, s miután az egyházmegye központját áthelyezték Váradra, akkor vált szükségessé a birtok- és használati jogok tisztázása és elkülönítése. Mindezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a püspöki központ áthelyezését az újabb kutatások az 1091. évi besenyő támadást követő helyreállításokhoz kötik, amely súlyos pusztítást okozott a Duna–Tisza közén és a bihari részekben.³⁴ Feltételezhetjük, hogy a károk felmérése során átfogóan rendezték az

---

Dusnukbos usque ad Crisium ac pulsatoribus et conditionariis ecclesie; item Neueg iuxta Crisium album de duabus partibus Crisii cum loco molendini ac libero transitu Crisii in comitatu de Zarand existentes per beatissimum Stephanum regem collate.” *Árpád-kori oklevelek a Heves megyei levéltárban*. Szerk. KONDORNÉ LÁTKÓCZKI Erzsébet. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1997 (a továbbiakban ÁOHML). 27.

33 „Tributum castris Bychor de Kewres ad usum episcopi et fratrum ecclesie waradiensis ex donatione beati Ladislai regis tempore sue fundacionis collatum.” *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgius FEJÉR. Regia Universitas Hungarica, Budae, 1829–1844. VII/5. 149. Értelmezésére lásd még WEISZ: *i. m.* 85.

34 A kun betörés krónikás elbeszélését lásd SRH I. 412–414. A püspöki székhelyének áthelyezésére vonatkozóan lásd KOSZTA: *Bihar*. 72–80.

érintett régió birtokviszonyait, ami alkalmat teremthetett arra, hogy a király Körös menti birtokokat adományozzon Egernek is.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni továbbá, hogy az egri püspökség 1261. évi birtokösszeírásában csupán falvak adományozásáról tesznek említést, az egyházszervezet középszintű igazgatási körzeteiről nem ejtenek szót. A magyar középkorkutatás a 20–21. század fordulójára a következő modellt dolgozta ki a főesperességek kialakulására vonatkozóan: az állam- és egyházszerzés korszakában a világi hatalmi központokban keresztelőegyházakat hoztak létre, amelyek papjai a vidéki egyházi szervezet fejlődésének előrehaladtával a falusi egyházakat és azok papságát kezdték felügyelni, majd e joghatóságukat a 11–12. század fordulóján immár Szent László és Könyves Kálmán törvényei is rögzítették. A kutatás a világi és egyházi igazgatás szimbiózisának ismeretében régóta nagy figyelmet szentel a főesperességek és a vármegyék kapcsolatának. A két rendszer között azonban nem mutatható ki általános összefüggés, amit Zaránd vármegye példája is alátámaszt, hiszen területén két főesperesség osztozott.³⁵

Abban a kérdésben, hogy Zsomboly miként vált főesperesi központtá, legfeljebb feltevéseket fogalmazhatunk meg. A faluról az 1261. évi birtokösszeírás egyedülálló módon megjegyzi, hogy ott püspöki udvarház működött („villa Sombol... que villa est locus episcopalis curie”), ami arra utalhat, hogy az egri püspökök itt alakították ki Körös-vidéki birtokközpontjukat. Zsomboly e központi jellegéből fakadóan kiemelkedhetett a környékbeli falvak közül, s ez alkalmassá tehetette arra, hogy a régió középszintű egyházi szervezetének kialakulása során esperesi központtá válhasson. Ebben az esetben az egri püspök és a helyi pap közötti személyes függőségi viszony lehetővé tehetette, hogy a Zsomboly központtal kialakult főesperesség, szomszédjaitól eltérően, a távoli Eger joghatósága alá kerüljön.

Ezzel kapcsolatban joggal merülhet fel az a gyakorlati kérdés, hogy a váradi püspökök miként viszonyulhattak Eger környékbeli térnyeréséhez, s mennyire életszerű, hogy a Bihari-Váradi egyházmegye törzsterületét jelentő Körös-vidéken eltűrték volna egy másik püspök joghatóságát. E kérdések, éppen amiatt, hogy a zsombolyi-pankoti főesperesség területe mind település-, mind gazdaságtörténeti szempontból szerves részét képezte a bihari régiónak, joggal vethetők fel a korábbi elméletekkel szemben is. Sajnálatos módon azonban a források hiánya miatt e kérdést nem tudjuk megválaszolni.

35 A világi és az egyházi közigazgatás kapcsolatára lásd KRISTÓ: *A vármegyék kialakulása*. 208–235. Zaránd megyére vonatkozóan lásd uo. 471–474.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Bihari–Váradai egyházmegye kialakulását és korai történetét vizsgáló újabb kutatások elsősorban egyházszerkezeti és archontológiai kérdéseket állítottak a viták középpontjába, továbbá nagy hangsúlyt fektettek a bihari országrész és az egri püspökség vélt korai kapcsolatának magyarázatára. Ezzel kapcsolatban azonban további körülményeket is érdemes figyelembe venni.

A Szent István-i egyházszerkezés logikája szerint a keleti országrészben berendezkedő törzsi területeken önálló egyházmegyéket szerveztek. Ezt Erdély vagy Csánád esetében a krónikás és a hagiografikus hagyomány világosan bizonyítja. Mint-hogy a Bihari–Váradai egyházmegye területét illetően a középkori források nem tartották fenn államszervező harcok emlékét, valószínű, hogy a terület békés úton olvadt be Szent István monarchiájába, így a régió egyházszerkezeti kereteinek kialakítása is az államalapító király uralkodásának idejére, annak korai szakaszára tehető.

A 11. század hiányos archontológiai ismeretei elégtelenek ahhoz, hogy az egyházmegyék alapítását az első név szerint ismert püspökökhöz kapcsoljuk. Bihar esetében ráadásul számolnunk kell az 1046. évi pogánylázadás során vértanúhalált halt Budli püspökkel is. Leodvint és Könyves Kálmán királyt a források mind a bihari–váradai, mind az egri püspökséggel kapcsolatban említik, s bár pályafutásukat nem tudjuk részletesen bemutatni, a viselt méltóságokra vonatkozó források alapján valószínűtlennek tűnik, hogy a két egyházmegyét egyidejűleg kormányozták volna.

Az újabb kutatások elmulasztották revízió alá vonni a Körös-vidék egyházi szervezetének egyik sarkalatos kérdését, tudniillik a zombolyi–pankotai főesperesség kialakulásának problémakörét. Az egri püspökség 1261. évi birtokösszeírását áttekintve elmondható, hogy a lajstromban Zsomboly falu Szent István adományaként jelenik meg, de a Zaránd vármegyei falvak, valamint a Csongrád és Békés megyei Körös-menti birtokok Egernek való eladományozása sokkal inkább Szent László adománypolitikájának irányvonalait tükrözi. Források hiányában nem tudjuk teljes bizonyossággal meghatározni, miként vált Zsomboly a vidéken kialakult főesperesség központjává. Az 1261-es birtokösszeírás azon megjegyzése azonban, amely szerint a faluban püspöki udvarház működött, arra enged következtetni, hogy az egri püspökök itt alakították ki Körös-vidéki birtokaik központját, ami megalapozhatta Eger egyházi befolyását a térségben.

CONTROVERSIAL ISSUES OF THE ECCLESIASTICAL HISTORY OF THE CRIȘ (KÖRÖS)-REGION IN ITS EARLY PERIOD

Keywords: *Criș (Körös)-region; diocese of Oradea (Biharia); archdeaconry of Pâncota (Sombol); ecclesiastical history; ecclesiastical archontology*

In previous years the interest of research on the early history of the diocese of Oradea in early Árpád-age has renewed. The disputes emerged around questions concerning ecclesiastical organization and archontology. Therefore, the circumstances of the formation of the diocese and the careers of the first known bishops were thoroughly analysed. In these frameworks special attention has been paid to the possible relations between the dioceses of Eger and Oradea. In this context, however, recent research has failed to revise one of the most important problems of the early ecclesiastical history of the Criș-region, namely the situation of the archdeaconry of Pâncota, which belonged to the bishopric of Eger. The purpose of this study is on one hand to refine the questions that have emerged during new research by incorporating additional perspectives, on other hand to suggest further questions for research.

PROBLEME CONTROVERSATE PRIVIND ISTORIA BISERICESCĂ TIMPURIE A REGIUNII CRIȘ (KÖRÖS)

Cuvinte-cheie: *regiunea Criș (Körös); dieceza Oradea (Biharia); arhidiaconia Pâncota (Sombol); istorie bisericească; arhondologie bisericească*

În cercetările ultimilor ani privind epoca arpadiană timpurie s-a reinnoit interesul față de istoria timpurie a episcopiei de Bihor–Oradea. Noile cercetări au plasat în centrul dezbaterilor științifice întrebări legate în principal de organizarea bisericească și de arhondologie, examinând circumstanțele formării episcopiei și carierele primilor episcopi. Ca urmare, posibilele legături timpurii dintre episcopiile de Bihor–Oradea și de Eger au beneficiat de atenție sporită. Cu toate acestea nu a fost revizuită o problemă extrem de importantă privind formarea regiunii Criș (Körös), anume investigarea statutului protopopiatului de la Sombol–Pâncota, aflat sub jurisdicția lui Eger. Studiul de față încearcă pe de-o parte să nuanțeze întrebările apărute în urma cercetărilor mai recente prin integrarea unor noi perspective de analiză, iar pe de altă parte să propună atenției cercetării științifice alte întrebări privind problemele amintite.

BUJÁK GÁBOR*

PRÉPOSTSÁGOK, DÉKÁNSÁGOK ÉS
PAPI TESTVÉRÜLETEK.
MEGLÁTÁSOK A MAGYARORSZÁGI SZÁSZOKHOZ
KÖTŐDŐ RENDHAGYÓ EGYHÁZSZERVEZETI FORMÁK
KIALAKULÁSÁHOZ

Kulcsszavak: Erdély; középszintű egyházkormányzat; szász vendégek; dékánság;
prépostság; papi testvérület

A középkori Magyarország két egymástól távoli régiójában, az általánosságban szásznak nevezett német ajkú etnikum által lakott területeken, azaz Dél-Erdélyben, valamint a Szepességben a világi igazgatás és autonómia változatos formái mellett az egyházszervezetben is rendhagyó szerveződések alakultak ki. Erdélyben ez volt a vidéki papságot összefogó dékánságok rendszere, a Szepességben pedig papi testvérületekbe szerveződtek mind a szász népesség településeinek plébánosai, mind a kevert etnikumú vidéki lakosság egyházainak papsága. Bár első látásra egyértelműnek tűnik, hogy a vidéki papság e sajátos önszerveződési formái a térségbe érkező vendégek óhazájából hozott minták alapján jöttek létre, kialakulásukkal kapcsolatban számos a tisztázatlan kérdés. Mindez annak ellenére igaz, hogy a középkori erdélyi dékánságok történetét meglehetősen alaposan dolgozta fel az erdélyi szász historiográfia,¹ a legújabb magyar egyháztörténet-írás pedig ezen megállapításokat számos kérdésben árnyalta, új eredményekkel, valamint megközelítési módokkal gazdagította. A Szepesség esetében hasonló a helyzet. A régió egyháztörténetét illetően két

---

* BUJÁK Gábor (1987), tudományos segédmunkatárs, HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport (141707), Pécs–Budapest, gaborbujak@gmail.com. Ezúton szeretném megköszönni Hegyi Gézának a tanulmányhoz fűzött meglátásait és segítségét!

1 A szász történetírásra lásd Georg Eduard MÜLLER: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten (1192–1848). Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1934; Karl REINHERTH: *Die freie königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermanstadt und ihre Kapitel.* Deutsche Forschungen im Südosten I(1942). 319–361, 567–597; Wolfgang GRANDJEAN: *Die Anfänge der Hermannstädter Propstei im Spiegel päpstlicher Urkunden = Zur Rechts- und Siedlungs-geschichte der Siebenbürger Sachsen.* Köln–Wien, 1971. 269–275; Hans-Werner SCHUSTER: *Zur Autonomie der Hermannstädter Propstei.* Ungarn-Jahrbuch XVI(1988). 1–9.

neves helytörténész 19. és 20. század fordulóján írt munkái jelentenek még sok esetben ma is kiindulópontot.² Ebben a kérdésben is születtek azonban nem elhanyagolható kortárs eredmények mind a magyar, mind a szlovák historiográfia részéről.³ Ezen új eredmények lehetőséget adnak a dél-erdélyi és a szepességi egyházszervezet korai fejlődésének összevetésére, ami talán segít jobban megérteni e rendhagyó jellegzetességek kialakulásának körülményeit.

Egy sokrétű, előre meghatározott kérdéskörök alapján történő összehasonlító elemzésre a hiányos ismeretek miatt aligha van lehetőség. Amire vállalkozom, az csupán annyi, hogy a kezdetektől a 14. század elejéig végigkövetem a két régió egyházszervezetének fejlődését, és felhívom a figyelmet a meghatározó párhuzamokra, illetve eltérésekre. A későbbi időszakra, amennyiben segít megérteni a korai fejlődést, történhet ugyan kitekintés, de e korszak fejleményeit már terjedelmi okokból sem lehet áttekinteni egy tanulmány keretein belül. Továbbá úgy találtam, hogy a 13. század végére a két régió egyházkormányzatának fejlődése teljesen elkanyarodik egymástól. Bár mindkét régióban kezdetben egy társaskáptalan élén álló prépost fogta össze az egyházi szervezetet, Erdélyben a szebeni prépost a későbbiekben elvesztette az egyházkormányzatban játszott jelentőségét, míg a Szepességben meghatározóvá vált. Míg Erdély szászok lakta részein a középszintű egyházkormányzatot a dékánási szerveződés vette át, a vidéki papság testvérületekbe történő szerveződése a Szepességben sosem tudott ekkora jelentőségre szert tenni. A következőkben tehát arra keresem a választ, hogy kimutathatók-e párhuzamok a szebeni és szepesi prépostságok kezdeti fejlődésében, illetve mi eredményezte, hogy a vidéki papság önszerveződése a Szepességben nem tudott akkora jelentőségre szert tenni.

„SZABAD PRÉPOSTSÁG” MINT AZ ERDÉLYI SZÁSZOK ELSŐ KÖZÉPSZINTŰ EGYHÁZI INTÉZMÉNYE

A dél-erdélyi szászok első középszintű egyházigazgatási intézményének, a szebeni prépostságnak az alapításáról egy III. Cölesztin pápa (1191–1198) által 1191. december 20-án kiadott oklevélből értesülünk. Ez megerősítette III. Béla (1172–1196), valamint Gergely, az *in porticu* Szűz Mária-egyház bíborosa korábbi oklevelét az erdélyi németek egyháza prépostsággá alakításának engedélyezéséről.⁴ Mivel Gergely

2 PIRHALLA Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története a kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899; Josephus HRADSKY: *Initia progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*. Szepesváralja, 1901.

3 A legújabb szakirodalomra való hivatkozást lásd az egyes kérdések tárgyalásánál.

4 *Erdélyi okmánytár*. I–V. (1023–1389). Bevez., jegyz., reg. JAKÓ Zsigmond. (A III–V. kötet HEGYI Géza és W. Kovács András közreműködésével.) MOL/MNL–MTA TTI–ELKH

bíboros *legatus missus*-megbízása 1189–1190-re tehető, viszonylag pontosan megállapítható a szebeni prépostság alapításának ideje.⁵ Némi ellentmondás mutatkozik ugyan abban, hogy bár a prépostság pápai elismerése 1191-ben megtörtént, a szebeni társasegyház védőszentje a csak 1192-ben szentté avatott Szent László király lett.⁶ A magyarázat alighanem az lehet, hogy a frissen alapított prépostság templomának felépítésére és felszentelésére már 1192-ben vagy azután kerülhetett sor. Magától értetődő lehetett, hogy a minden bizonnyal bőséges uralkodói támogatással folyó építkezés befejeztével az egyház kapott egy, a szintén ebben az időben, ugyanazon uralkodó kezdeményezésére történő *elevatio* során leválasztott becses ereklyét.⁷ Mindezen körülmények uralkodói akaratot, valamint támogatást látszanak megerősíteni, bár valószínűnek tűnik, hogy az új egyházi intézmény létrehozása a helyiek kérésére vagy legalábbis azok beleegyezésével történt.⁸

Mivel azonban a Vöröstoronyi szoros előtti, „pusztaságnak” („desertum”) nevezett területre az első vendégtelepések már II. Géza uralkodása (1141–1162) alatt érkeztek, az első egyházaik már fennállhattak a prépostság alapításakor. Egy jóval később, 1321-ben nem minden elfogultságtól mentesen megfogalmazott, de hitelesnek tűnő hagyomány szerint a szebeni plébániaegyház volt a provincia első egyháza, és tőle ered az összes többi.⁹ Írásos források hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy ki

BTK, Bp., 1997–2021 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53 – a továbbiakban Erd. Okm.). I. 21. sz.

5 <https://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/195> (Utolsó megtekintés: 2023. 11. 05.); THOROCZKAY GÁBOR: *László király szentté avatása = Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Bp., 2016. 120–121.

6 SOLYMOSI László: *Szent László király sírja, kultusza és szentté avatása*. MTA, Bp., 2021. 40–44.

7 Uo. 52.

8 A szebeni szászság megtelepedését és a prépostság létrehozását királyi hatalomnak tulajdonító, „nacionalista” nézetekkel szemben Şerban Turcuş, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzora, 2010-ben megjelent tanulmányában azt igyekezett bizonyítani, hogy a prépostság alapítása a római Szentszék „hierokratikus” politikájából vezethető le, amellyel igyekezett az erdélyi szászok felett csak névleges hatalmat gyakorló magyar uralkodótól független, közvetlenül Rómának alárendelt egyházi intézményt létrehozni. Elemzése során vagy figyelmen kívül hagyja, vagy jelentéktelennek állítja be – elméletének igazolása érdekében nem is tehet másként – a királyi kezdeményezést egyértelműen bizonyító körülményeket, mint az alapított társasegyház patrocíniumát, a felette nyilvánvalóan érvényesülő, a pápa által is elismert királyi kegyúri jogot, de akár az alapításon részt vevő Gergely bíboros tanúságát arról, hogy a prépostság joghatóságának határait III. Béla szabta meg. Vö. Şerban TURCUŞ: *Fondarea prepoziturii saşilor ca proiect transilvan al Sfântului Scaun*. Anuarul Institutului de Istorie „George Baritiu” din Cluj-Napoca. Series Historica. XLIX(2010). 21–37.

9 „Sola autem ecclesia parochialis Cybiniensis, a qua ceterae ecclesiae parochiales eiusdem provinciae originem seu foundationem sumpserunt.” Erd. Okm. II. 401. sz.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. (1191–1486). Ed. Franz ZIMMERMANN–

gyakorolta a püspöki joghatóságot az erdélyi németek egyházszervezete felett a prépostság alapítása előtti időben. Elsősorban azért nem, mert a prépostság létrehozása teljesen új helyzetet teremtett. A megfogalmazás, amely szerint „az erdélyi németek egyházát szabad prépostságként állították fel, és a szabadság ugyanazon jeleivel fel-díszítették, mint más exempt prépostságokat”,¹⁰ nem részletezi, hogy mik lehettek ezek a szabadságok. Annyi azonban egyértelmű, hogy ezek legalábbis a megyés püspöki joghatóság alóli mentesülést (*exemptiót*) magukban foglalták.

A szebeni prépostság exemptióját a későbbi adatok is igazolni látszanak. Az erdélyi püspök bár többször joghatósági vitába keveredett a szebeni préposttal, sosem annak különleges jogállását, hanem az erdélyi püspökséghez tartozó hívők feletti joghatóságát vitatta. Nem sokkal az alapítás után tört ki az a jogvita, amelynek során az alapításon részt vevő Gergely bíboros egyértelművé tette, hogy III. Bélának nem az volt a szándéka, hogy az összes flandriai jövevényt a szebeni prépost joghatósága alá rendelje, hanem csupán azokat, akik a II. Géza által átengedett területen telepedtek meg.¹¹ Adorján erdélyi püspök (1192–1201) elégedett lehetett ezzel az értelmezéssel, hiszen 1198-ban III. Ince pápával (1198–1216) átíratta és megerősíttette Gergely bíboros oklevelét.¹² Minden bizonnyal e körülményekre hivatkozva érte el, hogy másfél évvel később a pápa eleve érvénytelennek minősített minden olyan ítéletet, amelyet a korábban az erdélyi egyház tizedköteles földjére beköltözött flandriai papok a parochiális jog ügyében más bírói fórum előtt a későbbiekben szereznének.¹³ Mindez jól mutatja, hogy a 12. század végi jogvitákban az erdélyi egyházmegye csak a korábban neki tizeddel tartozó területek feletti joghatóságát védte.

Valószínűleg ez lehetett a helyzet 1212-ben is, amikor III. Ince pápa elutasította II. András (1205–1235) kérését a szebeni egyház püspökséggé történő alakításáról. Válaszában a pápa csupán a Szentszék és az esztergomi érsekség jogigényét említi a szebeni prépostsággal kapcsolatban, igaz, a püspökséggé emelését már azzal utasítja el, hogy az az erdélyi püspökség súlyos és nagymértékű csonkításával járna.¹⁴ Ugyan

Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban: Urk.). I. 380. sz.

10 „... ecclesia Theutonicorum Vltrasiluanorum in praeposituram sit liberam instituta, et eisdem, quibus [et aliae] praepositurae exemptae, libertatis [insignibus redimita].” Fordítását lásd THOROCZKAY Gábor: *A szebeni prépostság alapításának oklevelei = Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szerk. uő. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2018 (a továbbiakban THOROCZKAY: *Szebeni prépostság*). 305.

11 Erd. Okm. I. 22.sz.

12 Uo. 24. sz.

13 Uo. 25. sz.

14 „Sed et quidam qui se nuncium venerabilis fratris nostri Vltrasilvani episcopi faciebat, contradicebat omnino gravem et enormem Vltrasilvani episcopatus diminutionem allegans.” Urk. I. 21.

nem ismerjük II. András kérését, de feltételezhetjük, hogy a szebeni prépostságnak alárendelt egyházak önmagukban nem lettek volna elegendőek egy püspökség alakításához, így a terv alighanem a szomszédos szászok lakta területek püspökséghez csatolásával is számolt, ami valóban jelentős területeket vett volna el az erdélyi egyházmegyétől.¹⁵ Bár ugyanezen pápai válaszban, ahogy más forrásokban is, a szebeni egyházat erdélyi egyházmegyeként említik, ezen elsősorban földrajzi meghatározást kell érteni. Hasonló példákkal más, kétségtelenül exempt egyházak (pannonhalmi apátság, székesfehérvári prépostság) esetében is találkozhatunk.¹⁶

A szebeni püspökség tervének elutasítását tartalmazó pápai oklevélből ugyanakkor egyértelműen kiderül, hogy jogértelmezési vita állt fenn azon kérdésben, hogy a szebeni prépostság az esztergomi érseknek vagy közvetlenül a római Szentszéknek volt-e alávetve. A pápai válaszlevél megfogalmazása szerint a pápai fennhatóság mellett II. András, az esztergomi érsek joghatósága mellett pedig az érsek ügyvédjei kardoskodtak.¹⁷ Az éppen ebben az időben megürült szebeni prépostság új prépostja kinevezésének ügyében kelt pápai levelek ugyanakkor azt is megerősítik, hogy Rómában is úgy vélték, hogy a prépostság közvetlenül a pápának van alávetve.¹⁸ Az eltérő nézetek mögött alighanem a királyi egyházak feletti joghatóság kérdésében a 13. század elején megújuló vita állt. A felettük való pápai joghatóságot éppen III. Ince erősítette meg 1202–1203-ban, és bár később helyet adott Jób esztergomi érsek (1185–1203) tiltakozásának,¹⁹ a vita nem zárult le. Tanulságos párhuzam Arad esete, ahol a pápa még 1225-ben is azon a véleményen volt, hogy királyi prépostságként közvetlenül Rómának van alárendelve, és a Maros menti társaskáptalan feletti joghatóság kérdése csak a tatárjárás utáni években tisztázódott véglegesen.²⁰

15 Hasonló történt 1348-ban, amikor I. (Nagy) Lajos király Liptó megyét kívánta az alapítandó szepesi püspökség alá rendelni. Vö. BUJÁK Gábor: *Stock János és a szepesi egyház kiváltságai = Mátyás király és az egyház*. Szerk. FEDELES Tamás. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2019. 216–218.

16 Mindkettőre példa VI. Ince pápa 1357. évi oklevele: „abbas et conventus monasterii Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie, ordinis Sancti Benedicti, Iauriensis diocesis... prepositus et capitulum ecclesie Albensis, Vesprimiensis diocesis”. Sörös Pongrác: *A pannonhalmi szent Benedek-rend története. II. Oklevéltár*. Bp., 1903. 156. sz.

17 „Sive apostolicae sedi, sicut tu ipse firmiter protestaris, sive Strigoniensi metropoli sicut procuratores ipsius fortiter asserebant Cibiniensis praepositura sit in spiritualibus immediate subiecta.” Urk. I. 21.

18 Erd. Okm. I. 39., 41. sz.

19 Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs, 2013 (a továbbiakban: Kiss: *Királyi egyházak*). 45–46.

20 Uo. 74; THOROCZKAY Gábor: *Társaskáptalan a Maros mentén. Az aradi prépostság története alapításától 1342-ig = Prépostok, apátok, vikáriusok*. Szerk. RIBI András. Kronosz, Pécs, 2021 (a továbbiakban *Prépostok, apátok, vikáriusok*). 302–303.

A szebeni prépostság ugyanakkor sosem vált a nagy tekintélyű királyi prépostságokkal egyenrangúvá. Ezt jól mutatja, hogy a forrásokban alig kerül elő a prépost vezetése alatt élő káptalan. Egyetlen erdélyi kanonokról van tudomásunk, 1245-ben IV. Ince (1243–1254) Teodoricus szászsebesi plébánosnak, szebeni kanonoknak engedélyezte, hogy a tatár pusztítás miatt megcsappant magyarországi javadalmai mellett további javadalmakat is szerezhessen magának.²¹ Mindez arra enged következtetni, hogy a szebeni társaskáptalan a tatárjárás előtt rendelkezett olyan jövedelmekkel, amelyek legalább egy maroknyi kanonok megélhetését biztosították, de igazat kell adni Thoroczky Gábornak abban, hogy kifejelett, oszlopos és mesterkanonokkal rendelkező társasegyházzá sosem vált.²² A társasegyház vezetői ugyan átengedhettek vagy szerezhetek volna káptalanjuk számára birtokokat, jövedelmeket, továbbá új stallumok alapításával biztosabb szervezeti hátteret teremthettek volna, de ilyesmire a tisztségükre mindinkább jövedelemforrásként tekintő prépostok részéről nem került sor.

A prépostság már a 13. század elején rendelkezett kisebb birtokokkal (előbb Kisdisznod, annak cseréjével a Nagy-Küküllőnél fekvő Borotnik/Prodnik föld, amely emiatt a Prépostfalva elnevezést kapta, továbbá a korai időkben felmerülhet még a Küküllő megyei Rüs),²³ a legjelentősebb bevételi forrása azonban alighanem a vizaknai sóbányából származó jövedelem volt.²⁴ A prépostnak továbbá a szebeni egyházkerület klérusa felett gyakorolt joghatósága címén jövedelme származott a helyi plébánosok által fizetett *cathedraticum*ból is. A prépostság alapításától 1262-ig hét szebeni prépostot ismerünk,²⁵ jönllehet két személy esetén csak keresztnevük kezdőbetűit. A fennmaradó öt beazonosítható személy esetében négyről biztosan tudjuk, hogy a királyi kancellárián tevékenykedett. További pályafutásuk (ketten egészen az esztergomi érsekségig vitték) azt mutatja, hogy a szebeni tisztségviselés csak köztes lépcsőfok volt magasba ívelő egyházi pályájukon. A királyi kancellárián tevékenykedő szebeni prépostok aligha voltak alkalmasak arra, hogy préposti kerületük klérusa feletti középszintű egyházi joghatóságukat hatékonyan gyakorolják. Ráadásul szilárd szervezetű, képzett tagsággal rendelkező társaskáptalan híján jogköreiket sem ruházhatták át a közvetlen kötelékükben lévő személyekre. Szerepüket így végül a szebeni kerület plébánosai közül kikerülő dékán vette át.

A szebeni dékánság előzményeiről azonban jóformán semmit sem tudunk. Szinte a semmiből jelenik meg a forrásokban, amikor 1264-ben arról értesülünk, hogy Fülöp esztergomi érsek (1262–1272) a közvetlenül egyházához tartozó szebeni kerület

21 Erd. Okm. I. 198. sz.

22 THOROCZKY: *Szebeni prépostság*. 51.

23 Uo. 54–55.

24 Uo. 54.

25 Részletesen lásd uo. 43–44.

plébánosai számára saját dékánjukat teszi meg elsőfokú idézési fórummá. Ugyanakkor, a nagy távolság okán, engedélyezte számukra, hogy a püspöki szentségeket az ő nevében bármelyik püspöktől felvegyék, ha egy erről szóló írást az évente megtartandó tartományi zsinaton bemutatnak.²⁶ Bár a későbbiekben még találkozunk azzal, hogy a szebeni prépost megőrizte joghatósága bizonyos elemeit,²⁷ a gyakorlatban teljesen kimaradt az érseki szék és a szebeni papság közötti egyházkormányzati hierarchiából. Az eredeti funkcióját veszített prépostság a 15. század elejére már olyan válságba került, hogy nem volt érdemes az intézményt tovább fenntartani, ezért azt 1426-ban felszámolták.

AZ ERDÉLYI DÉKÁNSÁGOK KIALAKULÁSA A 13. SZÁZADBAN

Egy másik, később szintén közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelt régió, a Barcaság kapcsán a dékánügyi szerveződés kialakulásának egyes mozzanatai jobban megragadhatók, mint Szeben esetében. A barcasági egyházszervezeti keretek kialakulásának korai szakasza viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkezik, ugyanis a területet II. András királytól 1211-ben megkapó Német Lovagrend tevékenységének számos nyoma maradt elsősorban a pápai kancellárián.²⁸

A kun betörések miatt elnéptelenedett, ezért újraterelítés céljával a Lovagrendnek átadott régió egyházi viszonyait 1213-ban az a Vilmos erdélyi püspök (1204–1221) rendezte, aki a megelőző évben sikeresen tiltakozott a szebeni püspökség felállítására ellen. Vilmos nagyvonalú volt a lovagrenddel szemben, hiszen átengedte nekik a megtelepedő vendégek tizedét, és engedélyezte, hogy a lakosok szabadon válasszák meg papjaikat, ha azokat neki bemutatják, és ha ottani látogatásai során ellátják őt. Nem mondott azonban le az esetlegesen a területre költöző magyarok és székelyek tizedéről, valamint bűnügyekben és a pápai hivataltól való megfosztások ügyében magának tartotta fenn az ítélezés jogát.²⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy bár a plébániák szintjén a szabad tizedek és a szabad papválasztás ügyében a lehető legszélesebb jogosítványokat adta a lovagrendnek, igényt formált a püspöki joghatóságra. A helyi papok és a püspök közötti igazgatási szintről nem esett szó, így tehát a Barca-

26 Erd. Okm. I. 246, 247. sz.

27 Ilyen volt a neki járó *census*, illetve *cathedraticum*, a bírságokból való részesedés és a szebeni plébánia kegyurasága. Vö. HEGYI Géza: *A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. (a továbbiakban: HEGYI: *A plébánia*). 10. (54. jegyz.)

28 A Német Lovagrend erdélyi szereplésének sokoldalú, de elsősorban diplomatikai forrásokon alapuló legújabb elemzéséhez lásd Harald ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2011 (Studia Transilvanica 26 – a továbbiakban ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*).

29 Erd. Okm. I. 62. sz.

ság, a frissen formálódó templomhálózatával, vélhetően még nem igényelte a középfokú egyházi közigazgatást. Kezdetben ennek kialakítására, illetve nagyobb egyházi függetlenségre maguk a lovagok sem törekedhettek. Erről tanúskodik az, hogy Vilmos oklevelét 1218-ban III. Honorius pápával (1216–1227) is megerősítették.³⁰

Időközben azonban III. Ince 1216-ban, III. Honorius pedig 1221-ben, a többi egyházi lovagrend mintájára, általános exemptiót biztosított a német lovagok számára.³¹ Erre hivatkozva folyamodtak 1223 végén püspöki joghatóságtól mentes területként a pápához, hogy a megszorodott tagszámú egyház papjai fölé nevezzen ki alkalmas személyt. A pápa az egri püspököt bízta meg, hogy a barcasági egyházak élére archipresbitert vagy dékánt állítson addig, amíg a lakosság létszáma nem lesz akkora, hogy saját püspökük lehessen.³² Ugyanekkor a pápa fellépett a, véleménye szerint, közvetlen alárendeltségébe tartozó barcasági papok erdélyi püspökkel szembeni viszályában is.³³ A pápai felszólításokban megnevezett sérelmek egyértelművé teszik, hogy az erdélyi püspök csak a korábban is érvényesített püspöki joghatóságát kívánta a továbbiakban is gyakorolni. A püspök a barcasági papokat zsinatra hívta, püspöki járandóságokat követelt mind a lovagoktól, mind a helyi lakosoktól, az ellenszegülőket pedig tilalmakkal vagy kiközösítéssel büntette. Az egyetlen kérdés, amelyben Rajnáld püspök (1222–1241) megszegni látszott az elődje által adott kiváltságokat, az volt, hogy tizedet is követelt. Mivel azonban a kérdésről csak a rend szemszögéből előadott panaszokat ismerjük, könnyen lehetséges, hogy az erdélyi püspök olyan terület vagy lakosság felett kívánta érvényesíteni tizedjogát, amelyek az 1213. évi kiváltság alapján is megillették. A Német Lovagrend későbbi kiűzése nyomán elrendelt vizsgálatokból tudjuk, hogy a lovagok a nekik átadott földek mellett más területeket is elfoglaltak. Magától értetődő lehetett, hogy e területek feletti tizedjog kérdésében viszály keletkezett az erdélyi püspökkel.

Arról, hogy az illetékes archipresbiter kinevezése valóban megtörtént, III. Honorius 1224. április 30-án írásba foglalt kiváltságlevele tájékoztat,³⁴ amely szerint Tamás esztergomi érsek (1224) még egri püspökként (1212–1224) állította őt a helyi klérus élére. Ezen pápai bulla részletezte a lovagrend által kezelt exempt jogállású terület egyházi élete működésének kereteit is. Mivel pápai engedély nélkül egyetlen főpap sem gyakorolhatott joghatóságot a terület felett, csak pápai engedéllyel lehetett

30 Uo. 91. sz. Vö. ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 79–84.

31 A Német Lovagrend kiváltságolásának, valamint rövid erdélyi működésének körülményeihez lásd ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 124–130; HUNYADI Zsolt: *A magyarországi johannitáknak és templomosoknak adott 12. századi kiváltságok pápai oklevelek tükrében*. Századok CXLVI(2012). 389–404; ZSOLDOS Attila: *Az Aranybulla királya*. Székesfehérvár, 2022. 266–278.

32 Erd. Okm. I. 124. sz.

33 Uo. 126–127. sz. Vö. ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 124–125.

34 Erd. Okm. I. 128. sz.

őket egyházi tilalommal vagy kiközösítéssel sújtani. A püspökre nem tartozó egyházi ügyekben a kinevezett archipresbiter illetékességét ismerte el. Papok felszentelése, templom- és oltárszentelési ügyekben azonban kénytelenek voltak püspökhöz fordulni, aki pápai engedéllyel járhatott el. Ez az oklevél is hangsúlyozta, hogy a helyzet addig maradhat életben, ameddig a helyi lakosság száma nem ér olyan szintre, hogy a pápa saját püspököt nevezhet ki számukra.

A barcasági exempt püspökségből végül semmi sem valósult meg, mivel a következő évben II. András végleg elűzte a Német Lovagrendet Erdélyből.³⁵ A területről azonban csak a lovagok távoztak, a helyi lakosság és az egyházaik helyben maradtak, és a továbbiakban is igényelték mind a középszintű egyházi vezetést, mind a csak püspök által biztosítható lelki pasztorációt. A bizonytalan helyzet nem kedvezett a joghatósági viták lezárásának, amelyek egy évtizeddel később újra a felszínre törtek. IX. Gergely pápa (1227–1241) a kunok püspökének 1235. november 8-án írt levelében arról tájékoztatót, hogy a barcasági föld dékánjának és papjainak az erdélyi püspök iránti engedelmességről és tiszteletadásról szóló perében Jakab palestrinai választott püspök a papokat elmarasztaló, de a dékánt felmentő ítéletet hozott. Az ítéletről szóló oklevél kiadását azonban a Szentszék ügyvédje azzal támadta meg, hogy abból a Szentszékre joghátrány származhatna, mire a pápa az ügy újravizsgálatát rendelte el.³⁶ Hasonló megbízás született pár nap múlva a Barcaság szomszédságában, az Olt mentén működő hét egyház papjainak ügyében, ahol Jakab püspök korábban szintén elismerte az erdélyi püspök követeléseinek jogosságát. Ebben az esetben az ítéletet nem a Szentszék ügyvédje, hanem Róbert esztergomi érsek (1226–1239) képviselőtében Albeus mester támadta meg. A pápa ebben az esetben is újabb vizsgálatot kért.³⁷

Az elmondottak szerint a barcasági, valamint a vele szomszédos Olt-vidéki papság és az erdélyi püspök közötti joghatósági viszály Jakab, palestrinai választott püspök magyarországi legációja alatt – tehát 1232 augusztusa és 1234 márciusa között – keletkezett.³⁸ Jakab feladata egyébként a Német Lovagrend magyarországi ügyének képviselője volt, de nem ért el eredményt. Az általunk tárgyalt ügyekben való bírói megbízását valójában azért kapta, mert a viszály kezdetekor éppen az országban tartózkodott. Ítéletében, amit már Rómába való visszatérte után hozott meg, nem tűnik részrehajlónak, lényegében az erdélyi püspök joghatóságát ismerte el mindkét régió felett akkor, amikor a neki engedelmisséget megtagadó papokat elmarasztalta, a barcasági dékánt pedig felmentette a püspök vádjai alól. Az ítélet részleteire nem derül

35 ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 131–137.

36 Erd. Okm. I. 179. sz.

37 Uo. 180. sz.

38 <https://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/148> (Utolsó megtekintés: 2023. 11. 05.).

fény, de alighanem arról lehetett szó, hogy a dékán olyan jogokkal élhetett, amelyet a középszintű egyházkormányzattal még nem rendelkező Barcaság felett 1213-ban még az erdélyi püspök tartott fenn magának, de 1224-ben a pápa átengedett a helyi archipresbiternek (elsősorban a papok megerősítésére, ellenőrzésére és az elsőfokú bírói joghatóságra gondolhatunk). Jakab döntése tehát nem kérdőjelezte meg a Barcaságnak az erdélyi püspökséghez való tartozását, ugyanakkor elismerhette a dékán jogát a középfokú egyházkormányzat ügyeiben. Releváns kérdésként merül fel, hogy az 1235-ben említett dékánt a Német Lovagrend távozása előtt kinevezett archipresbiter örökébe lépő, már a helyi papság által választott képviselőnek tarthatjuk-e, vagy tisztsége – esetleg személye is – azonos az egy évtizeddel korábban kinevezett archipresbiterével. Sajnos erre határozott választ aligha adhatunk, az azonban valószínű, hogy az 1235-ben említett dékáni tisztséget már a később a Barcaság központi településéről inkább brassóinak nevezett dékáni tisztség közvetlen elődjének tekinthetjük.

Az 1235. évi viszályokat illetően figyelmet érdemel, hogy míg Jakab döntését a Barcaság ügyében a Szentszék ügyvédje, addig az Olt-vidéki egyházaknál az esztergomi érsek képviselője támadta meg. Az esztergomi érsek és az erdélyi püspök közötti jogvita ezek szerint nem a Barcaság, hanem az azzal szomszédos területek felett folyt, ami azt bizonyítja, hogy az esztergomi érseknek eddigre már sikerült megszilárdítania a szebeni kerület feletti joghatóságát. A megújított vizsgálatok eredményét sajnos nem ismerjük. A felsorolt Olt-vidéki egyházak a tatárjárás során elpusztultak, a terület később az erdélyi püspökséghez tartozott, ezt azonban aligha vezethetjük vissza az 1235 végén elrendelt vizsgálatra. Halvány fogódzónk a Barcaság esetében van, itt ugyanis 1240-ben IV. Béla a ciszterci rend nagykáptalanának költségeire adományozott négy barcasági (Földvár, Szentpéter, Hermány, Prázsmár) egyházat, mondván, hogy azokban a püspöknek nincs joghatósága, hanem közvetlenül hozzá tartoznak.³⁹ E joghatósági érvelés azonban szintén nem biztos, hogy a fél évtizeddel korábbi újratárgyalás eredményein, inkább az uralkodó saját jogértelmezésén alapult.

Különálló kérdéskör a kunországi (milközi) püspökség joghatóságának esetleges kiterjedése az erdélyi területekre.⁴⁰ Ismeretes, hogy a két, közvetlenül Esztergomtól függő erdélyi dékániség a középkor végén azzal támasztotta alá önállósodási törekvéseit, hogy területük egykoron a milközi püspökséghez tartozott. Ezen állítást könnyű lenne légből kapottnak minősíteni, ugyanakkor bizonyos körülmények mégis sejtetnek némi kapcsolatot a kunországi püspökség és a Kárpátokon inneni terület között (elsősorban a Barcaság, de a székelyföldi Orbaiszék esetében is).⁴¹ A püspökség létre-

39 Erd. Okm. I. 190. sz.

40 Részletes történetéhez lásd MAKKAI László: *A milközi (kun) püspökség és népei*. H. n., 1936.

41 HEGYI Géza: *Egyházszervezet és egyházi élet = Székelyföld története*. I. Főszerk. Egyed Ákos. EME-Haáz Rezső Múzeum-MTA BTK, Kvár-Székelyudvarhely-Bp., 2016. 380–385.

hozására röviddel a Kárpátokon túl is terjeszkedő Német Lovagrend távozása után került sor 1227/1228-ban. Ráadásul a premontrei rend tatárjárás előtt született nini-vei jegyzéke a brassói apácakolostort kun püspökséghez tartozónak, a szebenit erdélyi egyházmegyebelinek tüntette fel.⁴² A Barcaságnak a milkói püspökség alá rendelése megmagyarázná, hogy miért vonták a területet a püspöki központ 1241. évi pusztulása után az esztergomi érsek joghatósága alá. A kun püspökség és az erdélyi területek kapcsolatát illetően a kutatás még közel sem mondta ki az utolsó szót, elsősorban más missziós püspökségek alapításának, valamint korai működésének összehasonlító vizsgálata hozhat még a kérdéshez új adalékokat.

A Barcaságban és az egész Szászföldön is jelentős pusztítást okozó tatárjárást követő időszakban a források jobbra hallgatnak az erdélyi szászok egyházszervezetének viszonyairól. A fejlődésről, amely oda vezetett, hogy a 14. század elején hét dékánóság az erdélyi püspök, kettő pedig az esztergomi érsek joghatósága alatt működött,⁴³ alig rendelkezünk adatokkal. Szeben esetében az esztergomi érsek joghatósága az előzmények tükrében érthető, hiszen annak igénye a 13. század elején nem is az erdélyi püspökkel, hanem a római Szentszékkal állt jogvitában. Ugyanakkor az esztergomi érsek jogigénye a szebeni kerületen kívül élő szászok egyházai felett már a 12. század végétől fel-felbukkan. Kezdetben ennek jogalapját adhatta a szebeni prépostság feletti joghatóság és annak jogigénye az összes szász egyház felett, de, mint láttuk, 1235-ben a három Olt menti egyház felett már úgy próbált joghatóságot gyakorolni, hogy a szebeni prépost szerepe ebben említésre sem kerül. Ezzel szemben, éppen az a Barcaság került közvetlen joghatósága alá, amely feletti jogigényéről nem maradt fenn adatunk. Ezt egyetlen általunk ismert körülmény magyarázhatja némi-leg, mégpedig a Barcaság egyházainak szabad tizedjoga és az ebből következő viszonylagos függetlensége.

A 14. század első felében az erdélyi egyházmegyéhez tartozó szász dékánóságok hosszú jogvitát folytattak az erdélyi káptalannal az egyes dékánóságok egyházainak egyházi tizedből való részesedéséről, illetve az ezért elvárt, püspöknek, illetve káptalannak fizetendő census összegéről.⁴⁴ Annak okát, hogy az erdélyi szászok egyházainak 1224-ben kibocsátott királyi kiváltságlevélben (*Andreaneum*) elismert szabad tizedjog nem tudott érvényesülni, már a 12. század végének fentebb tárgyalt jogvitái is

42 Erd. Okm. I. 176. sz. Ugyanakkor az 1235. évi viszály során a pápa által a vizsgálattal megbízott kun püspök aligha lehetett a viszály részese. Az egymásnak ellentmondó adatok értékelése során ebben az esetben is érvényesek a Harald Zimmerman által a Német Lovagrend működésének összefoglalásáról elmondottak. Vö. ZIMMERMAN: *Der Deutschen Orden*. 156–157.

43 A datáláshoz lásd SOMOGYI Szilvia: *A brassói dékánóság középkori Kézikönyve. A kánonjog gyakorlati alkalmazása a középkori Magyarországon*. Doktori disszertáció. Bp., 2021 (a továbbiakban SOMOGYI: *A brassói dékánóság*). 26–27.

44 Összefoglalva lásd HEGYI: *Plébániák*. 16–19.

nyilvánvalóan mutatják. Megjegyzik ugyanis, hogy e területek tizede már a vendégtelepések megérkezése előtt az erdélyi püspököt és a káptalant illette, arról tehát csak konszenzus útján, önként mondhattak volna le. Az egyházi adók feletti viszálykodás a sebesi dékánóság néhány papja esetében már 1277-ben odáig fajult, hogy ők is csatlakoztak a szászoknak a gyulafehérvári székesegyház elleni támadásához.⁴⁵ A sors fintora, hogy az ekkor leégett székesegyházban semmisülhettek meg, a tatárjárást követően újra, azok a dokumentumok, amelyek az erdélyi szászok korai történetéről és nem mellékesen az erdélyi püspökhöz fűződő viszonyáról bővebben beszámolhatnának.⁴⁶

Annyi azonban egyértelműen megállapítható, hogy míg a szászföldi dékánóságok esetén azok szabad tized iránti követelése ellenzésre talált az erdélyi püspök és káptalan részéről, a Barcaság tizedével kapcsolatban egyszerűbb volt a helyzet, hiszen azt a püspök már 1213-ban átengedte. Bár ezzel ugyan a joghatóságról nem mondott le, de sem az ő, sem a káptalan érdekeit nem sértette különösebben a Barcaság függetlenedése. Lehetséges, hogy a kieső évi *cathedraticum* helyett némi kárpótlást is felajánlottak számára.⁴⁷ Óvatosan élhetünk azzal a feltevéssel is, hogy e megegyezésre még a gyulafehérvári székesegyház említett 1277-es felgyújtása előtt kerülhetett sor, ugyanis a medgyesi kerület plébánosaival való megegyezés az 1280-as évekből már jól dokumentált.⁴⁸ A Barcaság tehát valamikor 1242–1277 között kerülhetett az esztergomi érsek joghatósága alá. 1288-ban Lodomér esztergomi érsek már azért címezte levelét a szebeni és barcasági „megyék” prépostjának, dékánjainak, plébánosainak és minden etnikumú lakosainak, mert e területek a joghatósága alá tartoztak.⁴⁹

A brassói dékánóság működési feltételeiről a 13. század végén sajnos nem rendelkezünk megbízható adatokkal, azonban lényegét tekintve már ekkor sem különbözhetek jelentősen a szebenitől, azaz a középszintű egyházkormányzati joghatóság mellett alighanem az elsőfokú bírói joghatóság itt is a dékán kezébe került. A szebeni és brassói dékán így a nyugati egyházszervezeti mintánál nagyobb, főesperesit is né-

45 Erd. Okm. I. 349., 351.; II. 116., 117. sz.

46 Az erdélyi káptalant ért 1241. évi, valamint 1277-ben történt pusztítás hatásáról az erdélyi vonatkozású iratok fennmaradása szempontjából lásd JAKÓ Zsigmond: *A középkori okleveles források kutatása Erdélyben* = Erd. Okm. I. 11.

47 Hogy joghatóság és tizedjog ügyében hasonló megegyezés nem volt elképzelhetetlen, az mutatja, hogy 1288-ban az erdélyi kanonokok előtt azt kellett bizonyítaniuk, hogy sohasem cserélték el az ugocsai kerület tizedét sem IV. Bélával, sem V. Istvánnal. Erd. Okm. I. 440. sz.

48 Uo. 399., 445. sz.

49 Uo. 436. sz. Az oklevelet Györffy György ugyan soha el nem küldött írónki fogalmazványának tartja (GYÖRFFY György: *Még egyszer Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok c. művéről*. Századok CXXX[1996]. 1001–1002.), a címzettekől levonható következtetést ez azonban nem csorbítja.

mileg meghaladó jogkörökre tett szert, és ezeket a későbbiekben tovább bővítette.⁵⁰ Más volt a helyzet az erdélyi püspökséghez tartozó dékánóságok esetében, amelyek, a nyugati mintának megfelelően, betagozódtak a főesperesi szervezetbe. Ugyanez érvényes az egyházmegye más részein a szintén németlakta régiókban és a vármegyei területen létrejött dékánóságok (Gyalu, Beszterce, Régen) esetében is. Utóbbiaknak nem, de a szászföldi dékánóságoknak sikerült a 14. század folyamán némileg függetlenedni a főesperesi joghatóságtól, illetve nagyobb részt szerezni a tizedből,⁵¹ ugyanakkor az erdélyi egyházmegyéhez való tartozásukra ez nem volt kihatással.

A PRÉPOSTSÁG ÉS A PAPI TESTVÉRÜLETEK: A SZEPESSÉG PÉLDÁJA

Ugyanazon időszakban, amikor Erdély német ajkú vendégtelepések által lakott régióiban kialakultak a középszintű egyházszerkezet alapvető kereteit meghatározó dékánóságok, Észak-Magyarország Lengyelországgal határos vidékén, a Hernád és Poprád völgyében, szintén szászoknak nevezett telepések által benépesített területeken a kezdeti párhuzamok után merőben más egyházszerkezeti keretek alakultak ki. A továbbiakban e fejlődés vázlatos áttekintésére vállalkozom.

A Szeben-környéki és a szepességi szászok közötti történelmi párhuzamokat korai tudományos történetírásunk természetesnek vette, így a szepesi szászok eredetét is gyakran vetítette vissza II. Géza idejére.⁵² Ezen felfogás szerint magától értetődő, hogy a szepesi prépostságot is a szebenivel hasonló megfontolásokból, a helyi szász-ság egyházi igényei kielégítésére hozták volna létre. E nézetet a mérvadó szakirodalom napjainkra már meghaladottnak tekinti. Egyrészt bizonyossá vált, hogy a szepességi szászok megjelenése jóval későbbi, mint a dél-erdélyi német ajkú vendégtelepések első hulláma – ez egyes elképzelések szerint csak a tatárjárás utánra tehető –, ugyanakkor a szepesi káptalan kétségtelenül működött már a 13. század elején is.⁵³

A két prépostság korai viszonya között azonban megfigyelhetők párhuzamok is. A szepesi prépostság II. Andrástól származó legrégibb birtoka, hasonlóan a szebenihez, csak egyetlen falu, a közeli Almás volt. A prépostságot aligha tarthatjuk hát kegyes célból alapított, kiváltságos királyi prépostságnak, működését a kezdetek-

50 SOMOGYI: *A brassói dékánóság*. 30–33.

51 HEGYI: *A plébánia*. 11–14, 16–19.

52 Carolus WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*. III. Viennae, 1778. 5.

53 A különböző véleményeket összefoglalva lásd BUIÁK Gábor: *A szepesi prépost és a plébánosok. A szepesi szászok megtelepedése az egyháztörténet szemszögéből = Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Szerk. BAGI Dániel–BARABÁS Gábor–FEDELES Tamás–KISS Gergely. Kronosz, Pécs, 2022 (a továbbiakban BUIÁK: *A szepesi prépost*). 135–137.

től a régió egyházi adójából származó jövedelmeknek kellett biztosítania. A későbbi időszakból tudjuk, hogy a szepesi régió tizede vagy a prépostot és káptalanját illette, vagy a szabad tizedekkel rendelkező egyházak plébánosait, akik ezért a prépostnak fizették a *cathedraticumot*. Minden bizonnyal ez már a tatárjárás előtti időszakban is fennállt, hiszen a prépost már ekkor joghatóságot gyakorolt a régió egyházai felett. Az egyik forrásunk kifejezetten a szepesi prépostot és a plébánosokat említi, mintegy sejtetve közösségüket („prepositus et plebani de Scepus”),⁵⁴ ami nagyban hasonlít a szebeni és barcasági dékánok és plébánosok 13. századi említéseire. A prépostságot tehát minden bizonnyal elsősorban azért hozták létre, hogy a helyi egyházszerkezet kiépítését felügyelje. Ugyanakkor felmerül a kérdés, szükség lett volna-e erre, ha a régióban nem számolnak idegen népesség nagyszámú megtelepedésével?

Ami a szepesi prépost alatt működő káptalant illeti, kezdetben ez is egy igen kis-számú kanonokot felvonultató intézmény volt. 1301-ben már 16 kanonok működött itt, de mindez csak azután, hogy a 13. század során Mátyás (1239/1245–1261/1262) és Lukács prépostok (1282) is újabb kanonoki helyeket alapítottak.⁵⁵ Utóbbi hat kanonoki helyet hozott létre, ha elődje is ennyivel bővítette a káptalan létszámát, akkor a kezdetekben csak egy négyfős intézménnyel számolhatunk. Itt tehát, a szebeni példával ellentétben, annak vagyunk tanúi, hogy a prépostok tudatosan támogatták a székeskáptalan kiépítését és megszilárdítását.

A párhuzamok mellett a káptalan német kapcsolataira utal, hogy első pecsétnyomóján a Szepesség német neve jelenik meg, valamint az is, hogy első két ismert prépostja is német eredetű volt.⁵⁶ Az első prépost, Adolf 1209-ben magának Gertrúd királynénak és testvérének, Bertold kalocsai érseknek (1206–1218), valamint merániai rokonaiknak a kérésére kapott nővérével birtokot a Szepességben.⁵⁷ Adolfnak tehát szoros kapcsolatai voltak azzal a királyi udvarral, amelyben eléggé ismertek lehettek a szebeni prépostág alapításának körülményei, és amely néhány éven belül az önálló szebeni püspökség megalapítását is felvetette. És bár a Szepesség betelepítése még csak ekkor kezdődött, a ritkán lakott, periferikus területek idegen vendégtelepesek általi benépesítéséről pozitív tapasztalatokkal rendelkező (gondoljunk csak a III. Béla-kori jövedelemjegyzékből kiolvasható erdélyi vendégek adójának arányára a királyi jövedelmekben)⁵⁸ uralkodó úgy vélhette, a vendégek új hulláma rövid időn belül sűrű

54 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Ed. Richard MARSINA. Bratislavae, 1971–1987 (a továbbiakban CDES). I. 384. sz.; Erd. Okm. I. 246., 247., 394. sz.

55 Peter LABANC: *Organizačná štruktúra Spišskej kapituly a jej členovia do konca 13. storočia*. *Studia Historica Tyrnaviensia* XVI(2014). 104–105.

56 Uő: *Spišský prepošti do roku 1405*. Trnava, 2011. 66–79.

57 CDES I. 154. sz.

58 Legújabb kiadását lásd WEISZ Boglárka: *III. Béla jövedelemjegyzéke = Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szerk. THOROCZKAY Gábor. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2018. 282–284.

templomhálózatot hoz létre, amelyet célszerű a már bevált módon egy társaskáptalan élén álló prépostra bízni. A királyi alapítás pedig, szintén a szebeni mintát követve, itt is a dinasztia körében népszerű szent, ezúttal Szent Márton tiszteletére történt.

Némi óvatossággal megfogalmazható tehát az a feltevés, hogy bár a német ajkú vendégek első tömeges megjelenésére a Szepességben jóval később került sor, mint Erdélyben, az egyházaik felett joghatóságot gyakorolni hivatott prépostságok alapítása nem volt időben annyira távoli, hogy az utóbbi alapításakor ne vehettek volna példát az előbbiről. A prépostság, bár királyi alapítású, de, Szebenhez hasonlóan, egyértelműen nem a nagy királyi prépostságokkal hozható párhuzamba, kezdeti birtokállománya sem jelentős. Mind a szebeni, mind a barcasági példával rokonságot mutat abban, hogy a betelepítésre szánt terület tizedjogát függetlenítették az egyházmegye fejét megilletőktől, és azt a prépostság ellátására rendelték, illetve a telepések szabad egyházai papjainak engedték át. Amíg azonban a 13. század folyamán a szebeni egyházi kerület feletti, középszintű joghatóságot a préposttól a dékán vette át, sőt, a 15. században a szebeni prépostság meg is szűnt létezni, addig a szepesi prépostság mindvégig megőrizte jogállását, míg végül 1776-ban, többszöri eredménytelen kísérlet után, püspökséggé emelték.

Az eltérő fejlődést több tényező is magyarázza. A szepesi prépostok a 13. század folyamán újabb birtokadományokat szereztek, tudatosan fejlesztették káptalanjukat, amely, a szebenivel ellentétben, hiteleshelyi tevékenységet is ellátott. A prépost mellett így megbízható és felkészült személyzet segédkezhetett a szepességi egyházak kormányzásában, akikre jogkörei egy részét is átruházhatta. Továbbá a káptalani tisztségek és javadalmak a kiváltságos egyházak plébánosai számára is vonzóak lehetettek. A prépost helyettesének tisztsége tekintetében a kezdeti időszakban van némi bizonytalanság, hiszen a káptalanban a főesperesi tisztség is megjelenik, de végül, az egyházmegyei kormányzat mintájára, itt is általános helynököt (generális vikárius) neveznek ki.

A szebeni és barcasági egyházi kerületekkel szembeni legfőbb különbség azonban az volt, hogy itt közel sem csak a túlnyomórészt szász lakosság azonos jogállású plébániái felett kellett joghatóságot gyakorolni, hanem egy meglehetősen heterogén etnikai és társadalmi összetételű régió egyházait kellett kormányozni. A szász települések, a soltészjogon alapított falvak, valamint a magán-, illetve az egyházi birtokokon létrejött egyházak papjainak kellett volna közös dékánságba szerveződniük, miközben kegyuraikhoz, egyházi feljebbvalóikhoz fűződő viszonyuk, tizedből való részeseedésük aránya, így jövedelmük nagysága is alapjaiban tért el. Nem is csodálkozhatunk, hogy az önszerveződés első jelei éppen az azonos egyházi jogállású egyházak között jöttek létre. Éppen ez az önszerveződés volt az, amely végül megteremtette az alsó

szintű szepesi egyházszervezet rendhagyó intézményét: a plébánosi, illetve a papi testvérületet.⁵⁹

A Szepesség szepesi prépostnak alávetett, középkor végi, közel 100 önálló egyháza (*ecclesia parochialis, plebania*) hét testvérületbe tömörült. Ezek közül hat földrajzi alapon szerveződött, egy pedig elnevezése szerint a Szepesség 24 királyi plébánosát tömörítette. E testvérület 24 plébánosának egyházai azonban nem voltak teljesen azonosak a szepesi szász közösség 24 kiváltságos településének egyházaival. A testvérület létrejötte mögött ugyanis a régió 23 legkorábbi, azonos kiváltságokkal rendelkező egyháza papjainak érdekvédelmi szerveződése állt. A szász egyházak mellett így megtalálható közöttük az eredetileg szélesebb régió egyházi szükségleteit biztosító központi egyház, a később Csütörtökhelynek nevezett település Szent László-egyháza, valamint magánbirtokon létrejövő egyházak is (Svábóc, Kakaslomnic, Hunfalva). Az egyházak papjai a prépostnak a korábban fizetendő kedvezőbb arányú census védelmében léptek fel közösen a 13. század középső harmadában, míg a vallásos testvérületbe való szerveződésük, úgy tűnik, későbbi, csak a század végére tehető. A már vallási testvérülethez csatlakozott huszonnegyedik tagként a szepesi prépost joghatósága alá nem tartozó Szepesolaszi plébánosa.

A huszonnégy királyi plébános testvérületét azonban, ahogy a mintájukra immár területi alapon megszerveződő papi konfraternitásokat is, nem lehet csak kegyes indíttatásból létrehozott szerveződéseknek tekinteni. Bár választott vezetőikre a prépost nem delegált jogköröket, az egyházigazgatásban a szerveződések mégis betöltötték a prépost és a helyi papság közötti bizonyos közvetítő funkciót. Megteremtették ugyanakkor annak a lehetőségét is, hogy sérelmeik orvoslására – akár a préposttal szemben is – testületileg lépjenek fel. Az önszerveződés iránti igény tehát mutat azonosságokat a dékánásokba tömörülő erdélyi szász papságéval. A legkorábbi időszakból annak is van jele, hogy a szepesi plébánosok szervezetének, testvérületének élére megválasztott személyt dékánnak nevezték, de a későbbiekben a testvérületek szeniorokat választottak. A legfontosabb különbség azonban nem a megnevezésben rejlik, hanem a kormányzati és bírói joghatóság teljes hiányában. Azt ugyanis a mindvégig meghatározó szereplőként viselkedő szepesi prépostok nem engedték át a testvérületek vezetőinek. A préposttól függő, Dél-Erdélyben megismert szintű egyházkormányzati önállóságra tehát a szepességi szász plébánosok nem tehetek szert.

59 A szepességi papi testvérületek kialakulásáról és működéséről részletesebben lásd BUJÁK Gábor: *A plébánosi testvérületek mint a plébániaszervezet alapjai a Szepességben = Prépostok, apátok, vikáriusok.* 163–213.

ÖSSZEGZÉS (HELYETT)

A szebeni és szepesi prépostságok, valamint az erdélyi szász dékánóságok és a szepességi papi testvérületek kialakulásának és korai történetének összevetése alapján arra jutottam, hogy a két fejlődés között megfigyelhetők párhuzamos vonások; jelentőségük pedig nagyobb annál, mint azt korábban a szebeni és a szepesi szászok megtelepedésének időbeli távolsága miatt feltételeztem. A középszintű egyházkormányzatot ellátni hivatott szepesi prépostság létrehozása alighanem a másfél-két évtizeddel korábbi, sikeresnek bizonyult szebeni példa nyomán történhetett. Míg a prépostságok létrehozása mögött királyi támogatás mutatható ki, az erdélyi fejlődés, ahol a középszintű egyházkormányzatot a dékánóságok vették át, már a helyi szász papság önszerveződésével magyarázható. Az erre való igény a Szepességben is megfigyelhető, itt azonban a prépostok sikeresen őrizték meg kormányzati szerepüket, az egyházi önszerveződés formái így csak a papi testvérületek létrehozásában tudtak érvényesülni.

Az itt tárgyaltak mellett a témában még számos kérdés vehető fel. További kutatásokra vár, hogy a prépostságok királyi támogatással történő létrehozása mögött állhatott-e olyan szándék, hogy ezeket idővel püspökséggé fogják emelni. A tizedjogok préposthoz rendelése, valamint a szebeni (1212) és a szepesi (1348) püspökségalapítási kísérletek egymástól ugyan időben távol eső, de több hasonlóságot felmutató párhuzamai megengednek ilyen feltételezést. A dékánóságok, valamint a papi testvérületek létrejöttének vizsgálatánál is jelentős kérdések várnak még válaszra. Ilyen például az a körülmény, hogy ezek kialakulására vagy legalábbis írásos forrásokban való megjelenésére az első vendégtelpesek érkezése után évtizedekkel kerül sor. Míg tehát az önálló plébániákra, valamint a szabad tizedekre való igény alighanem az első telepesek érkezésével volt egyidős, a dékánási szerveződés (valamint a testvérületek kialakulása) későbbi, még tisztázásra szoruló hatás nyomán honosodhatott meg.

Ahogy arra már a bevezetésben is utaltam, az összehasonlítás során a saját, Szepességet érintő kutatásaimra támaszkodtam, az erdélyi viszonyok esetében pedig a kiadott forrásanyag mellett elsősorban a magyar történetírásnak az utolsó évtizedében megjelent eredményei nyújtottak jelentős segítséget. A felhasznált munkák kérdésfeltevése sok esetben gondolkodtatott el olyan szempontokon, amelyek kizárólag a források áttekintése alapján nem feltétlenül kerültek volna a vizsgálat homlokterébe. Mivel azonban e kutatások az összehasonlítás során érintett kérdéseket néha csak felszínesen tárgyalták, az erdélyi fejlődést illető néhány kérdésben úgy foglaltam állást, hogy mögötte nem hosszú évek kutatómunkája, csupán a szakirodalom és a kiadott források – reményeim szerint elégséges – ismerete állt. Mindezt a felhasznált munkák szerzői talán megértéssel fogadják, a magam részéről abban a reményben kísérem figyelemmel a továbbiakban is kutatásaikat, hogy azok mind a fenn tárgyalt

kérdésekben, mind az erdélyi egyházszervezet más aspektusait illetően tovább árnyalják a történettudomány megállapításait.

PROVOSTRIES, DEANERIES AND CONFRATERNITIES OF PRIESTS.
REMARKS ON THE FORMING OF THE SPECIAL FORMS
OF MEDIEVAL CHURCH ORGANISATION IN THE REGIONS
OF TRANSYLVANIA AND SPIŠ (SZEPEŠ) INHABITED
BY SAXON POPULATION

Keywords: Transylvania; Spiš region; church administration; deanery; provostry; priest confraternity

The study aims to compare the process of formation of lower and middle level church administration in two regions of the medieval Hungarian Kingdom populated mainly by the s.c. Saxon guests, South Transylvania, and Spiš (Szepes) county. In the case of both regions a provost of a local collegiate chapter took over the duties of the middle-level church administration during the early phase. In South Transylvania a provostry of Sibiu (Szeben) was founded at the end of 12th century by the king Béla III (1073-1196). The provostry was exempted from the jurisdiction of the bishop of Transylvania, but its district was strictly defined. The provost tried to extend his jurisdiction beyond his district over the churches of the Saxon population controlled by the Transylvanian bishop. The later successfully thwarted these ambitions and prevented the establishment of an independent Saxon bishopric in South Transylvania in 1212. Later, before 1264, the dean of the local clergy took over the church administration from the provost, and was made directly subordinate to the first Hungarian prelate, the archbishop of Esztergom.

Another deanery in Transylvania, which was subordinated to Esztergom, was established in Burzenland after the expulsion of the Teutonic Knights. This region was originally part of the Transylvanian diocese, but the Transylvanian bishop had granted the tithes to the Knights in 1213. After their expulsion these were left to the local priests. However, in those areas where before the arrival of the Saxon settlers the population had already been paying tithes to the Transylvanian bishop and his cathedral chapter, the local deaneries remained under the jurisdiction of the Transylvanian bishop.

The provostry in Spiš in Northern Hungary was established at the beginning of the 13th century, before the arrival of a significant number of German settlers. However, the provostry of Sibiu could have been a model for this institution in the poorly populated region, which was to be settled by German speaking colonists. The ecclesial tithes of the region were given to the provost, just like in the case of Sibiu. However, contrary to Sibiu, the provosts of Spiš retained his ecclesiastical jurisdiction over the region, and never delegated any part of it to a representative of the local clergy, so there was no reason to found deaneries here. The local clergy thus grouped into confraternities of priests that lacked jurisdictional rights but fostered a corporative spirit between their members.

PREZBITERII, DECANATE ȘI CONFREERII DE PREOȚI.
OBSERVAȚII PRIVIND FORMAREA STRUCTURILOR SPECIALE DE
ORGANIZARE BISERICESCĂ MEDIEVALĂ ÎN TRANSILVANIA ȘI
ÎN REGIUNEA SPIȘ (SZEPEŠ) LOCUITE DE POPULAȚIA SĂSEASCĂ

Cuvinte-cheie: *Transilvania; regiunea Spiș; administrație bisericească; decanat; prezbiteriu; confrerie de preoți*

Studiul își propune să compare procesul de formare al administrației bisericești de nivel inferior și mediu în două regiuni ale Regatului Maghiar medieval, respectiv Transilvania de Sud și comitatul Szepes (Spiș), ambele populate de oaspeți vorbitori de limba germană numiți în general sași. În ambele regiuni în faza timpurie a dezvoltării un prepozit al unui capitolu colegial local a preluat atribuțiile administrației bisericești de nivel mediu. În Transilvania de Sud la sfârșitul secolului al XII-lea regele Béla al III-lea (1073-1196) a înființat prepozitura de Sibiu, care a fost exceptată de sub jurisdicția episcopului Transilvaniei, iar teritoriile sale au fost precis conturate. Prepozitul a încercat să își extindă jurisdicția și asupra bisericilor săsești controlate de episcop, însă acesta din urmă a reușit să-i zădărnicească ambițiile, împiedicând în 1212 înființarea unei episcopii săsești independente în sudul Transilvaniei. Mai târziu, dar înainte de 1264, administrația bisericească a teritoriului a fost preluată de la prepozit de către un decan ales dintre membrii clerului local, care a fost trecut în subordinea directă a primului prelat maghiar, arhiepiscopul de Esztergom.

Un alt decanat, subordonat arhiepiscopului de Esztergom, a fost înființat în Țara Bârsei după expulzarea cavalerilor teutoni. Această regiune a făcut inițial parte din dieceza Transilvaniei, dar în 1213 dijmele districtului au fost acordate cavalerilor de către episcopul transilvănean. După plecarea acestora dijmele au rămas în grija preoților parohi locali. Cu toate acestea în zonele în care anterior sosirii coloniștilor sași dijma a fost plătită episcopului și capitolului săi, decanatele locale au rămas sub jurisdicția episcopului transilvănean.

Prepozitura din Spiș din nordul Ungariei a fost înființată la începutul secolului al XIII-lea, încă înainte de sosirea în zonă a unui număr semnificativ de coloniști germani. În ciuda decalajului de timp, adevărat, nu foarte însemnat, prepozitura din Sibiu putea constitui un model de urmat pentru înființarea unei instituții similare într-o regiune la rândul slab populată, dar care urma să fie colonizată de o populație vorbitoare de limba germană. Totodată, similar cazului Sibiului, dijmele ecleziastice din regiune au fost date la rândul prepozitului. Spre deosebire de cazul Sibiului însă, prepozitul din Szepes a reușit să-și păstreze și în timp jurisdicția ecleziastică asupra regiunii, fără să fi delegat vreo parte a acesteia vreunui reprezentant al clerului local. Astfel în această regiune nu s-au conturat premisele înființării unor decanate, și astfel clerul local s-a grupat în confrerii de preoți fără drepturi jurisdicționale, dar care au favorizat spiritul corporatist dintre membri.

BÁLING PÉTER*

MONOSZLÓ NB. PÉTER ÉS BAJOR OTTÓ ALAKJA STÁJER OTTOKÁR *RÍMES KRÓNIKÁJÁBAN*

Kulcsszavak: *Ottokar aus der Gaal; Monoszló nb. Péter püspök; Kán László; Wittelsbach Ottó; stájer Rímes krónika*

Monoszló nb. Gergely fia Péter püspök¹ neve bizonyosan nem cseng ismeretlenül az erdélyi tudományos közönség számára, hiszen az egyháznagy talán az első olyan püspöke egyházmegyéjének az Árpád-korban, akinek az életútját többé-kevésbé részleteiben is ismerjük. A püspök életének legfontosabb forrásait a korabeli diplomatikai kútfők adják, ebből fakadóan Temesváry János 1922-es, a középkori erdélyi püspökökről írt monográfiájának Monoszló nb. Péterről szóló – ha minden részletében nem is elfogulatlan – fejezete is e forráscsoportra támaszkodik leginkább.² A Monoszló nb. Péter pályáját feldolgozó historiográfiák sorában mindenképpen meg kell említenünk Jakó Zsigmond,³ továbbá Adinel Dincă⁴ és Kovács Mihai⁵ nevét. Mindannyian fontos adalékokat szolgáltatottak a magyar és a román történetírás számára,

* BÁLING Péter (1977), PhD, történész, tudományos munkatárs, MTA–ELTE–PTE Magyarországi egyházi archontológiája (1000–1382) kutatócsoport, baling.peter@gmail.com

- 1 Lásd ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA BTK, Bp., 2011 (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11). 90. A nemzetség történetének foglalatához lásd Kovács Mihai: „*Semper meliora prospiciuntur et utiliora attenduntur*”. *Monoszló nb. Péter erdélyi püspök társadalmi és politikai kapcsolatai*. Erdélyi Múzeum LXXVII(2015). 1. sz. (a továbbiakban Kovács: *Semper meliora*). 2–5; TEMESVÁRY János: *Erdély középkori püspökei*. Kvár, 1922. 47–52.
- 2 TEMESVÁRY: *i. m.* 46–111.
- 3 Itt elsősorban az erdélyi püspökség birtokainak a vizsgálatán alapuló tanulmányára érdemes gondolni. JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól = Erdély a keresztény magyar királyságban*. Szerk. BENKÓ Lóránd et al. EME, Kvár, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek 231). 107.
- 4 Adinel Ciprian DINCĂ: *Instituția episcopală latină în Transilvania medievală (sec. XI/XII–XIV)*. Argonaut&Mega, Cluj-Napoca, 2017.
- 5 Kovács: *Semper meliora*. 1–13; uő: „*Ut Dei ecclesia in suo statu tuta permaneat et in suis bonis sit tranquilla*.” *Monoszló nb. Péter erdélyi püspök egyházkormányzati és birtokszervezői tevékenysége = Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Kozsza László emlékére*. Szerk. FEDELES Tamás–HUNYADI Zsolt. Szeged–Debrecen, 2019 (Fontes et Libri 3 – a továbbiakban Kovács: *Dei ecclesia*). 294–309.

annak érdekében, hogy az említett püspök működését, politikai szerepvállalását, egyházkormányzati és egyházszerzői tevékenységét tisztábban lássuk. Utóbbi munkák, Temesváry írásához némileg igazodva, elsősorban az okleveles forrásanyag feldolgozásán alapulnak. Annak ellenére, hogy – köszönhetően az utóbb említett két szerzőnek – az elmúlt időszakban több tudományos igényű publikáció is napvilágot látott Monoszló nb. Péter püspökségével kapcsolatban, számos kérdés tisztázatlan maradt. Többek között a püspök és az erdélyi káptalan szerepvállalása abban az eseménysorozatban, amelynek következtében az Árpád-ház kihalását követő trónviszályok időszakában az egyik trónaspiráns, Wittelsbach Ottó bajor herceg és a magyar Szent Korona Kán László erdélyi vajda kezére került.

Érdeemes már ez utóbbi ügy kapcsán és természetesen a püspök történeti alakjának megrajzolásokor is figyelembe venni egy további forráscsoportot, nevezetesen a narratív kútfőkét. Ebből sajnos nem sok olyan ismert, amely valamilyen kontextusban megemlítené Péter püspököt. Egy azonban mindenképpen megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele, hiszen szerzője név szerint is hivatkozott az egyháznagyra. E narratív kútfő nem más, mint Stájer Ottokár (Ottokar aus der Gaal) *Rímes krónikája*, amely a magyar szakirodalomban már régtől fogva ismert és talán a leginkább idézett német nyelvű forrás.⁶

A stájerországi *Rímes krónika* az eseményeket 1246-tól kezdődően egészen az 1309. esztendőig tárgyalja, szerzője pedig annak az Otto von Lichtensteinnek a köreihez tartozott, akinek az édesapja, Ulrich, számos tisztséget viselt Stájerországban, és a *Fraudienst* című epikus mű írójaként is ismert. A krónika írója, Ottokar – aki egyébiránt a Strettwich család leszármazottjának tekinthető – a forrásokban Otacher ouz der Gaal néven fordul elő. Munkáját minden bizonnyal a már említett Otto von Lichtenstein mecénásként támogatta.⁷ Noha Ottokár a krónika megírásához minden bizonnyal felhasznált középkori kéziratokat, okleveleket, illetve a helyi szájhagyományt is, az események elbeszélése és a mű forrásértéke – legalábbis a magyar történelemre vonatkozóan – sokszor megkérdőjelezhető. A krónika közel 100 000 sorából Gombos Albin adta közre azt a több mint 22 000 soros kivonatot, amelyben a ma-

6 Tünde RADEK: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2008 (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft 12). 51; Ottokar aus der Gaal: *Stájer rímes krónika*. Ford. BAGI Dániel, közreműk. Orsós Julianna, kommentárok és bev. BAGI Dániel. BTK TTI, Bp., 2023 (Arpadiana XI – a továbbiakban *Rímes krónika*). 53.

7 ORSÓS Julianna: *Epizódok II. Ottokár 1273. évi hadjárataiból*. Pontes 4(2021). 255. Ottokár személyére, életére részletesen lásd *Ottokars Österreichische Reimchronik*. I–II. Ed. Joseph SEEMÜLLER. Hannoverae, 1890 (Monumenta Germaniae Historica [a továbbiakban MGH]. Deutsche Chroniken V/1–2 – a továbbiakban *Reimchronik*). I. LXXXVIII–CXXV; illetve *Rímes krónika*. 9–13.

gyar történelemre vonatkozó adatok lelhetők fel.⁸ Legutóbb a Magyarországot érintő középkori német nyelvű elbeszélő források kiadására 2018-ban alakult kutatócsoport vette célkitűzései közé a stájer *Rímes krónika* magyar vonatkozású részeinek kibővített, az eseményeket kontextusba helyező közreadását és magyar nyelvre fordítását.⁹

Ottokár krónikájában Monoszló nb. Péter és Wittelsbach Ottó bajor herceg történetének bemutatása nyilvánvalóan az Árpád-ház kihalását követő események sorába illeszkedik. Ottó, mint ismeretes, az Árpádokkal anyai ágon való rokonsága okán és a koronázási ékszerek birtokában maga is jogot formált a magyar trónra, ahogyan ezt a korszak eseményeit tárgyaló összefoglaló munkák sorra meg is említik.¹⁰

Családjának genealógiai adatairól leginkább a Wittelsbach I. Lajos bajor herceg és rajnai palotagróf özvegye, Ludmilla által 1232-ben alapított seligenthalai Szűz Mária-kolostor¹¹ nekrológiuma¹² és a bajorországi niederaltaichi bencés monostorban – többek közt Herman apát által is – összeszerkesztett forrásmű tájékoztató.¹³ Ottó valóban az Árpádok sarja volt, hiszen apja, (XIII.) Henrik herceg IV. Béla király leányát, Erzsébetet vette feleségül.¹⁴ Wittelsbach Ottó 1261. február 11-én látta meg a napvilágot,¹⁵ a hercegi pár legidősebb fiúgyermekéeként. Három felnőttkort is megért fivére ismert, Henrik (Heinrich, 1262–1280), Lajos (Ludwig, 1269–1296) és István (Stephan, 1271–1310). A legfiatalabb fivér névválasztása – noha szokatlan a

8 *Az Árpád-kori magyar történet külföldi elbeszélő forrásai. (Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCXI).* III. Ed. GOMBOS Ferenc Albin. Bp., 2011. 1780–1953.

9 A munka a *Középkori német nyelvű elbeszélő források – Magyarország Mügelin Henrik (Ungarchronik), Ottokar aus der Gaal (Chronik) és Jakob Unrest (Ungarische Chronik) c. művében* nevű, K 123848-as azonosítószámú NKFIH-pályázat keretében valósul meg; a stájer *Rímes krónika* Bagi Dániel fordításában, Orsós Julianna közreműködésével jelent meg. Lásd *Rímes krónika*.

10 ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András: *Magyarország története 1301–1526*. Osiris, Bp., 1998. 47–48; CSUKOVITS Enikő: *Az Anjouk Magyarországon. I. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. MTA BTK TTI, Bp., 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – a továbbiakban CSUKOVITS: *Az Anjouk*). 58–59.

11 A kolostor történetére lásd FELIX MADER: *Die Kunstdenkmäler von Niederbayern – Stadt Landshut*. München, 1927. 216–289. (Online változat: <https://pbc.gda.pl/dlibra/docmetadata?id=747> – Utolsó megtekintés: 2023. 07. 26.)

12 *Necrologium Saeldentalense*. Ed. I. STURM. Berolini, 1920 (MGH. Necrologia Germaniae IV). 473–524.

13 *Annales et historiae Altabenses*. Ed. Ph. JAFFÉ. Hannoverae, 1861 (MGH. Scriptores in Folio [a továbbiakban SS] XVII). 351–427.

14 WERTNER MÓR: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. 481–484.

15 „1261. Domina Elysaabeth ducissa Bauwarie peperit filium in proxima nocte post festum sancte Scolastice virginis, quem dominus Henricuis dux nominari fecit Ottonem.” *Hermannii Altabensis Annales*. Ed. Ph. JAFFÉ. Hannoverae, 1861 (MGH. SS XVII). 402. Vö. WERTNER: *i. m.* 482.

Wittelsbach-dinasztia körében – nem lehet véletlen döntés eredménye, sokkal inkább a magyar királyoktól való leszármazásra való utalásként fogható fel. Nővérei közül Erzsébet (Elisabeth, 1258–1314) és Ágnes (Agnes, ?–1315) a seligenthalai ciszterci kolostor apácái voltak, húgai közül Zsófia (Sophia, 1264 k.–1282) Poppo hennenbergi gróf, Katalin (Katharina, 1267–1310) pedig Frigyes meißeni őrgróf felesége lett. Ottó kétszer is házasodott, először Habsburg Rudolf német király Katalin nevű leányát vette el, majd az asszony 1282-ben bekövezetett halála után Ágnessel, Glogau hercegnőjével kötött házasságot. Annak ellenére, hogy Ottó az első Habsburg uralkodó veje volt, Rudolf, illetve annak fia, Albert ellenfelének számított. Alsó-Bajorország hercegi székét 1290, azaz apja halála óta bírta, 1294-től pedig két életben maradt testvérével, Lajossal és Istvánnal kormányozta. Az 1298. évi göllheimi ütközet után, ahol Nassau Adolf – Albert ellenfele a német trónért vívott küzdelemben – alulmaradt és elesett, Ottó kénytelen volt meghódolni a Habsburgoknak. Az ezt követő időszakban azon igyekezett, hogy Albert fiának, Rudolf hercegnek és II. Vencel cseh királynak a konfliktusából előnyt kovácsoljon a maga számára, hol az egyik, hol a másik felet támogatva.¹⁶ Magyarországi kalandjára azután került sor, hogy 1304-ben II. Vencel a fiát, a későbbi III. Vencel cseh királyt Magyarországról a Szent Koronával együtt Prágába menekítette. 1305 októberében, apja halálát követően, III. Vencel lemondott a magyar királyi címéről, és azt, a koronázási ékszerekkel együtt, távoli rokonára, III. Ottóra ruházta.¹⁷

Krónikásunk is megörökítette e jelenetet, ám az események menetét e rövid sommázatnál sokkal teátrálisabban adta elő. A történet szerint ugyanis Ottó herceg a halálos ágyán fekvő II. Vencelt arra kérte, hogy a Magyar Királyságot adományozza neki. A cseh király ennek eleget is tett, és minden Magyarországgal kapcsolatos jogát a bajor hercegre ruházta. Ezenfelül átadta neki a koronát, a jogart, Szent István páldstját és kardját, valamint okleveleket is. Vencel a bajor herceg gondjára bízta a Budáról elhurcolt foglyokat is, aki aztán szabadon engedte őket, bízva abban, hogy azok jövőbeli királyságának támaszaivá válhatnak.¹⁸ A *Rímes krónika* e fejezetének a forrásul bizonyára az *Annales Salisburgenses* folytatása szolgált.¹⁹ Ottokár a továbbiakban

16 Wilhelm STÖRMER: *Otto III = Neue Deutsche Biographie*. 19. Duncker&Humblot, Berlin, 1999. 674–675. (Online változat: <https://www.deutsche-biographie.de/ppn137964218.html> – Utolsó megtekintés: 2023. 07. 26.) Ottó pálfordulásaiban szerepet játszhatott az is, hogy magát a magyar trón várományosának tekintette. Lásd SKORKA Renáta: *A Szent Korona kalandos körutazása az interregnum éveiben = A Szent korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Szerk. PÁLFFY Géza. MTA BTK TTI, Bp., 2018 (a továbbiakban SKORKA: *Szent Korona*). 105.

17 CSUKOVITS: *Az Anjouk*. 58.

18 *Reimchronik*. II. 1128. Vö. *Rímes krónika*. 336–337.

19 *Continuatio Weichardi de Polhaim 1280–1307*. Ed. W. WATTENBACH. Hannoverae, 1851 (MGH. SS IX). 810–818. A vonatkozó részekre lásd uo. 817. Vö. *Rímes krónika*. 336. (1212. jegyz.)

kitér Ottó és a Habsburgok ellentétére, amely szerinte azért robbant ki, mert a bajor herceg nem kérte ki Albert német király véleményét és hozzájárulását a magyar trón betöltéséhez. Ottó herceg így kénytelen volt titokban átkelni Magyarországra, részint mert a német király fiának, Rudolf osztrák hercegnek a parancsára a határokat lezárták, részint mert a Vág völgyében a bajor herceg tartott Csák Máté hatalmától. Ottó a koronázási ékszereket is elrejtette, a Szent Koronát például egy csobolyó alakú börtökbe varrták bele.²⁰ Ez utóbbiról a magyar krónikás hagyomány is megemlékezett.²¹

A történet folytatása szerint a bajor herceg először Sopron városába ment, ahol érkezését követek tudatták Iván gróffal, azaz Héder nb. Kőszegi Iván (János) nádorral. A nádor – aki korábban oroszlánrészt vállalt abban, hogy a cseh Vencelt megkoronázzák²² –, miután megtudta, hogy Ottó magával hozta a Szent Koronát, maga is a városba sietett. A bajor herceg nem sokkal ezután Kőszegi Iván és mások társaságában Budára ment, ahol hívei királynak ismerték el, és esküt is tettek neki.²³ Ottó azonban a koronát elrejtette, és nem akarta megmutatni senkinek, mire Iván gróf – Ottokár ugyanis következetesen e címmel emlegette a nádort²⁴ – cselet eszelt ki: arra kérte a püspököket, hogy járuljanak a herceg elé, és vegyék rá a fehérvári koronázásra.²⁵ A krónika azt is tudni véli, hogy a nádor tette mögött azon korábbi esküje állt, miszerint a Szent Koronát mindenáron visszajuttatja Magyarországra, hiszen az az ő tanácsára került Csehországba, amikor Vencel király fiát próbálták a magyar trónra hívni. Ottó azonban halogatta a koronázás kérdését, hiszen félt, hogy ezáltal elveszítheti hatalmának a zálogát. Ezért még a felkenés előtt meg akarta nyerni magának az erdélyi szászok hűségét. A magyarok elküldtek tehát egy püspököt, hogy a nevükben egyezzen meg a szászokkal, azok pedig küldjenek minél hamarabb követeket Budára, és biztosítsák Ottót hűségükről, aki majd a koronázás után bizton meglátogatja őket.²⁶ Noha Ottokár ekkor még nem nevezi nevén a püspököt, nem kizárt, hogy az erdélyi főpapról, azaz Monoszló nb. Péter püspökről lehetett szó.²⁷

20 *Reimchronik*. II. 1133–1136. Vö. *Rímes krónika*. 341–344.

21 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Ed. Alexander DOMANOVSKY (a továbbiakban: *Krónikakompozíció*). *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Bp., 1999. I. 484–485. A 14. századi krónikakompozíció szövege nagyban hasonlít egyébként Stájer Ottokár leírásához.

22 Személyére és szerepvállalására Vencel (László) magyarországi uralmában lásd SKORKA Renáta: *A „mohó farkas” utóda*. *Világtörténet* 39(2017). 1. sz. (a továbbiakban SKORKA: *Mohó farkas*). 96–104.

23 *Reimchronik*. II. 1138.

24 A krónika szövegében „gráf Yban”.

25 *Reimchronik*. II. 1139. Vö. *Rímes krónika*. 346.

26 *Reimchronik*. II. 1139–1140. Vö. *Rímes krónika*. 347–348.

27 *Rímes krónika*. 347. (1258. jegyz.)

A krónika folytatása szerint miután mindez megtörtént, és Fehérváron a koronázásra is sor került, Ottó továbbra sem volt hajlandó kiadni kezéből a koronát. A püspökök ezért azt tanácsolták neki, hogy menjen Erdélybe, és házasodjon be László vajda²⁸ családjába. A szászok azonban figyelmeztették, hogy a vajda igencsak megbízhatatlan ember, és hogy óvakodjék tőle. Ekkor Péter erdélyi püspök tanácsára – akit Ottokár e helyütt nevén is nevezett – Ottó elhatározta, hogy a főpap birtokán fog megszállni, és nem megy a vajda várába. Péter püspök emberei azonban László várába kísérték Ottót, aki ott fogságba esett. Előbb azonban – így a történet – még gondoskodott a koronáról, és elküldte azt Bajorországba.²⁹ Itt négy hétig raboskodott, majd a szerb és a bolgár király fenyegetésére László vajda kiadta őt Havasalföld urának, aki kínzásnak akarta alávetni. Am mielőtt ezt megtehetette volna, az uralkodó betegségbe esett, és csak akkor gyógyult meg, miután felesége tanácsára Ottót elengedte, ő pedig a Rusz területén keresztülvágva hazajutott Bajorországba.³⁰

E ponton érdemes talán megszakítani Ottokár történetének rövid összefoglalását, és kitérni a szöveg forrásértékére, ugyanis a stájer *Rímes krónika* több ponton is téved: számos alkalommal összekeveri Ottó és apja, Henrik herceg személyét, illetve a 14. századi krónikakompozícióhoz képest egészen más sorrendben ismerteti az eseményeket. Utóbbi szerint ugyanis Ottó először Fehérvárott megkoronáztatta magát, majd onnan Budára ment, ahol – Ottokár krónikájának ellentmondva – teljes királyi díszben, a Szent Koronával a fején lovagolt végig a városon.³¹ A stájer *Rímes króniká-*

28 Uo. 352. (1272. jegyz.)

29 Ottokár itt is nyilvánvalóan téved, hiszen ismert, hogy Gentilis bíboros, pápai legátus többször is visszakövetelte a Szent Koronát Kán Lászlótól, aki végül visszaadta azt. Vö. *Anjoukori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*, I–II. Szerk. KRISTÓ Gyula. Bp.–Szeged, 1992 (a továbbiakban AÖkt). II. 216. 501. sz.; 345. 790. sz.; 376. 863. sz. A szerző a korona történetének ilyen előadásmódjában a *Chronicon Aulae Regiae* értesüléseit követi: „Deportabat autem secum de Ungaria sacram coronam in Bauariam, quam apud se usque ad ipsius obitum, ut dicebatur, habuit reservatam.” *Chronicon Aulae Regiae. Excerpta de diversis chronicis additis quibusdam aulae regiae memorabilibus*. Ed. Josef EMLER. Prag, 1884 (Fontes Rerum Bohemiarum 4). 107.

30 A krónika szövegében: „Lazla Weibot”, azaz Kán nb. László erdélyi vajda. Vö. Tudor SÁLÁGEAN: *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán 1294–1315*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2007. Magyar nyelvű ismertetésére lásd HEGYI Géza: *Új utak a román történetírásban? Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 1–2. sz. 157–160; KRISTÓ Gyula: Kán László és Erdély = uő: Tanulmányok az Árpád-korról. Magvető, Bp., 1983. 269–300; PÓR Antal: *László erdélyi vajda (1291–1315). Rajzok Erdély múltjából a középkorban*. Erdélyi Múzeum VIII(1891). 6. sz. 433–481.*

31 „Qui [ti. Otto] veniens et coronam regni a Vencezlao ablatam petivit sibi dari ac secum ferens anno Domini M° CCC° V° Albam Regalem civitatem petiit, ut ibi coronaretur legittime in regem. Quem Benedictus episcopus Wesprimiensis et frater Anthonius episcopus Chanadiensism in regem inunxerunt et dicta corona regia coronarunt. Inde Budam veniens et in die sollempni... in decoro (!) regio, coronam sanctam habens in capite,

val kapcsolatban régóta tartja magát a nézet, hogy Ottokár inkább szépirodalmi művet, mint hitelesnek tartható történeti munkát írt. A német kiadást jegyző Josef Seemüller is felhívta a figyelmet a krónika számos hibájára, azzal magyarázva e jelenséget, hogy a szerző emlékezetből jegyezte le a krónikát, ami szükségszerűen pontatlanságokhoz vezetett.³² E leginkább kronológiai és genealógiai jellegű (többnyire a fent említettekhez hasonló) tévedések mellett a fiktív történetek tovább rontanak a krónika megbízhatóságán. Azonban a mű forrásértéke nem ebben áll, hanem sokkal inkább abban, hogy pontos lenyomatát adja annak a kornak, amelyben Ottokár élt, illetve részleteiben mutatja be a szerző gondolatait a múlt eseményeiről.³³ Érdekes módon a stájer *Rímes krónikában* a forrásérték nélküli fikció talán pont Wittelsbach Ottó erdélyi és havasalföldi „passióján” keresztül fogható meg. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy általánosságban nem mondható el az, hogy a kútfő teljességgel megbízhatatlan, hiszen számos olyan adatot tartalmaz, amelyet más forrással közvetlenül is igazolni lehet.³⁴

A magyar történetírás – egyéb kútfő híján – az események pontosabb rekonstrukciójának érdekében Stájer Ottokár más források által meg nem erősített adatait is igyekezett felhasználni. Esetünkben ez a Szent Korona visszatérésében és Ottó herceg magyarországi kalandjában fogható meg. Legutóbb Skorka Renáta foglalta össze ennek az időszaknak a történetét a *Rímes krónika* értesüléseinek segítségével, illetve az annak forrásul szolgáló művek feldolgozásával.³⁵ Ez alapján elmondható, hogy ma már pontosabban látjuk Kőszegi Iván nádor szerepét Vencel magyarországi uralomra kerülésében és megkoronázásában.³⁶ Stájer Ottokár számol be arról is, hogy Iván nádor milyen erőfeszítéseket tett arra nézve, hogy a Szent Korona Vencel udvarából visszerjen a Magyar Királyságba. Bár a *Rímes krónika* e sorait nyilvánvalóan forráskritikával kell kezelni, annyi azonban mégis látszik, hogy Ottó soproni látogatása után a nádor nem vállalt olyan szerepet a bajor herceg magyar országlásában, mint ahogyan tette azt korábban Vencel esetében.³⁷ A korona Brünnből Déváig tartó útjának pontosabb rekonstrukciója szintén Ottokár elbeszélése alapján lehetséges, ugyancsak itt olvasható az a jelenetsor, amelyben Ottó és a szászok kapcsolatára derül fény: a

---

per omnes plateas et vicos incedebat eques cum populo is copioso, ut cunctis se esse regem legitimum publicaret.” *Krónikakompozíció*. 483

32 *Reimchronik*. I. XLIX.

33 A krónika forrásértékére lásd *Rímes krónika*. 47–50.

34 Uo. 70.

35 SKORKA: *Szent Korona*. 91–121.

36 Uo. 104–105.

37 SKORKA: *Mohó farkas*. 104.

bajor herceg szinte egyedül csak bennük bízott.³⁸ Bajor Ottó fogságának és szenvedéstörténetének legrészletesebb bemutatása is e forráshoz köthető.

Noha a *Rímes krónika* számos ponton téved – leginkább kronológiai hiányosságai mutatkoznak meg –, mégis elmondható, hogy értesüléseinek jó része megbízható, hiszen más forrásadattal is alátámasztható. Ottó erdélyi látogatásáról az 1307. február 8-ra keltezett oklevele is tanúbizonyságot tesz, melyet Nagyváradon adott ki,³⁹ illetve egy sor másik diplomatikai forrás is igazolja, hogy Besztercén és Szebenben is megfordult.⁴⁰ Az is okleveles forrással igazolható, hogy korábban találkozott a szászok követeivel, akik valóban támogatták őt, és hűséget fogadtak neki. Minderre Budán került sor, pontosan úgy, ahogyan Ottokár erről beszámolt.⁴¹ A kútfő ugyancsak tud a bajor herceg magyar királlyá koronázásáról, de az időponttal kapcsolatban téved, viszont e kérdésben más források is ellentmondanak egymásnak.⁴² Egyedül Ottokár munkája ismerteti részleteiben is Bajor Ottó fogságának történetét. E rész ugyan történetileg hiteltelen, inkább egyfajta jellemfejlődésként fogható fel – ugyanis Ottó hercegből magyarországi viszontagságai során pozitív hőst teremtett –, de nem teljesen légből kapott, hiszen a szerző a történetet ismerhette az *Osterhofeni Évkönyvből*,⁴³ amelynek e része önálló és kiterjedt leírást ad a kor eseményeiről. A bajor herceg ilyenfajta jellemfejlődése és magyarországi kalandjának hosszabb leírása nem függetleníthető Ottokárnak a királyi méltóság sérthetlenségéről alkotott nézetétől.⁴⁴ Ugyancsak a *Rímes krónika* számol be Ottó abbéli szándékáról, hogy a Kán László vajdával való szövetségét házassággal pecsételje meg. Ottokár e megállapítását általában hitelesnek fogadja el a magyar szakirodalom.⁴⁵

38 Ottokár az erélyi szászokat legtöbbször a *Sibenburgaere* kifejezéssel illeti. Vö. *Rímes krónika*. 61.

39 AOKt. II. 58. 120. sz.

40 *Urkundenbuch zur Geschichte de Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hrsg. Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER. Hermannstadt, 1892 (a továbbiakban ÜGD I). 274.

41 A követek közül többet név szerint is ismerünk. Lásd uo. 273–274. Vö. SKORKA: *Szent Korona*. 111–113.

42 SKORKA: *Szent Korona*. 113–114.

43 *Annales Osterhofenses*. Ed. W. WATTENBACH. Hannoverae, 1861 (MGH. SS 17). 537–558. A bajorországi osterhofeni premontrei monostorban vezetett évkönyv adatai 1300 környékétől minősülnek önálló forrásadatnak, a korábbi részek ismert kútfők adatainak kompilálásából készültek. Lásd uo. 537–538. A kérdéses rész így hangzik: „1307. Manente in Ungaria domno Ottone rege, ut magi spotenter regnare posset, de consilio quorundam Ungarorum sibi filia ducis Ladizlay Ultrasilvani desponsatur. Set postmodum per insidias ut dicitur Alberti regis Romanorum per Ungaros ipsum Ladizlaum captivatur, ac per annum et amplius in captivitate detinetur. Ubi multas miserias et infinita male perpressus est”. Uo. 554.

44 *Rímes krónika*. 56.

45 SKORKA: *Szent Korona*. 116.

A fentiek fényében érdemes megvizsgálnunk, hogy a *Rímes krónika* milyen adatokat őrzött meg Monoszló nb. Péter püspökről, illetve, hogy azok forrásértéke miben is áll. Amint korábban már említettük, annak ellenére, hogy Ottokár néven nem nevez senkit, igen erős a gyanú, hogy Monoszló nb. Péterről beszél akkor, amikor egy püspök és a szászok egyezségéről esik benne szó. A főpap ugyanis bizonyára jól ismerte az erdélyi német ajkú telepeseket. Erre engednek következtetni a birtokszervezői tevékenységéről fennmaradt források, amely alapján elmondható, hogy a püspök aktívan részt vett a 13. század végén a szász hospesek letelepítésében és jogaiknak biztosításában.⁴⁶ Ismert ugyan, hogy 1277-ben Alárd vizaknai szász geréb fia, János (Gyan) fegyveresei élén kirabolta és felgyújtotta a püspöki egyházat Gyulafehérváron, azonban e támadás mögött inkább a személyes ellentét gyanítható, mint a szász etnikum együttes fellépése az erdélyi püspök ellenében.⁴⁷ A káptalan és a szászok viszonya ugyanakkor nem mondható felhőtlennek. Ennek oka a szászok alkotta kerületeken belüli különböző jogállású személyek tizedfizetési kötelezettségében kerekendő. Az 1191. évi III. Celesztin pápa által adományozott exemptio⁴⁸ a később betelepültekre ugyanis nem vonatkozott, ők továbbra is a püspök fennhatósága alá tartoztak, és nyilván igyekeztek szabadulni a tized megfizetésének kötelezettsége alól.⁴⁹ A vita hosszan elhúzódó pereskedésbe torkollott, amely Péter püspök halála után is folyt a káptalan és a szász egyháziak között. A peres anyag szerint a felek sok esetben főbenjáró bűnökkel vádolták egymást, a káptalan szerint a szászok voltak azok, aki Wittelsbach Ottót az országba hívták, megtették királynak és hűséget fogadtak neki. Ők voltak azok is – legalábbis a kanonokok szerint –, akik az erdélyi püspököt és a káptalant azzal vádolták, hogy tanácsukra és segítségükkel ejtették fogságba Ottót.⁵⁰

46 Kovács: *Dei ecclesia*. 295–297. Vö. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–II. Szerk. JAKÓ Zsigmond. MNL, Bp., 1997–2004 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26. – a továbbiakban: EOkt). I. 304. nr. 535.

47 Kovács: *Semper meliora*. 11. Vö. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I/2. *Acta legationis cardinalis Gentilis (1307–1311)*. PÓR Antal bevezető tanulmányával. Bp., 1885. 209: „Et quod dicitur de invasione Albensis ecclesie et combustione hominum et quorundam canonicorum et de aliis, que in exceptione sunt, non obstat. Nam si quid de predictis factum est, hoc factum est per quemdam nobilem, nomine Johannem, filium Alardi comitis de Salisforio. Qui Johannes voluit ulcisci mortem dicitur patris sui, quam procurasse dicitur episcopus Albensis; collectis consanguineis et amicis, aliqua incendia et hominum cedes fecit. Hoc faciens contra episcopum Petrum et tres canonicos, qui ipsam mortem procuraverunt.”

48 UGD I. 1–2.

49 Az erdélyi szász egyházakra lásd Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs, 2013 (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3). 130–142.

50 „Ipsum Ottonem captum fuisse consilio et auxilio episcopi et capituli Transsiluani.” UGD I. 254; vö. AOkt. I. 286. 656. sz.

A káptalan szerint továbbá 1308. február 19-én a szebeniek és a sebesi dékánóság papjai ezért fegyveresen vettek elégtételt az erdélyi egyházon.⁵¹ A szászok tagadták e vádakát, szerintük az említett támadást – melyet nem lehet az egész szász egyetem nyakába varrni – az váltotta ki, hogy a kanonokok bizonyos adók miatt bepanaszolták őket a Szentszéknél, és fogságra akarták vetni őket.⁵²

Forrásunk ugyanakkor Péter püspök mesterkedésének is fontos szerepet tulajdonít Ottó bajor herceg fogságra jutásában. Itt Ottokár egyértelműen az erdélyi püspök szájába adja azokat a szavakat, amelyek hatására a bajor herceg végül belesétált a csapdába. Ez nyilvánvalóan Péter püspökön kívül László vajda cinkosságát is feltételezi, azaz Ottokár kimondatlanul kettejük harmonikus kapcsolatára utal. Péter erdélyi püspök és Kán László vajda kapcsolatát a szakirodalmi megállapítások is egyöntetűen békésnek és zavartalannak értékelik, melyben szerepe lehet annak is, hogy e megállapítások zöme e jelenséget a püspök és a vajda rokoni kapcsolataival indokolja.⁵³ E rokonság kiléte azonban igencsak kérdéses, hiszen a Péter püspök 1306. évi oklevelében⁵⁴ szereplő *frater noster* kifejezés nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak.⁵⁵ Talán az ok-okozati kapcsolat megfordítható: az oklevél azért nevezheti testvérének László vajdát, mivel a püspök és Kán László kapcsolata együttműködőnek volt mondható. A kérdéses forrás továbbá éppen egy László vajda ügyében kiállított fellebbezés, mivel a püspök nem akarta vállalni, hogy tilalommal sújtsa többek közt a vajdát, akire – egyháziak részéről egyáltalán nem szokatlan módon – testvérként hivatkozik.

Az azonban kérdéses, hogy tekinthetünk-e úgy Monoszló nb. Péterre, mint Ottó bizalmas tanácsadójára. A püspök pártállását tekintve ugyanis arra nézve egyetértés honol a magyar historiográfiában, hogy Péter I. Károly híve volt, de kutatói véleménykülönbségek vannak a tekintetben, hogy mikortól sorolható hívei közé.⁵⁶

Monoszló nb. Péter püspököt a krónika okos, ámde ravasz, agyafúrt emberként jellemzi, aki kieszközölte a szászoknál, hogy tegyenek esküt Ottónak. A krónika szerint ő volt a bajor herceg elrablásának kitervelője is. Ottokár olyan fondorlatos szava-

51 AOKt. II. 289–290. 664. sz.

52 Uo. 288. 661. sz.

53 TEMESVÁRY: *i. m.* 108; KOVÁCS: *Semper meliora.* 7; HUNYADI Sándor: *Az erdélyi püspökség és székeskáptalan Kán László vajdasága alatt.* Belvedere Meridionale 33(2021). 1. sz. 24–27.

54 AOKt. II. 47. 92. sz. Vö. EOKt. II. 52. 54. sz.

55 E kétségének már Wertner Mór is hangot adott. Lásd. WERTNER Mór: *Ujabb nemzeti kutatók.* (Nyolczadik befejező közlemény). Turul 26(1908). 128–129.

56 Temesváry szerint a püspök először Vencel pártját fogta, majd pápai nyomásra állt Károly mellé. TEMESVÁRY: *i. m.* 100–106. Kovács Mihai véleménye szerint Péter mindvégig az Anjou trónkövetelő pártját fogta. KOVÁCS: *Semper meliora.* 6. Legutóbb Hunyadi Sándor is amellet érvelt, hogy a püspököt először Vencel király hívei közt kell keresni. HUNYADI: *i. m.* 25–27.

kat adott Péter püspök szájába, amelynek következtében végül Ottó fogságba esett. A püspök, aki először csak névtelenül bukkan fel a forrásban, végül maga lesz az, aki a Szent Korona visszaszerzésében a legfontosabb szerepet játssza, szinte átveszi Iván nádornak a krónika korábbi lapjain játszott szerepét. A *Rímes krónikával* kapcsolatosan több helyen is elhangzott már a vád, hogy elfogultan szól a magyarokról, a szerző történetvezetésében a Péter püspökre aggatott jelzők egyáltalán nem értékelhetők pozitív kontextusban, sőt azok az egész magyarság fölött elmondott morális ítéletnek tekinthetők.⁵⁷ Az utóbbi kutatások azonban inkább arra irányítják rá a figyelmet, hogy Ottokár nem általában a magyarokkal szemben viseltetett ellenszenvvel, hanem művének minden szereplőjét a saját értékrendjének megfelelően ítélte meg.⁵⁸

Ezzel szemben Ottó alakja egyfajta jellemfejlődésen megy keresztül. Első megjelenésekor, mint III. Vencel befolyásos tanácsosa, dőlyfösen bánt Albert német király követivel, és kérkedve mutogatta nekik a magyar koronázási ékszereket. Ezt követően a szerző szinte azonos jellemvonásokkal ruházta fel őt, mint Péter püspököt, ugyanis a bajor herceg – ahogy arra fentebb már utaltunk – ravaszsággal és csellel jutott Magyarországra. Emellett a krónika szószegéssel is vádolta őt, hiszen Linz városában megígérte Albert német-római királynak, hogy a magyar trón betöltésének ügyében kikéri véleményét, ám ezt végül önös érdekekből megszegte. Tulajdonképpen e ponton Ottó személyiségét éppen olyan negatív színekkel festette meg a stájer mesterdalnok, mint az erdélyi püspökét. Magyarországon viszont az újdonsült király sötét tónusú alakja egyre inkább pozitív színezetet kapott, s elfogatása után már-már a keresztény mártírok passiójához hasonlatos ártatlansággal ruházta őt fel a krónikaszerző.

Összegzésként elmondható, hogy Ottokár a hiteles adatokat Ottó herceg és Péter erdélyi püspök történetében is kiszínezte, ahogyan ez a forrásmű egészéről elmondható. Vélhetőleg szerzőnk azért tért ki részleteiben is a bajor herceg kalandjára, mivel érdeklődésének homlokterében és ezáltal a mű fókuszában – annak minden velejárójával és kellékével – a királyi hatalom állt.⁵⁹ A 14. század eleji Magyarországon pedig a királyi hatalom története szétválaszthatatlanul egybeforrott a Szent Koronával és ezáltal Ottó herceggel. Ebben a történetben kapott epizód szerepet Monoszló nb. Péter püspök. A tény, hogy Ottokár ismerte a főpap nevét, arra utal, hogy – akár szóbeszéd szintjén, akár írott forrást használva – rendelkezett valamilyen ismeretekkel az

57 PÓR Antal: *Seemüller: Ottokars Österreichische Reimchronik*. Századok XXVII(1893). 8. sz. 714; CSUKOVITS Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. MTA BTK TTI, Bp., 2015. 88–89.

58 *Rímes krónika*. 57–60.

59 Uo. 67–68.

erdélyi egyházmegyéről.⁶⁰ Péter püspök azonban bizonyára nem tartozott a bajor herceg bizalmas tanácsadói közé – ahogyan azt a krónika sugallja –, illetve Ottó havasalföldi fogsága is csak fikció. Emellett azonban nem lehetetlen, hogy a káptalan és azon keresztül a püspök mégiscsak szerepet játszhatott a Szent Korona elrablásában. Ennek ugyan van okleveles nyoma is, de a fentebb már citált diplomatikai forrás vélhetően a káptalan és a százszok között zajló tizedper hevében felelőlegesen vádak sorába tartozik, amelynek történeti hitele nem áll biztosabb lábakon, mint Ottokár története. Ugyanakkor a vajda, a káptalan és a püspök akár közös politikai célok elérésére is kiterjedő harmonikus kapcsolata azt megengedi, hogy legalábbis feltételezés szintjén elfogadjuk a *Rímes krónika* értesülését.

THE FIGURE OF PETER FROM GENUS MONOSZLÓ AND OTTO OF BAVARIA IN THE *RHYMED CHRONICLE* OF OTTOKAR OF STYRIA

Keywords: *Ottokar von Steiermark; Peter bishop of Transylvania; Ladislaus Kán voivode; Otto von Wittlesbach; Rhymed Chronicle*

Bishop Peter from Monoszló genus and Duke Otto of Bavaria play a prominent role in that part of the *Rhymed Chronicle* of Ottokar of Styria (Ottokar aus der Gaal), which narrates the return of the Hungarian Holy Crown from Bohemia. This short paper seeks to answer the question of the authenticity of the data of the *Rhymed Chronicle* and how the figures of the Bishop of Transylvania and the Duke of Bavaria were portrayed by the author.

FIGURA LUI PETRU DIN NEAMUL MONOSZLÓ ȘI OTTO DE BAVARIA ÎN *CRONICA RIMATĂ* A LUI OTTOKAR DE STIRIA

Cuvinte-cheie: *Ottokar de Stiria; Petru episcop de Transilvania; voievodul Ladislau Kán; Otto de Wittelsbach; Cronica rimată*

Episcopul Petru din neamul Monoszló și ducele Otto de Bavaria joacă un rol proeminent în aceea parte a *Cronicii rimate* a lui Ottokar de Stiria în care autorul narează reîntoarcerea coroanei sfinte maghiare din Boemia. Lucrarea încearcă să deslușească autenticitatea datelor cuprinse în cronică, și analizează modul în care au fost conturate de autor portretele episcopului Transilvaniei și cel al ducelui de Bavaria.

60 Vö. RADEK Tünde: *Az információáramlás jellemzői a Magyar Királyságban a középkori német nyelvű krónikák alapján*. Világtörténet 36(2014). 1. sz. 103–124.

AZ ERDÉLYI TARTOMÁNYGYŰLÉSEKRŐL. KÖZÉPKOR VÉGI ADATOK

Kulcsszavak: *Erdély; közgyűlés; tartománygyűlés; igazságszolgáltatás; vajda; alvajda; középkor*

Az erdélyi vármegyék nemességének már az Árpád-kor végén, majd a 14. század elejétől egyre sűrűbben a vajda tartott rendszertelen időközökben *congregatió*nak nevezett bírói gyűléseket. Királyi megbízatás alapján a vajda a másik két kiváltságos csoport, a székelyek és a szászok küldötteit is meghívhatta ezekre a gyűlésekre, joghatósága ugyanis csak a vármegyék területére terjedt ki. A szakirodalom ezeket a gyűléseket nevezi modern műszóval tartománygyűléseknek, amelyeken részt vett mindhárom erdélyi kiváltságos csoport. Ezeket az erdélyi vajda vagy helyettese, az alvajda, esetleg valamelyik királyi megbízott vagy nagy ritkán – erdélyi látogatása alkalmával – maga a király hívta össze. Válsághelyzetben – ilyen volt például az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés – ilyen összejövetelek megtartását a három érdekelt csoport (vagy csak az egyike) is kezdeményezhette.

A székelyek számára a székely ispán tartott igazságszolgáltató jellegű közgyűléseket (ez 1344-től adathozható);¹ a Hétszék szászainak a 14. század közepén kialakuló

* W. Kovács András (1975), PhD, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, wkovacsandras@eme.ro. – A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/00522/20/2). Az anyaggyűjtést az MTA Határon Túli Magyar Kutatásokért Nemzeti Program „Források és adattárak Erdély középkori és koraújkori történetéhez” c. alprogram támogatta. – A tanulmány előzménye: *A 15. századi erdélyi tartománygyűlésekről I. (1416–1479) = Certamen. X. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2023 (a továbbiakban W. Kovács: *Tartománygyűlések*). 253–299. – A középkori családnevek írásakor a kiejtés szerinti írásmódot használok, és nem a történelmi családneveknek csak az újkorban kialakult hagyományörző írásmódját (pl. Werbőczy helyett Verbőci, Báthori helyett Bátor). A lábjegyzetekben az egyenlőségjellet – a sorozat kötetiben megszokott funkciója mellett – két olyan kiadvány közé is kitestem, melyek ugyanazt a forrást vagy annak kivonatát tartalmazzák.

1 KORDÉ Zoltán: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2019 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 29). 190.

közgyűlése Szebenben működött.² Korszakunkban az erdélyi vajdák a székely ispáni tisztséget is viselték, kivéve 1504 és 1507 között, amikor Tárcai János viselte a méltóságot.³ Szászföld azonban nem tartozott a vajdai joghatóság alá, csupán a honvédelem tekintetében, és a tartománygyűléseken is legtöbbször királyi – a vajda útján előadott – meghívás alapján vettek részt. A vajdák székely ispáni méltóságával összefüggésben a tartománygyűlések egyre gyakoribb helyszíne a marosvásári Székelyvásárhely volt,⁴ ahol korszakunkban – Kolozsvár mellett⁵ – az oktavális ítélszékeket is tartották.⁶ Torda viszont mindvégig megőrizte elsőbbségét.⁷

A vajda által megtartott *congregatiót* vagy *dietát* elsősorban a nemesek gyűlésének tekintették, még akkor is, ha történetesen nem megyei területen, hanem kivételesen a szász Hétszék központjában, Szebenben tartották meg (1510: „dieta seu congregatio dominorum nobilium partium Transsilvanarum”).⁸ 1498-ban II. Ulászló – bizonyára a szászok kérésére – megtiltotta ugyan a tartománygyűlések tartását szász területen és a városokban,⁹ noha korábban, 1494-ben¹⁰ ő maga tartott itt tartománygyűlést,

- 2 HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. MTA, Bp., 1899. 129; SZABÓ Béla: *Az erdélyi szászok bíráskodási szervezete a kora újkorig*. Jogtörténeti Szemle XV(2017). 1–2. sz. 34.
- 3 C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. I. *Főpapok és bárók*; C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás–W. KOVÁCS András: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. *Megyék*. MTA BTK TTI, Bp., 2016–2017 (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak – a továbbiakban Arch. 1458–1526). I. 88 (85. jegyz.), 123; KUBINYI András: *Tárcai János, az utolsó székely ispán (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány)*. Mediaevalia Transilvanica VII–VIII(2003–2004). 1–2. sz. (a továbbiakban KUBINYI: *Tárcai*). 117–138.
- 4 A Székelyvásárhelyen a fejedelemség korában megtartott gyűlésekre lásd SIMON Zsolt: *Országgyűlések Marosvásárhelyen = Marosvásárhely történetéből*. 2. *Új- és legújabbkori tanulmányok*. Összeáll., s. a. r. PÁL-ANTAL Sándor–NOVÁK Csaba Zoltán. Mentor, Marosvásárhely, 2007 (Erdély emlékezete). 38–52; a város központi szerepére uo. 39–41.
- 5 1493 (Szent Jakab-ünnep oktaváján), 1496, 1500, 1505, 1508, 1514, 1519 (ezekben az években vízkereszt oktaváján).
- 6 1482, 1487, 1501 (mindhárom évben vízkereszt oktaváján), 1492 (Keresztelő Szent János-ünnep oktaváján).
- 7 Torda az ókortól napjainkig az észak–dél irányú közlekedés megkerülhetetlen pontja Erdélyben.
- 8 Lásd alább, 1510. febr. 17. MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 62 986.
- 9 Szász Nemzeti és Szeben város levéltára (Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Levéltára, Nagyszeben őrizetében – a továbbiakban SzNLT), Urk. II/621 (elveszett oklevél, csak a tartalmi kivonatot tartalmazó őrzegy maradt fenn): *Mandatoria de non celebrandis diaetis in locis vel civitatibus Saxonis. In dominica Invocavit* (1498. márc. 4.).
- 10 NEUMANN Tibor: *Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. HEGYI Géza–W. KOVÁCS András. EME, Kvár,

1509-ben pedig a nemesek és a székelyek terveztek a szebeniekkel a városban tanácskozni.¹¹

A közgyűlések helyszínének kiválasztásában a könnyű megközelíthetőség játszotta a legnagyobb szerepet, de az annak helyt adó település megfelelő beszállásolási és ellátási lehetőségekkel kellett, hogy rendelkezzen.¹² Kolozsváron gyakrabban az 1470-es években kezdtek el gyűléseket tartani, de ez még itt is alkalmi élelmezési nehézségeket okozott. Erre való hivatkozással és Szapolyai János vajda és hadkapitány kérésére 1514-ben II. Ulászló király megengedte, hogy a Kolozsváron kívüli mészárosok szombatontként és vásárnapokon húst vihessenek be a városba, annál is inkább, hogy a vajda hadai is leginkább a város körül szoktak tartózkodni.¹³

A gyűlések említése meglehetősen esetleges. A vajdák alkalmi gyűléseit az oklevelek dátumsorai az itt tárgyalt korszakban általában nem említik *congregatió*ként. A közgyűléseknek egyre kisebb szerepe volt az ítélezésben, és ez nem kedvezett szabott oklevélformulák kialakulásának. Korszakunkra új forrástípust jelent Szeben város középkor végi számadáskönyve.¹⁴ Feltűnő, hogy bejegyzései sokkal több (nemesi) közgyűlésről tudnak, mint amennyit maguk a vajdai és alvajdai oklevelek említenek. Feltételezhető tehát, hogy a vajdák hosszabb-rövidebb ideig tartó kolozsvári, enyedi, székelyvásárhelyi és főleg tordai tartózkodása alatt olyankor is tartottak gyűléseket, amikor azt az oklevelek nem említik. Nem minden Tordán kibocsátott vajdai oklevél jelent azonban tényleges vajdai jelenlétet.¹⁵

2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 277 – a továbbiakban NEUMANN: *Drágfi Bertalan*). 225. A királyi látogatásra való tekintettel a Szent Jakab ünnepén tartott oktavális székét is itt tartották. Uo. Lásd még alább, 1494. szept. 1. *Székely oklevéltár*. I–VIII. Szerk. SZABÓ Károly–SZÁDECZKY Lajos–BARABÁS Samu. Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága–A Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottsága–MTA, Kvár–Bp., 1872–1934 (a továbbiakban SzOkl). I. 281–282 = MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 253 529.

11 Lásd alább, 1509. jún. 10. (SzOkl V. 41–42 = DF 247 528). Szapolyai János vajda egyik oklevelében a Szebenben tartott *generalis dietár*ól ír (1511. ápr. 21., *A Szapolyai család oklevéltára*. I. *Levelek és oklevelek (1458–1526)*. Közread. NEUMANN TIBOR. MTA BTK TTI, Bp., 2012 [Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak – a továbbiakban SzapolyaiOkl]. I. 319–320; vö. 1511: DF 245 708), de itt talán mégis a szebeni Hétszék közgyűléséről lehet szó.

12 SIMON: *i. m.* 39.

13 *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Szerk. JAKAB Elek. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Buda, 1870. 337–338 = DF 261 212.

14 *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*. (*Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven*). Mit Mitteln der Sächsischen Universität hrsg. vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I. Von c. 1380–1516. Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1880 (a továbbiakban *Rechnungen Hermannstadt*). *passim*.

15 Például Drágfi Bertalan nevében 1494. november 19-én (DL 29 334, 30 487) ugyan keltek Tordán oklevelek, de akkor a vajda Péterváradon volt a király mellett. DF 240 780; idézi

Tartománygyűlésnek tekinthető a nemeseknek tartott összes olyan gyűlés, amelyen rajtuk kívül a székelyek és a szászok is részt vettek. Amennyiben nem említik a székelyek és szászok részvételét, csak a nemesség közösségének (*universitas*ának) részvételét, elvben csak „nemesi” gyűlésnek tekinthető, nem „tartománygyűlésnek.” A gond ezzel a szükítéssel az, hogy a székelyek és a szászok részvételéről, még ha jelen is voltak, nem mindig értesülünk. Amennyiben a tartománygyűlések szokásos helyein tartották, a nemesek gyűlését tartománygyűlésnek tekintettük, mint ahogy a kortársak is tették: 1453-ban, amikor Hunyadi János kormányzó írásba foglalta Beszterce (és a hozzátartozó falvak) kiváltságait, külön megemlítette, hogy részt vehetnek nemcsak a Hétszék gyűlésein, hanem a „nemesek gyűlésén” is,¹⁶ amely alatt a tartománygyűlést kell érteni. A vajda vagy az alvajda által a nemeseknek tartott gyűlésen külön meghívó nélkül is megjelenhettek szászok vagy székelyek, ha a vajda előtt (vagy az oktavális ítélszéken) kellett eljárjanak megyei birtokaik ügyében. A Székelyföldön a vajdák által megtartott gyűléseken is részt vettek nemesek (a vajdák ekkoriban, mint említettük, általában székely ispánok is voltak). Közvetlenül a királytól függő erdélyi szászok gyűlésein azonban sem a nemesek, sem a székelyek nem vettek részt. Mivel a bírói gyűléseket is nevezték *congregatió*nak vagy *dietá*nak, ezeket nem minden esetben lehet egyértelműen megkülönböztetni a tartománygyűlésektől. Ehhez a helyszín és a résztvevők köre szolgáltathat támpontokat.

Informális tanácskozásoknak és ezzel egyidejűleg megtartott bírói gyűléseknek tekinthetők azok, amelyekre a vajda környezetében levő nemesek jelenlétében került sor, az irányítása alá tartozó megyék és Székelyföld vagy éppenséggel Szászföld területén. Helyszínét a vajdák pillanatnyi tartózkodási helye jelölte ki, amelyeknek fontosabb állomásai a vajdai és székelyispáni honorhoz tartozó várak lehettek (Déva, Görgény).¹⁷ Ilyenfajta tanácskozások nyilvánvalóan a mindennapok részét képezték a

FEDELES Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2012 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27). 36–37. Hasonlóképpen 1495. május 8-án is kelt oklevél Tordán a vajda nevében, holott ő ekkoriban az Újlaki Lőrinc herceg ellen vezetett hadjárat egyik vezéréként (uo. 88.) a király mellett hosszabb ideig Erdélyen kívül tartózkodott, és csak július 14-én ért vissza családi birtokára, Erdőd várába. (DF 245 461.)

- 16 „In colloquium, tractatus et congregationes septem sedium Saxonicalium et nobilium partium Transsilvanarum ire et accedere valeant atque possint.” *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. (1191–1486). Von Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Michael AUNER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde–Editura Academiei Republicii Socialiste România–Editura Academiei Române, Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban Ub). VI. 412.
- 17 Például Telegdi István alvajda, 1489. okt. 31. (DF 261 061), 1490. márc. 30. (DL 29 866), 1491. máj. 31. (DF 257 599, vö. HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*. MTA BTK TTI, Bp., 2012 [Magyar Történelmi

vajdák erdélyi tartózkodása során. Megtartásukról bírói oklevelekből értesülünk, amelyek nem is nevezik azokat *congregatió*knak, noha valószínűleg szűkebb körű gyűlésekre sor került. Az oklevelek szokásos szófordulata: „unacum nonnullis harum partium Transsilvanarum nobilibus hic in [*település neve*] constitutis et existentibus”.¹⁸ Megjegyzendő, hogy a tartománygyűléseken is sor került vajdai (alvajdai) bíraskodásra, az említések nagyobb részét bírói oklevelekből ismerjük.

Az erdélyi tartománygyűlésnek nem volt adómegajánlási joga. Mikor a diéta adómegajánlásáról mégis szó esik, az a magyar országgyűlésre vonatkozik. 1510. szeptember 15-én Nyitrán keltezett oklevelében Szentgyörgyi Péter vajda arról utasította alvajdáját, Barlabási Lénárdot, hogy figyelmeztesse az erdélyi vagyonosabb nemeseiket („potiores nobiles”) az elmúlt tartománygyűlés („dieta”) alkalmával az országlakók („regnicole”) által készségesen és önként („ultra et benivole”) a királyi fenségnek felajánlott segély („subsidium”) begyűjtésére.¹⁹

Az erdélyi tartománygyűlések a királynak járó rendkívüli, azaz egyforintos adóról sem szavazhattak, hiszen ez a magyar országgyűlésen részt vevő rendek beleegyezéséhez volt kötve. Ez Erdélyre is érvényes volt.²⁰ A rendkívüli adóhoz számított még a szászok által a király kérésére megajánlott rendkívüli *taxa*.²¹ Ezen adó megfizetésével kapcsolatos vitákra került is sor az erdélyi tartománygyűlésen (Enyed, 1522),²² és alkudozásra is volt lehetőség.²³ A király állandó jövedelmei közé tartozott – egyebek mellett – a szászok cenzusa, melyek felett a rendek semmilyen befolyással nem rendelkeztek.²⁴

Emlékek. Értekezések]. 92 [455. jegyz.], 1500. márc. 8. (SzOkl III. 145–149 = DL 37 033). Szentgyörgyi Péter vajda 1501-ben a székely ispáni honorjához tartozó Görgényben („ex curia castris Gewrgen”) oklevelezett. (DF 245 914).

18 Szentgyörgyi Péter vajda: Szászszebes, 1502. aug. 5., DL 29 902; Szentimre, 1503. máj. 22., *A Wass család cegei levéltára*. VALENTINY Antal oklevélkivonatait felhasználva bev., jegyz., közléteszi W. Kovács András. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3 – a továbbiakban WassLt). 517. sz., stb.

19 DF 255 086.

20 MÁLYUSZ Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. MTA TTI, Bp., 1988 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2). 47.

21 NEUMANN Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. MTA BTK TTI, Bp., 2019 (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak – a továbbiakban RPRH) 21.

22 C. TÓTH Norbert: *Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása*. Hadtörténelmi Közlemények CXXV(2012). 4. sz. 994.

23 KUBINYI András: *A Mátyás-kori államszervezet = Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. RÁZSÓ Gyula–V. MOLNÁR László. Zrínyi, Bp., 1990. 107; uő: *A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez, különös tekintettel az 1458–1526 közti időre*. Tanulmányok Budapest Múltjából XXI(1979). 17.

24 RPRH 21.

A tartománygyűléseken olykor részt vettek a királyi udvarból kiküldött ítélőmesterek (protonotáriusok) is, akiket azonban rendszerint az egyre ritkábban megtartott oktavális ítélőszékekre küldtek ki Erdélybe.²⁵

A vajdai és alvajdai oklevelek a gyűlések résztvevőinek felsorolásakor legtöbbször nemesekről, székelyekről és szászokról, esetleg átfogóan országlakókról („regnicola”) esik szó. Somi Józsa temesi ispán és az Alsó Részek kapitánya 1497-ben, jobb híján, az erdélyi részek lakosainak három fajtája által („a trium generum incolis partium Transsilvanarum”)²⁶ egymás ellenében vagy a vajdával szemben a királynál megtett panaszáról szól, de ez a szóhasználat alkalmi, és nem tükrözi az erdélyi gyakorlatot. Amikor az érintett csoportok önmagukat vagy a másik két csoportot nevezik meg, hasonlóképpen csak nemesekről, székelyekről és szászokról szólnak. A 16. század elejétől már egyre sűrűbben említenek *natiókat*, 1508 decemberében Szentgyörgyi Péter vajda a tordai tartománygyűlés kapcsán – ebben az összefüggésben mai ismereteink szerint először – *natiók*, azaz a nemesek, székelyek és szászok véleményéről ír (természetesen nem etnikai értelemben, hanem mint sajátos kiváltságokkal rendelkező csoportokról).²⁷ 1509 júniusában a szebeni számadáskönyv ugyancsak egy tartománygyűlés kapcsán az erdélyi nemzetek uniójáról ír,²⁸ ami az erdélyi „rendi” „nemzetek” régtől létező és gyakori együttműködésére utal.²⁹ 1514-ben Szapolyai János vajda az erdélyi részek három nemzetének („trium generum nationibus partium illa-

25 Lásd alább: 1499. jan. 14. (SzOkl VIII. 181–186 = DL 74 271); 1509. jan. 15., jún. 23. és júl. 2. (DF 247 111).

26 1497: *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Übergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem Hause Österreich 1690*. Von. Albert AMLACHER. Buchdruckerei der v. Closius'schen Erbin, Hermannstadt 1879 (Sonderabdruck aus Band XV. des Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. – a továbbiakban AMLACHER: *Broos*). 64.

27 „Iuxta considerationes ipsorum scilicet trium nationum, nobilium et Sicularum atque Saxonum.” DF 246 540; kiadása Gernot NUSSBÄCHER: *Contribuții la mișcările sociale din sud-estul Transilvaniei la începutul sec. XVI-lea*. Studii. Revista de istorie XXXII(1979). 7. sz. 1323.

28 „Missis dominis magistro civium, iudice sedis, Iacobo Sartore et Iohanne Rappolth ad Zekelwasarhel ad congregationem nobilium atque Sicularum ratione unionis trium nationum confirmandae.” *Rechnungen Hermannstadt*. I. 517.

29 A kutatás a három nemzet uniójának első említését „a fejlettebb szász városi köztudatnak” tulajdonította. Lásd DEMÉNY Lajos *Az unio trium nationum mítosza*. Székelyföld III(1999). 6. sz. 80. A korábbi szakirodalom a nemesek, székelyek és szászok 1437., majd az 1459. évi megállapodását, illetve az ideszámított 1467. évi szövetséglevelet is az erdélyi „rendiség” kimagasló eseményeként értékelte. MÁLYUSZ: *i. m.* 40–44. A tartománygyűlések azt bizonyítják, hogy ez az együttműködés valójában folyamatos volt, alapjaként pedig nem a rendiség, sem pedig a magyar köznemesség – főleg a vajda „túlhatalmával” szemben megnyilvánuló – államfenntartó öntudata, hanem gyakorlati megfontolások állhattak. Mályusz koncepciójának kritikájára lásd PÁLOSFALVI Tamás: *Monarchia vagy rendi állam? Gondola-*

rum Transsilvanarum”) akart diétát tartani,³⁰ és ugyanekkor az alvajda is az erdélyi három natióról írt.³¹

A tartománygyűléseket továbbra is rendszertelen alkalmakkor, a szükségleteknek megfelelően a vajdák, Erdélyen kívüli tartózkodásuk alatt pedig az alvajdák hívták össze, általában a tartomány egészét érintő ügyekben. Ilyenek voltak a királyi rendelkezések kihirdetése, a magyar országgyűlés által megszavazott adó erdélyi begyűjtésének, külső veszély elhárításának vagy hadjárat előkészítésének a megszervezése. 1496. október 28-án Lócse város jegyzője arról számolt be Bártfának, hogy az erdélyi vajda és az erdélyiek („Lantschaft”) között viszály támadt.³² Talán ennek lehet az előzménye az, hogy 1496-ban az erdélyi nemesek küldöttséget menesztettek panaszaiikkal a királyhoz. A követek Zsombori Péter, (somkeréki) Erdélyi János, Dési Péter, Bethleni Miklós, Barlabási János és Bolyai Gáspár voltak. A kialakított engedmények egyik pontja a közgyűlések tartására vonatkozott. Eszerint az országlakók az ország és saját maguk hasznára bármikor tanácskozhatnak egymással, akár a vajda vagy az alvajda hiányában is, ám ezek során kötelesek a király és a Szent Korona hűségén megmaradni.³³ A követelések e pontját nyilvánvalóan azért fogalmazták meg, mert a vajdák (és helyetteseik) igyekeztek megtartani a saját maguk számára a közgyűlések kezdeményezésének jogát. 1503-ban a székelyek – vádjaik szerint jogaik megtartása végett, az őket elnyomó vajda ellenében – kezdeményezték egy közgyűlés megtartását.³⁴ 1505 őszén a nemesek, a székelyek és a szászok saját kezdeményezésére

---

tok a késő középkori magyar állam jellegéről. Egy régi paradigma – a rendi dualizmus. Századok CLIV(2020). 1. sz. 135–182, különösen 140–141.

30 Szapolyai Okl I. 345. *Natiókat* említ még a vajda több más alkalommal is, például 1511, 1522, 1524 vagy 1526-ban. Uo. 325, 468, 494, 509.

31 SzOkl V. 48–49 = DF 245 738.

32 RPRH 16. Az idézett forrásra lásd IVÁNYI Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526*. I. MTA, Bp., 1910. 3286. sz. = DF 216 076. Vö. NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 232.

33 „[...] Preterea dum et quando et quotiescumque prefati regnicole pro regni et eorundem communi utilitate voluerint, non obstante wayvode vel vicewayvode absentia, congregationem vel conventionem facere ac super suis et regni necessitatibus tractare et consulere possint et valeant. Dum modo tractatus et consultationes huiusmodi limites fidei et fidelitatis nobis et Sacre regni nostre Hungarie Corone debite non excedant.” II. Ulászló király, 1496. jún. 23., Buda. DF 245 425 (egykorú, elmosódott írású másolat). Új-kori másolata: DF 253 810. A felsoroltak közül Erdélyit, Bethlenit és Désit 1494-ben azon előkelők között említették, akik valószínűleg az erdélyi adók beszédésében, esetleg az erdélyi hadak mozgósításában az udvar segítségére voltak, és ezért pénzt utalt nekik a kincstár. RPRH 611–614. tétel. Zsombori Péternek ugyancsak utalt a kincstár. Uo. 744. tétel. Dési Péter 1473-ban tatai várnagy, 1478–1480 között máramarosi ispán (Arch. 1458–1526. II. 151.) és 1491-ben erdélyi sókamara ispán volt. DRASKÓCZY István: *A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)*. MTA BTK TTI, Bp., 2018 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). 367; lásd RPRH 2765. sz.

34 MÁLYUSZ: *i. m.* 44. Lásd alább, 1503. febr. 19.

Tordán gyűltek össze, választott képviselőik pedig a következő év elején Segesváron. Utóbbiak állandó közös bíróság felállításáról határoztak, amely a hatalmaskodási ügyeket Szent György nyolcadán Vásárhelyen, Szent Mihály oktávján pedig máshol 32 évre visszamenőleg letárgyalja.³⁵ (A jelek szerint azonban a bíróság nem állt össze, így munkáját sem kezdhette el.) Mindazonáltal a tartománygyűléseket ezután is a vajda vagy az alvajda hívta össze.

A magyar országgyűlések olykor mozgósításokkal voltak egybekötve,³⁶ és ez Erdélyben sem volt másképp. A vajdák mozgósítási parancsai közül leginkább a szász városoknak szólók maradtak fenn. Ez alkalmakkor a megyei nemesség csapatait is mozgósíthatták, de e parancslevelek általában nem maradtak fenn. A gyűlések voltak az erdélyi három nemzet együttműködésének a legfontosabb színterei, melyeken legtöbbször a tartomány védelmével kapcsolatos kérdések is felmerültek. Emiatt alábbi jegyzékünkbe az ismert mozgósítási parancsokat is felvettük, azt viszont fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy nem minden mozgósítás vezetett hadjárat elindításához.³⁷

Tartománygyűlések, nemesi *congregatiók*, mozgósítási parancsok 1479 után³⁸

35 Uo. 44–45. Lásd alább, 1505. dec. 18. és 1506. febr. 10.

36 PÁLOSFALVI Tamás: *A középkori magyar országgyűlések* = FAZEKAS István–GEBEI Sándor–PÁLOSFALVI Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig*. Országház, Bp., 2020. 44.

37 László SZOKOLA: *The Role of the Urban Military in the Military Organization of the Late Medieval Kingdom of Hungary = Mercenaries and Crusaders*. Ed. Attila BÁRÁNY. Hungarian Research Network, University of Debrecen, Debrecen, 2024 (Memoria Hungariae 15 – a továbbiakban SZOKOLA: *Urban Military*). 402.

38 Az 1416–1479 közötti gyűléseket felsorolja W. Kovács: *Tartománygyűlések*. 281–298. Az ott közölt listához kiegészítés: 1469. szeptember 14. után a vajda Kolozsváron is tartott gyűlést: „Iohannes Pongracz vayvoda in secundaria congregatione postea sequenti in Koloswar iudicialiter ... introduci fecisset”. *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. I–II. (1206–1526). Szerk. BARABÁS Samu. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1895 (a továbbiakban TelOkl). II. 110. – Nem szerepeltettük jegyzékünkben a szebeni szász közgyűléseket („communis congregatio Saxonum”, 1503: DF 247 455), vagy azokat, amelyeket a király, az erdélyi sókamarás, valamelyik királyi megbízott, esetleg (királyi parancsra) az alvajda hívott össze a szász városok egyikébe vagy éppenséggel Tordára a királyi parancsainak kihirdetése vagy a kivetett adó behajtásának megtárgyalása végett. A szász gyűléseknek nincs modern feldolgozása. Néhány adatot tömören felsorol Georg MÜLLER: *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XLIV(1928). 2–3. sz. 236, de csak az évszámokat és a források régi jelzeteit adja meg. Az 1479–1510 közötti időszakból, a teljesség igénye nélkül, felsoroljuk a gyűlésekre („congregatio”, „conventio”) vonatkozó adatokat, melyek olykor csak említések, mégpedig azért, mert ezeket ki kellett zárni a nemesi gyűlések felsorolásakor. 1484, a vajda majdani tartózkodási helye, Kolozsvár, Torda vagy Medgyes (Ub VII. 357); 1486, Medgyes (uo. 458–459); 1487, h. n. (DF 245 365); 1490, „a szokásos helyen” (DF 245 124); 1490, Szeben

1479

márc. 5.

Kolozsvár

Geréb Péter erd. vajda³⁹

1481

márc. 9. – aug. 21.

szászok csapatainak többrendbéli mozgósítása a törökök és Havasalföld ellen⁴⁰

(DF 245 293); 1490: Medgyes (SzNLt, Urk. V/1177; DF 245 375); é. n., Medgyes (DF 245 526); 1491, h. n. (*Documente privitoare la istoria românilor*. Culese de EUDOXIU de Hurmuzaki. I–XXI. Supl. I–II. Academia Română, Buc., 1876–1942 [a továbbiakban Hurmuzaki]. XV/1. 132–133 = DF 245 380); 1497, Medgyes (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 238); 1497, h. n. (uo. 250); 1503, Szeben (Albert BERGER: *Urkunden Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. I–II [1203–1570]. Hrsg. Ernst WAGNER. Köln–Wien, 1986; III [1571–1585]. Begründet von Albert BERGER. Mit Ioan DRĂGAN–Konrad G. GÜNDISCH, hrsg. Ernst WAGNER. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1995 [Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Bd. 11/I–III – a továbbiakban BERGER: *Bistritz*]. I. 420. sz. = DF 247 455; DF 245 938); 1504, Torda (DF 245 941), Szeben (BERGER: *Bistritz*. I. 433. sz. = DF 247 464); 1504, Medgyes (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 414); 1505, Szeben (DF 247 474 = BERGER: *Bistritz*. I. 448. sz.); 1505, Szeben (DF 245 626); 1506, „a szokott helyen” (DF 245 636); 1506, Medgyes (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 462); 1506, Szeben (DF 245 957; *Rechnungen Hermannstadt*. I. 431); 1507, Medgyes (uo. 474); 1508, Segesvár (DF 245 971); 1508, Szászsebes (DF 245 974); 1509, Szeben (DL 32 571); 1511, Medgyes (DF 245 702). – Hasonlóképpen nem szerepeltetjük jegyzékünkben a csak az egyes székely székek gyűléseit sem (pl. Marosszék gyűlése Székelyvásárhelyen 1501-ben: SzOkl VIII. 187–191 = WassLt 507. sz.).

- 39 A Geréb Péter vajda által 1479. március 5-én Kolozsvárott megtartott gyűlés után ugyanabban az évből nincs tudomásunk formális tartománygyűlésről. Egy 1479. március 9-i (*Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk. VARJÚ Elemér–IVÁNYI Béla. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Bp., 1908–1928 [A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család története]. II. 203–204) oklevél alapján a korábbi szakirodalom úgy vélekedett, hogy Bátori ekkor, egyelőre országbíróként, Kolozsvárra érkezett, hogy a tartományt felkészítse a török támadásra. SZAKÁLY Ferenc–FODOR Pál: *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)*. Hadtörténelmi Közlemények CXI(1998). 317. Itineráriuma alapján ma az látszik bizonyosnak, hogy Bátori csak május 29-én érkezett meg a tartományba. HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 50, 144. Valószínűnek tűnik, hogy a háborús készülődések közepette a frissen kinevezett vajda tartott egy, esetleg több tartománygyűlést is, de ezt bizonyítani nem tudjuk.
- 40 SZOKOLA: *Urban Military*. 405 (58. jegyz., a források tételes felsorolásával). A tárgyalt korszak mozgósítási parancsára lásd még Liviu CÎMPEANU: *Obligații militare și ordine de mobilizare ale orașelor săsești din Transilvania la sfârșitul Evului Mediu*. Historia Urbana XXVII(2019). 135–142. (A parancslevelek dátumait nem kronológiai sorrendben, hanem a címzettek szerinti területi bontásban közli).

1484

ápr. 10.

Hétszék és Kétszék, illetve Kolozsvár csapatainak mozgósítása⁴¹

máj. 25.

(*in Urbani pape*)⁴²

Bátori István erd. vajda

Torda (nemesek, szászok)

(királyi rendelkezések kihirdetése)

okt. 30.

(*sab. a. Omn. sanct.*)⁴³

Bátori István erd. vajda

Brassó (nemesek, tehetősebb székelyek,

szászok)

1486

okt. 16.

(*in Galli conf.*)⁴⁴

Kolozsvár (nemesek, tehetősebb

székelyek)

(királyi rendelkezések kihirdetése)

1487

jan. 6. (bizonytalan)⁴⁵

Vásárhely (brassói szászok)

- 41 1484. április 10-én (*sab. a. dom. Domine ne longe*) Mátyás király megparancsolta a szász Hétszéknek, Kétszéknek és Kolozsvárnak, hogy 200 lovast tartsanak készenlétben, és küldjék Bátori István vajdához, amikor ő kéri azokat. Ub VII. 357; SZOKOLA: *Urban Military*. 405 (61. jegyz.).
- 42 TelOkI II. 162 = DL 74 223 („congregatio generalis”). – 1484. május. 6-án (*in Ioh. bapt. a. portam Latinam*) Bátori István vajda a király felhatalmazásából megparancsolta a szász Hét- és Kétszéknek, továbbá Brassó és Beszterce városnak, hogy a levele keltétől számított 15. napra (*ad XV. d. a data presentium*) polgármestereket és 2–3 idősebb polgárt küldjenek Kolozsvárra, Tordára, Medgyesre vagy oda, ahol akkor épp tartózkodni fog, hogy velük tanácskozzon, illetve hogy a király oklevelébe foglaltakat velük ismertesse (Ub VII. 357 = DF 245 055). Eszerint tehát a tanácskozás már május 20-án elkezdődött, hacsak nem történt időközben valamilyen halasztás. Vö. Gheorghe BICHICEAN: *Congregațiile generale în Transilvania voievodală*. C. H. Beck, Buc., 2008 (Studii Juridice). 390–391.
- 43 Az oklevél nem nevezi *congregatió*nak vagy diétának a gyűlést. Ub VII. 369–370 = DF 278 672. Nov. 5. (*VIII. d. f. VI. a. Omn. Sanct.*): Ub VII. 371–373 = DF 247 051.
- 44 SzOkI I. 259–261 = *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata (1232–1540)*. Összeáll. SZABÓ Károly. Athenaeum, Bp., 1889 (kny. a Történelmi Tár 1889–1890. évfolyamából – a továbbiakban EMOkI). 396. sz. = DF 253 524. Az oklevél nem nevezi *congregatió*nak a gyűlést, de ezek összehívásának jellegzetes oka a királyi rendelkezések kihirdetése volt.
- 45 HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 148. (869. jegyz.; az itt idézett forrás: Ub VII. 469–470).

okt. 24.

Szeben csapatainak mozgósítása⁴⁶

1489

máj. 10. körül⁴⁷

Bátori István erd. vajda

Torda (nemesek)

(a királyi tanács által kivetett adók behajtása)

1490

máj. 13.

Hétszék csapatainak mozgósítása a törökök ellen⁴⁸

1490. dec. 20. – 1491. jan. 11.⁴⁹

Telegdi István alvajda

Szeben csapatainak mozgósítása a lengyelek ellen, gyülekezés Kolozsváron⁵⁰

- 46 1487. október 24-én (*f. IV. p. XI. mil. virg.*) Telegdi István alvajda Görgény várából megparancsolta Szebennek, hogy csapataikat küldjék Szászsebesre (SzNLt, Urk. V/1173); SZOKOLA: *Urban Military*. 406 (64. jegyz.). A nemesi csapatok részvételét bizonyítja, hogy az alvajda november 16-án a szászsebesi táborból Doboka megyéhez írt parancslevelével felmentette Keresztúri Györgyöt a török ellen induló hadjáratban való részvételtől (DL 62 927). Keresztúri 1478-ban Doboka megye egyik meghívott küldötte volt a kolozsvári gyűlésen. W. Kovács András: *Két meghívólevél erdélyi tartománygyűlésre (1478, 1502)*. Erdélyi Múzeum LXXXV(2023). 1. sz. (a továbbiakban W. Kovács: *Meghívólevél*). 15.
- 47 „Pridem Thorde vobiscum locuti sumus.” HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 92 (az itt idézett forrás: DF 245 118).
- 48 Bátori István vajda május 13-án (*f. V. a. Sophie vid.*) Zilahról keltezett oklevelével megparancsolta a Hétszéknek, hogy állítsanak ki 400 lovast, akiket bocsássanak majd Telegdi István alvajda rendelkezésére, amikor az hozzájuk megy (DF 245 118).
- 49 1490. dec. 20. (*in vig. Thome ap.*): *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*. Przez Władysława BARANA–Jana DĄBROWSKIEGO–Jana ŁOSIA–Jana PTAŚNIKA–Stan. ZACHOROWSKIEGO. Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków, 1919 (a továbbiakban *Sprawozdanie*). 70 (161. sz.) = DF 245 376; 1493. dec. 23–27.: 245 128–245 130, SzNLt, Urk. V/1177; 1491. jan. 3. (*f. II. p. Circumcis. dom.*): *Sprawozdanie*. 70–71 (163. sz.) = DF 245 382, 245 412; 1493. jan. 11.: 245 381, 245 383. Tamás PÁLOSFALVI: *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare 1389–1526*. Brill, Leiden–Boston, 2018 (The Ottoman Empire and its Heritage: Politics, Society and Economy 63 – a továbbiakban PÁLOSFALVI: *From Nicopolis to Mohács*). 287.
- 50 HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 105; NEUMANN Tibor: *A kassai hadjárat. II. Ulászló zsoldoserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491) = Elfelejtett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. PÓSÁN László–VESZPRÉMY László. Zrínyi, Bp., 2016 (a továbbiakban NEUMANN: *Kassai hadjárat*). 387 (165. jegyz.).

1491

febr. 1.

Vásárhely

(*in Purif. virg.*)⁵¹

Vingárti Geréb Péter királyi ajtónállómester és Vingárti Geréb László erd. püspök

máj. 18.

Torda (országalakók)

(*f. IV. a. Penth.*)⁵²

Telegdi István alvajda

júl. 21.

Szászsebes csapatainak mozgósítása a törökök ellen⁵³

1492

jún. 13.

Kolozsvár (a székely székek választott

(*f. IV. p. Penth.*)⁵⁴

előkelői)

Harinai Farkas Tamás és Somkeréki Erdélyi János székely alispánok

jún. 18.

Szeben csapatainak mozgósítása Tordáról⁵⁵

aug. 4. előtt⁵⁶

Torda

?

(Bátori István erd. vajda?)

-
- 51 NEUMANN: *Kassai hadjárat*. 385 (125. jegyz.), az idézett források: DF 245 388, DL 65 145–65 146.
- 52 Telegdi István alvajda május 18-i, Tordán kelt kérésére az erdélyi káptalan vizsgálatot végez ugyanott, „in congregatione regnicolarum” (DL 29 548). Bátori vajda ekkor Erdélyen kívül tartózkodott (HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 151).
- 53 Gustav GÜNDISCH: *Incursiunea turcească din anul 1493 in finutul Sibiului*. Studii. Revistă de istorie XIV(1961). 6. sz. 1495 (5. jegyz.); SZOKOLA: *Urban Military*. 406 (65. jegyz.). Telegdi István alvajda július 21-én (*f. V. a. Marie Magdalene*) megparancsolta Szászsebesnek, hogy csapataikat helyezték készenlétbe (DF 245 379).
- 54 SzÖkl III. 114–116 (az oklevél eredetije elveszett vagy lappang).
- 55 Bátori István vajda 1492. június 18-án Tordáról megparancsolta Brassónak, hogy 15 napon belül küldjenek 60 lovas hozzá Csanádra. SZOKOLA: *Urban Military*. 406 (67. jegyz.); DF 246 511 = Hurmuzaki XV/1. 118.
- 56 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II (1289–1556). Kivon., bev. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17 – a továbbiakban KmJkv). II. 3026. sz.

aug. 20–24. körül ⁵⁷ Bátori István erd. vajda	Torda
dec. 2. után (tervezett) ⁵⁸	ismeretlen helyszín (székelyek, szászok, nemesek) (kiváltságok megvédése)
1493 jan. 8. Szeben ⁵⁹ és Segesvár ⁶⁰ csapatainak mozgósítása a török ellen	
márc. 26. (f. III. p. <i>Annunt. Marie</i>) ⁶¹	Vásárhely (szászok, nemesek, székelyek)

- 57 DF 244 128. Bátori István vajda 1492. július 22-én a buzai offciálist, amennyiben az vonakodna parancsát végrehajtani, a legközelebbi tordai közgyűlésre a saját színe elé idézte („in proxima futura congregatione regnicolarum Thorde celebranda”). Tordán kimutathatóan augusztus 20–24. között tartózkodott. HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 116 (600. jegyz.). Mivel a vajda augusztus 6-án még Szebenben volt (uo.), a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvének egy 1492. augusztus 4-i, egy korábbi közgyűlést említő bejegyzése nem erre a *congregatióra* vonatkozatható. KmJkv II. 3026. sz. A vajda a székelyek számára szeptemberben külön is tartott közgyűlést. HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 119, 153.
- 58 A székelyek 1492. december 2-án Nagysolymoson kelt meghívólevele a szebeni szászokhoz, hogy követeiket küldjék el hozzájuk, mert, a nemesekkel is tanácskozva, régi kiváltságaik megőrzését akarják kérni a királytól (HORVÁTH–NEUMANN: *i. m.* 119–120, az idézett forrás: SzOkl III. 122–123 = SzNLt, Urk. V/1184). A királyhoz intézett panaszlevél (SzOkl I. 272–280, 1493. évi keltezéssel) nem sokkal ezután kelhetett. Ismerteti SZÁDE CZKY KARDOSS Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., Franklin-Társulat, 1927. 94–96 (1492 végi keltezéssel).
- 59 SZOKOLA: *Urban Military*. 406 (68. jegyz.). Telegdi István alvajda január 8-án (f. III. p. *Epiph. dom.*), Kolozsvárott kelt oklevele: DF 245 166. Vö. *A középkori magyar királyság történeti kronológiája 997–1526*. I–II. Főszerk. WEISZ Boglárka. Szerk. ZSOLDOS Attila–CSUKOVITS Énikő–SKORKA Renáta–PÁLOSFALVI Tamás–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor. HUN-REN BTK TTI, Bp., 2023 (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak – a továbbiakban *Középkori kronológia*). II. 600.
- 60 Telegdi ugyanakkor kelt oklevele: DF 245 164. Vö. GÜNDISCH: *i. m.* 1496 (4. jegyz.; mindkét parancslevél említése).
- 61 SzNLt, Urk. V/1190. sz. Szeben, Hétszék és Kétszék, illetve Barcaság küldötteinek a vásárhelyi gyűlésről Szebenhez írt levele. Ezen időpont körülre keltezhető Losonci László vajda 1493-ban, napi dátum nélküli, Vásárhelyen kelt levele, amellyel felszólította Brassót, hogy csapataikat és két-három előkelőt („duo aut tres ex vobis potiores et elegantiores”) küldjenek hozzá, mert tanácsozni akar velük (DF 246 515 = Hurmuzaki XV/1. 135). A vajda jelenléte március 26. (SzNLt, Urk. V/1190. sz.) és április 1. (DL 62 940, 27 743, 30 054) között mutatható ki (Székely)vásárhely mezővárosban.

[Losonci László] erd. vajda
Brassó csapatainak mozgósítása

szept. 19.
sepsiszéki székelyek mozgósítása a török és havasalföldi csapatok ellen⁶²

szept. 26.
Szeben csapatainak mozgósítása a törökök ellen⁶³

dec. 22.
az erdélyi hadak indulása Losonci László erd. vajda vezetésével Nándorfehérvár alá, Kinizsi Pál megsegítésére⁶⁴

1494.

jan. 6. körül
(*circa Epiph. dom.*)⁶⁵
Losonci László erd. vajda

Torda

jan. 14. – febr. 6. körül⁶⁶

Vásárhely (nemesek)

---

62 Losonci László és Drágfi Bertalan vajdák 1493. szeptember 19-én (*f. V. a. Mathei ap. et ev.*) Szépmezőn kelt levele a sepsiszéki székelyekhez arról, hogy haladéktalanul jöjjenek Szebenbe. (SzOkI I. 271–272 = Hurmuzaki II/2. 341–342, XV/1. 138 = DF 245 179).

63 Drágfi Bertalan vajda szept. 26-án (*f. V. a. Mich. arch.*) Kelneken kelt levelével megparancsolta Johann Agatha szebeni polgármesternek, hogy csapataival induljon a Ludas mezőváros melletti táborba (DF 245 181).

64 Losonci Segesváron december 22-én (*dom. p. Thome ap.*) kelt oklevele Brassóhoz (Hurmuzaki XV/1. 139–140 = DF 246 757).

65 1494. jan. 6. körül: „Item missis litteris ad sedes pro generali congregatione habenda circa f. Epiph.”; „Item nuntiis missis ad Thordam ad congregationem dominorum nobilium ex parte pertinentiarum”. *Rechnungen Hermannstadt*. 162. Január 5-én a vajda Tordáról írt misszilit Szebennek (DF 245 404, 245 414). II. Ulászló király 1493. december 16-án (*f. II. a. Thome ap.*) arról értesítette Szebent, Brassót, Besztercét, Medgyest, illetve a szász Hét- és Kétszéket, hogy következő év vízkeresztjére (*ad Epiph. dom.*) Szebenbe készül menni (DF 245 293), de az utazás akkor nem valósult meg (NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 224). Téves tehát az a feltételezés, hogy 1494. vízkeresztkor (január 6.) a király közgyűlést tartott volna Szebenben (BICHICEAN: *i. m.* 392; a királyi oklevelet téves, 1493. szeptember 8-i keltezéssel idézi).

66 „Item missis dominis Petro Aurifabro et Thome Altemberger ad congregatione nobilium ad Vasarhel.” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 163) Vásárhely alatt a marosszéki Székelyvásárhely (a mai Marosvásárhely) értendő. A vásárhelyi gyűlést utólag említi egy 1494. május 11-i vajdai oklevél (DF 257 926).

ápr. 4. után⁶⁷ Torda (nemesek)

máj. 11. Torda (nemesek)

(*dom. a. Penth.*)⁶⁸

Losonci László erd. vajda

máj. 29.

Szeben csapatainak mozgósítása a Vidinnél átkelő törökök ellen, gyülekezés [Székely]vásárhelyen⁶⁹

jún. 30. Torda

(*f. II. p. Petri et Pauli ap.*)⁷⁰

szept. 1.

(*in Egidii conf.*)⁷²

Drágfi Bertalan erd. vajda

(királyi parancsra)

(II. Ulászló király ugyanekkor Szebenben volt)

Szeben⁷¹ (nemesek, székelyek, [szászok])

(egyidejűleg itt tartották meg a nyolcados ítélszéket is)⁷³

67 1494. ápr. 4. után: „Item nuntio misso ad Thordam ad congregationem nobilium ex parte pertinentiarum cum litteris regalibus, ut eas nobiles non dicarent” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 168).

68 DF 257 926 („generalis congregatio”). A vajda tordai tartózkodása május 5-től (*f. II. p. Inv. s. cr.*) adatolható (DL 28 876, 261 071).

69 SZOKOLA: *Urban Military*. 406 (71. jegyz.); Losonci László és Drágfi Bertalan vajdák május 29-én (*in Corp. Cbr.*) Régenben kelt oklevele Szeben városához (Hurmuzaki XV/1. 141 = DF 245 405).

70 Tordán kelt vajdai oklevél, de nem említi a közgyűlést (DL 29 881), a király közelgő látogatása alapján azonban ezt feltételezhetjük.

71 A mai Nagyszében. A szászok részvétele a helyszín alapján bizonyos.

72 NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 225 (73. jegyz.; az idézett források: DL 46 274 [1494. szept. 2., a vajda gyűlést tartott a nemesek részvételével], SzOkl I. 281–282 = EMOKl 410. sz. = DF 253 529 [szept. 8., II. Ulászló király megparancsolta a sepsiszéki székelyeknek, hogy miután küldötteiket a szebeni gyűlésből hazaengedte, seregük tizenhatod részével keljenek fel]). Lásd még Joseph KEMÉNY: *Der siebenbürger Landtag zu Hermannstadt im Jahre 1494* = Anton KURZ: *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten*. II. Band. I. Theil. Johann Gött, Kronstadt, 1846. 109–121 (a függelékben az 1494. szept. 8-i királyi oklevél közlése). Vö. BICHICEAN: *i. m.* 391–392. – Ugyanerre a közgyűlésre vonatkozik a szebeni számadáskönyv következő bejegyzése is: 1494. júl. 23. után: „Item missis litteris ad sedes pro generali congregatione habenda super adventu maiestatis regie” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 175). A király augusztus 22.–szeptember 16. között tartózkodott Szebenben., lásd RPRH 541. A tartománygyűlés megrendezésének költségeire az erdélyi nemeseknek 1500 forintot utaltak ki (uo. 746. tétel).

73 NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 225 (74. jegyz.); DF 257 837 (*III. d. XXIII. d. oct. Iacobi ap.*), 260 289; DL 46 487 (*XXXIV. d. oct. Iacobi ap.*).

szept.–okt. folyamán?
az erdélyi csapatok mozgósítása⁷⁴

1495

aug. 18. Torda (nemesek)
(f. III. p. *Assumpt. Marie*)⁷⁵
Drágfi Bertalan erd. vajda

okt. 1. Torda
(f. V. p. *Mich. arch.*)⁷⁶
Drágfi Bertalan erd. vajda

okt. 24. Medgyes
(f. VI. p. *Luce ev.*)⁷⁷
Drágfi Bertalan erd. vajda

nov. 2. Torda
(f. II. p. *Omn. sanct.*)⁷⁸
Telegdi István alvajda

1496

júl. 29. előtt⁷⁹ Torda
[Telegdi István alvajda]

74 PÁLOSFALVI: *From Nicopolis to Mohács*. 296; RPRH 41. és 2963–2964. tételek; *Középkori kronológia*. II. 606.

75 A közgyűlést a vajda Tordán ekkor kelt oklevele nem említi (DL 29 567), csak Doboka megye egyik oklevele, amely szerint jegyzőjük augusztus 20. körül (*circa Steph. reg.*) ott volt a közgyűlésen (WassLt 489. sz.). Drágfi Bertalan Tordáról kelt oklevelei: aug. 20. (DL 28 452) és aug. 21. (Hurmuzaki XV/1. 144 = DF 246 520, misszilis).

76 WassLt 488. sz. Tordán kelt vajdai oklevél, de nem említi a közgyűlést.

77 Hurmuzaki XV/1. 146–147 (okt. 21-i hibás keltezéssel) = DF 246 514. A vajda Medgyesén kelt oklevele nem említi a közgyűlést, csak a szebeni számadáskönyv (1495. szept. 15. után): „Item missis litteris ad sedes pro congregatione in Megies cum domino vaivoda celebranda” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 192).

78 Az alvajda november 2-án Tordán kelt oklevele (DL 26 462) nem említi a közgyűlést, de említi a szebeni számadáskönyv: [nov. 1. után] „Item missis domino iudice sedis et Johanne Dewnagel ad congregationem nobilium ad Thordam propter pertinentias septem sedium” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 217).

79 1496. júl. 29. előtt: „Item missis dominis Michaeli Polnar, iudici regio Segesszwariensi, et Iacobo Sartori, civi Cibiniensi, ad congregationem nobilium pro tunc in Thorda celebratam ex parte pertinentiarum septem sedium cum litteris privilegialibus regie maiestatis de super deservienda f. VI. p. Iacobi [júl. 29.]” (*Rechnungen Hermannstadt*. 213). – 1496-ban a vajda nincs Erdélyben, csak szeptember 25. után. DL 30 235 (Görgény). Az év elején nevében

1497

febr. 18. után⁸⁰

Medgyes

[Telegdi István alvajda]

máj. 2.

Torda (*conventio*)

(*f. III. p. Phil. et Iac. ap.*)⁸¹

Telegdi István alvajda

márc. 29.

Torda (országglakók)

(*f. IV. p. Pasche*)⁸²

(a három nemzet egymás, illetve a vajda elleni panaszainak kivizsgálása)

Somi Józsa temesi ispán,

az Alsó Részek kapitánya

Drágfi Bertalan erd. vajda, Telegdi István alvajda

jún. 11–19.

Szeben csapatainak mozgósítása a törökök ellen⁸³

júl. 20.

Medgyes (nemesek, szászok)

Liszka Ádám országbírói ítélőmester állított ki oklevelet Kolozsvárott, a vízkereszt októberében tartott vajdai ítélőszéken.

80 1497. febr. 18. előtt: „Item missis dominis Michaela Polnaro et Stefano Margreb ad Megdyes ad comunem congregationem nobilium sab. a. Reminiscere” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 237).

81 DL 74 261–74 262 (nincs szó közgyűlésről); ápr. 28.: „Item missis domino iudice regio et Iacobo Sartore ad conventionem Thordensem feria VI. a. Phil. et Iac.” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 239).

82 AMLACHER: *Broos*. 64 („generalis conventio incolarum ... partium Transilvanarum”). Az Erdélybe küldött királyi bizottság élén Somi Józsa állott, akit Perényi Imre asztalnokmester, Brankovics János szerb despota és Patócsi Bertalan kamarás kísért el. Tevékenységükre lásd NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 231–232. Tordán március 29-én (*f. IV. p. Annunt. Marie*) Somi Józsa (DL 20 547), március 30.–április 2. között Drágfi Bertalan vajda (DL 62 947 = WassLt 492. sz.; DL 30 942), április 1-jén Telegdi István alvajda (DF 257 688, DL 26 947) adott ki oklevelet. Vö. *Rechnungen Hermannstadt*. I. 238.

83 CÎMPEANU: *i. m.* 135; SZOKOLA: *Urban Military*. 406 (72. jegyz.); 1497. jún. 11. (*in Barnabe ap.*) DF 245 468; jún. 19. (*f. II. a. Ioh. bapt.*) DF 245 469. A hadjárat Moldva megsegítését célozta, a lengyel támadás ellenében. Vö. Marius DIACONESCU: *Mobilizarea oastei maghiare în 1497 „in subsidium et tutelam wayvode Moldaviensis.”* *Analele Putnei XII*(2016). 2. sz. 44 (41–42. jegyz.); PÁLÓSFALVI: *From Nicopolis to Mohács*. 299. Ezekben a napokban gyűlést tartottak Tordán [június 23.–július 6. között]: „Item missis iudice terrestri et iudice regio de Mullenpach ad diaetam Thordensem” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 243).

(*f. V. p. Divis. apost.*)⁸⁴

Drágfi Bertalan erd. vajda

aug. 11.

Torda (nemesek, [székelyek?])

(*f. VI. p. Laurentii mart.*)⁸⁵

Telegdi István alvajda

moldvai hadjárat (a hadakat Drágfi Bertalan erd. vajda vezeti)⁸⁶

1498

dec. 26.

Torda (nemesek, hétszéki szászok)

(*in profesto Ioh. ap. et ev.*)⁸⁷

(királyi rendelkezések kihirdetése, megyés ispánok kinevezése)

Szentgyörgyi és Bazini Péter erd. vajda

1499

jan. 14.

Székelyvásárhely (nemesek, székelyek)

(*f. II. p. Pauli primi heremite*)⁸⁸

(bírói gyűlés Marócsai Ferenc országbírói ítélőmesterrel)

febr. 23.

Szeben (szászok, nemesek)

84 A vajda oklevele nem említi a közgyűlést. Richard SCHULLER: *Das Patriziergeschlecht der Polner in Schässburg. Zur Kultur und Geschichte der Siebenbürger Sachsen in dem Zeitalter der Auflösung des ungarischen Reiches*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XXVII(1896). 396–397 = DF 245 466; „Item domino Andreae Doleatori et notario Cibiniensi missis ad congregationem nobilium ad Medgyes post iudicem sedis et dominum Iacobum f. VI. p. Margarethe [júl. 21.]” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 244).

85 SzOkl III. 129–130 = DL 37 031. Az oklevél nem említi közgyűlést, viszont a székely Dellői János Tordán, az alvajda előtt foglaltatta írásba lófőisége eladását, így feltételezhető a székely székek képviselőinek jelenléte.

86 NEUMANN: *Drágfi Bertalan*. 231; *Középkori kronológia*. II. 608.

87 A vajda december 12-én (*in profesto Lucie virg.*) Kolozsvárott kelt levelével 50 márka büntetés terhe alatt meghívta a Hétszékét a december 26-i tordai *generalis dietára* (DF 245 273, közlését lásd a függelékben); vö. BICHICEAN: *i. m.* 393–394 (hibás dátummal). Szentgyörgyi december 26-án még Kolozsváron volt (DL 26 951, 29 337), tordai jelenléte csak 1498. december 30. (*dom. p. Nativ. dom.*, DL 28 459) és 1499. január 1-je (*in Circumcis. dom.*) között mutatható ki. Ezen a gyűlésen, 1499. január 1-jén nevezte ki Torda megye két ispánját, és erről értesítette a megye lakosságát. Arch. 1458–1526. I. 483 (DL 65 442).

88 DL 62 950. – Székelyvásárhelyen a vajda nevében kelt kiadványok január 22.–január 31. között: DL 30 232; DF 245 275; SzOkl VIII. 181–186 = DL 74 271.

(*sab. a. dom. Reminiscere*)⁸⁹

okt. 24. Segesvár (nemesek, tehetősebb székelyek)
(*f. V. p. XI. mil. virg. et mart.*)⁹⁰
Szentgyörgyi és Bazini Péter erd. vajda

okt. 31. Kőhalom mezőváros (nemesek, [szászok,
(*in vig. Omn. sanct.*)⁹¹ székelyek])
Szentgyörgyi és Bazini Péter erd. vajda

nov. 15. Szentgyörgy mezőváros⁹² [nemesek]
(*f. VI. p. Martini ep. et mart.*)⁹³
Szentgyörgyi és Bazini Péter erd. vajda

1501

okt. 18. Szeben és Hétszék csapatainak mozgósítása⁹⁴

1502

jan. 24. Székelyvásárhely (nemesek, tehetősebb
székelyek)

89 A gyűlést nem nevezik *congregation*nak vagy *diet*ának, de a nemesek részvétele a szebeni bírói gyűlésen, továbbá a szászok joghatóságáról való rendelkezés ezt valószínűsíti (DF 245 277). Február 25-én (*f. II. p. Mathie ap.*) még Szebenben volt (AMLACHER: *Broos*. 68–69).

90 SzOkl I. 291–293 = EMOkl 426. sz. = DF 253 615 (a vajda székely lófőség ügyében intézkedett). A neve alapján székely Nyújtódi Pál jelenléte a gyűlésen: DL 62 957. A gyűlés helye alapján feltételezhető a szászok részvétele is.

91 Bírói gyűlés nemességekkel: DF 245 290. Nov. 2.: DL 29 341–29 342; DF 245 291. Szeben város küldötteinek részvétele: 1492. nov. 2. (DL 29 341–29 342; DF 245 289).

92 A vajda itineráriuma alapján a sepsiszéki Szentgyörggyel azonosítható.

93 DF 27 577. Bírói gyűlés.

94 Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda október 18-án (*in Luce ev.*) Görgényből megparancsolta a király nevében Szebennek és Hétszéknek, hogy állítsanak ki 600 vagy legalább 500 főnyi könnyűlovasságot a brassói vagy a székely hadakból, és adják Gerendi Jakab vezetésé alá. Lásd PÁLOSFALVI: *From Nicopolis to Mohács*. 308 (az idézett forrás: SzOkl I. 302–303 = DF 244 776). Gerendi Jakab 1497-ben, Drágfi Bertalan familiárisaként alcina királybíró (Friedrich SCHULLER: *Beiträge zur äussern Geschichte der Erbgrafen der sieben Stühle*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XXI[1887]. 362–364), 1505-ben aranyoszéki ispán (DF 246 403).

(*f. VI. p. Pauli primi heremite*)⁹⁵
Magyi Pál alvajda (és alországbíró)

júl. 14. Segesvár (nemesek, tehetősebb székelyek)
(*f. V. a. Divis. ap.*)⁹⁶
Szentgyörgyi Péter erd. vajda

aug. 31.
Szeben csapatainak mozgósítása a törökök ellen, a csapatok vezetője Szentgyörgyi Péter erd. vajda, Magyi Pál alvajda⁹⁷

nov. 6. Enyed (nemesek)
(*dom. p. Omn. sanct.*)⁹⁸
Szentgyörgyi Péter erd. vajda
(királyi rendelkezések kihirdetése;
az erdélyi csapatok mozgósítása a törökök
ellen, a hadjárat egyik vezetője
Szentgyörgyi Péter vajda)⁹⁹

95 BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1971. 355–356 (14. jegyz.; az idézett forrás: SzOkl VIII. 191–200 = DL 74 286 = 74 287). Bírói gyűlés. Magyi Pál alvajda – egyidejűleg alországbíró – személyes bíraskodása. Magyi már január 9-én (*dom. p. Epiph.*) Vásárhelyen volt, ahonnan arról értesítette Brassót, hogy a vajda törökök ellen induló csapatait kivonatta a Barcaságból Hurmuzaki XV/1. 157 = DF 246 694).

96 DF 253 756. Valószínűleg csak bírói gyűlés, az oklevél nem nevezi *congregatió*nak. – 1502. július 19-én (*f. III. a. Marie Magdalene*) kelt II. Ulászló király Küküllő megye nemességéhez intézett levele, melyben felszólítja őket, hogy engedelmességednek a vajda és az alvajda az ország védelmével kapcsolatos intézkedéseinek. DL 21 121; idézi PÁLOSFALVI: *From Nicopolis to Mohács*. 315 (190. jegyz.); *Középkori kronológia*. II. 619.

97 A vajda augusztus 31-én (*f. IV. p. Decoll. Ioh. bapt.*), Déván kelt oklevelével megparancsolta az erdélyrészi lakosoknak, a székelyeknek, a nemeseknek és a szászoknak, hogy fejenként készüljenek hadra kelni, és induljanak, amikor ő vagy Magyi Pál alvajda erre felszólítja őket. (DF 245 574).

98 A vajda október 22-én (*sab. p. XI. mil. virg. et mart*) Szászsebesen kelt oklevelével 16 márka büntetés terhe alatt megparancsolta a Torda megyei nemeseknek (és minden rendű-rangú birtokosnak), hogy november 6-án (*dom. p. Omn. sanct.*) jelenjenek meg Enyeden, ahol (királyi parancsra) *congregatió*t fog tartani, és ahol a többi erdélyi megye küldöttei is jelen lesznek (DF 281 252; közlése: W. Kovács: *Meghívólevél*. 17–18). – A vajda enyedi jelenléte már november 3-án és november 7-én is adatolható Enyeden (DL 26 480), november 13-án (*dom. p. Martini ep. et conf.*) ugyanott kelt oklevelével pedig megparancsolta Szebennek, Segesvárnak és a Hétszéknek, hogy csapataikat és a királyi szászok felét küldjék Kenyérmezőre (DF 245 579). Korábban, még augusztus 31-én (*f. IV. p. Decoll. Ioh. bapt.*), megparancsolta a székelyeknek, a nemeseknek és a szászoknak, hogy fejenként készüljenek hadra kelni. (DF 245 574; vö. PÁLOSFALVI: *From Nicopolis to Mohács*. 317).

99 PÁLOSFALVI: *From Nicopolis to Mohács*. 319.

1503

jan. 29.

a hét- és kétszéki, brassói, besztercei és barcasági szászok mozgósítása¹⁰⁰

febr. 19. (tervezett)

Torda (nemesek, székelyek, szászok)

(*dom. a. Mathie ap.*)¹⁰¹

ápr. 25.

Torda (nemesek *universitása*)

(*f. III. p. Georgii mart.*)¹⁰²

Szentgyörgyi Péter erd. vajda

1504

márc. 24.

Szeben csapatainak mozgósítása¹⁰³

márc. 31.

Beszterce csapatainak mozgósítása¹⁰⁴

100 Szentgyörgyi Péter vajda január 29-én (*dom. p. Conv. Pauli ap.*), Kolozsváron kelt oklevele említi az erdélyrészi megyék nemeseinek mozgósítását is (DF 245 936).

101 A hét székely szék három nemzetsége 1503. január 22-én (*in Vincentii mart.*) felszólította Torda megye nemességét, hogy gyűljenek Tordára („ad locum congregationis vestre solitum Thorda convenire et congregari velitis”), ahova ők is elküldik követeiket. Lásd BERGER: *Bistritz*. I. 418. sz. = SzOkl III. 198–199 (itt 1519. január 22-i hibás keltezéssel közölve. Vö. a hét székely szék három nemének 1503. január 22-i (*in Vincentii mart.*), Besztercének címzett levelével, amellyel felszólították a várost, hogy küldjék el képviselőiket a nemesekkel és a szászokkal együtt Tordán tartandó *congregatióra*, és egyúttal elutasították a vajda által a király előtt előadott vádakát (BERGER: *Bistritz*. I. 418. sz. = SzOkl V. 34–35 = DF 247 453; lásd még MÁLYUSZ: *i. m.* 44–45). Szeben város 1503. február 6-i (*in Dorothee virg.*), Besztercéhez írott levele is említi a nemesek, a székelyek és a szászok Tordán február 19-én (*dom. a. Mathie ap.*) megtartandó gyűlését (DF 247 455 = BERGER: *Bistritz*. I. 420. sz.).

102 A vajda „unacum universitate dominorum regni nobilium partium istarum Transsilvanarum in generali eorundem congregatione” volt Tordán (WassLt 514. sz. = DF 255 393).

103 SZOKOLA: *Urban Military*. 407 (76. jegyz.): Barlabási Lénárd alvajda március 24-én (*in dom. Iudica*) Segesváron kelt oklevelével megparancsolta Szeben városnak, hogy levele kézhezvétele után a szebeni polgármester és négy esküdt csapatostul azonnal jöjjenek Segesvárra, ahol Lulai János kamarás [és szebeni királybíró] is ott lesz (DF 245 944). Vö. DF 245 597 = Hurmuzaki XV/1. 164; DF 247 464.

104 SZOKOLA: *Urban Military*. 407 (77. jegyz.): II. Ulászló király március 31-én (*in dom. Palmarum*) Budán kelt oklevelével megparancsolta Besztercének, hogy csapataikat tartsák készenlétben, és amikor az alvajda kéri, keljenek hadra (DF 247 462 = BERGER: *Bistritz*. I. 431. sz.).

dec. 2. Torda (nemesi *universitas*, szászok)
(*f. II. p. II. d. Katherine virg. et mart.*)¹⁰⁵
Szentgyörgyi Péter erd. vajda

1505

jún. 3. Torda
(*f. III. p. f. III. p. Urbani*)¹⁰⁶

júl. 29.
Beszterce csapatainak mozgósítása a törökök ellen¹⁰⁷

aug. 23. Torda (nemesek *universitasa*, szászok)
(*in profesto Bartholomei*)¹⁰⁸ (hétszéki szászok nemesi birtokainak
Szentgyörgyi Péter erd. vajda adómentessége)¹⁰⁹

szept. 20. után¹¹⁰ Torda (besztercei szászok)
Szentgyörgyi Péter erd. vajda

nov. 3. (bizonytalan) Torda (nemesek)

105 Szentgyörgyi Péter vajda 1504. november 26-án (*II. d. Katherine virg. et mart.*) Radnóton kelt oklevelével megparancsolta Szeben városnak és a Hétszéknek, hogy december 2-ára (*f. II. proxime affutura*) küldjék el néhány küldöttüket Tordára, mert a király Ráskai Balázs királyi tárnokmestert és Pelsőci Bebek Jánost küldte el hozzájuk és a többi országlakóhoz a király ügyeinek megtárgyalására (DF 245 608, közlését lásd a függelékben). Vö. BICHICEAN: *i. m.* 393–394. Dec. 3. (*in profesto Barbare virg. et mart.*): DF 252 667 = DF 257 846 (a vajdai oklevél említi a közgyűlést a nemesi *universitas* részvételével). Utolsó, itt kelt vajdai oklevél: dec. 8. (DL 32 558).

106 Említi Szeben város Brassóhoz írt május 27-i (*f. III. p. Urbani*) levele (DF 246 786).

107 Túri Benedek és Czertinger László alvajdák július 29-én (*in dep. Ladislai reg.*), Túron (Torda megye) kelt oklevelükkel megparancsolták Besztercének, hogy csapataikat tartsák készenlétben, mivel a törökök Kisnikápolynál készülnek támadni (DF 247 475. = BERGER: *Bisritz.* I. 451. sz. [június 27-i, hibás keltezéssel] = Hurmuzaki II/2. 543).

108 KmJkv II. 3375. sz.

109 A tordai közgyűlésen augusztus 26-án (*f. III. p. Bartholomei ap.*) Michael Altemberger szebeni esküdt Szeben szász jogú birtokainak – Bolkács, Zsidve, Nagy- és Kisekemező, illetve Rüszt (Küküllő vármegye) – mentességéről szóló oklevelet írat át (DF 245 627).

110 Szentgyörgyi Péter vajda szeptember 13-án (*in profesto Exalt. s. cr.*) Kolozsvárott kelt levelével a király nevében megparancsolta a besztercei bírónak és négy esküdtnek, hogy sürgősen jelenjenek meg előtte (BERGER: *Bisritz.* I. 457. sz. = DF 247 480), majd a parancsát szeptember 20-án (*in profesto Mathei ap.*) újból megismételte (BERGER: *Bisritz.* I. 458. sz. = DF 247 481; vö. DL 21 481).

(*f. II. p. Omn. Sanct.*)¹¹¹

Szentgyörgyi Péter erd. vajda

nov. 20.

(*f. IV. p. Elizabeth regine*)¹¹²

[Székely]udvarhely (udvarhelyszéki és Keresztúr fiúszéki székelyek gyűlése) (udvarhelyi fellebbezési bíróság létesítése)

dec. 18.

(*f. V. p. Lucie virg.*)¹¹³

Szentgyörgyi Péter erd. vajda (királyi parancsra)¹¹⁴

Torda (erdélyi nemesek *universitas*, székelyek, szászok, az erdélyi káptalan küldöttjei)

1506

jan. 30.

(*f. VI. a. Purif.*) után¹¹⁵

Segesvár (nemesek, székelyek, szászok)

febr. 10.

(*f. III. p. Dorothee virg. et mart.*)¹¹⁶

Segesvár (a három *natio*; nemesek, székelyek, szászok) (a bíraskodás szabályozása, állandó ítélőszék létrehozása)

111 DF 257 928: „f. II. p. Omn. Sanct. noviter preterita unacum nonnullis una cum harum partium Transsilvanarum nobilibus hic Thorde fuissemus constituti”.

112 SzOkI VIII. 218–221 = DL 74 313.

113 Az 1505. évi tordai közgyűlést a három erdélyi nemzet 1506. február 10-i oklevele említi (SzOkI I. 309–313 = DF 245 640). Vö. KUBINYI: *Tárcai*. 132.

114 A vajda ekkor kelt, a közgyűlést (*congregatio generalis*) és a nemesek részvételét említő oklevelei: dec. 19. (*f. VI. p. Lucie virg. et mart.*): DL 62 975, 27 789, 29 744; „f. IV. p. Bartholomei cuidam vectori Raab vocato ratione vecturae, quam circa festa Natalia [1505. dec. 25.] ad Thordam cum duobus vehiculis fecit dominos ad congregationem vehenti” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 433).

115 „Missis feria sexta sequenti [*f. VI. a. Purif.*; jan. 30.] dominis Iohanne Rappolth et Petro Wolff ad Wyskyrch ad nuptias filiae Iohannis Barlobassy, praeterea et ad congregationem trium nationum eo tunc in Segeswar celebratam, ubi per dies octo manserunt.” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 427.)

116 SzOkI I. 309–313 = *Erdélynek a mohácsi ütközet előtt való befolyása a magyarországi törvényhozásba és ebéli hajdoni függéséről*. Árpádia. Honi történetek zsebkönyve. Szerk. KOVACSÓCZY Mihály. Harmadik év. Kassán, 1838. 52–58 (részlet) = *Die „Unionen” der drei ständischen „Nationen” in Siebenbürgen bis 1542*. Inauguraldissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde an der Universität Heidelberg von Friedrich TEUTSCH aus Schäßburg in Siebenbürgen. Buchdruckerei der v. Closius’schen Erbin, Hermannstadt, 1874. 63–66. = Hurmuzaki II/2. 545–547 = DF 245 640. Bíróságot választottak, melybe az erdélyi káptalan a dékánját, a három nemzet pedig 14–14 tagot jelölt; a bíróság a rendi nemzetek közötti ügyeket 32 évre letárgyalja (SZÁDECZKY KARDOSS: *i. m.* 101–102;

febr. 12. után ¹¹⁷	Kolozsvár (nemesek, szászok)
febr. 27. (<i>f. VI. p. Mathie</i>) ¹¹⁸	Torda (országlakók)
máj. 1. (<i>oct. Georgii</i>) ¹¹⁹	Vásárhely (nemesek, szászok, székelyek) (a király válaszáának meghallgatása)
máj. 3. (tervezett) (<i>dom. p. f. V. p. dom. Misericordia</i>) ¹²⁰	Torda (nemesek)

MÁLYUSZ: *i. m.* 44–45; JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején*. Erdélyi Múzeum LII(1947). 1–4. füz. 61); elhatározták, hogy a királyhoz fordulnak, ha a vajda vagy a székely ispán csorbítaná szabadságaikat. Úgy tűnik, hogy sem az erdélyi vajda, sem a székely ispán nem vett részt a gyűlésen. A vajda hiányára való hivatkozás a vajda erdélyi hiányára vonatkozhat, mert Szentgyörgyi Péter ekkor hivatalban volt: KUBINYI: *Tárcai*. 132–133. Bizonytalan, hogy erre a segesvári közgyűlésre vonatkozik-e a szebeni számadáskönyv ez évi bejegyzése, mert a költséget csak november 30-án számolták el: „In Andreae ap. Stephano Olach pro nonnullis expensis, quas in Segeswar in congregatione nobilium alias fecisse dicitur” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 436). Vö. BICHICEAN: *i. m.* 394–395.

- 117 A szebeni számadáskönyv 1506. február 12-e utáni bejegyzése nemesi közgyűlést említ Kolozsváron: „misso feria quinta post Scolasticae virginis [febr. 12.] magistro Michaelae Altemberger ad Coloswar ad congregationem nobilium ex parte pertinentiarum ecclesiae Cibiniensis et septem sedium, ut in medium bonorum nobilitarium non connumerarentur” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 427).
- 118 „Misso famulo ad Thordam pro disponendo hospitio et victualibus dominis, qui illuc ad congregationem nobilium ituri essent, feria sexta [f. VI. p. Mathie; febr. 26.] sequenti” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 461); „Item missis dominis magistro civium et Iohanne Agotha ad Thordam ad congregationem regnicolarum ad commissionem domini vaivodae sab. p. Invocavit [márc. 7.]” Uo. 462 (a közölt szövegben hibás dátumfeloldással).
- 119 Anton Polnarnak, Segesvár polgármesterének április 24-én (*d. Georgii mart.*) Pozsonyban kelt levele, melyben kéri Brassót, hogy május 1-re (*ad VIII. d. Georgii*) küldjék el megbízottait Vásárhelyre (DF 246 788). 1506. máj. 1. után: „Missis eodem d. dominis magistro civium, Iohanne Rappolth et Petro Wolff ad Wassarhel ad congregationem nobilium, qui tandem de itinere reversi sunt; Misso famulo eodem die ad Thordam ad congregationem nobilium pro experiendis negotiis nobilium” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 430); „Missis sab. p. Zophiae [máj. 15.] Iohanne Morgonday et Valentino Kugler de Bistricia de commissione omnium dominorum Saxonum ad Wassarhell ad congregationem nobilium in facto unionis et cetera”. Uo.; vö. uo. 490 („congregatio nobilium et Sicularum”).
- 120 Említi Cseh György erdélyi kamarás Brassó városnak írt április 30-i (*f. V. p. dom. Misericordia*) levelében: „d. dom. proximo Thorde iidem regni Transsilvanensis nobiles congregantur fortassis” (DF 246 401).

júl. 1. után székely gyűlés ¹²¹	Agyagfalva (Udvarhelyszék) (a királlyal való együttműködés szabályozása)
1507	
febr. 1. (<i>f. II. a. Purif. virg.</i>) ¹²²	[Székely]vásárhely (a hét székely szék három neme)
febr. 28. (<i>dom. Reminiscere</i>) ¹²³	Torda (nemesek és országglakók)
márc. 25. (<i>Annunt. [Marie]</i>) ¹²⁵	Buza ¹²⁴
ápr. 20. (<i>f. III. a. Georgii mart.</i>) ¹²⁶ Szentgyörgyi Péter erd. vajda	Radnót mezőváros (nemesek <i>universitasa</i>)
okt. 8. (<i>f. VI. p. Francisci conf.</i>) ¹²⁷ Szentgyörgyi Péter erd. vajda	Torda (nemesek <i>universitasa</i>)

121 *Középkori kronológia*. II. 634 (a régebbi irodalom és a források felsorolásával); SzOkl I. 313–317 (1506. dec. 18-i keltezéssel).

122 SzOkl V. 38–40 (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely, Marosvásárhely város levéltára, Privilégiumok 6).

123 „Dieta seu conventio generalis universonum dominorum nobilium et regnicolarum earundem partium Transsilvanarum.” DL 28 672 (1507. márc. 3.). Március 10-én még Tordán keltek a vajdai oklevelek (WassLt 535. sz.; KmJkv II. 3399. sz.).

124 Doboka megye.

125 „Item missis dominis magistro Michaelae Altemberger iudice et Iohanne Agotha ad Bwza ad congregationem generalem ad requisitionem domini vaivodae in die Annuntiationis.” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 464.)

126 „Missis dominis magistro civium et Iohanne Wol ad Ranolth ad congregationem regnicolarum ad requisitionem domini vaivodae f. III. a. Georgii.” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 465) – Ápr. 21. (*f. IV. a. Georgii mart.*): DF 277 705 = BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulaféhérvárrt*. Athenaeum, Bp., 1889–1892 (kny. a Történelmi Tár megfelelő évfolyamaiból). 1065. sz. (a vajda „in generali congregatuine universitatis dominorum regni nobilium partium earundem hic in oppido Radnolth celebrata constitutis” ad ki oklevelet).

127 DL 104 811. – 1507. okt. 5.: „f. III. p. Francisci missis dominis Iohanne Agotha et Sigismundo Geller ad Thordam ad congregationem regnicolarum ad requisitionem domini vaivodae” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 472).

okt. 17. (<i>II. d. Galli conf.</i>) ¹²⁸ Szentgyörgyi Péter erd. vajda	Székelyvásárhely (nemesek <i>universitasa</i> ; Segesvár)
[dec. 30. előtt] ¹²⁹ [erd. vajda] ¹³⁰	Buza (nemesek, brassói szászok) (hatalmaskodók megbüntetése)
1508	
máj. 1. Szeben hadainak mozgósítása ¹³¹	
okt. 1. (<i>III. d. Mich. arch.</i>) ¹³³ Szentgyörgyi Péter erd. vajda	Torda (nemesek, besztercei szászok) ¹³²
dec. 15. (<i>in oct. Conc. virg.</i>) ¹³⁴ Szentgyörgyi Péter erd. vajda	[Székely]udvarhely (nemesek, székelyek)
dec. 22. előtt (19–20. körül) ¹³⁵ Szentgyörgyi Péter erd. vajda	Torda (nemesek, székelyek három neme, segesvári szászok)

128 DF 255 227; 1507. okt. 14. után: „f. V. quinta sequenti misso famulo ad Segeswar, ut magistrum civium de eadem ad Wassarhel ad congregationem nobilium vocaret de commissione domini vaivodae” (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 472).

129 Az 1507. évi buzai gyűlést említi Gerendi Jakab, az aranyosszéki székelyek ispánjának Brassóhoz írt december 30-i (*f. V. inter quatuor tempora Natalis*), Alcinán kelt oklevele (DF 246 403). A gyűlésen részt vett Szebeni (*Zebeny*) Nikolaus brassói polgár.

130 „Dominus noster ... superioribus diebus in dieta et congregatione dominorum nobilium in Bwza presens agebat.” Uo.

131 SZOKOLA: *Urban Military*. 407 (81. jegyz.). 1508. május 1-jén Somi Józsa temesi ispán megparancsolta Szebennek, hogy csütörtökre (*f. V.*) jöjjenek Földvárra, hogy onnan másnap Brassóba indulhassanak (DF 245 659).

132 Tordán kelt Szentgyörgyi Péter október 8-i (*dom. p. Francisci conf.*) nyugtája, amely szerint a vajda fizetéseként átvett Besztercétől 300 arany forintot (DF 247 516).

133 DL 62 983.

134 SzOkl III. 170–172 = DL 105 984.

135 Szentgyörgyi Péter vajda december 22-i (*f. VI. a. Nat. dom.*), Medgyesen kelt oklevele (NUSSBÄCHER: *i. m.* 1323–1324 = DF 246 540) említi a Tordán a nemesek és a székelyek három neme kérésére az elmúlt napokban megtartott gyűlést (*dieta seu congregatio*). A vajdának december 19-éről (DL 29 610) és 20-áról (DL 30 258) maradtak fenn Tordán kelt oklevelei. Vö. DF 257 752. A segesvári küldöttek kiadásait „in congregatione provincialium” a szebeni számadáskönyvben december 25-én számolták el (*Rechnungen Hermannstadt*. I. 497).

1509

- jan. 15. Brassó (nemesek, [szászok, székelyek])
(*f. II. p. Pauli primi heremite*)¹³⁶
Szentgyörgyi és Bazini Péter erd. vajda, Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda, Verbóci István ítélőmester
- jan. 15. körül¹³⁷ Prázsmár, Barcaság (tehetősebb nemesek és székelyek, szászok)
- márc. 29. Torda (nemesek)
(*f. V. a. dom. Ramispalm.*)¹³⁸
Szentgyörgyi Péter erd. vajda
- ápr. 8. Beszterce csapatainak mozgósítása¹³⁹
- máj. 22. Székelyvásárhely (nemesek, székelyek)
(*f. III. a. Penth.*)¹⁴⁰

136 Bírói gyűlés nemesekkel (DF 247 111).

137 Szentgyörgyi Péter vajda 1508. december 22-én a király nevében felszólította Brassó várost, hogy küldöttei jelenjenek meg előtte, amikor Prázsmáron lesz, mert a megyék nemesiségének, a székelyek és szászok képviselőinek jelenlétében akar ítéletet hozni azon prázsmáriak ügyében, akik megölték Béli Pált (NUSSBÄCHER: *i. m.* 1323–1324 = DF 246 540). A vajda legkésőbb január 6-tól (*in Epiph. dom.*) már Brassóban volt (SzOkl III. 174–175 = DL 105 984).

138 DF 247 935, 278 754 („dieta seu congregatio generalis universitatis harum partium Transilvanarum nobilium”). – Márc. 24. után: „Missis dominis Petro Farkas iudice et Iohanne Morgonday ad Thordam ad congregationem nobilium super requisitione domini vaivodae” (*Rechnungen Hermannstadt. I.* 511).

139 SZOKOLA: *Urban Military.* 407 (81. jegyz.): Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda 1509. április 8-án (*in Resurr. dom.*) Körösbányáról megparancsolta Besztercenek, hogy csapataikat helyezték készenlétbe, mert Mihnea havasalföldi vajda Brassót és Fogarast készül megtámadni (Hurmuzaki XV/1. 192–193 = Berger: *Bistritz. I.* 507. sz.). Az oklevél eredetijét nem sikerült fellelni.

140 SzOkl V. 41–42 = BERGER: *Bistritz. I.* 511. sz. = DF 247 528. Az erdélyi nemesek *universitas* a székelyek három nemzetségének képviselői a székelyvásárhelyi *dietáról* május 22-én értesítették Szeben várost, hogy követeiket június 10-re Szebenbe küldik, és a város képviselői is legyenek ott. – 1509. máj. 20. (*dom. a. Penth.*): „Missis dominis iudice sedis et Stephano Litterato ad Zekelwsarhel ad congregationem nobilium atque Siculorum, ut viderent, quid concluderent, et ratione arrestae per Bernardum Thamasy et cetera factae et etiam in aliis certis negotiis eodem die” (*Rechnungen Hermannstadt. I.* 514).

jún. 10. (tervezett) (<i>XV. d. Penth.</i>) ¹⁴¹	Szeben (nemesek és székelyek küldöttei, szászok) (közrend, Erdély védelme)
jún. 23. (<i>in profesto Nat. Ioh. bapt.</i>) ¹⁴² Szentgyörgyi Péter erd. vajda, Verbőci ítélmester és Barlabási Lénárd alvajda	Székelyvásárhely (nemesek, székelyek, szászok)
júl. 2. (<i>in Visit Marie</i>) ¹⁴³ Szentgyörgyi Péter erd. vajda, Verbőci ítélmester és Barlabási Lénárd alvajda	Torda (ítélmesteri ítékezés)
okt. 5. (<i>f. VI. p. Francisci conf.</i>) ¹⁴⁴ Szentgyörgyi Péter erd. vajda	Torda
okt. 20.	Torda (nemesek <i>universitasa</i> , szászok) ¹⁴⁵

141 SzOkI V. 41–42 = DF 247 528. Az erdélyi nemesek és a székelyek három nemének *universitasa* máj. 22-én felkérte Szeben várost, hogy június 10-re hívják össze Szebenbe a királyi városok küldötteit, hogy ott a követeikkel tanácskozhasanak. Vö. MÁLYUSZ: *i. m.* 45.

142 Egy 1509. július 2-i vajdai oklevél említi: „dieta et conventio generalis universitati trium generum Siculorum”. Hozzáteszi azonban, hogy azon nemesek is részt vettek. DF 247 111. – Jún. 26. (*in profesto Ladislai reg.*): DF 257 756. – Jún. 23. (*sab. a. Ioh. bapt.*): „Missis dominis magistro civium, iudice sedis, Iacobo Sartore et Iohanne Rappolth ad Zekelwasarhel ad congregationem nobilium atque Siculorum ratione unionis trium nationum confirmandae” (*Rechnungen Hermannstadt. I.* 517).

143 DF 247 112 (jobbaldalt, a szöveg alatt: „Lecta per magistrum Stephanum prothonotarium et correcta ubique per eundem”).

144 DF 247 532; BERGER: *Bistritz. I.* 517. sz. (a vajdai oklevél nem említi közgyűlést); „Misso famulo in festo beati Michaelis [szept. 29.] ad Thordam ratione pertinentiarum, qui ad 8 dies tardavit.” *Rechnungen Hermannstadt. I.* 527; okt. 4.: „Misso domino Jacobo Sartore circa fe. b. Francisci ad Thordam, cum videlicet iuramentum deponere debebat”. Uo. 538; okt. 10. előtt: „Misso famulo cum litteris ad dominum vaivodam ratione erroris facti in scribendo, dum convocationem Saxonum ad Thordam fecerat, expensae f. IV. p. Dionisii”. Uo. 528.

145 Szeben részvétele: DL 30 524; DF 245 681–245 683, 278 451 (a Fehér megyei Péterfalva és Répásfalva prédiium, illetve a Torda megyei Offenbánya ügyében jár el); Kóhalomé: DF 245 684 (a Fehér megyei Rákos ügyében jár el). A gyűlés célja a moldvai hadjárat előkészítése lehetett. Lásd *Akták és levelek Erdély- és Magyarország Moldvával és Havasalföldével való viszonyához. I.* 1468–1540. Gyűjtötte és közrebocsátja VERESS Endre. Stephaneum, Kvár–Bp., 1914 (*Fontes Rerum Transylvanicarum IV.*) 99–100; Berger: *Bistritz. I.* 520. sz. (1509. dec. 12.); SZOKOLA László: *Adalékok az erdélyi szász városok késő középkori katonaal-*

(*sab. p. Luce ev.*)¹⁴⁶

Szentgyörgyi Péter erd. vajda

1510

febr. 17.

Szeben (nemesek, [szászok])

(*dominico d. dominice Invocavit*)¹⁴⁷

Szentgyörgyi Péter erd. vajda

márc. 5.

Beszterce csapatainak mozgósítása¹⁴⁸

márc. 14.

Szeben (nemesek, [szászok])

(*f. V. p. Gregorii pape*)¹⁴⁹

Szentgyörgyi Péter erd. vajda

lításához – egy besztercei lista tanulságai = Micae Mediaevales. Fiatál történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. VIII. Szerk. Kis Iván–Kozák-Kígyóssy Szabolcs László–Veres Kristóf György–Veszprémy Márton. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Bp., 2019 (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 13. – a továbbiakban SZOKOLA: *Szász városok katonaállítása*). 104–105.

146 WassLt 553. sz.; okt. 21. (*dom. in XI. mil. virg.*), említi a vajda október 23-i (*f. III. a. [Deme] trii mart.*) oklevele (DL 32 456). Mindkét oklevélben: *congregatio generalis*. A vajda tordai jelenléte okt. 19-től (*II. d. Luce ev.*) mutatható ki (DF 255 314). Okt. 17.: „Missis dominis magistro civium, iudice regio, Jacobo Sartore et physico ad Thordam ad congregationem nobilium ad requisitionem domini vaivodae ad audiendum, quae Stephannus Aczyl aulicus regius per regiam maiestatem missus dicturus esset, f. IV. a. Lucae”. *Rechnungen Hermannstadt*. I. 528; okt. 19.: „Misso famulo cum litteris post dominos ad Thordam propter exustionem villae Burchperg in sede Lwskyrch, ut domino vaivodae et nobilibus proponeretur, f. VI. p. Lucae”. Uo. 529.

147 C. Tóth Norbert: *Az út Tatáig. Országgyűlések 1510-ben = A diplomácia válaszüttján. 500 éve volt Tatán országgyűlés.* Szerk. László János. Tata Város Önkormányzata és a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 2010 (Annales Tataiensis VI). 14 (34. jegyz.) = DL 62 986 („dieta seu congregatio dominorum nobilium partium Transilvanarum”).

148 SZOKOLA: *Szász városok katonaállítása*. 104 (13. jegyz.): Szentgyörgyi Péter vajda március 5-én (*f. III. p. dom. Oculi*) Szentágotán kelt levelével megparancsolta Besztercének, hogy 50 jó lovassal menjenek hozzá (DF 247 542 = BERGER: *Bistritz*. I. 530. sz.).

149 SZOKOLA: *Szász városok katonaállítása*. 104 (14. jegyz.); DF 245 690 = Hurmuzaki XV/1. 197. Az oklevél szerint a vajda nemesekkel együtt tartózkodott Szebenben.

jún. 14. Torda (nemesek *universitasa*)
(*in crast. Anthonii conf.*)¹⁵⁰
Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda

szept. 28.
Szeben csapatainak mozgósítása¹⁵¹

Kiegészítések az 1511–1526 közötti gyűlésekhez¹⁵²

1511

febr. 25. Torda
(*f. III. p. Mathie ap.*)¹⁵³
Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda

1512

jún. 26. Torda (nemesek)
(*sab. p. Ioh. bapt.*)¹⁵⁴
Turóci Miklós alvajda

1513

okt. 7. Torda

---

150 DL 30 528; idézi JANITS [BORSA] Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1940 (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai 18). 50 (146. jegyz.). Az alvajda említi, hogy „unacum universitate dominorum regni nobilium partium istarum Transsilvanarum in presenti eorundem generali congregatione hic in opido Thordensi constituti fuissimus”.

151 SZOKOLA: *Szász városok katonaillesítése*. 105 (21. jegyz.); Hurmuzaki XV/1. 205–206 = DF 246 017.

152 E két év közötti gyűlések és mozgósítási parancsok felsorolását és ismertetését lásd NEUMANN Tibor: *Dózsa legyőzője. Szapolyai János erdélyi vajdasága (1510–1526)*. Székelyföld. Terra Siculorum XVIII(2014). 11. sz. (a továbbiakban NEUMANN: *Dózsa legyőzője*). 99–100; a mozgósítási parancsokhoz lásd még C. TÓTH Norbert: *Szapolyai János erdélyi vajda törökellenes harcai (1510–1526) = Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: A Szapolyaiak*. Szerk. FODOR Pál–VARGA Szabolcs. MTA BTK, Bp., 2020 (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet). 99–112; SZOKOLA: *Urban Military*. 407–409.

153 DF 261 097. Év nélküli, az 1511. évi oklevél hátlapjára írt perbeli feljegyzés, amely, mivel az évszám hiányzik, minden bizonnyal ugyancsak 1511-ben készült, a február 11-i (*f. III. a. Valentini mart.*), buzai részleges gyűlés után (DF 261 097; idézi NEUMANN: *Dózsa legyőzője*. 99 [41. jegyz.]) nem sokkal kelhetett.

154 DL 65 458 (*generalis congregatio*).

(*f. VI. p. Francisci conf.*)¹⁵⁵

Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda

1515

ápr. 25.

(*in Marci ev.*)¹⁵⁶

Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda

Székelyvásárhely (nemesek, székelyek)

jún. 12. (tervezett)

(*f. III. p. Corp. Chr.*)¹⁵⁷

Székelyvásárhely (nemesek, székelyek, szászok, erdélyi püspök)

1516

okt. 7.

(*f. III. p. Francisci conf.*)¹⁵⁸

Szapolyai János vajda

Torda (nemesek *universitas*)

1517

ápr. 1. (tervezett)

(*f. IV. p. datarum presentium [f. V. a. dom. Iudica]*)¹⁵⁹

Szapolyai János vajda

Torda (nemesek, székelyek, szászok)

1520

márc. 7.

(*f. IV. p. dom. Reminiscere*)¹⁶⁰

Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda

Torda (nemesek *universitas*)

1521

ápr. 23.

(*in profesto Georgii*)¹⁶¹

Héderfáji Barlabási Lénárd alvajda

Torda (nemesek)

155 WassLt 601. sz.; DF 255 394 (*generalis congregatio*).

156 DF 255 092 („dieta seu congregatio generalis universitatis nobilium et Siculorum”).

157 SzOkl III. 187–188; DF 245 749. Erdélyi Márton, Betleni Miklós, Horvát János, (Apanagyfalusi) Apafi Ferenc, Sükösd Gáspár, más, előkelőbb nemesek nevében is felszólították a szebeni tanácsot, hogy küldjék el megbízottaikat a székelyvásárhelyi közgyűlésre, ahol a székelyek három neme és az erdélyi püspök is jelen lesz.

158 DF 260 880 („dieta seu congregatio universitatis nobilium harum partium Transsilvanarum”).

159 Hurmuzaki XV/1. 235–236; DF 246 715 (1517. márc. 26.).

160 TelOkl II. 388, 443; DL 74 400, 74 401.

161 KmJkv II. 3809. sz. („in ... dieta seu conventione dominorum nobilium”).

1522

márc. 11.

(*profesto Gregorii pape*)¹⁶²

Héderfői Barlabási Lénárd alvajda

Székelyvásárhely (nemesek, székelyek)

1523

nov. 30.

(*in Andree ap.*)

Tomori István alvajda¹⁶³

Székelyvásárhely

(nemesek, szászok, székelyek)

1524

júl. 17.

(*dom. p. Divis. ap.*)¹⁶⁴

Héderfői Barlabási Lénárd erdélyi alvajda

Torda (nemesek *universitása*)

nov. 15.

(*f. III. a. Elizabeth vid.*)¹⁶⁵

Székelyvásárhely (nemesek, székelyek)

dec. 31.

(*in profesto Circumcisionis dom.*)¹⁶⁶

Szapolyai János vajda

Torda

162 DL 29 414 (idézi JANITS: *i. m.* 50; „dieta seu congregatio”). Bátori Szaniszlófi István alvajda és székely alispán jelenléte március 11–12. között mutatható ki Vásárhelyen, nemesek és székelyek társaságában, de oklevelei nem is említik, hogy közgyűlést tartott (WassLt 633. sz.; DF 278 764, 247 946, 257 779; DL 32 595, 65 480).

163 Az alvajda november 17-én (*f. III. a. Elizabeth vid.*) királyi parancsra utasította Segesvárt, hogy küldjék el képviselőiket a november 30-án Székelyvásárhelyen a három nemzet *universitasának* („universitati trium nationum, nobilibus scilicet ac Saxonibus et Siculis”) tartandó diétára vagy közgyűlésre (DF 246 154).

164 Az alvajda „unacum universitate dominorum nobilium partium istarum Transsilvanarum in congregatione eorundem generali Thorde celebrate” volt (DL 29 988).

165 A diétán részt vevő nemesek és székely előkelők – (Apanagyfalusi) Apafi Ferenc, Bánfi István, Bánfi László, Kendi Gál, Bethleni Elek, (Cegei) Vas Balázs, Mocsi György, Patócsi György, Somkeréki Erdélyi János és Ferenc, Cakó Benedek, Nyújtódi Demeter – a szászok segítségét kérik, miután társukat, Székely Pált a fogarasi várnagy felakasztatta. SzOkl III. 237–238; DF 245 841. Apafi Ferenc előneve: DF 257 533. Vö. MÁLYUSZ: *i. m.* 51.

166 SzOkl III. 234–235 = DF 278 719^v. A gyűlés 1525. január 1-jén folytatódott (NEUMANN: *Dózsa legyőzője.* 100).

FÜGGELÉK

Két kiadatlan meghívólevél a szász Hétszékhez

1.

Kolozsvár, 1498. december 12.

Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda és székely ispán megparancsolja a hét szász széknek, hogy december 26-án jelenjenek meg Tordán a király oklevelében foglaltak megismerésére, továbbá tudatja, hogy vízkereszt nyolcadán ítélőszéket fog tartani.

Petrus comes de Sancto Georgio et de Bozyn wayvoda Transsilvanus et comes Sicularum etc., prudentibus et circumspectis magistro civium necnon iudicibus iuratisque civibus ceterisque universis Saxonibus septem sedium Saxonicalium nobis sincere dilectis, salutem cum favore! Quamquam serenissimus princeps et dominus dominus Wladislaus Dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc., dominus scilicet noster generosissimus ex innata sua clementia nos in medium vestri elegit suaque regia maiestas generosa quasdam litteras per nos vobis exhiberi et presentari transmisit, ad quas quidem videndas et intelligendas proconcludendisque rebus et negotiis publicam utilitatem ac concordiam et tranquillitatem partium istarum Transsilvanarum concernentibus, una generalis dieta profesto beati Iohannis apostoli et evangeliste¹⁶⁷ nunc proxime affutura in opido Thorda celebrari facere necessarium nobis visum est, requirimus igitur vos nichilominusque vobis regia in persona firmiter precipiendo committimus, quatenus vos quoque ipsi instar aliarum sedium Saxonicalium, quibus similiter scripsimus, ad huiusmodi conventionem pro die constitutam sub pena quinquaginta marcarum irremissibiliter exigendarum venire debeatis et teneamini, ut intellectis ipsis litteris regie maiestatis omnibus quibus negotiis in unum collectis possit aliquis bonus finis in rebus ipsis publicam utilitatem partium prescriptarum concernentibus haberi, tandem certificamus vos, quia octavas festi Epiphaniarum domini proxime venturas celebrari faciemus, nisi fama admodum periculosa de eisdem retraheret, qui vero de medio vestri causare pro iuribus ipsorum intenderent, se appromptuare debeant, secus in premissis non facturi. Datum in Coloswar in profesto beate Lucie virginis anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo octavo. – *Hátlapján egykorú kéz írásával*: Septem sedibus Saxonicalibus.

Eredeti, papíron, a szöveg alatt vörös viaszba nyomott papírfelzetes pecséttel, Szász Nemzet és Szeben város levéltára, Urk. II/629. (DF 245 273). □ Regeszta: Josephus Carolus EDER: *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transsilvaniae sub regibus Arpadianae et mixtae propaginis*. Martinus Hochmeister, Cibinii, 1803. 171–172. – ORBÁN Balázs: *Torda város és környéke*. Pesti Könyvnyomda, Bp., 1889. 235.

167 1498. dec. 26.

2.

Radnót, 1504. november 26.

Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda és székely ispán megparancsolja a hét szász széknek és Szebennek, hogy küldjék el képviselőiket a december 2-án megtartandó tordai közgyűlésre, a király által Erdélybe küldött Ráskai Balázs tárnokmester és Pelsőci Bebek János meghallgatására.

Prudentibus et circumspectis magistris civium ceterisque civibus et consulibus atque iudicibus civitatis Cibiniensis et septem sedium Saxonicalium amicis et benivolis nobis grate dilectis.

Prudentes et circumspecti amici et benivoli, nobis sincere dilecti! Credimus vos non latere, quemadmodum regia maiestas magnificos dominos Blasium de Raska thavernicorum regalium magistrum et Iohannem Bebek de Pelsewcz pro nonnullis factis et rebus expediendis tum vos universos Saxones regales tumque alios regnicolas partium Transsilvanarum representantibus has ad partes deputavit Transsilvanas sicque de speciali et litteratorio commissione et mandato regie maiestatis ad ammonitionem eorundem dominorum hominum regionum unam generalem congregationem feria secunda proxime affutura¹⁶⁸ Thorde celebrari tam eisdem regni nobilibus, quam etiam vobis et ceteris Saxonibus regalibus indiximus. Requirimus igitur vos et nichilominus vobis regia in persona firmiter committimus et mandamus, quatenus receptis presentibus certos ex vobis cum plena vestra informatione et auctoritate congregationem ad prefatam deputare atque vos erga prefatos dominos homines regie maiestatis et cum tali munere transmitters debetis, que fiant tum vobis quum eisdem hominibus regiis ad honorem. Namque munera placant Deum et homines ubi et nosque apud ipsos dominos et amicos nostros, quitquid pro utilitate et honore vestris facere poterimus eaque diligenter ad omnium invigilare et laborare volumus ad vota, secus igitur nullo modo nullave ratione facturi. Ex possessione Radnolth, secundo die domine Katherine virginis et martyris, anno Domini 1504.

comes Petrus iudex curie regie maiestatis
wayvodaque Transsilvanus etc.

Eredeti, papíron, zárlátán címerpajzsos pecséttel, Szász Nemzet és Szeben város levéltára, Urk. IV/44. (DF 245 608). □ Regeszta: EDER: *i. m.* 209. – ORBÁN: *i. m.* 235.

ON THE TRANSYLVANIAN PROVINCIAL ASSEMBLIES.
DATA ON THE LATE MIDDLE AGES

Keywords: *Transylvania; general assemblies; provincial assemblies; judicial organisation; voivode; vice-voivods; Middle Ages*

This study analyses several aspects of the organization of general assemblies (*congregatio generalis*) in the Voivodate of Transylvania between 1479–1526. The first part of the study, dealing with the period 1416–1479, appeared in the previous volume of this yearbook (*Certamen*, vol. X. 2023. 253–299). General congregations were traditionally convened and presided over by the voivode of Transylvania (or, in his absence, by the vicevoivode). In 1494, on the occasion of his visit to Transylvania, King Vladislav II himself held a congregation in Sibiu. In 1496, a delegation of the Transylvanian nobility sent to Buda obtained permission from the king to hold assemblies (*congregatio*) or meetings (*conventio*) even in the absence of the voivode or vicevoivode, on condition that they remained loyal to the sovereign and the 'Holy Crown' of Hungary. In 1506, the three privileged groups of Transylvania (the nobility, the Székely and the Saxons) held an assembly in Sighișoara on their own initiative (at which it was decided to set up a permanent court). In the era discussed, with the exception of the period 1504–1507, the Transylvanian voivodes also held the office of comes of the Székely. For this reason, besides Turda, the traditional place of noble assemblies, most assemblies took place in Târgu Mureș. Other congregations were held in Cluj, Sibiu, Mediaș, Sighișoara, Brașov, Aiud, Iernut, Buza. General assemblies, also called diets (*dieta*) in this period, were mainly judicial assemblies of the nobles of the Transylvanian counties, and were sometimes attended by representatives of the Székely and the Saxons. The purpose of the convocation is unknown in most cases. On several occasions, the proclamations of orders addressed to the Transylvanians by the king are mentioned, as well as the need to take measures to defend the province. The study publishes in an appendix the list of assemblies from 1479–1510, as well as an addition to the already published list of assemblies from 1511–1526. It includes the date and place of the meetings, the participants present and, if known, the purpose of the convocation. The list includes the assemblies held for the Székely as a privileged group (sometimes also attended by representatives of the nobility), but not the more restricted assemblies held only for one of the Székely seats. Similarly, it does not contain the assemblies, most of them judicial, of the Saxons, usually held in Sibiu, which were never attended by the nobles or by the Székely. Since at least some of the assemblies can be linked to measures taken for the organisation of defences or to troop mobilisations, the list also contains mobilisation orders (however, it needs to be mentioned that those addressed to the nobility have not been preserved from this period). We also publish two voivodal orders to summon assemblies, addressed to the city of Sibiu and the seven Saxon seats in 1498 and 1504, respectively.

DESPRE ADUNĂRILE PROVINCIALE TRANSILVĂNENE.
DATE DE LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU

Cuvinte-cheie: *Transilvania; congregații generale; adunări provinciale; organizarea judecătorească; voievod; vicevoievod; evul mediu*

În acest studiu sunt analizate aspecte legate de organizarea adunărilor provinciale (*congregatio generalis*) în cadrul voievodatului Transilvaniei în perioada 1479–1526. Prima parte a studiului, care a tratat perioada cuprinsă între 1416–1479, a apărut în numărul precedent al acestui anuar (*Certamen*, vol. X. 2023. 253–299). Congregațiile generale erau în mod tradițional convocate și prezidate de voievodul Transilvaniei (sau în lipsa acestuia, de vicevoievod). În 1494, cu ocazia vizitei sale în Transilvania, însuși regele Vladislav al II-lea a ținut o congregație la Sibiu. În 1496 o delegație a nobilimii transilvănene, trimisă la Buda, a obținut de la rege permisiunea de a ține congregații (*congregatio*) sau consfătuiri (*conventio*) și în absența voievodului sau a vicevoievodului, cu condiția ca ei să rămână fideli suveranului și „Sfintei Coroane” a Ungariei. În 1506 cele trei grupuri privilegiate ale Transilvaniei (nobilii, secuii și sașii) au ținut din propria inițiativă o adunare la Sighișoara (la care s-a hotărât înființarea unui scaun de judecată permanent). În epoca tratată, cu excepția perioadei 1504–1507, voievozii transilvăneni au deținut și funcția de comite al secuilor. Din acest motiv, după Turda, locul tradițional al adunărilor nobiliare, cele mai multe adunări s-au ținut la Târgu Mureș. Alte congregații s-au ținut la Cluj, Sibiu, Mediaș, Sighișoara, Brașov, Aiud, Iernut, Buza. Congregațiile generale, numite în această perioadă și diete (*dieta*), erau în principal adunări judiciare ale nobilimii din comitatele transilvănene, la care participau uneori și reprezentanții secuilor și a sașilor. În majoritatea cazurilor, scopul convocării nu este cunoscut. În mai multe cazuri sunt amintite proclamații ale unor porunci adresate transilvănenilor de către rege, dar și necesitatea luării unor măsuri privind apărarea provinciei. În anexa studiului este publicată lista adunărilor din perioada 1479–1510 și o completare la lista publicată a adunărilor din perioada 1511–1526. Lista cuprinde data și locul de desfășurare a acestora, participanții prezenți și, dacă ea este cunoscut, scopul convocării. În listă am adăugat și adunările ținute de secuii ca grup privilegiat (la care au participat uneori și reprezentanții nobililor), nu însă și adunările mai restrânse, ținute doar pentru unul dintre scaunele secuiești. La fel, lista nu conține adunările sașilor, de cele mai multe ori judiciare, ținute de regulă la Sibiu, la care însă nu participau nici nobilii, nici secuii. Deoarece cel puțin o parte a congregațiilor pot fi puse în legătură cu măsuri luate în vederea organizării apărării sau cu mobilizări de trupe, lista conține și ordinele de mobilizare (dintre ele, cele adresate nobilimii nu s-au păstrat din această perioadă). În anexă mai sunt publicate două porunci voievodale de convocare la congregații adresate orașului Sibiu și celor șapte scaune săsești din 1498, respectiv 1504.

PÉCHI SIMON TALMUD-FORDÍTÁSAINAK HÁTTERÉRŐL**

Kulcsszavak: *szombatosság; Talmud-fordítás; Atyák mondásai; mózesi törvény; szóbeli tan*

Kővár börtönében raboskodva 1621 augusztus–szeptemberében, Péchi Simon, a bukkott erdélyi kancellár lefordította a *Talmud* egyik legismertebb és zsidók közt legközkedveltebb traktátusát, az ún. *Pirkei Avotot* vagy *Atyák mondásait*.¹ Ez a fejezete a *Talmud*nak eltér a többitől annyiban, hogy nem tartalmaz törvénykező részt, inkább egyfajta bölcsességgyűjteménynek tekinthető. Aforizmákból, bölcs mondásokból áll, amelyek a második templom idejében élt rabbinikus bölcspektől származnak. Számos tanács található benne a teremtett világgal és az abban fennálló renddel kapcsolatban, az erények gyarapítására, a törvényhez való helyes viszonyulásra és az igazságszolgáltatásra vonatkozóan. Útmutatásokat ad az emberi kapcsolatok működtetéséhez, a jó szokások kialakításához, a tudós magatartáshoz, egyszóval eligazítást ad a kegyes zsidó férfinak a helyes, erényes életút megtalálásához, felismeréséhez.

A Péchi által lefordított szöveg nem csupán az említett talmudi textust, vagyis a bölcsék mondásait tartalmazza, hanem egy 16. század elején élt itáliai moralistának, Joszef ben Hajjim Jabecnek a talmudi szöveghez fűzött magyarázatát is. Ahogyan az a későbbiekben kiderült, Péchi nem volt igazán elégedett Jabec magyarázatával, mivel

* ÚJLAKI-NAGY Réka (1984), PhD, irodalomtörténész, tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest, nagy.reka@abtk.hu

** A tanulmány az NKFI 146688-os számú projekt támogatásával készült.

1 A traktátus címét „atyák fejezeteinek”, „atyák tanításának” vagy „atyák tanácsának” is szokták még fordítani, és mára már több fordításban is elérhető magyarul. Péchi első *Atyák mondásai*-fordítása két korabeli kéziratos másolatban maradt fenn. Egyikük, Bét János másolata, a marosvásárhelyi Teleki Tékában található Ms. 0449 jelzet alatt. A másik, kommentár részében töredékes másolat a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban található, Ms. 229 jelzet alatt. Egy *Péchi Simon fordításgyűjteménye* nevet viselő kolligátum 6. darabja. Péchinek ebből az első fordításából, pontosabban ennek talmudi textusából készült egy kritikai kiadás Koltai Kornélia szerkesztésében, főként nyelvészeti szempontokat vizsgáló kísérőszövegekkel: *Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai: Az Atyák mondásai – Pirkei avot fordítása, 1620/21*. Osiris–MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1999 (Hungaria Judaica 11 – a továbbiakban KOLTAI: *Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai*). A két kézirat összehasonlítását lásd itt a 32–36. oldalakon.

körülbelül egy évtized múlva egy újabb fordítást készített az *Atyák mondásai*ból.² Ezúttal egy újabb, még hosszabb kommentárt fordított hozzá Joszef ben Abraham Hajuntól.³ Ez utóbbi kommentárra, amelyet az előbbinél jobbnak, kielégítőbbnek talált, 1630 november-decembere táján bukkan Kolozsvárott jártában.⁴ Valószínűleg maga Péchi sem sejtette, hogy mester és tanítvány munkáihoz nyúlt, hiszen első fordításának kommentátor-szerzője, Jabec a második szerző, Hajun tanítványa volt.

Jabec (1438–1539) spanyolországi származású zsidó misztikus volt. Leginkább a zsidó filozófiával szemben megfogalmazott kritikáiról ismert, amelyek a zsidó vallás alaptanításaival kapcsolatos rendszerező elméleteket támadták, többek között a szombatosok által nagyra tartott Joszef Albo hitrendszerét is. Mestere, Hajun (mh. 1497-ben), aki a lisszaboni zsidók utolsó főrabija volt a kiűzetés előtt, egy hangvételeben mérsékelt, konformistább szerző volt. A portugál zsidók kiűzetésekor Konstantinápolyba menekült, ahol még az évben meghalt.

Mindkét művet az Oszmán Birodalomban adták ki. Jabec munkáját 1533-ban Konstantinápolyban, majd később 1555-ben Drinápolyban, Hajun kommentárját pedig 1578-ban Konstantinápolyban. Mindkét mű valószínűleg török szefárd zsidók révén kerülhetett Péchi kezébe.⁵

Péchi két *Atyák mondásai*-fordítása az elsők között volt Európában a nemzeti nyelvű fordítások között. Legtöbb nyelven sokkal később, csak a 19–20. században születtek fordítások a *Talmud* egyes könyveiből, beleértve az *Atyák mondásait* is. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy a *Talmud* a zsidó vallási szövegek közül is a legzsidóbbnak volt elkönyvelve, és más vallási közösségek nem használták saját céljukra.

2 Péchi más esetben is élt azzal a módszerrel, hogy korábbi munkáját revideálta, később talált források alapján újrafordította. Lásd például az zsoldárfordítások esetében DÁN Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Akadémiai, Bp., 1987 (Humanizmus és Reformáció 13 – a továbbiakban DÁN: *Az erdélyi szombatosok*).

3 Abraham Gross egy héber nyelvű monográfiát írt Hajunról és a lisszaboni zsidó hitközségről. A kötet tartalmaz egy válogatást is a rabbi műveiből. A válogatásban nem szerepel Hajun Pirke Avothoz írt kommentárja. Lásd: תליהק גיהנמ: נוייה מהרבה נב פסוי ר' סורג מהרבה ותריציו וובסיל (*Rabbi Joseph ben Abraham Hayyun, Leader of the Lisbon Jewish Community and his Literary Work*). Bar-Ilan University Press, Ramat Gan, 1993.

4 Az 500 oldalt számláló, a végén sérült, autográf kézirat a kolozsvári Román Akadémia Könyvtárában található MsU. 971 jelzet alatt. Kiadásra való előkészítése folyamatban van.

5 Hajun kommentárját, amely a *Mille d'Avot* címet viselte, Lisszabonban, Tammuz hó 14-én, 1470-ben fejezte be a nyomda kolofonja szerint. A szerző szándéka művével a tanuló diákok segítése volt. Hangvétele mérsékelt, kerüli a konfrontációt a kényes kérdésekben. Abraham Gross szerint ez annak tudható be, hogy saját közösségében nem csupán spirituális irányító szerepet töltött be, hanem a kívülállók között is befolyásos személyként ismerték. A bevett szokásnak megfelelően gazdasági pozíciója folytán került a rabbi tisztségbe. Vezetőként azt tanította, hogy nem jó a tömeggel vitatkozni. A saját népével, a kiválasztott Izraellel kapcsolatos kritika teljes hiánya a szövegeiben talán védekezési mechanizmus lehetett kifelé, a térítő szándékú kereszténység felé, és a belső egységet szolgálta. Lásd GROSS: *i. m.* 22–39.

A két kommentár egyike sem volt igazán népszerű a 15–16. században, sőt később sem váltak azzá, nem születtek belőlük fordítások, és nem úgy tartották számon őket, mint az említett szerzők fő műveit.

De mi indított egy 17. század elején élt magyar politikust arra, hogy magyarrá fordítsa a rabbinikus irodalomnak ezt a zsidók között közkedvelt, de keresztények által saját célra nem használt szövegét? Sőt, hogy kétszer is nekifusson ennek a kulturálisan nagyon idegen, nehezen értelmezhető szövegnek két kevésbé népszerű kommentár segítségével?

A szombatosság elismert kutatója, Dán Róbert szintén foglalkozott ezzel a kérdéssel. Péchi életrajzát, munkásságát tárgyalva ő elsősorban a személyes motivációinak nézett utána.⁶ Úgy találta, hogy a vallási és filozófiai szövegekhez való fordulást a Péchi életében hirtelen jelentkező válsághelyzetek okozták. Bebörtönzését, vagyis az aktív politikai életből való kényszerű kivonulását kevéssel előtte megelőzte feleségének halála. Ezek az életét alapjaiban megrázó események Dán szerint befelé fordulásra, elmélkedésre, a sztoicizmus és az ezzel egybecsengő rabbinikus bölcsességi irodalom felé való fordulásra készítették a volt kancellárt.⁷ A fordítói tevékenységbe merülés egyenes következménye volt annak a helyzetnek, hogy hirtelen beszűkültek Péchi aktív cselekvésének lehetőségei. Egyfajta „álcselekmény”,⁸ „a valóság perifériáján való búvárkodás ’pótcselekvése’” volt ez számára.⁹ Ez a fajta irodalom önmagával való számvetésre, bűneinek belátására készítette a foglyot, és a helyzetébe való bele-nyugvásra.

Mindamellet, hogy Dán érvei teljesen meggyőzőek Péchi személyes motivációit illetően, ennek a tanulmánynak a célja ezen túlmenően a Dánnál kevésbé hangsúlyos közösségi szempontok kifejtése. Hiszen Péchi nem igazán vagy nem csupán önmaga számára készítette a fordításokat, neki nem okozott volna gondot az eredeti héber szövegek használata. Első fordítása legelején mondandóját azzal vezette be, hogy meghatározta az *Atyák mondásainak* liturgikus helyét a zsidó naptári évben. Tájékoztatta olvasóit arról, hogy a *Talmud*nak ezt a fejezetét a zsidó imakönyvek is tartalmaz-

6 Péchi *Atyák mondásai*-fordításaival kapcsolatban lásd DÁN: *Az erdélyi szombatosok*. 189–198; uő: *Péchi Simon világgképének elemei*. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei XXII(1973). 1–2. sz. (a továbbiakban DÁN: *Péchi Simon világgképének elemei*). 81–98.

7 Közel-Kelet és Észak-Afrika ősi kultúráiban régi hagyománya volt az aforisztikus bölcsességi irodalomnak. Ebbe a hagyományba illeszkedett bele a *Talmud*, beolvastva magába a *Misna* (a Talmud legalapvetőbb része, alapszövege) összegyűjtési idejével (i. sz. 70–100/150) kortárs sztoicizmus hatásait is. A sztoicizmus hatásáról a *Talmud*ban lásd ezt az online előadást: https://www.youtube.com/watch?v=2bxgrUS_HkI (Utolsó megtekintés: 2023. 05. 31.)

8 DÁN: *Péchi Simon világgképének elemei*. 90.

9 Uo. 95.

zák, és a peszah és a savuot (hetek vagy törvényadás ünnepe) közti hat szombaton szokták felolvasni. A fordítást pedig, az itt leírtak szerint „elsőben mind hasznos voltáért s mind pedig tudván, mely sokan óhajtják, hogy az Thalmud és törvény magyarázó bölcseknek szent tudományoknak valami részecskéjét kóstolhassák” készítette.¹⁰

A második, Hajun-kommentáros fordítás előtt is megindokolta munkáját. Eszerint az első fordítása „sok tanuló és jóra ügyekező atyafiaknak” kedvéért készült.¹¹ Kolozsvárott jártában azonban kezébe akadt egy másik kommentárja az *Atyák mondasainak*, ami számára „az előtte levő magyarázónál bölcsebbnek tetszenék”. Saját bevallása szerint tehát nem tűrhette, hogy ne készítsen ebből is egy újabb fordítást „[ugyan]azon tanuló atyafiak kedvéért”. Így folytatja: „Hogy már kün leszen ez előtt való magyarázat, azt is helyt [bagyom]. Ez újabbat minden akadály nélkül utánna olvashass[ák], nem láttatik semmiben ellenkezni, hanem csak mé[g jobb elmé]vel, értelemmel magyarázni és fejtegetni”.¹²

Úgy tűnik tehát, hogy egy közösségi vagy legalábbis sokakat érintő igényről ír itt Péchi. Dán Róbert szerint Péchi igazi közösség-szervező tevékenységébe csak 1624 végétől, vagyis szabadulásától kezdett bele, szenterzsébeti magányába visszavonulva.¹³ Ez az állítás nyilvánvalóan megállja a helyét, hiszen udvari elfoglaltságai, 1621-től pedig, a börtönben raboskodva, fizikai akadályoztatása miatt nem igazán vehetett részt a közösség gyakorlati irányításában, szervezésében. Feltételezésem szerint

10 A Jabec-féle első fordítás így kezdődik: „Ad lectorem: [...] írásocskát szokták tartani az Izrael bölcsei az esz[tendőn] által való imádságos könyvökben, és a Pa'sah másod napjától fogva a törvény kiadásáig az mely 50 napokat számlálnak – kit Omer azaz kéve avagy zsengek kévéje felmutatásául fogva számlálnak és hínak –, azok között esendő 6 szombatokon olvasnak és tanulnak. Nem azért, hogy egyéb üdőben is nem volna szabad tanulni, de az több üdökre is esztendőn által vadnak más leckék rendeltetve. Ezt pedig elsőben mind hasznos voltáért s mind pedig tudván, mely sokan óhajtják, hogy az Thalmud és törvény magyarázó bölcseknek szent tudományoknak valami részecskéjét kóstolhassák, mostani foglalatosságink között az Úrnak szent és nagy nevét híván segítségül, ez hat Pereknak, azaz Sectióknak, Caputoknak és részeknek textusát magyarázatjával együtt magyarra fordítottam. [2. old.] S te kegyes olvasó, mind az szent tudományért, ki ezekben vagyon, s mind az munkáért, kivel magad nyelvént el olvashatod és értheted, az bölcseggnek ajánló Urát, ez világnak örökös királyát áldjad és magasztaljad velem együtt.”

11 Lásd a Hajun-féle kommentár fordításának első oldalán.

12 „Ezelőtt néhány esztendővel, megfordítván ez sectiókat [explicatio]val egyetembe, sok tanuló és jóra ügyekező atyafiaknak [...]. De ez jelen való 5390 esztendőben c[islev ha]vában akadván Colosváratt más author, bódog emlékez[etű] Joseph Chaion magyarázatja kezemben, ki nekem az előtte levő magyarázónál bölcsebbnek tetszenék, nem tűrhetem [ugyan] azon tanuló atyafiak kedvéért az újabb magyarázó után magyarázatját újittanom [...]. Hogy már kün leszen ez előtt való magyarázat, azt is helyt [bagyom]. Ez újabbat minden akadály nélkül utánna olvashass[ák], nem láttatik semmiben ellenkezni, hanem csak mé[g jobb elmé]vel, értelemmel magyarázni és fejtegetni.” Hajun-féle fordítás, 1. oldal.

13 DÁN: Péchi Simon világgképének elemei. 205 ff.

azonban a *Talmud* iránti igényre és a tanuló atyafiakra hivatkozva mégsem igazán tarthatott másokat a szeme előtt, mint a szombatos közösséget. Úgy gondolom, hogy az az állítása Péchinek, hogy „sokan óhajtják, hogy az *Talmud* és törvény magyarázó bölcseneknek szent tudományoknak valami részecskéjét kóstolhassák”, egy nagyon komoly hiányra és igényre mutat rá, amely igény a szombatosság inherens jellegéből származott. Péchi egy, a szombatosságban már kezdetektől meglévő vágyra reagált a rabbinikus irodalomból való fordításaival, nem csupán a saját érdeklődését, irányultságát követte vallási munkásságában. Fordításaival valóban közelítette a szombatosságot a judaizmushoz, de ezek a fordítások az eleve meglévő hiányt igyekeztek pótolni és az eleve adott irányultságba illettek bele. De hogy mi is volt pontosabban ez az igény, amelyre válaszul születhettek ezek a munkák, azt lássuk kissé közelebről, a korai szombatos szövegekhez közelebb lépve.

A szombatosság abból a reformációs törekvésből született, amely igyekezett minden ráakódott „emberi találmánytól”, hagyománytól megtisztítani a kereszténységet.¹⁴ Ettől az igyekezettől hajtva a reformáció racionalisztikusnak nevezetett áramlatai¹⁵ nemcsak az értelmezői hagyományt, az egyházatyákat és a későbbi teológusokat vizsgálták felül, hanem hasonlóan kritikusan módon nyúltak magának a *Bibliának* a könyveihez és szövegéhez is. Az erdélyi szombatosok ezen a táboron belül is az egyik legkritikusabb álláspontot képviselték, de kizárólag az *Újtestamentum* könyveivel kapcsolatban.¹⁶ Nem csupán a szövegeket átörökítő egyházi intézmény hitelességével, megbízhatóságával volt gondjuk. Ennél sokkal alapvetőbb volt az a viszonyulásuk, amellyel a keresztény *Biblia* második feléhez nyúltak. Az *Apokalipszis* kivételével ugyanis mindenik újtestamentumi könyvet kiszűrték a *Szentírásból*, azt állítván, hogy csupán az emberi hagyomány nyilvánította őket ihletettnek és nevezte őket „evangéliumoknak”, illetve „Új Szövetségnek”. Ezek a könyvek szerintük nem tartalmazzák

14 A szombatosok rengeteg szövegükben használják a „találmány” kifejezést, elsősorban a Szentháromság-tan vonatkozásában, de minden más tanítással és vallási gyakorlattal kapcsolatban is, amelyeket ők egyházi hagyománynak és nem közvetlenül a Szentírásból származónak tartottak. Lásd például *Korai szombatos írások*. S. a. r. ÚJLAKI-NAGY Réka. SZTE, Szeged, 2010 (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor 7 – a továbbiakban *Korai szombatos írások*). 32, 66, 68, 90, 163; *Régi Magyar Költők Tára* XVII. század/5. S. a. r. VARJAS Béla. Akadémiai, Bp., 1970 (a továbbiakban RMKT XVII/5). 123, 136, 167, 168, 169 stb.

15 George H. Williams három csoportot különböztetett meg az általa radikális reformációnak nevezett, a reformáció többségi, fősodrától eltérő irányzatok között. Az erdélyi Szentháromság-tagadókat, köztük a szombatosokat is, az evangéliumi racionalisztikusok („evangelical rationalists”) csoportjába sorolta be. Lásd George Hunston WILLIAMS: *The Radical Reformation*. Westminster Press, Philadelphia, 1962.

16 A szombatosok Szentíráshoz való viszonyával kapcsolatban lásd ÚJLAKI-NAGY Réka: *Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)*. Vandenhoeck& Ruprecht, Göttingen, 2022 (Refo500 Academic Studies 87 – a továbbiakban ÚJLAKI-NAGY: *Christians or Jews?*). 85–112.

az új szövetséget, minthogy az nem is jött még létre, és különben sem egy könyvbe íródna, hanem a szívbe. A régi szövetség továbbra is érvényben van Isten és ember között, és ennek megtartása az egyetlen út az üdvösséghez. A szövetség lényege pedig – mind a régié, mind pedig az eljövendő újé – a törvény maga.¹⁷

A reformáció sok más képviselőjével ellentétben, de néhány nonadorantista gondolkodóhoz (pl. Jacobus Palaeologushoz) hasonlóan, a szombatos szövegek arról írnak, hogy az *Ószövetség* és a törvény világa nem táruul önmagától világosan, érthetően akármilyen nyelvű és műveltségű ember elé.¹⁸ A törvényt ugyanis Isten a zsidókra bízta, igazi bölcsességet és ismeretet biztosítva nekik értelmezéséhez. Nem csupán írott formában jelentette ki Isten a zsidóknak a törvényt, hanem szóban is. Ezt a szóbeli törvényt, amely segít az írottat értelmezni, Mózeszel közölte a Sínai-hegyen. Mózes később Józsuéra hagyta az Istentől kapott tanítást, Józsué a vénekre, a vének a prófétákra, a próféták pedig a nagy gyülekezet férfijaira. Így adódott tovább generációról generációra a szóbeli tan addig, amíg ezt le nem jegyezték a *Talmud* formájában. Ennek a szóbeli tannak az ismerete nélkül nincs kulcs az írott törvény megértéséhez sem. Ahhoz pedig, hogy ezt a szóbeli tant vagy egyáltalán az írott tant helyesen megértsük, elengedhetetlenül szükséges a héber nyelv és a mögötte rejlő gondolkodás ismerete.¹⁹ A szóbeli tannak az ismerete nélkül tehát a szombatosok hiányosnak láthatták vallási életüket. Képtelenek voltak megfelelni saját hitük elvárásainak. Ezek az elvárások pedig teljesen alapvetőek voltak.

Ahogy az *Atyák mondásai* legelején találjuk, a zsidók számára a *Talmud* az írott törvény „kerítéséül” szolgált. Mózes és a továbbhagyományozó atyák parancsolták, „hogy az törvény eleiben őriző kerteket, ótalmakat csináljanak, ki enyet²⁰ a törvénynek ő parancsolatjának megszegése ne következhessek”.²¹ A „kerítés” tulajdonképpen szabályok rendszere. Olyan előírásokból áll, amelyek nem direkt módon következnek a törvény Mózes által leírt szövegéből, hanem azon túlmenve a törvény áthágásának megelőzésére szolgálnak. Jó példa lehet erre a húsos és tejes ételek szétválasztása a zsidó konyhában. Ezzel a gyakorlattal, mintegy „kerítéssel”, annak a mózesi törvénynek az áthágását igyekeznek megelőzni a mindenkori vallásos zsidók, amely megtiltja, hogy a gödölyét az anyja tejében megfőzzék (2Móz 23:19; 34:26). Ez a „kerítés” azonban hiányzott a szombatosoknál, vagy legalábbis nagyon gyenge volt.²² Nem

17 A korai szombatosok törvényhez való viszonyáról lásd uo. 138–160.

18 Lásd uo. 99–105.

19 Lásd az előző lábjegyzetet.

20 =’ki által”. Lásd RMKT XVII/5. 479.

21 Jabec-féle kommentár fordítása, első oldal, első textus. Lásd KOLTAI: *Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai*. 65.

22 Erről árulkodnak például a Kövi Pál által gyűjtött szombatos receptek is, amelyekben tejtermékek szerepelnek együtt hússal. Lásd Kövi Pál: *Erdélyi lakoma*. Kriterion, Buk., 1980. 61, 105, 112, 116, 124, 156, 178, 179.

azért, mert nem értettek mindazzal az előírásrendszerrel egyet, amely ehhez tartozott, vagy nem szerették volna megtartani, hanem egyszerűen mert nem ismerték. A mózesi törvény köré épített értelmezések és előírások rendszerének megismerése hatalmas, gyakorlatilag leküzdhetetlen feladat volt számukra, hiszen a zsidóságon belül is, ahol adva volt az intézményes keret a rabbinikus irodalomban való tájékozódásra, sokan egész életüket ennek a „kerítésnek” a tanulmányozására szentelték.

Hogy mennyire fontos feladat a „kerítés”, vagyis a szóbeli tan, a *Talmud* megismerése a judaizmus számára, azt jelzi az a sorrendiség, ahogyan a törvény tanulására vonatkozó parancsot elhelyezték az előírások rendszerében. A törvénynek és egyben a *Talmud*nak a tanulása²³ az egyik legfontosabb törvény a judaizmusban, ennek teljesítése magasabb szintet képvisel, mint sok más parancsolat teljesítése. Bizonyítékul állhat itt erre egy idézet Péchi második *Atyák mondásai*-fordításából:

Talmudi textus: „Ribi Jaakob mondotta: Valaki úton jártában olvas, és közbe szakasztván olvasását kezdi mondani: Lá, mely szép fa ez! Lá, mely szép új szántás ez! –, annyi bünt tulajdonít ennek az írás, hogy adós tulajdon lelkével érette.”

Kommentár: „Mert szükség, hogy az kicsin és haszontalan dolgot az nagyobb előtt kiteszítsák, de soha nem viszontag ellenkezőképpen az nagyobbat a’ kicsin előtt. Mint példa két fejedelemről, ki egy úton egymásra akadván, vélekedtek, melyik álljon ki az útból az másik előtt, és melyik találtassék küsebbnek, melyik nagyobbak. Annak-okaért kiteszítettott az szombat az környülmételkedés előtt, mert ennek méltósága felyül haladta amazt. Azonképpen az pesah előtt is kiteszítettott (mert annak áldozati az szombatról el nem múltanak) [...]. Tehát mennyivel inkább, valaki az szent törvény tanulásában fáradoz, a’ ki minden parancsolatok fölött való parancsolat, mely előtt tudni illik az több parancsolatok mind kiteszítettanak”.²⁴

Ezt a parancsolatot, a törvény és a kerítés tanulásának parancsolatát a szombatosok magukra is érvényesnek tartották, hiszen a törvény volt hitük középpontja, minden erre épült rá. A törvény követése szempontjából számukra a zsidók voltak az abszolút példaképek.²⁵ De hogyan volt ez a parancsolat egyáltalán teljesíthető a 16–17. századi Erdélyben egy szombatos hívő számára? Hiszen a *Talmud* egy monumentális szöveggyűjtemény, több mint ezer év és ezer szerző mondásainak gyűjteménye a

23 A *Talmud* szó jelentése magában hordozza a tanulást, és arról a hozzáállásról árulkodik, miszerint a *Talmudot* nem lehet olvasni, hanem csak tanulni.

24 Hajun-féle kommentár fordítása, 198.

25 Lásd például RMKT XVII/5. 61, 109, 157, 163–167.

Szentföldről és Babilonból. Nyomatott formában is számos kötetből áll, arról nem is beszélve, hogy egyáltalán nem voltak belőle nemzeti nyelvű fordítások, és nem volt fellelhető a 17. századi Erdélyben.²⁶ Az egyszerű, szövegű fordítás, ha lett volna, önmagában sem lett volna elég, mivel a szöveg komoly értelmezési nehézségek elé állítja olvasóját. Ezért volt egyértelmű Péchi számára is, hogy csak kommentárral érdemes fordítani belőle. Mit lehet tehát mégis tenni ebben a lehetetlennek tűnő helyzetben, hogy a vallási elvárásoknak megfeleljen a szombatos hívő? A dilemmára az egyetlen megoldást a szombatos szövegekben emlegetett „igaz vezér” nyújtotta.²⁷ Ezek a szövegek azt állították, hogy téved, aki „azt tartja, hogy őneki ahhoz [a Szentíráshoz] interpretes nem kell, magától érti, azt találta. Soha pedig próféta és apostol kívül az Szentírást vezér nélkül senki meg nem értette”.²⁸ Az „igaz vezér” az a személy, aki rendelkezik héber nyelvtudással, jártas a rabbinikus irodalomban, és isteni bölcsességgel közvetíteni tudja tudását az egyszerű hívek számára is. Egy olyan fajta bölcsesség ez, amely különbözik a csak szimplán világi tudományokban és a nyelvekben való jártasságtól.²⁹ Ilyen vezérnek tekintették a kezdeti években a szombatosok eszmei atyjukat, Matthias Vehe-Gliriuust, de később minden biztonnyal magát Péchit is.

Péchi Simon, úgy tűnik, tudatában volt ennek az igénynek, és igyekezett beleállni a rárótt feladatba, amennyire tőle telt. Bár a szombatoság irodalma még ekkor sem lehetett túlságosan nagy, mégis voltak olyan területei a vallásos életnek, amelyre már rendelkezésre állt a megfelelő irodalom. A tanítóénekek nagyjából összefoglalták, megfogalmazták a szombatosok hitrendszerét, az ünnepekre írott énekek lefedték az

26 Csupán két nyelven, angolul és németül készült el a teljes *Talmud* fordítása. Az új angol fordítás a korábbi 20 kötet helyett 72 kötetből áll, mivel a szerkesztők a szövegbe beépített értelmezéssel egészítették ki a szó szerinti fordítást. Lásd a *Talmud* fordításaiba és könyveibe való bevezetést és az előszót itt: *Talmud. I. Válogatott fejezetek*. Kiad. OBERLANDER Baruch–KÖVES Slomó. EMIH–Chábád Lubavics Alapítvány, Bp., 2017. 15–36.

27 Az „igaz vezér” szerepével kapcsolatban lásd ÚJLAKI-NAGY: *Christians or Jews?* 104, 244–245.

28 RMKT XVII/5. 497.

29 A szakirodalom szerint Eőssi András fogalmaz így egy tanítóénekeiben: „Elrejtetted ez világi bölcséktől, / Megjelentetted ezt a kicsinkéknek, / Ez világnak legalábbbvalóinak, / Nekünk, szegény, utálatos férgeknek. // Azt beszélük magokban, mert nem értik, / Hol érthetjük és tanolhattuk volna / Az idvességnek minden igaz utát, / Ha nem laktunk Paduában, sem Párizsban. // Mintha abban állna az üdvesség, / Hogy valaki sok pogán írást tudjon, / És sok pogán nyelveköt magyarázzon, / Reticát és musikát pöngessen. // Ott tanoltuk, ahol te helyhezted, / Jeruzsálem fiaiban oltottad, / Jelönésidet azokra te bíztad, / Kötésidet azoknak ajánlottad. // Szent fiadnak az ő tanításából / Megtanoltuk és jól eszünkbe vöttük, / Az mint mondja, hogy idvesség zsidóktól / Vagyon, és hogy ők vakoknak vezéri. // Az rész szerént való vakságra mi néz, / Szent fiadnak az ő ismeretire, / Abban őket nem követjük holtunkig, / Az többről mindent tőlök tanolunk. // Ha egy paraszt nyelven megtanolhatjuk / Az szent nyelvnek értelmét, igaz hasznát, / Üdvességünknek az ő igaz utát / Igaz vezér és magyarázó által”. Uo. 205.

istentiszteleti liturgiát. A polemikus irodalom összeszedte a vitatott kérdésekben a szombatosok érveit. A szombatosság polemizáló korszaka azonban valószínűleg lecsengőben volt, és nagyobb igény mutatkozott a belső építkezésre. A legnagyobb fehér folt tehát a törvény, a zsidóknak adott isteni bölcsesség és a követendő rituális gyakorlatok területe volt. Ebben tudott Péchi a legnagyobb szolgálatot tenni a fogadott apja, Eőssi András által alapított közösségnek. Hogy mennyire számított ebben a személyes indíték, a személyes válságok okozta útkeresés, és mennyire a közösség szolgálata, az nem tisztázható egyértelműen. Mindenképp figyelemre méltó azonban, hogy Péchi a *Talmud*ból fordít legelsőként, és hogy a későbbiekben is a rabbinikus irodalom erdélyi körülmények közé való transzponálása maradt a célja a szombatosok közössége számára.

Hogy miért éppen ezt a traktátust választotta az elsőként lefordítandó szövegek közül, arra szintén több válaszlehetőség kínálkozik. Nem mellékes szempont lehetett ebben a hozzáférhetőség és népszerűség, hiszen ennek a traktátusnak volt és van a legtöbb magyarázata. Az imakönyvek részét képezi, és, ahogyan az olvasóhoz írott bevezetőjében Péchi is megfogalmazta, állandósult gyakorlat a felolvasása a pészah és a hetek ünnepe közti hat szombaton, a minha (délutáni ima) után. Emellett azonban fontos lehetett Péchi számára, hogy ez a legkevésbé vitaszellemű traktátusa a *Talmud*nak, nincs jelen benne a talmudi dialektika. Nem tartalmaz törvénykező (halahikus) részeket, hanem sokkal inkább etikaiútmutatás-jellege van. A *Talmud* mindenik rendje/könyve lényegében a törvény betűjére tanít, ami a törvény tiltó- és hagyóparancsolatainak felsorolását és értelmezését jelenti. Ezzel szemben az *Atyák mondásai* arra próbálják a figyelmet terelni, hogy mi van a törvény betűjén túl, a mögöttes szellemiséget villantják föl. Szintén fontos lehet, hogy bár ez a traktátus nem a *Talmud* elején helyezkedik el, de benne található a szóbeli tan legitimációjának, tekintélyének a levezetése, megindoklása is. Ennek megértése és elfogadása előfeltétele volt a szombatosok esetében is az egyes rabbinikus törvények megtartásának. Ez a legitimáció Péchi fordításában így olvasható:

„Mosche az törvint Istentől vötte az Sinai hegyen, és annak tanítását, magyarázását magáruJ Jehosuára hatta, szállította. Jehosua az vénekre, az vének hatták az prófétákra. Ezek az próféták adták osztán az törvént az nagy gyüleközet firfainak (ezek Esdrás és vele való egész tanács. Ezek igen méltóságos gyüleközet voltak, és ezek rendelték minden mi imáságinkat, áldásinknak formáit, és sok s minden rendtartásinkat. Fizesse meg az örök Úristen munkájok jutalmát!)”.³⁰

30 Hajun-féle kommentár fordítása, 3.

Az *Atyák mondásai* tehát megalapozó, bevezető szöveggént szolgálhatott a rabbinikus irodalomba mindazok számára, akik a törvénytannal kötelezettségének kívántak eleget tenni. Hogy az is cél volt-e, hogy ezek a személyek a maguk során majd tanulókból tanítókká, „vezéreké” váljanak, szintén valószínűsíthető.

Összegezve a leírtakat, úgy gondolom, joggal feltételezzük, hogy már Péchi legelső fordításait is befolyásolta az az alapvető közösségi szükséglet, amely a szombatos teológiából származott, és amely a zsidó szóbeli tan és törvényértelmezés megismerésére irányult. A szakirodalomban szokás úgy fogalmazni, hogy Péchi alatt más arculata lett az általa szervezett szombatoságnak, még „zsidózóbb” irányba fordult, mint korábban. Bár úgy gondolom, hogy ebben a megfogalmazásban semmi túlzás nincsen, fontos viszont azt is hangsúlyozni, hogy itt nem a volt kancellár újító magánakciójáról volt szó, nem vett más irányt a szombatoság az eredetihez képest. Csupán arról beszélhetünk, hogy teljesedni látszott egy korábban csak vágyként jelentkező, de határozottan megfogalmazott tanbeli követelmény. Már a korai szombatosok felszámolták a keresztény értelmezői hagyomány szerepét az üdvösség dolgában, de ahelyett, hogy megmaradtak volna az egyetemes papság és az ige közérthetőségének reformátori tana mellett, helyébe léptettek egy másfajta, általuk régebbinek és eredetinek, hitelesnek tekintett értelmezői hagyományt, a rabbinikus irodalmat. Ami a Péchi munkásságának hozadéka volt, az tulajdonképpen nem volt más, csak ennek a tekintélyként elfogadott értelmezői hagyománynak a tartalommal való megtöltése.

THE BACKGROUND OF SIMON PÉCHI'S TALMUD TRANSLATIONS

Keywords: *Sabbatarianism; Talmud translations; Pirkei Avot; mosaic law; oral law/oral Torah*

Simon Péchi, the imprisoned Transylvanian chancellor spent his time in captivity and the following years translating the most fundamental works of rabbinic literature into Hungarian. By accomplishing this, he pioneered the earliest vernacular translations of these texts in Europe. As a first endeavor, he translated the most beloved tractate of the *Talmud*, the *Sayings of the Fathers*, along with the commentary by a medieval moralist, Joseph ben Chaim Yabez. However, he was not satisfied with this commentary, and approximately a decade later, he produced another translation of the Sayings of the Fathers, this time with a commentary by Joseph ben Abraham Hayyun, the master of Yabez. In my study, I attempted to investigate the question of what could have been the reason behind Péchi's translations beyond his personal interest. Why does Péchi begin his translations from rabbinic literature with this particular tractate, and why does he consider this text so important that he undertakes two different attempts with two different commentaries? In my study, I argued that Péchi's translational

work was already shaped by the essential needs of the Sabbatarian community during his years in prison. Through his translations, he primarily sought to assist in fulfilling the essential obligation of studying the written and oral law (i.e., the Talmud).

CONTEXTUL TRADUCERILOR DIN TALMUD ALE LUI SIMON PÉCHI

Cuvinte-cheie: *Sabatarianism; traduceri din Talmud; Pirkei Avot; legea lui Moise; legea orală/Tora orală*

Simon Péchi, fostul cancelar încarcerat al Transilvaniei și-a petrecut timpul din captivitate precum și câțiva ani ulteriori eliberării sale cu traducerea în limba maghiară a operelor fundamentale ale literaturii rabinice. Astfel el a realizat primele traduceri ale acestor texte într-o limbă vernaculară din Europa. Inițial a tradus *Învățăturile Părinților (Pirkei Avot)*, tratatul cel mai popular din *Talmud*, împreună cu comentariile moralistului medieval Josef ben Hajjim Yabez. Nefiind mulțumit de acest comentariu, peste aproximativ un deceniu a realizat o nouă traducere a *Învățăturilor Părinților*, de această dată cu comentariul lui Iosef ben Abraham Hayyun, meșterul lui Yabez. În studiul de față am încercat să identific posibilele motivații ale lui Péchi pentru realizarea traducerilor, dincolo de interesul său personal. De ce a început traducerea din literatura rabinică tocmai cu acest tratat, și de ce a considerat acest text atât de important încât a realizat două traduceri ale sale cu două comentarii diferite? În accepțiunea mea eforturile de traducător ale lui Simon Péchi au fost marcate încă de pe vremea captivității sale de necesitățile esențiale ale comunității sabatarienilor. Prin traducerea sa a urmărit să faciliteze îndeplinirea poruncii esențiale de a studia legea scrisă și cea orală, adică *Talmudul*.

ERDÉLY DÉLI VÉGEINEK VÉDELME AZ APAFI-KORSZAK ELSŐ FELÉBEN

Kulcsszavak: *I. Apafi Mihály; kettős birtoklás; Déva végvára; Zaránd vármegye; Hunyad vármegye; Zólyomi Miklós*

BEVEZETÉS

II. Rákóczi György elhibázott politikai döntésének, azaz a lengyel trón megszerzéséért az 1650-es évek végén a Porta támogatása nélkül indított hadjáratának a következményei miatt az Erdélyi Fejedelemség következő néhány esztendeje, az úgynevezett uralmi válság időszaka (1657–1662) nagyon mozgalmas képet mutat. A fejedelemség engedetlensége ugyanis a Porta megtorló hadjáratát váltotta ki, amelynek eredményeként Erdély gyakorlatilag hadszíntérre, működése és védelme pedig szervezetlenné vált.¹ A hadjáratok egyik legjelentősebb következménye az volt, hogy a térségben megerősödött az oszmánok befolyása. A déli végeken Karánsebes, Lugos, valamint Borosjenő végvárának 1658-ban bekövetkezett oszmán kézre kerülése, majd a fejedelemség kapujának tartott Várad elfoglalása (1660) és ezzel együtt a váradi török tartomány létrejötte hozott átrendeződést.² Az oszmán vilájetek és a fejedelemség közötti pontos határvonal kijelölésének hiánya és az ennek következtében kialakuló kettős birtoklás (*condominium*) miatt az 1661 őszi hatalomra kerülő I. Apafi Mihály fejedelemségnek és kormányzatának az egyik legsürgősebb feladata a határvédelem megszervezése volt. Noha a váradi vilájettel szembeni védelem kialakítása kétségtelenül nagyobb kihívást jelentett,³ az állam hatékony működése érdekében a déli végek újjászervezése is létfontosságú volt.

* SZALAI Ágnes (1992) tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, szalai.agnes92@gmail.com

- 1 Az uralmi válság időszakára, a teljesség igénye nélkül, lásd B. SZABÓ János: *Erdély tragédiája. 1657–1662*. Corvina, Bp., 2019.
- 2 ERDÉLYI Alajos: *Barcsay Ákos fejedelemsége. Bölcsészdoktori értekezés*. (I. közl.). Különlenyomat. Századok 40(1906). 4. sz. 431–432.
- 3 SZALAI Ágnes: „Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza oszlopi...”. *A fejedelmi kormányzat szerepe a váradi török tartománnyal szembeni végvárrendszer megszervezésében az 1660-as évek derekán*. Hadtörténelmi Közlemények 134(2021). 3. sz. 547–577.

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy az Apafi-korszak első felében az erdélyi kormányzat miként tudott válaszolni – elsősorban Déva várára és a környező vármegyei seregekre építve – az oszmánok jelenléte miatti napi szintű kihívásokra. Emellett külön szót érdemel Zólyomi Miklós Apafi-kormányzattal való szembehe-lyezkedésének, majd a Portára szökésének ügye, amely Erdély déli határvédelmének szervezése terén újabb feladatok elé állította az erdélyi kormányzatot.

DÉVA VÉGVÁRA AZ URALMI VÁLSÁG IDEJÉN

Az uralmi válság időszakában a déli végeken bekövetkezett változások elsősorban ahhoz a Barcsay Ákoshoz köthetők, akit az oszmánok 1658 szeptemberében fejedelemmé tettek az engedetlen II. Rákóczi Györggyel szemben. Borosjenő végvárának feladását (1658) követően Barcsay, a nagyvezír követelésére és az ország megkímélésének reményében, át kényszerült adni Karánsebest és Lugost is.⁴ Az oszmán hódítások következményeként tehát Déva várának védelmi szerepe még inkább felértékelődött, hiszen a véghely, elhelyezkedéséből adódóan, a kezdetektől az Erdélyi Fejedelemség déli határvédelmének egyik fő pillére volt. Így nem meglepő, hogy Barcsay Ákos lemondása, majd a Portával szembeforduló Kemény János 1661. évi fejedelemmé választása után a térségben érdekelt másik nagyhatalom, a Habsburg Birodalom seregei az oszmánok további területszerzésének megakadályozása érdekében – más erősségek mellett – Déva várának megszerzésére is törekedtek.⁵ Az általuk támogatott Kemény János fejedelem is igyekezett a maga oldalára állítani a várban állomásozó magyar és német őrséget. Ez végül a törökpárti magyar várvédők lázadását elfojtó, a várbeli német zsoldosok kapitányi tisztségét viselő Thomas Springer közbenjárásával 1661 tavaszára megtörtént.⁶

4 A kérdésre részletesen lásd ERDÉLYI: *i. m.* 412–450.

5 SCHMIDT Vilmos: *Déva vára Erdélyben*. Az Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei 4(1867). 1. sz. 97–102.

6 BETHLEN János: *Erdély története. 1629–1673*. Ford. P. VÁSÁRHELYI Judit. Utószó, jegyz. JANKOVICS József. Balassi, Bp., 1993. 91–92. Tudjuk, hogy Thomas Springer német kapitány 1664 januárja előtt vesztette életét, s „császárpártiságáért” I. Apafi Mihály bizonyára megkegyelmezett. A Kővárba szállított javait ugyanis halála után visszaadatta özvegyének, Fekete Annának. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) P659 Teleki család marosvásárhelyi levéltára (a továbbiakban P659), Missiles, 38. cs. nr. 803./66–67. A Dévában állomásozó német zsoldosok minden bizonnyal a Rákóczi-korszakban kerültek a várba. B. SZABÓ János–KÁRMÁN Gábor: *Külföldi zsoldosok az erdélyi udvari hadakban*. Hadtörténelmi Közlemények 135(2022). 4. sz. 778–780.

Az oszmán seregek válaszul többször feldúlták a vidéket,⁷ s kilátásba helyezték a vár elfoglalását is.⁸ Ugyanakkor a Kemény Jánossal szemben az oszmánok által hatalomra emelt és időközben a rendek által is megválasztott I. Apafi Mihály fejedelem és kormányzata szintén tisztában volt Déva várának stratégiai jelentőségével. Már 1661 végén a véghely megszerzésére és a környező vármegyék, így Hunyad és Zaránd megnyerésére törekedtek. Ez idő tájt azonban az Apafit támogató helybeli nemesség kis csoportjából Barcsay Péter csak a háborús körülmények okozta zavaros helyzetről tudott beszámolni a fejedelemnek Vajdahunyadról. Jelentése szerint a helyi bírónak ugyan átadta azt a fejedelmi parancsot, amely hadba hívta Hunyad vármegyét a Barcsay Mihály udvari kapitány vezette hadak megsegítésére, a vármegyei seregek hadba szállása azonban végül elmaradt, mivel az udvari kapitánnyal harcoló székely seregek is távoztak a térségből. Így Barcsay Péter azt ítélte szükségesnek, hogy Barcsay Mihály azonnal térjen vissza Hunyadba 200-300 udvari zsoldos (*kurtyán*) kíséretében.⁹ Kendeffy Gábor néhány nappal később szintén a térségben uralkodó nehézségekről számolt be I. Apafi Mihály fejedelemnek, miszerint a temesvári pasa seregei is Hunyad vármegyében kvártélyoztak. Dévából azonban Kemény János hívei, Keresztesi Ferenc, vélhetően a vár ekkori előjárója, valamint Kopasz István, hunyadi nemes¹⁰ uruk fenyegető levelét küldték szét a lakosságnak, hogy megakadályozzák az Apafihoz való átpártolásukat,¹¹ hatalmukat pedig a vidéken strázsáló Kemény-párti sere-

7 *Teleki Mihály levelezése*. II. Kiad. GERGELY Sámuel. Athenaeum, Bp., 1906 (a továbbiakban TML). 106. „Kapi uram azt írta tegnap, már a törökség mind betakarodott Hátszeg vidékére.” Uo. 125. „Déva környékét, az egész Hunyad vármegyét elégette [ti. a török – Sz. Á.]”

8 Kemény János manifesztumában erről így fogalmazott: „Még mi vagyon hátra gonosz szívekben, Isten s magok tudják, de csak már Déva s Kővár elfoglalása titkolatlan vagyon szájokban”. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. Szerk. SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp., 1875–1898 (a továbbiakban EOE). XIII. 73.

9 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a továbbiakban ENMLt) a Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban RNLT) Kolozs Megyei Levéltára (a továbbiakban: KMLt) őrizetében, Kemény Sámuel-gyűjtemény (a továbbiakban Kemény S.-gyűjt.), 12. cs. nr. 14–15. A kurtán/kurtyán lovas katonaságot is jelenthet, ez esetben azonban valószínűbb, hogy a román vajdaságokból érkező zsoldosokról van szó. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. VII. Szerk. SZABÓ T. Attila et alii. Bp.–Buk., 1993. 658–659; B. SZABÓ-KÁRMÁN: *i. m.* 782. Az Apafit támogató malomvízi Kendeffy és nagybarcsai Barcsay család térségbeli birtokviszonyairól lásd BÖJTE Ödön: *Hunyadmegye sztrigymelléki részének története és nemes családainak története tekintettel a birtokviszonyokra*. Bp., 1891. 20–21, 82–85, 183–84.

10 Keresztesi Ferenc és Kopasz István „Kemény-pártiságát” jól mutatja, hogy még Kemény János halálát követően, az utódja mellett 1662 márciusában az aranyosmeggyesi értekezleten állást foglalók listájában is feltűnnek azon támogatók sorában, akik Déván tartózkodva, a távolság és/vagy az oszmánok fenyegetése miatt, nem tudtak részt venni a tárgyalásokon. EOE XIII. 96.

11 Kemény S.-gyűjt., 12. cs. nr. 19–20.

gek biztosították.¹² Mindezek alapján Kendeffy is a *kurtyán* vitézek Hunyadba történő visszaküldésére tett javaslatot Apafinak.¹³

DÉVA VÉGVÁRA I. APAFI MIHÁLY HŰSÉGÉN

A tényleges fordulópontot Déva várának és katonaságának I. Apafi Mihály melletti elköteleződésében azonban bizonyosan nem hadainak térségbeli fokozott jelenléte, hanem Kemény János fejedelem 1662 januárjában a nagyszőlősi csatatéren bekövetkezett halála jelentette. Apafi néhány héttel később az őt támogató főuraknak több ízben is jelezte, hogy komolyan bízhatnak a korábbi Kemény-párti erődítmények, köztük Déva visszaszerzésében.¹⁴ Az 1662 márciusára Görgényszentimrére hirdetett fejedelmi országgyűlési meghívó is előrevetítette ezt: „ez haza ellenségi megszegénnitvén, az hazafiai is jobb részént hűségünkre redeálván, Görgény és Fogaras várával együtt Déva felől is jó reménységünk nyújtatott”.¹⁵ Az egyeztetések a térség és Déva várának Apafi hűségére téréséről szinte ezzel egyidejűleg meg is indultak, továbbra is az Apafit támogató helyi nemesség közreműködésével. Kendeffy Gábor igyekezett hatni a Hunyad vármegyeiekre, és próbált egyeztetni Keresztesi Ferencsel és a vár porkolábjával, Csekei Tamással. Ekkor Kendeffy, a fenyegetéseken túl, a várbeliek néhány követeléséről is beszámolt a fejedelemnek. Meglátása szerint a dévai tisztek csupán birtokadományok fejében és tisztségeik megtartása esetén hajlottak volna a megegyezésre. Az Apafit pártoló térségbeli nemesség azonban ekkorra már elérte, hogy Déva városa ne támogassa a vár elöljáróit, továbbá a várbeli katonák és a különleges jogállású fegyveresek, az úgynevezett zöld puskások közül is néhányan Apafi hűségére tértek, akárcsak a Hunyad vármegyei nemesség egésze. Szintén Kendeffy beszámolója alapján tudjuk, hogy már a szomszédos Zaránd vármegyeiek sem esküdtek fel a Dévában maradt egykori Kemény-pártiak támogatására.¹⁶

12 MNL OL P1239 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Apafi Mihály-gyűjtemény (a továbbiakban P1239), 1. d. 1-1661-33. nr. 87. Udvarhelyi János, Déva várának későbbi kapitánya így számolt be I. Apafi Mihálynak a helyzetről: „Az mint értem, kegyelmes uram, Kemény János uram levele érkezővén közikben, megkeményedtenek [...], nagyságodnak vigyáztatni kellene, mert az mint beszélük, egymást éri a katona Déva felé alá s fel, s félő, nagyságod embereiben el ne fogjanak”.

13 Kemény S.-gyűjt., 12. cs. nr. 19-20. A kurtyánok dévai katonasággal szembeni bevetésének szükségességéről lásd még: ENMLt a KMLt őrizetében, Fejedelmi udvartartási iratok, 63. cs. nr. 113.

14 MNL OL P659 48. cs. nr. 1038./110, 116.

15 EOE XIII. 100.

16 Kemény S.-gyűjt., 12. cs. nr. 30-31.

A kedvező hírek alapján maga a fejedelem, saját küldöttjei, Maksai Ferenc és Sebessi Ferenc révén is kegyelmet ajánlott a várbelieknek, biztosítéklevélet (*assecuratio*) küldve a katonaság számára.¹⁷ A dévai magyar és német várórség, vélhetően kiegészülve a várba menekült nemességgel, ugyanakkor pontokba szedve saját követeléseit is megfogalmazta, és Maksai Ferencsel vissza is küldték a fejedelemnek. Mindenekelőtt „szabad járást” kértek, annak érdekében, hogy megbizonyosodhassanak Kemény János haláláról. Ennek beigazolására esetén pedig, a fejedelem biztosítéklevele mellett, az országgyűléstől és a térségben birtokos Barcsay család tagjaitól, Pétertől és Mihálytól is *assecuratiót* követeltek a kegyelemükről. Továbbá azt is kérték, hogy mentesüljenek a kisselyki országgyűlés által törvénybe iktatott azon artikulus alól, miszerint a be nem hódoltak felségsértés jogcímén elvesztik birtokaikat. Kérték, hogy számukra azokat adják vissza, azon jószágokkal együtt, amelyeket a fejedelem esetleg már másnak adományozott. Emellett Keresztesi Ferenc, a vár előjárója, saját lakhatásának biztosítását követelte, mivel az oszmán terjeszkedés következtében elvesztette jószágait.¹⁸ A dévai őrség feltételei az országgyűlés elé kerültek, s habár az egyezség részleteiről egyelőre hallgatnak a források, bizonyos, hogy a vár és katonasága 1662 tavaszára elkötelezte magát I. Apafi Mihály mellett.¹⁹

A DÉVAI VÉGVÁR ELLÁTÁSÁNAK MEGSZERVEZÉSE

Az Apafinak való behódolás után, tekintve az elmúlt háborús időszakot, elengedhetetlen volt a kincstári kézben lévő vár(uradalom) ellátásának újjászervezése, és a helyben maradt német és magyar várórség zsoldjának folyamatos biztosítása. Utóbbi érdekében a fejedelem már 1662 áprilisában, azaz közvetlenül a görgényszentimrei országgyűlés után, elrendelte a Hunyad vármegyei *perceptornak*, hogy a vármegye adójából küldjön 400 forintot a jó ideje hópénz nélkül lévő *praesidium* számára.²⁰ Nem sokkal később Zejk Miklós helyi tisztségviselőnek a zajkányi–vulkáni harmincad jövedelméből kellett volna besegítenie a várórség ellátásába. Ő azonban, a zavaros

17 MNL OL P1239 1. d. 1–1662–17.

18 Kemény S.-gyűjt., 12. cs. nr. 34. A kisselyki országgyűlés vonatkozó törvényeit lásd EOE XIII. 87–88. (IV. és VI. artikulusok.)

19 „Franciscus Maxai certis rationibus excusat nobiles in arce Déva delitescentes et difficulter auditur, praecipue quod Stephanum Kopasz excuset ratione ad sese datarum, ne comitiis appropinquet, alioquin per Kucsuk pasa moriendum esse sibi [...]” EOE XIII. 112.

20 MNL OL F12 Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Lymbus (a továbbiakban F12), 12. d. I. Apafi Mihály közigazgatási rendeletei 1661–1663. XII./6./5. I. Apafi Mihály a Hunyad vármegyei *perceptornak*, mikolai tábor, 1662. április 14. (43594. számú mikrofilmtekercs.)

helyzetben fellépő készpénzhiány miatt, nem tudta teljesíteni a fejedelmi parancsot.²¹ Ennek ellenére a vár(katonaság) ellátása terén a fejedelmi kormányzat továbbra is számolt a vámbevételekkel, s bizonyára ez is szerepet játszott abban, hogy 1662 nyarán a dévai vár (al)kapitányi tisztségére a dévai harmincadosként is működő Udvarhelyi Jánost nevezték ki.²² A meglévő harmincadjegyzékekből kiderül, hogy – egyebek mellett – Udvarhelyinek a kapitányságára járó praebendája, valamint Csekei Tamás (fő)porkolábnak és Veres Sándor alporkolábnak a fizetése, akárcsak előbbinek a posztópénze is, a dévai vám jövedelméből telt ki.²³ A három dévai pattantyúsnak, azaz tüzérnek, valamint a háborús időkben fegyverrel szolgáló, béke idején pedig egyéb fegyveres szolgálatot teljesítő dévai puskásoknak a járandóságát is – az uradalom bevételei mellett – a környező harmincadok biztosították.²⁴ Az ellátás akadozását ugyanakkor jól mutatja a pattantyúsok fejedelemhez intézett kérvénye, melyben háromhavi hátralékban lévő zsoldjukról panaszkodtak, konkrétan arról, hogy sem Déváról, sem a szászvárosi harmincadról nem kapták meg 10 forintnyi hópénzüket.²⁵

A fejedelmi kormányzat a teljes várórségnek a zsoldjára is különített el a vámjövedelmekből: az 1660-as évek első felében Sárasi András zajkányi–vulkáni harmincados feladata volt a várórség hópénzének kiutalása.²⁶ Emellett természetesen szá-

-
- 21 Kemény S.-gyűjt., 12. cs. nr. 45. Zejk Miklós 1661. április 6. és 1662. március 5. között viselte a zajkányi–vulkáni harmincadosi tisztséget. Lásd MNL OL F439 Erdélyi kincstári levéltár, Fejedelemskori számvevőség, A fejedelmi prefecturális sedria jegyzőkönyve (1660–1688), fol. 18v. (49599. számú mikrofilmtekercs.)
- 22 Udvarhelyi János 1662. április 6. és 1665. december 31. között bírta a dévai harmincadosi tisztséget. MÁTYÁS–RAUSCH Petra–SZALAI Ágnes: *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. MTA, Bp., 2021. 164. Dévai várkapitányi kinevezése az eddig előkerült források szerint 1662 augusztusában történhetett, conventióját a dévai udvarbírótól, Nagy Istvántól kapta. MNL OL F12 12. d. I. Apafi Mihály közigazgatási rendeletei 1661–1663., XII./6./6. I. Apafi Mihály Nagy István dévai udvarbírónak, gerendi tábor, 1662. augusztus 30. (43594. számú mikrofilmtekercs.)
- 23 MNL OL F440 Erdélyi kincstári levéltár, Fejedelemskori számvevőség, Fejedelmi kori számadások és egyéb gazdasági iratok, No. 17. Fol. 31v.; No. 18. Fol. 39v.; No. 20. Fol. 46a–b.; SZÁDECZKY Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. 1. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690)*. MTA, Bp., 1911. 85.
- 24 MNL OL F12 11. d. I. Apafi Mihály közigazgatási rendeletei. XII./6./103. I. Apafi Mihály Nagy István dévai udvarbírónak, Fogaras, 1663. március 12.; XII./6./119. I. Apafi Mihály ifj. Fodor István szászvárosi harmincadosnak, Gyulaféhérvár, 1664. április 28.; XII./6./131. I. Apafi Mihály Újvári István kolozsmonostori harmincadosnak, Fogaras, 1667. március 25.; 12. d. XII./6./30. I. Apafi Mihály Újvárosi István kolozsmonostori harmincadosnak, Radnót, 1668. augusztus 29. (43594. számú mikrofilmtekercs.)
- 25 Uo. 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XXII./3./19. Dániel és György dévai pattantyúsok supplicatioja I. Apafi Mihály fejedelemhez, 1664. április 28. (43593. számú mikrofilmtekercs.)
- 26 Uo. 12. d. I. Apafi Mihály közigazgatási rendeletei 1665–1668. XII./6./6.; XII./6./64. I. Apafi Mihály Sárasi András zajkányi–vulkáni harmincadosnak, Gyulaféhérvár, 1664. május 29., Kolozsvár, 1665. január 7. (43594. számú mikrofilmtekercs.)

moltak a kifejezetten a katonaság ellátására kivetett adókkal is. Ezt Déva esetében a környező Hunyad és Zaránd vármegyéből, valamint Fehér megye alsó járásából szedték, adminisztrálását pedig, a vármegyei adószedők mellett, az I. Apafi Mihályt szinté már a hatalomra kerülésétől támogató osdolai Kun István hunyadi és zarándi főispán több ízben felügyelte.²⁷ Mindezek ellenére a várkatonaság fenntartása az 1660-as évek első éveiben folyamatosan akadozott. Nagy István dévai udvarbíró például már 1662-ben arra kérte a gazdasági ügyekre nagy rálátással rendelkező Bornemissza Anna fejedelemasszonyt, hogy – a többi véghelyhez hasonlóan – Dévába is küldessen „gyorssegélyt” a szász *universitas* által.²⁸ Erre sor is került, azonban a 2500 köböl búza nem segíthette a vár ellátásának biztosítását, mert azt egyelőre ismeretlen módon eltékoztolták. A kilátástalan helyzetben lévő *praesidium* pedig már a vár elhagyásával fenyegette a fejedelmi kormányzatot.²⁹

A fennakadások kiküszöbölésére a legkézenfekvőbbnek a sóbányászatból és a sókereskedelemből származó jelentős bevételek egy részének erre a célra történő elkülönítése tűnt, a közeli Maros folyón zajló sókereskedelem hasznát ugyanis már a korábbiakban is élvezte Déva vára és uradalma.³⁰ Ennek a jövedelemnek a növelése érdekében az erdélyi kormányzat 1664-ben a marosváradjai sókikötő mellett Déván is létrehozott egy *portust*, kifejezetten azzal a céllal, hogy abból fedezzék a dévai várőrség zsoldját. A kifizetések időnként ezután is akadoztak, ugyanis az 1660-as évek végén egyes kereskedők elkerülték a dévai *portust*, megkárosítva ezáltal a kincstárt. Az így kiesett vámbevételek pedig éppen a dévai katonaság hópénzéből hiányoztak,³¹ a sókikötő jövedelméből folyósított évi hozzávetőlegesen 500 forintnyi zsold ugyanakkor alapjaiban biztosította a vár működtetését.³² Az összegből pedig arra következtethetünk, hogy a tizenkét fős német őrség mellett hozzávetőleg 100-150 magyar

27 Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK), Kézirattár, Oklevélgyűjtemény, K 347. d. nr. 2034.

28 ENMLt a RNLt KMLt őrizetében, Kemény József-gyűjtemény, nr. 1236.

29 SZALAI Ágnes: *A helytartók, Bornemissza Anna és a „tanácsi rend” kormányzati szerepe I. Apafi Mihály 1663. évi távolléte idején.* Történelmi Szemle 63(2021). 2. sz. 233–235.

30 MNL OL F27 Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Urbaria, Fol. 811r. „Az Maroson kereskedő hajósok minden hajó sótól szoktanak két vám sót adni az vár és udvarház szükségére, az mikor eladják, minden száztól fél söt szoktanak adni [...]” (46370. számú mikrofilmtekercs.)

31 EOE XIV. 294.

32 KULCSÁR Árpád: *Sóbányászat és sókereskedelem I. Apafi Mihály idején.* Századok 125(1991). 5–6. sz. 419. A fejedelem 1669-ben a dévai sókikötő rationistáját, Érsekújvári Andrászt például éppen azért intette meg és szólította fel a bevétel beszolgáltatására, mert a számtartó a várőrség fizetésének megadására hivatkozva nem küldött be a kincstár számára egyéb jövedelmet: „[...] hűséged penig ez ideig az praesidiariusok fizetések kívül majd semmit nem admoneált kezükben, praetendálván azt, hogy a nemes ország a praesidiariusok fizetésére rendelte volna abéli proventust”. MNL OL F12 12. d. I. Apafi Mihály közigazgatá-

katoná szolgáltathatott a dévai várban az Apafi-korszak első felében.³³ A fejedelmi kormányzat a dévai sókikötő felállítását követően nem csak a zsold összegét utaltatta ki innen a dévai katonaság számára. A fejedelemtől és a fejedelemszponzortól a *portus* számtartójához érkező parancslevelek ugyanis arra engednek következtetni, hogy a posztópénzt vagy a posztóvásárlást, rossz bortermés esetén pedig annak megváltását is az itteni bevételekből egyenlítették ki.³⁴

A várkatonaság ellátása mellett természetesen a vár karbantartásáról és hadi felszereléséről is gondoskodnia kellett az erdélyi kormányzatnak. A vár állapotának a felmérése, a szokásnak megfelelően, a véghely I. Apafi Mihály melletti elköteleződését követően vélhetően megtörtént. Az udvarbíró parancsba kapta, hogy szükség esetén „építtesse az várat”, és azt is tudjuk, hogy a javítási munkálatokhoz az uradalom erőforrásait használták fel.³⁵ A véghely hadi felszereléséről egyelőre keveset árulnak el a források. Az bizonyos, hogy a tűzesség megerősítésére figyelmet fordított a kormányzat, hiszen a fejedelem már az 1660-as évek elején a lőszergyártáshoz nélkülözhetetlen, évi 15 mázsa ón várba küldéséről rendelkezett.³⁶ Emellett, a pattantyúsok munkájának megkönnyítése és a lőporgyártás érdekében, Fogarasból Czincz István portörő mestert is a várba rendelte.³⁷

---

si rendeletei 1665–1668. XII./6./7. I. Apafi Mihály Érsekújvári András dévai portusi rationistának, Fogaras, 1669. október 13. (43593. számú mikrofilmtekercs.)

- 33 A német őrség létszámáról egy, a fejedelemhez 1669-ben intézett *supplicatio* tanúskodik, amelyben a 12 fős német őrség a fejedelemtől posztójuk kiadását kérte, a korábbi szokásnak megfelelően az udvari német katonák posztójának megadásával egyidejűleg. I. Apafi Mihály a posztójuk megvételét a dévai portusi számtartó feladatává tette. Uo. 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./20. (43593. számú mikrofilmtekercs.). Az őrség létszámára a kővári katonaság hópénzének pontos kimutatásaiból és létszámából próbáltunk következtetni. Lásd erre példaként MNL OL P659 20. cs. nr. 668./50–53.
- 34 MNL OL F12 10. d. XI./1–2./12.; XI./3./36.; 12. d. XII./6./8. Bornemissza Anna levele Érsekújvári Mihály [!] dévai portusi adminisztrátornak, Gyógy, 1669. június 2.; Alpestesi Veres Sándor dévai viceporkoláb *supplicatio*ja Bornemissza Annához; I. Apafi Mihály Érsekújvári András dévai portusi rationistának, Fogaras, 1669. december 5. (43593. számú mikrofilmtekercs.)
- 35 MÁTYÁS-RAUSCH-SZALAI: *i. m.* 147. A várak felméréséről Udvarhelyi György fejedelmi prefektus így számolt be Teleki Mihály kővári főkapitánynak: „Elsőben Dévára kell menni az káptalanoknak, onnét Szamosújvárba, s Kővárba [...]”. Uo. 227.
- 36 MNL OL Beszterce város és kerület levéltára, Missiles, nr. 1663./163. I. Apafi Mihály Beszterce város előljáróinak, Déva, 1663. szeptember 27. (469. számú mikrofilmtekercs.)
- 37 MTA KIK Kézirattár, Oklevélgyűjtemény, K 347. d. No. 2031.

A HUNYAD ÉS ZARÁND VÁRMEGYEI FŐISPÁN ÉS SZEREPE A DÉLI VÉGEK VÉDELMEBEN

Erdély hatékony védelmének megszervezése és működtetése érdekében a kormánynak – a végvárak helyzetének rendezése mellett – különös figyelmet kellett fordítania a környező vármegyék főtisztviselőinek a kiválasztására is. A partiumi és Hunyad vármegyék kivételével a fejedelemség többi vármegyéjének élén két főispán állt, akik a fejedelmi hatalmat képviselték a törvényhatóságokban. A helyi szintű közigazgatási feladatok mellett, általában a fejedelmi kormányzat tagjaiként, személyük összekapcsolta a vármegyei történéseket az országos politikai döntéshozatallal, ez pedig a vármegyében felmerülő nehézségek mielőbbi orvoslását is elősegíthette.³⁸ Jelen tanulmány szempontjából feladataik közül kiemelendő a fejedelem (hadba szólító) parancsainak továbbítása, azaz kihirdetése a vármegyei nemesség számára, hiszen ez utóbbiak bandériumai, a végvidéki katonaságot kiegészítve, segítették az ország és az oszmán vilájetek árnyékában élők védelmét.³⁹

A déli végek esetében Hunyad és az oszmán terjeszkedés következtében „megcsonkult” Zaránd vármegye működtetésének megszervezése és megfelelő főispánjának kiválasztása több szempontból is elengedhetetlen feladat volt. Az oszmánok hódoltató törekvéseinek egyre inkább célpontjául váló két vármegye lakosai az uralmi válság zavaros éveit követően szinte azonnal I. Apafi Mihály oltalmát kérték,⁴⁰ így különösen fontossá vált a fejedelmi hatalmat a helyszínen képviselő főispán személye. Az Apafi-kormányzatnak ugyanakkor mindkét vármegye működtetésében változásokkal és kihívásokkal kellett szembenéznie.

A Zaránd vármegyei főispáni tisztségben az uralmi válság eseményei jelentős átalakulást hoztak. Korábban hol az oszmánok által elfoglalt Bihar vármegye főispánja, hol az ekkoriban ugyancsak oszmán kézbe került Borosjenő végvárának kapitányai viselték a zarándi tisztséget is.⁴¹ Az oszmánok partiumi terjeszkedésének következtében azonban már 1659-ben logikus és egyszersmind kényszerű lépés volt a fejedelmi kormányzat részéről, hogy Zaránd vármegye megmaradt részét valamely szomszédos

38 DÁNÉ Veronka: „Az önagysága széki így deliberála...”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 259). 42.

39 Erre jó példa a Hunyad vármegyei nemesség fejedelem általi hadba szólítása 1665 szeptemberében az oszmánok hódoltatási törekvéseire hivatkozva, amely fejedelmi parancsot Kun István főispán „terjesztett” a *generalis congregatio* elé. Lásd erre: MNL OL P1239 2. d. 1-1665-9.

40 *Török-magyarkori állam-okmánytár*. IV. Szerk. SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor. Eggenberger, Pest, 1870 (a továbbiakban TMÁO). 86–87.

41 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690*. Akadémiai, Bp., 1980. 30, 32.

vármegyéhez „csatolják”.⁴² Az 1664. évi segesvári országgyűlés beszámolója igazolja, hogy az Apafi-kormányzat Hunyad vármegyéhez csatolta a „megcsonkult” Zarándot, így igazgatásuk is, mindenekelőtt a közös főispán személyén keresztül, szorosan összekapcsolódott.⁴³

Hunyad esetében az örökös főispáni tisztségre kell utalnunk, ugyanis egészen a 17. század első feléig a vajdahunyadi váruradalom birtokosai voltak a vármegye főispánjai is, akik nemzedékeken keresztül az iktári Bethlen család tagjai közül kerültek ki.⁴⁴ Ezek alapján érthető, hogy 1658-ban Barcsay Ákos miatt az országos politikába egyre jobban bekapcsolódó iktári Bethlen leszármazottat, Zólyomi Miklóst nevezte ki a tisztségre. A háborús években Zólyomi azonban II. Rákóczi György fogságába esett, aki 1659-ben a helybeli birtokos főurat, Kapy Györgyöt nevezte ki főispánnak. Habár 1660-ban történő szabadulása után Zólyomi visszanyerte tisztségét, azt nem sokáig bírta, mert az Apafi-kormányzattal való szembehelyezkedéséért I. Apafi Mihály fejedelem 1662-ben Fogaras várába záratta.⁴⁵ A hunyadi főispánságot ekkortól, legkésőbb 1664-től pedig a zarándit is, az Apafit már hatalomra jutása óta támogató osdolai Kun István nyerte el. Kun kinevezése kezdetben igen jó döntésnek tűnt a fejedelem részéről:⁴⁶ jól irányította az adószedést és a dévai vár ellátását,⁴⁷ illetve fontos szerepet vállalt mind a helyi védelem megszervezésében, mind az oszmánokkal való kapcsolattartásban.⁴⁸ A fejedelmi udvarban uralkodó megosztottság és vélhetően a helyi főúri ellentétek miatt,⁴⁹ továbbá minthogy 1665 őszére a vármegyeiek is elégedetlenek lettek főispánjukkal, a fejedelem és tanácsa a helybeli birtokos főurat, Kapy Györgyöt választotta ki a tisztségre.⁵⁰ Kun István azonban nem akart megválni

42 EOE XII. 171. „[...] Zaránd vármegye Jenő veszedelme miatt úgy fogyott el, hogy csak az felső járásban maradt meg egy kis darab. Azért [...] hova incorporáltassék az a darab vármegye Bihar avagy Hunyad vármegyéhez?”

43 Uo. XIII. 352. „Pro comitatum Zaránd Hunyadiensi applicato instat Stephanus Kún, tanquam comes supremus ejusdem comitatus.”

44 DÁNÉ: *i. m.* 44.

45 LÁZÁR: *i. m.* 89, 182–183, 185; BETHLEN: *i. m.* 284–285. Fogságára, a teljesség igénye nélkül, lásd még MNL OL P659 48. cs. nr. 1038./28, 66, 144.; 20. cs. nr. 668./2–3. Tudjuk, hogy Zólyomi 1662. október 31. és 1664. február 13. között raboskodott Fogaras várában. *Rétyi Péter naplója*. Előszó, jegyz., közléteszi: Maria URȘUȚIU. Kriterion, Buk., 1983. 45.

46 LÁZÁR: *i. m.* 96–97. Kun István zarándi főispánágára az első általunk ismert adatot lásd MNL OL P1239 2. d. 1–1664–22.

47 MTA KIK Kézirattár, Oklevélygyűjtemény, K 347. d. nr. 2034.

48 EOE XIII. 92, 105.

49 Bethlen János így számol be elbeszélésében Kun István helyzetéről: „[...] kezdett sokaknak terhére lenni. A fejedelemnek ezek buzgóságából az lett a meggyőződése, hogy nincs az jól, hogy [Kun] áll Hunyad vármegye élén”. BETHLEN: *i. m.* 284.

50 TML III. 520. „Midőn Hunyad vármegyére való gondviselésre az urak tetszéséből alákül-dettem volna, akkor parancsoltatott is, az vármegye az rendelés szerént tőlem [ti. Kapy Györgytől – Sz. Á.] függjön, mivel már Kundiról az fejedelem fejét elfordította.”

hivatalától, s Kapyval való ellentéte miatt I. Apafi Mihály újra tárgyalta tanácsuraival a kulcsfontosságú tisztség mielőbbi betöltése reményében. A tanácsülés eredményeként a fejedelem egy deputációt küldött ki az ügy rendezésére,⁵¹ és – a korábbi időszakokhoz viszonyítva szokatlan, a vidék helyzete miatt mégis érthető módon⁵² – Kun és Kapy közül szabad választást (*libera optio*) engedélyezett a vármegyének.

A fejedelmi tanács a deputáció tagjai közé a három *natio* képviselőjében eredetileg Teleki Mihályt, Mikes Kelemet és a szászsebesi királybíró jelölte.⁵³ Utóbbi betegsége miatt azonban a „tanácsi rend” saját tagjai közül Andreas Fleischer szebeni királybíró hatalmazta fel, hogy delegáljon a szászok közül valakit a küldöttek közé. Fleischer választása a szászvárosi Fodor Istvánra esett.⁵⁴ Kapy szerint habár Kun István „sok mesterkedéssel igyekezte impediálni” a főispánválasztó gyűlés megtartását,⁵⁵ arra 1665. november 25-én, a deputáció Hunyadba érkezését követően kétségkívül sor került.⁵⁶ A fejedelmi kormányzat utasítása értelmében a deputáció úgy rendelkezett, hogy az eredményes munkálatok érdekében se Kun István, se Kapy György ne vehessen részt a gyűlésen. Sőt, a fejedelmi határozatok közvetítését követően, ők is magukra hagyták a közösen ülésező Hunyad és Zaránd vármegyei *congregatiót*.⁵⁷ A gyűlés történéseit egyrészt a küldöttek, másrészt a vármegyeiek fejedelemhez intézett jelentéseiből ismerjük, amelyekből az is bizonyossá válik, hogy a választás nemcsak a hunyadi, hanem a „hozzácsatolt” Zaránd vármegye főispáni tisztségét is érintette. A Hunyad és Zaránd vármegyeiek mindenekelőtt azt sérelmezték, hogy a fejedelem utasítása ellenére Kun István nem védte megfelelően Hunyad vármegyét az oszmánokkal szemben, amiért Kun ráadásul a helybelieket okolta. Emellett számos törvénytelenességgel is vádolták, azt is kifogásolták személyével kapcsolatban, hogy Zaránd vármegyében nem voltak jószágai, így nem is viselt akkora gondot a vármegyére, továbbá „alacsonyrendűnek” tartották a tisztség viseléséhez.⁵⁸ Így a Hunyad és Zaránd vármegyei *generalis congregatio* Kapy György mellett foglalt állást, kijelentve, hogy „alkalmasabb az guberniumra, directiora ítélvén, Hunyad és Zaránd vármegye főispáni tisztjére választottuk”. Ezzel egyidejűleg kérték a fejedelmet, hogy döntésük értelmében azonnal állítsa hivatalba Kapyt.⁵⁹ Teleki Mihály az ügy rendezésével megbízott deputáció tagjaként szintén jelentette a fejedelemnek Kapy György

51 Uo. 522–523.

52 DÁNÉ: *i. m.* 42.

53 TML III. 522–523, 526. „[...] kegyelmes urunk ő nagysága az tanács urak conclusumából adott optiot az vármegyének [...]”

54 MNL OL P659 19. cs. nr. 662./14.

55 Uo. 19. cs. nr. 662./27.

56 Uo. 33. cs. nr. 763./13.

57 TML III. 532.

58 Uo. 526.

59 MNL OL P659 33. cs. nr. 763./13.

megválasztását. Ő is arra kérte Apafit, hogy mielőbb nevezze ki és iktassa be a tisztségbe Kapyt, nehogy a „két kézben való vigyázatlanság” veszedelmet hozzon a végvidékre.⁶⁰

A fejedelem és a kormányzati ügyekben is szerepet játszó fejedelemasszony nyilvánvalóan nem ezt az eredményt várta a gyűléstől. I. Apafi Mihály egy harmadik személy kinevezését is fontolgatta.⁶¹ Bornemissza Anna egyenesen Kapy becstelenségének, a deputáció tagjai és a vármegyeiek lekenyerezésének tulajdonította a hozzá és férjéhez a kezdetektől hű Kun István vereségét.⁶² Vitathatatlan, hogy Kapy György igyekezett megnyerni Teleki Mihály támogatását és a fejedelmi udvarban is pártfogókat próbált szerezni magának, ugyanakkor nincs kétség afelől sem, hogy Kun István is hasonlóan járt el megválasztása érdekében.⁶³ Teleki azonban többször is hangsúlyozta a választás „tisztaságát”, és felhívta a fejedelem és a fejedelemasszony figyelmét arra, hogy a döntés joga a fejedelmi tanács határozata alapján a vármegyei gyűlésé volt.⁶⁴ Telekin keresztül ugyanakkor Kapy György is biztosította a fejedelmi párt, hogy kinevezése esetén hitlevelet (*reversalis, assecuratio*) ad hűségéről.⁶⁵ Tudjuk, hogy I. Apafi Mihály az ügyben végül kikérte kormányzata fő pillérének, Bethlen János tanácsúrnak és kancellárnak is a véleményét. Továbbította neki a vármegye panaszát (*querela*) és határozatát is, éppen arra hivatkozva, hogy a deputáció kiküldése és a döntésnek a vármegyei gyűlésre való átruházása a tanácsurak határozata alapján történt.⁶⁶ Bethlen János, Kun István korábbiakban mutatott hűsége és szolgálatai miatt, azt javasolta a fejedelemnek, hogy hallgassák meg az ellene szóló panaszokra adott válaszait, s ha a fejedelem meg is fosztja a főispánságoktól, bízson rá egyéb tisztséget. Ugyanakkor Bethlen úgy látta, hogy a vármegyei nemesség egésze elégedetlen („male contentus”) Kun Istvánnal, így maga is azon a véleményen volt, hogy Apafi váltsa őt le, és nevezze ki Kapy Györgyöt a tisztségekre.⁶⁷ Hamarosan Teleki Mihály is biztosította Kapyt arról, hogy a fentiekre való tekintettel a fejedelem nem fogja megváltoztatni a vármegyei gyűlés határozatát,⁶⁸ s jelen tudomásunk szerint

60 TML III. 524. Lásd még uo. 527.

61 MNL OL P659 19. cs. nr. 662./18. „[...] urunk előtt ez a dolog igen megváltozott volt, harmadikat akarták, hogy legyen, ha Kun István uram nem léssen [...]”

62 TML III. 530.

63 MNL OL P659 19. cs. nr. 662./14, 18, 25, 28.; TML III. 541–542 (Kapy György); uo. 540; MNL OL P659 53. cs. nr. 1089./28–29.; nr. 1108./32–33. (Kun István). Teleki Mihályt és feleségét, Weér Juditot Kun István az algyógyi fürdőbe invitálta a vármegyei megbízatásról való döntés előtti éjszakára, nyilvánvalóan Teleki támogatásának megnyerése reményében. Teleki azonban nem fogadta el Kun István meghívását.

64 TML III. 524, 526–529, 532.

65 MNL OL P659 19. cs. nr. 662./28.; TML III. 529.

66 MNL OL P659 19. cs. nr. 662./18.

67 TML III. 533–534.

68 Uo. 536.

Apafi 1665 végén „megerősítette” Kapyt a Hunyad és Zaránd vármegyei főispáni tisztségeiben.⁶⁹

A ZÓLYOMI MIKLÓS-ÜGY ÉS A DÉLI VÉGEK FENYEGETETTSÉGE

Az ispánválasztás ügye azonban még ekkor sem jutott nyugvópontra, Apafi továbbra sem volt megelégedve a vármegyei döntéssel, bár a Kapy iránti ellenszenv 1666 elejére kétségtelenül enyhülni kezdett.⁷⁰ A fejedelmi tanács tagjai közül is többen úgy vélték, hogy jó kezekben van a határ menti vármegyék irányítása.⁷¹ Az 1666. évi fogarasi országgyűlésen azonban a korábban kegyvesztett Zólyomi Miklós neve is felmerült a Hunyad vármegyei tisztség kapcsán,⁷² mivel – ahogy Bethlen János kancellár és tanácsúr érvelt – „a többieknél előbb emelték erre a tisztségre”.⁷³ Zólyomi azonban 1664. évi rabságából történő szabadulása után nem vett részt az erdélyi közéletben, az említett országgyűlésen sem volt jelen,⁷⁴ az őt pártoló rokon és egykori fejedelem, Rhédey Ferenc huszti birtokán tartózkodott.⁷⁵ A forrásokból azonban kitűnik, hogy a korábban a fejedelmi tanács tagjai közé emelt főúrral való megbékélésre és együttműködésre a „tanácsi rend” egyes tagjai mellett I. Apafi Mihály is hajlott.⁷⁶ Erről megbizonyosodva, Zólyomi tárgyalásokba kezdett a fejedelemmel a Hunyad vármegyei főispánságáról, s az 1667. év eleji marosvásárhelyi országgyűlésen már Hunyad vármegyei jószágai „tulajdonviszonyának” a rendezésében is reménykedett.⁷⁷

69 LÁZÁR: *i. m.* 185. Emellett tudjuk, hogy Kun István valóban nyert el más tisztségeket az Apafi-korszakban, például 1667-től Küküllő vármegyei főispán volt. TRÓCSÁNYI: *i. m.* 360, 368. Továbbá az is ismert, hogy a fejedelem a Hunyad és Zaránd vármegyei főispánságáért járó 300 forintnyi elmaradt javadalmát is kiadatta. MNL OL P658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés, nr. A98.

70 TML III. 542. „[...] hajolni kezdett urunk ő nagysága elméje Kapi uramhoz.”

71 Uo. 549.

72 EOE XIV. 30.

73 BETHLEN: *i. m.* 285. A hunyadi főispánságról való országgyűlési tárgyalásra utal Keczer Ambrus Teleki Mihályhoz intézett levele is: „Kérem kegyelmedet, az hunyadi dologra ne nehezteljen vigyázni, úgy arra is, ne járna ily kézről kézre az hunyadi főispánság Bethlen famíliának tovább-tovább való praejudiciumában, lám most is elég becsületes embernél”. TML III. 549.

74 BETHLEN: *i. m.* 285. Zólyomi Miklóst 70 ezer forint kezesség fejében bocsátotta szabadon a fejedelem. MNL OL P1239 1–1663–1. nr. 64–65.

75 MNL OL P659 4. cs. nr. 190./c./1, 3, 4.

76 1666 novemberében például a fejedelem már Zólyomi Miklós censuráját is kikérte a Temesvárra érkező portai követnek küldött *honorarium* kérdésében. MNL OL P1239 2. d. 1–1666–14.

77 EOE XIV. 32.

A főispáni tisztségben azonban Kapy György maradt, így Zólyomi sem ezzel, sem pedig az iktári Bethlen István többi örökösével, a Thököly és a Barkóczy-Perényi családokkal Vajdahunyad és Marosillye váráról, valamint a hunyadi birtokokról kötött egyezséggel nem lehetett elégedett. Thököly István ugyanis lemondott Marosillye váráról, illetve a maroscsúcsi udvarházról és tartozékairól Perényi Mária, ekkor Barkóczy Sándor felesége javára, utóbbi pedig a vajdahunyadi vár és tartozékai rá eső részét engedte át Thököly István gyermekeinek, így Hunyad vára és birtokainak fele a Thököly utódokra szállt. Gyakorlatilag tehát Thököly István és Perényi Mária elcserélték örökségeiket, ennek következtében azonban Vajdahunyadnak és a hunyadi jószágoknak csupán a fele illette meg Zólyomi Miklóst.⁷⁸ A megegyezés Zólyomi politikai ambícióinak a legkevésbé sem kedvezett. A hunyadi vár és váruralalom ugyanis a vármegye legnagyobb egybefüggő birtokteste volt, birtokosai – ahogy fentebb kifejtettük – korábban a vármegye örökös főispánjai voltak.⁷⁹ Zólyomi a Thököly-Perényi-egyezség révén a hunyadi jószágok esetében elvesztette többségibirtokos-státuszát, ezzel tehát hivatkozási alapja is megingott a főispáni cím, ezzel együtt pedig politikai súlyának visszaszerzésére. A számára előnytelen egyezségnek és következményeinek megváltoztatása érdekében Zólyomi az oszmánoktól remélt és kért segítséget: 1667 márciusában az Erdéllyel szomszédos török tartományokba, majd a Portára szökött.⁸⁰

A fejlemények azonnal lépésre készítették a fejedelmi kormányzatot, ugyanis a politikusi körökből többen úgy vélték, hogy a trónkövetelők szokásának megfelelően Zólyomi nagy kiterjedésű területeket ígér majd a Portának.⁸¹ A végvidéken azonnal megkezdődött a mozgósítás, továbbá az ügy súlya okán Apafi összehívta a fejedelmi

78 Uo. 208–210. Zólyomi Miklós és unokahúga, Perényi Mária iktári Bethlen István leszármazottjaiként, míg Thököly István a családba beházasodva tarthatott igényt az említett jószágokra. Zólyomi Miklós anyja, Bethlen István egyik lánya, Bethlen Kata jogán, Perényi Mária hasonlóan édesanyja, Zólyomi Krisztina, Miklós testvére révén, tehát ő maga Bethlen Kata unokajaként a hunyadi jószág öröklésére formálhatott jogot. Thököly Imre felesége, Gyulaffy Mária révén került az örökösök sorába. Gyulaffy Mária, aki Bethlen István másik lányának, Bethlen Annának volt a gyermeke, Marosillyére, Maroscsúcsra és a krakói portióra formálhatott igényt. Erre és az osztozkodás részleteire lásd MNL OL F234 Erdélyi Fiscalis Levéltár (a továbbiakban F234), II. szekrény, fasc. 97. *Numerus* nélkül. (32024. számú mikrofilmtekercs.)

79 DÁNÉ: *i. m.* 44.

80 Erre összefoglalóan lásd LÁZAR: *i. m.* 183–184. Itt jegyezzük meg, hogy Zólyomi Miklós ügyével részletekbe menően egy külön tanulmányban tervezünk foglalkozni a közeljövőben. Ez esetben csak a határvédelem szempontjából releváns kérdéseket ismertetjük.

81 A teljesség igénye nélkül lásd erre TML IV. 68, 74. „Már abban kétség nem lehet, hogy Hunyad vármegyét éppen odaígérte [ti. Zólyomi Miklós a Portának – Sz. Á.].” „Az mi az Zólyomi dolgát illeti, nem kétlem, hogy elviselhetetlen ígát ne ígérjen az töröknek, az mi vármegyénket [ti. Hunyadot – Sz. Á.] pedig mindenestől.”

tanácsot is.⁸² A tanácsurak tárgyalására az országgyűlést megelőzően, április 7-én került sor a gyulafehérvári fejedelmi palota „felső házában”. Minthogy Zólyomi esetleges betörését a Maros völgyéből várták, a gyűlésen mindenekelőtt Déva erősítéséről határoztak. A hadászati szempontok megkövetelték a „nagy tételű” lőszergyártást, ennek érdekében pedig szükség volt portörő malmok mielőbbi létesítésére. Ezek megépítésére a kormányzat Hunyad vármegyét utasította, Kapy György főispán felügyelete mellett. Szintén a vármegye feladatává tették, hogy az ágyúk karbantartásához, illetve a vár ellátásához szükséges faanyagot Dévába szállítsák. A fejedelemszszony közreműködésével kendert, puskaport, szurkot, míg a várkatonaság ellátására 200 köböl búzát is a várba rendeltek. A fejedelmi kormányzat emellett Rácz Pétert küldte a vár(uradalom)ba szállított felszerelés és élelem felügyeletére, szükség esetén pedig az Udvarhelyi János halálával megüresedő várkapitányi feladatok ellátására. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy Rácz a főispán alárendeltje volt, ahogy a tanácsúri tárgyalás „jegyzőkönyve” fogalmazott: „Kapi uramtól őkegyelmétől legyen dependentiája”.⁸³

Ebben vélhetően közrejátszott az, hogy Teleki Mihályon keresztül Kapy György már néhány hónappal korábban felhívta az erdélyi kormányzat figyelmét arra, hogy szükség volna a határ menti vármegyékben és a Déván állomásozó katonaság mozgósításának a megkönnyítésére, és ebben az ő súlyának a növelésére. Mindezt főként a temesvári törököktől várható esetleges támadás miatt szorgalmazta, melynek veszélye Zólyomi lépésével csak tovább fokozódott. Elsőként azt kérte a kormányzattól, hogy szükség esetén a Hunyad és Zaránd vármegyei nemesség és a „más szabadsággal élők” azonnal mozgósíthatók legyenek. Nélkülözhetetlennek tartotta továbbá, hogy a szászvárosi, szászsebesi és szerdahelyi puskások, a Dévában állomásozó darabontok és puskások, valamint a Körösbányára „kihelyezett”, az uralmi válság után Erdélyben maradt német zsoldosok támadás esetén jó hadi felszereléssel csatlakozzanak a vármegyei seregekhez, vezetőjük pedig ő maga legyen.⁸⁴

Az intézkedéseket Zólyomi Miklósnak és a Bethlen örökösöknek a Hunyad vármegyei jószágokról való osztzkodása is szükségszerűvé tette, hiszen ezek birtoklása a főispáni tisztség elnyerésére és a végek védelmére egyaránt hatással volt. Az oszmánok – érthető módon – nagyon hamar az erdélyi kormányzatot, leginkább Kapy

82 Uo. 56, 65–66.

83 MNL OL P1239 2. d. 1–1667–1. nr. 13. A forrás összefoglaló jellegű feldolgozására lásd TRÓCSÁNYI: *i. m.* 67.

84 TMÁO IV. 325–326. A körösbányai német katonákat a székelyhídi vár 1665 elején történő lerombolását követően „helyezte át” az erdélyi kormányzat Körösbányára, akkori létszámuk 40 fő volt. ENMLt a RNLt KMLt őrizetében, Mike Sándor-gyűjtemény (a továbbiakban Mike Sándor-gyűjt.), nr. 1067.

Györgyöt okolták a déli végeken kialakult helyzet miatt.⁸⁵ Ebből adódóan, a védekezés megszervezése mellett, a fejedelmi kormányzatnak mielőbb megoldást kellett találnia a marosillyei és vajdahunyadi várak és őrségeik helyzetének rendezésére is.

Az uralmi válságot követően a marosillyei várral, mint az erdélyi határvédelem egyik pillérével, semmiképpen sem számolhatott a fejedelmi kormányzat. A kicsi erődítmény nem volt alkalmas egy komolyabb betörés feltartóztatására, oszmán kézre kerülése esetén azonban a lippai török katonaság előretolt bástyájaként segíthette volna azok hódoltató törekvéseit.⁸⁶ Ebből adódóan érthető, hogy az oszmánok az 1660-as évektől folyamatosan elfoglalással fenyegették⁸⁷ – amint fentebb kifejtettük – a tartozékaival együtt 1667-ben a Barkóczy-Perényi család birtokába került várat. Bethlen János tanácsúr és kancellár a családi megegyezéssel szinte egyidejűleg aggodalmát fejezte ki a vár működtetésével kapcsolatban, hiszen úgy ítélte meg, hogy Barkóczy Sándor önerőből nem lesz képes fenntartani a várkatonaságot. Egyúttal arra a komoly veszélyre is figyelmeztette a fejedelmet, hogy amennyiben az oszmánok elfoglalják a várat, a „hely tágassága” miatt akkora őrséget állomásoztathatnak a fejedelmi székvároshoz közeli Illyén, hogy seregük „megindulván estve, másnap ebédkor Fehérvárra érkezhetik, nyakon kötve viheti el az erdélyi fejedelmet háznépestől”, továbbá egész Hunyad vármegyét is könnyedén megszállhatja. Bethlen azt tanácsolta Apafinak, hogy csupán addig állomásozzon katonaság a várban, amíg a tanácsurak megtárgyalják a kérdést. Javaslatát azt sejteti, hogy Bethlen szerint a tanácsulás a már korábban is felmerült döntést erősíti majd meg, vagyis leromboltatja a várat. A kancellár emellett javaslatot tett arra is, hogy a Hunyad vármegyei bandériumokat figyelmeztessék a veszélyre, és egyeztessenek a térségben birtokos Naláczy István főudvarmesterrel is.⁸⁸

A fejedelmi kormányzat a későbbiekben csakugyan Naláczy Istvánt küldte ki a helyszínre tárgyalni az ügyben, aki egyeztetni próbált a Barkóczyak illyei képviselőjével és „mindenesével”, a várkapitányi feladatokat is ellátó Sei Gáborral. Naláczy szemléje is igazolta Bethlen János véleményét: habár a főudvarmester arról számolt be, hogy Illyén van helyőrség, Naláczy számára egyértelművé vált, hogy a véghely védelme nem kielégítő, és a várkatonaság a legkevésbé sem tekinthető a fejedelemség védelmében szerepet vállaló „állami őrségnek”. Naláczy jelentése szerint a „praesi-

85 MNL OL P659 49. cs. nr. 1044. *Numerus* nélkül. Naláczy István levele Teleki Mihálynak, Hunyad, 1668. szeptember 12. „[...] Kapi uramra a törökök itt végekben szörnyen haragszanak, hogy miért kell őneki úgymond vesztegetni az Zólyomi jószágait [...]”

86 Kovács András: *A marosillyei Veres-bástya*. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2004. 12.

87 MTA KIK Kézirattár, Oklevélgyjűtemény, K 348. d. No. 2039.; MNL OL Másolatok gyűjteménye, Kemény József gyűjteménye, Missiles, *Numerus* nélkül. Kapy György levele Bornemissza Annának, Arany, 1663. november 20. (11694. számú mikrofilmtekercs.)

88 EOE XIV. 235.

diumnak eddig nem sok kötelességek volt az országhoz és a fejedelemhez, hanem Barkóczi Sándor hópénzét veszik ők fel”. A kapitányuk leváltását követően a főudvarmester csak komoly nehézségek árán tudott megegyezni a birtokosok irányába elkötelezett őrséggel, és eskethette fel őket a fejedelem hűségére. Naláczy abban bízott, hogy ezt követően a várkatonaság valóban bevethető lesz az állam védelmében,⁸⁹ azonban fontosnak tartotta a vár megfelelő tisztségviselőinek, a kapitánynak és/vagy a porkolábnak a kinevezését. Álláspontja szerint a kormányzat nem engedélyezheti Sei Gábor kapitányi tisztségbe történő visszahelyezését, hiszen önmagában Sei megbízhatatlansága és alkalmatlansága okán tartani lehetett a végvár oszmán kézbe kerülésétől.⁹⁰ Végül a dévai tisztségviselők Illyébe küldésével, valamint ugyancsak dévai katonák és puskások várba rendelésével próbálta biztosítani a véghely erdélyi kézben maradását és növelni hadászati jelentőségét.⁹¹ Továbbra is kérdés maradt azonban, hogy a véghely előjáróinak járandóságát a kincstár vagy a vár birtokosai fizessék.⁹² Ezen intézkedések ellenére a vár védelmi jelentősége továbbra sem nőtt, s mivel az oszmánok továbbra is folyamatosan az elfoglalásával fenyegettek, az erdélyi kormányzat az 1667-es tanácsülési határozat végrehajtása mellett döntött. Ennek értelmében 1670–1671 fordulóján Kapuy György tanácsúr és főispán, valamint a hadmérnöki képzettségű katonatiszt, Olasz Ferenc vezetésével a Hunyad vármegyéből és Szászvárosból odarendelt lakosok lerombolták a „külső várat”, azaz a bástyákat és a sáncot.⁹³

89 TML IV. 346, 348–349.

90 MNL OL P659 49. cs. nr. 1044. *Numerus* nélkül. Naláczy István levele [Teleki Mihálynak], s. d. Sei Gábor kapitányi kinevezésére vélhetően nem is került sor, azonban befolyása továbbra is jelentős volt a vár működtetésében, hiszen Naláczy a későbbiekben is panaszt tett ellene amiatt, hogy „most is parancsol ő Illyére, meghagyta, a mostani kapitánynak egy köből búzánál többet ne adjanak, az bizony elmegeyen onnét”. Uo. *Numerus* nélkül. Naláczy István levele Teleki Mihálynak, 1668. október 14.

91 TML IV. 349.

92 MNL OL P659 49. cs. nr. 1044. *Numerus* nélkül. Naláczy István levele Teleki Mihálynak, Hunyad, 1668. szeptember 12.

93 MNL OL P1239 2. d. 1–1667–1. nr. 13. Vö. TRÓCSÁNYI: *i. m.* 67. Egy, a 18. századra datált forrás Kapuy Györgyöt tette felelőssé a marosillyei vár leromboltatásáért, amiért ő maga nem kaparinthatta meg a birtokot: „Illye várát és [maros]csúcsi udvarházát, ahhoz tartozó vas-hámmorral és egyéb ezekhez való pertinentiákkal, Barkóczi Sándor uram, a tempore concambiationis [!] cum Illustrissimo Comite Stephano Tökölyi facta pacifice, bírta, mind addig, míg Kapi György uram, Barkóczi Sándor uram nem akarván neki adni az illyei jószágot [...], reá nem vette az országot, hogy Illye várának kerítése és bástyái demoliáltassanak, mely intentuma efficiálódván [...], töröktől való elfoglalása interveniálván [...]”. MNL OL F234, II. szekrény, fasc. 97. *Numerus* nélkül. (32024. számú mikrofilmtkercs.); MNL OL P2269 K. Papp Miklós hagyatékának maradéka, 12./a. nr. 148.; TML V. 393; Kovács: *i. m.* 12.

A hadászatiilag nem igazán jelentős és nehezen védhető vajdahunyadi vár ügyében is nehéz helyzetbe került a fejedelmi kormányzat, hiszen a Bethlen örökösök korában már említett egyezsége értelmében fele része a Portára szökött Zólyomi Miklós, míg másik fele a felvidéki birtokain élő magyar főúr, Thököly István kezébe került. Erdélyi birtokügyeinek intézésében Thökölyt tanácsadója és jószágkormányzója, Keczer Ambrus segítette, Erdélybe küldött képviselői – Hedry Benedek és Csuthy Benedek – pedig a helyszínen irányították a birtokigazgatást. Thököly már 1667 elején jelezte Teleki Mihálynak azon szándékát, mely szerint, Csuthyt kapitánynak/főporkolábnak megtevé, német katonaságot akar állomásoztatni a várban.⁹⁴ A fejedelmi kormányzat vélhetően nem támogatta a német katonaság Erdélybe küldésének az ötletét, hiszen a lépést nyilvánvalóan az oszmán tartománybeliek sem nézték volna jó szemmel. Az ügy helyszíni rendezésével megbízott Naláczy István úgy vélekedett, hogy amíg Zólyomi ügye nem tisztázódik, ne küldjenek „állami” *praesidiumot* a várba, nehogy ez Zólyomi segítségére legyen a Portán. A főudvarmester ugyanakkor szükségesnek vélte, hogy a kormányzat képviselőiben Hunyadban is minél előbb intézkedhessen a vár(uradalom) működtetéséről, mivel, ahogy fogalmazott, „tövel-heggyel vadnak ott is [...] az dolgok”.⁹⁵ Erre valóban szükség is volt, hiszen időközben Zólyomi törekvése annyiban sikeresnek bizonyult, hogy a Portáról utasították a fejedelmet, hogy adja vissza jószágait, és ezt Vajdahunyad esetében, a fejedelmi tanáccsal való többszöri tárgyalást követően, I. Apafi Mihály teljesítette is.⁹⁶ Mivel a rendelkezés értelmében a bevételek egészét Zólyominak kellett beszolgáltatni, a kormányzat kénytelen volt Thököly Istvántól az őt illető rész átengedését kérni, amelynek ő eleget is tett.⁹⁷ A fejedelmi kormányzat ugyanakkor természetesen nem hagyta kizárólag Zólyomi erdélyi képviselőinek igazgatása alatt, minden ellenőrzés nélkül a temesvári vilájethoz közeli várat és uradalmat. Való igaz, hogy az erdélyi kormányzat 1667 decemberében Zólyomi udvarbírójának, Tunyogi Györgynek átadta a hunyadi jószágok kezelését,⁹⁸ azonban lehetőség szerint saját hatalmát is igyekezett érvényesíteni a

94 TML IV. 20–21. Keczer Ambrus, Csuthy Benedek és Hedry Benedek Thököly István melletti működésére lásd SZTANCSNÉ KARDOS Tímea: *Thököly Imre és udvarának familiárisai*. Doktori disszertáció. Kézirat. Piliscsaba, 2020. 19.

95 MNL OL P659 49. cs. nr. 1044. *Numerus* nélkül. Naláczy István levele [Teleki Mihálynak], s. d.

96 Lásd erre összefoglalóan TML IV. [Bevezetés.] X–XI. BETHLEN: *i. m.* 305–306.; Mike Sándor-gyűjt., nr. 1092.; MNL OL P1239 3. d. 1–1667–3. nr. 55.

97 MNL OL F234 II. szekrény, fasc. 97. *Numerus* nélkül. (32024. számú mikrofilmtekercs.) „Mivel Zólyomi Miklós importunuskodására nézve az ország kételetenített arra lépni, hogy Hunyad várának egész proventusát esztendőnként Zólyomi Miklósnak az Portára adminisztrálják. Erre nézve az ország instantiájára Tököly István uram is resolute remittálta az Barkóczi Sándortól cserélt hunyadi médiétást.”

98 TML IV. 236.; P1239 3. d. 1–1667–3. nr. 60.

vár(uradalom) igazgatásában, ugyancsak Naláczy Istvánt bízva meg a feladat lebonyolításával. A főudvarmester – lopást sejtve – elfogatta a Zólyomihoz lojalis számtartót, de gondolva a tisztségviselő letartóztatásának esetleges számonkérésére, a számadása elvégzéséig 4000 forint kezesség alatt szabadon engedte. Emellett Nagy Zsigmond személyében az erdélyi kormányzathoz hű porkolábot nevezett ki a várba, akinek meghagyta, hogy Tunyogi Györggyel együttműködve vegye számba a várban lévő hiányosságokat és a rendelkezésre álló hadi felszerelést (*munitio*). Naláczy a felmérés alapján előzetesen egy pattantyús várba küldését szorgalmazta, annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló, de rossz állapotban lévő „lövő szerszámok” javítási munkálatai megkezdődhessenek. Jól látható tehát, hogy az erdélyi kormányzat a fejedelemség érdekeit szem előtt tartva igyekezett biztosítani Hunyad gazdasági „hasznosságát” és védelmét, nagyon gyakorlatiasan úgy, „hogy teljességgel ne láttassék Zólyomi kezéből kifoglaltatott jószágoknak lenni”.⁹⁹ Mindezt addig, amíg az országgyűlés 1670-ben Zólyomi Miklóst felségsértés miatt nota-perben el nem ítélte, és jószágait el nem kobozta,¹⁰⁰ melynek következtében a Hunyad várából őt illető rész a kincstár kezébe került. 1671 tavaszán a Thököly család is visszakarta a jószágból neki járó bevételeket, majd egyezség révén 1673 nyaratól a teljes birtok Thököly Imre tulajdonába jutott.¹⁰¹ A magánkézben lévő, védelmi célokra a korábbiakban is kevésbé alkalmas vár hadászati jelentősége ugyan továbbra sem volt kiemelkedő, azonban a déli végeken a Zólyomi miatti oszmán fenyegetettség mindezeknek köszönhetően kétségkívül mérséklődött.

99 MNL OL P659 49. cs. nr. 1044. *Numerus* nélkül. Naláczy István levele Teleki Mihálynak, Naláczy, 1668. szeptember 12.

100 EOE XV. 102. „Interea impetrantur a principe consiliarii [...], fiscalium causarum director [...] agit causam ratione officii sui contra Nicolaum Zólyomi, patriae et principis proditorem ac nequissimum transfugam ad Turcas [...], contra quem absentem pronuntiat sententia a proceribus, statibusque ac ordinibus regni, tanquam nota infidelitatis obfuscatum, que capitis et omnium bonorum personam suam praecise tangentium amissionem infert.”

101 MNL OL F234 II. szekrény, fasc. 97. *Numerus* nélkül. (32024. számú mikrofilmtekercs.) „[...] Thököly Imre uram [...] bezármozván Erdélybe, ex condolentia remittáltatták azon Barkóczi Sándortól cserélt hunyadi médiétást, feljebb specificált napon és esztendőben [ti. 1671. április 16-án – Sz. Á.]. [...] Az Zólyomi Miklóst illető mediétás volt az fiscus keze alatt, in anno 1673. die 17. Junii. [...] Midőn [...] őnagysága exolválta volna az huszti jószágból, adta őnagysága Thököly Imre uramnak Hunyadban lévő Zólyomi Miklós része felét, úgymint azon hunyadi jószágoknak hasonfelét tizenhétézer tallérokért [...], így tötte egészen magáévá.”

HATÁR MENTI KONFLIKTUSOK A DÉLI VÉGEKEN ÉS AZ ERDÉLYI VÉDELLEM MEGSZERVEZÉSE

A déli végek védelmének megszervezése a szomszédos török tartományok, elsősorban a temesvári vilájet katonaságának adóztatási törekvései miatt – Zólyomi Miklós akciójától függetlenül – kulcskérdés volt. A fejedelmi kormányzat ugyan az uralmi válságot követően helyi szinten és a Portán egyaránt tárgyalásokat folytatott a temesvári vilájetnek adózó területek kiterjedéséről, azonban az Apafi-korszak első évtizedében semmilyen szabályozás nem született a temesvári török tartomány és az Erdélyi Fejedelemség közötti határról, illetve az elsősorban Zaránd és Hunyad vármegyét érintő kettős adóztatásról.

A konfliktust mindenekelőtt az okozta, hogy az erdélyi kormányzat a térségben az 1650-es évek végi oszmán hódítást követően is csupán a korábbi időszakban is a Jenő várához tartozó falvak törököknek történő adózását ismerte el. Ezzel szemben a temesvári vilájet vezetői – mindenekelőtt Temesvár mellett az új tartományi székhely, Jenő végvárának és katonaságának az ellátása érdekében – a Fehér-Körös menti, ásványkincsekben gazdag területek és viszonylag sűrűn lakott falvak adóztatására is törekedtek.¹⁰² A vilájet délebbre eső részeivel, főképp a szintén az uralmi válság során oszmán kézbe került Karánsebessel szembeni határról is viták folytak. Az erdélyi kormányzat arra hivatkozott, hogy amikor Karánsebes „magyar kéznél” volt, azaz a bánság időszakában, a Márğa folyót tekintették határvonalnak, így továbbra is ezt tartották mérvadónak a falvak adózásakor. Ezzel szemben a karánsebesi törökök az erdélyi Vaskaputól nyugatra fekvő, Hunyad vármegyei falvakat is befolyásuk alá akarták vonni.¹⁰³

Az ellentétes érdekek napi szintű súrlódásokat eredményeztek a temesvári vilájet katonasága, illetve a Hunyad és Zaránd vármegyei lakosságot védő dévai őrség és vármegyei seregek között. A várnak és a vármegyei csapatoknak a térség védelmében betöltött szerepét már 1665-ben, az elsősorban a Váraddal szembeni erdélyi végvári katonaság ellátásáért felelős Szalárdi János fizetőmester is hangsúlyozta. A Zarándi-érchegységtől délre fekvő területek védelmét, egyszersmind ezen a vidéken az erdélyi jogfolytonosság fenntartásának a feladatát testálta Déva várkatonaságára a fizető-

102 SZALAI Ágnes: *„Az körösi faluk felől igen gyenge reménységünk lehet...”*. I. Apafi Mihály és kormányzata küzdelme Halmágy-vidék megtartásáért (1670–1671). Korunk III(2021). 8. sz. (a továbbiakban SZALAI: *„Az körösi faluk”*). 106.

103 MNL OL P659 19. cs. nr. 665./5. Egy 18. századi tanúvallatási jegyzőkönyv így számol be a Karánsebes és Erdély közötti határproblémáról: „[...] szüntelen való viszáldokások lévén azon helység felett az erdélyieknek a törökökkel, minthogy a törökök a Vaskaput, az erdélyiek pedig az Márğa vizét praetendáltak országokat distingváló metának lenni”. MNL OL F234 II. szekrény, Fasc. 100. *Numerus* nélkül. (32026. számú mikrofilmtekercs.) SZALKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémiai, Bp., 1981. 404.

mester. Ennek könnyebb megvalósítása érdekében Szalárdi azt is szorgalmazta, hogy a vár kapitánya egyidejűleg a környező vármegyék főispáni tisztségét is viselje,¹⁰⁴ ahogy ez más végvárok esetében és a korábbi időszakokban is gyakorlat volt. Az eddig feltárt források nem utalnak arra, hogy Kapy György a dévai vár kapitányi feladatait is ellátta volna, habár ő maga nagy erővel törekedett erre. A tisztség megszerzésének hiányában is kétségtelen azonban, hogy egyrészt helybeli „nagybirtokos” főúrként, majd 1665-től Zaránd, Hunyad (és Közép-Szolnok) vármegyei főispánként a teljes korszakban a vármegyei bandériumok mellett folyamatosan kapcsolatban állt a dévai tisztségviselőkkel és katonákkal, akik az ő irányításával végezték feladataikat. Ezáltal nyilvánvalóan komoly befolyása volt a Szalárdi János által is említett déli végvek védelmére, az erdélyiek és oszmánok közötti folytonos ellentétek orvoslására. Azt is hozzátehetjük ugyanakkor, hogy hatalmának növelésére tett igyekezetét a fejedelmi kormányzat egyes tagjai az 1660-as évek második felétől nem nézték jó szemmel.¹⁰⁵

Ennek ellenére kétségtelen, hogy Kapy komoly erőfeszítéseket tett a hatékony határvédelem megszervezésére, már 1664 őszén biztosította Körösbányának és környékének a védelmét, amikor Kücsük Mehmed beglerbég csapataival visszatért Jenőbe a császári seregek ellen vívott harcokból.¹⁰⁶ A legjelentősebb konfliktusok a zavaros helyzet miatt a kettős birtoklású területeken (*condominium*) az elszegényedő és könnyű megélhetést kereső, egyre gyarapodó számú tolvaj jelenlétéből, valamint – a pontos határvonal hiányában – az egyes falvak kettős adóztatásából adódtak.

A térségben fosztogatók természetesen mind az erdélyieknek, mind az oszmánoknak károkat okoztak, ami érthető módon időnként összefogásra készítette az egymással szembenálló feleket. 1665 októberében például Ugray György, a dévai puskások hadnagya és Kapy György a lippai béggel együttműködve próbált kézre keríteni egy rablócsapatot.¹⁰⁷ A Maros folyón élénk kereskedelmet folytató hajósok rakományai is gyakorta váltak tolvajok zsákmányává, ami szintén rendszeres egyeztetésre

104 TMÁO IV. 277.

105 TML IV. 339. Naláczy István jegyezte meg Teleki Mihályhoz 1668 nyarán intézett levélben, hogy Kapy György „[...] az dévai kapitányságot is erővel akarja vala magának extorqueálni ő nagyságától, az hunyadi dologban is hányszor parancsoltatott magának önagyságával, maga is tudhatja kegyelmed.” Bánffy Dénes pedig az alábbi megjegyzéssel illette Kapy működését: „[...] látni való dolog, Kapi kíván nem ispánjának, hanem királynak lenni Hunyad vármegyének”. Ez idő tájt az erdélyi kormányzat a dévai (fő)porkolábnak, Csekei Tamásnak is tudomására hozta, „hogy ennek utána Kapi uramtól ne függjön semmiben, hanem tudja, mi az ú tiszti, abban járjon el”. Következésképpen a (fő)porkoláb a megelőző években Kapy Györgytől függött. Uo. 345.

106 MÁTYÁS-RAUSCH-SZALAI: *i. m.* 175; TÓTH Sándor László: *Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez*. *Aetas* 14(1999). 4. sz. 89–99.

107 MÁTYÁS-RAUSCH-SZALAI: *i. m.* 260.

készítette a temesvári vilájet előjáróit és az erdélyi kormányzatot. A lippai bég azért kereste meg követe útján a fejedelmi udvart, hogy a tolvajok akadályozzák a hajózást a Maroson, akiket katonái időközben már Erdélybe űztek, így a fosztogatók elfogásában az erdélyi kormányzat segítségét kérte. Válaszul I. Apafi Mihály Kapy Györgyöt, valamint a Hunyad és Zaránd vármegyei bandériumokat azonnal a tolvajok felkutatására utasította, s a feladatot minden bizonnyal végre is hajtották.¹⁰⁸ Előfordult azonban, hogy a rablók által a hajósoknak okozott kárért a temesvári/jenői beglerbég az erdélyiektől követelt kárpótlást, valamint kérte a tolvajok felkutatását és megbüntetését is.¹⁰⁹

Ez utóbbi eset is rámutat, hogy a tolvajok jelenléte több esetben fokozta az erdélyiek és a temesvári vilájetbeliek közötti ellentéteket. Erre az egyik jó példa a Béli-hegység lábánál fekvő Vaskoh környékének feldúlása a sebesvári tolvajok által és a helybeli lakosság megölése, amelyre válaszul, Kapy beszámolója szerint, „az egész jenei törökség ki is jött az falukra [...], s fenyegetőznek igen, hogy bizony megrontják azt a földet”. Noha az oszmán katonáknak sikerült a Zarándi-havasokba menekülő tolvajok közül néhányat megölniük, a lippaiak és a jeneiek a Portán is bepanaszolták az esetet. Tették ezt arra a téves feltevésükre hivatkozva, hogy a tolvajokat az erdélyiek szándékosan küldték Halmágy vidékéről a nekik hódoló térségbe fosztogatni.¹¹⁰ A rablók erdélyiek általi „felbujtásának” ez esetben nem is volt valóságalapja, s az ügy vélhetően rendeződött, bár tény, hogy az erdélyiek és oszmánok gyakorta egymás ellen használták ki a tolvajok jelenlétét. A Hunyad vármegyeieknek például komoly nehézséget okozott a Temes folyó mellékén élő vlach lakosság fosztogatása, akik rendszeresen több száz juhot hajtottak el a Ruszka-havasokból. A megye lakossága sokszor kézre kerítette ugyan a tolvajokat, és a temesvári török tartomány előjáróihoz fordultak az esetek kivizsgálása és a rablók megbüntetése érdekében, igyekezetük azonban többségében sikertelen volt. Az oszmánok ugyanis a rablók javait elvették – ahogy az erdélyiek Portára beküldött panaszra fogalmazott, „erszényüknél fogták meg őket” –, s habár az elrabolt jószágokból esetenként néhányat visszaadattak az erdélyieknek, azok nagy része a latrok zsákmánya maradt. Ugyancsak a vlachok segítették a temesváriakat az erdélyi adók felszedésének akadályozásában: előfordult, hogy román erdőpásztorokat (*gornyik*) „béreltek fel”, s Zaránd vármegye azon térségében, amelyet oszmán adózás alattinak tartottak, az erdélyi adókat behajtani igyekvő alispánt meggyilkoltatták a *gornyik*okkal. További ellentétet szült, hogy az erdélyi vármegyéik területén „latorságot” elkövetők, a hódoltsággal egyidős gyakorlatként, a

108 MNL OL P659 19. cs. nr. 665./58, 67. Az erdélyiek Kapy György vezetésével a szárazföldön elkövetett rablások esetén hasonlóan besegítettek az Erdélybe szökött fosztogatók üldözésében és kézre kerítésében. Lásd erre példaként TML IV. 564–565.

109 MNL OL P659 44. cs. nr. 853./15.

110 Uo. 49. cs. nr. 1044. *Numerus* nélkül. Kapy György levele Teleki Mihálynak, 1668. július 6.

földesúr vagy a vármegyei tiszt büntetése elől Karánsebesbe szöktek. Ott a bég a szökevényeket ugyan tömlöcbe vetette, de nem büntetési, hanem haszonszerzési szándékkal, ugyanis szabadulásukért, akár parasztok, akár nemesek voltak, „annyit exigált rajtuk, amennyit akart”.¹¹¹ Megjegyzendő, hogy az oszmánok nem csak a tolvajok esetében éltek a rabváltság gyakorlatával. Az 1660-as években például Almási Pap György szabadon bocsátásáért cserébe a jenői katonák komoly összeget, 600 tallért követeltek. Mivel önerőből ő maga nem tudta előteremteni a teljes összeget, a fejedelemhez fordult segítségért, aki eljárta az érdekében: 300 kósót küldetett a vizaknai aknáról Jenőbe, s levélben is megkereste az oszmánokat az erdélyi rab elengedésének reményében.¹¹²

A tolvajok kérdésére visszatérve azonban az is bizonyos, hogy több esetben az erdélyiek is részesültek az oszmán földön szerzett zsákmányukból. Ahmed aga, a temesvári/jenői beglerbég helyettese (*kajmakám*) például több rablás miatt is panaszt tett I. Apafi Mihály fejedelemnek, és a nagyvezír értesítésével fenyegetve követelte a latrok megbüntetését vagy kiadását. Mások mellett Batiz nevű falujának feldúlását sérelmezte, amelynek egy jobbágya, valamint egy rendészeti és katonai feladatokat egyaránt ellátó tisztségviselője (*szubasi*) is áldozatul esett. A rablókvaló erdélyi együttműködést Ahmed aga azon állítása alapján igyekezett igazolni, miszerint tisztségviselője lova Kapy György tanácsúr és főispán birtokába került. A jenői *kajmakám* hasonlóan bepanaszolt a fejedelemnek egy Halmágy-vidéken történt rablást, Péter János híres görög kereskedő szolgálait azzal vádolva, hogy a tett során egy jobbágyát és egy zászlótartóját is megölték.¹¹³

Mindez nem meglepő, hiszen a Maroson folyó vízi kereskedelem mellett a szárazföldi árucseré sem folyt zavartalanul. A Hunyad vármegyei lakosság nyugati irányú sókereskedelmét például szekerenként legalább 2–3 forint „vám” kifizetése esetén engedélyezte a karánsebesi bég.¹¹⁴ Való igaz, hogy voltak arra törekvések, hogy mindkét fél szabadon kereskedhessen a hódoltság területén, azonban ennek részleteiről egyelőre hallgatnak a források.¹¹⁵ Arra azonban van adatunk, hogy a békésebb egymás mellett élés és az együttműködés reményében az oszmán tisztségviselőket, pontosabban a facseti agát Kapy György kereskedelmi „engedményekkel” igyekezett megnyeri. A fejedelem által a vizaknai sóbányából az aga számára adományozott 500 kósó szállításának megkönnyítése érdekében Kapy kezdeményezte, hogy az aga só

111 Uo. 19. cs. nr. 665./5.

112 MNL OL F12 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./29. Almási Pap György supplicatioja I. Apafi Mihály fejedelemhez, 1666. november 18. (43593. számú mikrofilmtekercs.)

113 Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Levéltára, Benigni von Mindenberg iratai, 40. cs. nr. 42. A rablásokra lásd még uo. nr. 43.

114 MNL OL P659 19. cs. nr. 665./5.

115 Uo. 28. cs. nr. 732./3.

szállító szekerei után ne vegyenek a dévai harmincadon vámot, mondván, hogy ez „mind [...] urunknak, mind az hazának többet tud szolgálni”. Az aga ugyanis már korábban számos információval látta el Kapyt, és segítségére a későbbiekben is számíthattak, például a Portára szökött Zólyomi Miklós helyzetéről történő tájékoztatót illetően.¹¹⁶

Az önkényes adóztatás, valamint a kondomínium sávjának bővítésére való törekvések ugyancsak komoly konfliktusokat hoztak a vidéken. A facseti agák – a fenti együttműködés ellenére – rendszeresen hajtották el katonáikkal a Hunyad vármegyei jobbágyok több száz juhát.¹¹⁷ Kapy György már az 1660-as években figyelmeztette Teleki Mihályon keresztül az erdélyi kormányzatot, hogy a lippaiak két falut, míg a karánsebesiek az erdélyi Vaskapu térségében, a jenőiek pedig Halmágy vidékén nagyobb kiterjedésű területet akarnak szervezetten befolyásuk alá vonni.¹¹⁸

Annak érdekében, hogy az erdélyi Vaskapu környéki térségből több adót szedhessenek, a temesvári vilájetbeliek vlach lakosságot telepítettek be az elviekben csak az Erdélyi Fejedelemségnek adózó Bisztra folyó mellékére, Ioan Brailla vezetése alatt.¹¹⁹ A betelepülők sorsáról 18. századi források árulkodnak: az Apafi-korszakban gazdasági tisztségekben is működő Tornya Péter, Hunyad vármegyei alispán próbált meg egyezni Braillával. Az erre nem hajló kenézre Tornya végül darabontokat, más beszámolókat szerint hajdúkat és a szolgálatába álló tolvajokat küldött, akik megölték Braillát, és feldúlták a területet, Brailla halála után pedig „az ottan lakott török emberei elszéledtek és a hely is pusztán maradt”. Tornya Péter merész fellépése saját maga számára és Erdélynek is komoly eredményt hozott. Az eset után ugyanis Tornya Pétert a temesvári/jenői beglerbég tárgyalni hívta, ő pedig – a tanúvallatások szerint – ajándékkal lekenyerezte a pasát, családja ennek eredményeként birtokokat szerzett a vidéken. Továbbá elérte azt is, „hogy a két ország között való meta ne a Vaskapu, hanem az Marga vize legyen, eszerint azon Bisztra nevezetű hely Erdélyhez nyeretettvén”.¹²⁰

Jenő végvárával szemben már az 1660-as évek első felében komoly gondot jelentett az erdélyi kormányzatnak egyes Halmágy-vidéki falvak adóztatása. Egyrészt a temesvári tartománybeliek részéről folyamatosak voltak a törekvések egy-egy erdélyi falu behódoltatására: 1664-ben például a Zaránd vármegyei Vidrát és a Hunyad vár-

116 Uo. 49. cs. nr. 1044. *Numerus* nélkül. Kapy György levele Teleki Mihálynak, Arany, 1668. július 6.

117 Uo. 19. cs. nr. 665./5.

118 TML III. 635.

119 MNL OL P659 19. cs. nr. 665./5.

120 MNL OL F234 II. szekrény, Fasc. 100. *Numerus* nélkül. (32026. számú mikrofilmtekercs.) A tanúvallatások alapján azt is tudjuk, hogy az eset során az Apafi-korszakban nagy karriert befutó Naláczy István főudvarmester, tanácsúr, Hunyad vármegyei főispán is szerzett Bisztra-melléki falvakat.

megyei Mesztákont vonta adóztatás alá a jenői 'Kurta aga'¹²¹ a lippai szpáhik élén álló alajbég számára. A vármegyei nemesség, jobb híján, a falvak lakosságának megfélemlítésében látta a megoldást az oszmánoknak történő behódolás elkerülésére. Azt javasolták a fejedelemnek, hogy fogattassa el a jenői törököknek már behódolt falvak lakosait, ezzel teremtsen precedenst, és „kemény fenyítéssel” tiltsa meg a többi település behódolását.¹²² A forrásokból úgy tűnik, hogy az erdélyi seregek a hódoltatás visszaszorítása és az adók megőrzése érdekében valóban nem kímélték a helybeli lakosságot.¹²³

A szintén Fehér-Körös menti [Magyar]Acsova adóztatása, amely már 1665-re kettős birtoklás alá került, több ízben ugyancsak viszály tárgya volt.¹²⁴ Nem sokkal később a temesvári törökök mellett a váradi vilájet előjáróival és katonaságával is komoly konfliktusok alakultak ki Halmágy-vidék kapcsán. A Fehér-Körös menti falvak adóit ugyanis mindkét tartománybeliek maguknak akarták. A belényesi oszmán adószedő (*emin, emeng*), arra hivatkozva, hogy a „Havasok”, azaz a Bihar-hegység valamely hegyvonulata Bihar vármegyéhez és ezáltal a váradi vilájetnek adózó térséghez tartozik, már az 1660-as évek elején adót követelt a maga számára az itt elterülő falvakban lévő marhák után. Ennek kikényszerítésére pedig gyerekeket rabolt el a vidékről. Néhány hónappal később már az érc- és higanybányászatáról híres Abrudbánya és Dupapiátra környékéről követelt pénz- és természetbeni adókat.¹²⁵ A belényesi tisztségviselővel való konfliktusnak az erdélyi kormányzat a „felettesével”, azaz a váradi beglerbéggel való egyeztetés révén próbált véget vetni. A neki küldött levelükben azt hangsúlyozták, hogy Halmágy-vidék soha nem tartozott Bihar vármegyéhez, ezért ezután sem engedik, még falvanként sem, oszmán adózás alá. Ennek alapján kérték a váradi pasát, hogy tiltsa meg a belényesi adószedőnek a hódoltatást.¹²⁶ Ezzel szinte egyidejűleg Kapy György külön levélben kereste meg az *emint*-t, Mehmed csaszt, panaszt téve az adóztatás és a gyerekek elrablása miatt. Az oszmán adószedő azonban azzal érvelt, hogy a szultán a „Havast” nekik adta, így aki marhát akar tartani a környéken, az megteheti, de csakis akkor, ha adót fizet értük.¹²⁷ Az elutasító válasz ellenére a Halmágy-vidék adóztatása miatti konfliktus a váradi

121 Bizonyosan a Kurd személynévből eredő megnevezés.

122 MNL OL P1239 1. d. 1-1664-22.

123 Erre egy néhány hónappal korábbi adat: TML III. 418. „Kapi uram praesidiumának dolgában én [...] csak az sok panaszt hallom, félek, elbontja az török az praesidiumot, ha ő Kegyelme alább nem hagy benne, s az szegénységet úgy húzzák, vonsszák.”

124 Uo. 492.

125 MNL OL P1239 1. d. 1-1664-22.

126 Uo. 2. d. 1-1666-2. nr. 17. „Az belényesi emengre is panaszunk vagyon, az ki Bihar vármegyei havasnak nevezete alatt, az Körösön belüli havasokat, Gyalmáson belül is el akarja foglalni, holott Gyalmás helyen belül soha Váradhoz tartozó abban semmi sem volt.”

127 MNL OL P659 19. cs. nr. 662./34.

vilájetbeliek és az erdélyiek között 1666 után nem kerül elő az általam ismert forrásokban, nem úgy, mint a temesvári tartománybeliekkel való ellentétek.

1666 augusztusában ugyanis újabb hulláma következett a temesváriak adóztatási törekvéseinek, amelyre Kapy György Kücsük Mehmed temesvári/jenői beglerbégnak írt levele utal. A tanácsúr és főispán ugyanis számonkérte a pasán az erdélyi jobbágyok sarcoltatását és folytonos fenyegetését.¹²⁸ Néhány hónappal később pedig, Teleki Mihályon keresztül, figyelmeztette a fejedelmi kormányzatot a teljes Halmagyvidék elvesztésének reális veszélyére.¹²⁹ Az elsősorban Zaránd vármegye területére eső falvak lakosságát főképp a jenői oszmán katonaság folyamatosan sanyargatta, ahogy az erdélyiek panaszában is olvasható: „rabolnak, hódoltatnak, égetnek, pusztítanak, sarcon bocsátják el a rabokat”, s a lakosság bármilyen panasztételére portyával válaszoltak.¹³⁰ Az erdélyi kormányzat a konfliktusok folytonossága és kiéleződése miatt 1670–1671-re a Portához fordult megoldás reményében, a diplomáciai tárgyalások eredménye egy portai, temesvári és erdélyi résztvevők jelenlétében zajló helyszíni felmérés, majd kompromisszum lett. A Fehér-Körös jobb partján néhány falu kettős adóztatás alá került, erőforrásait oszmán részről Deszni és Jenő katonasága élvezte, ugyanakkor az erdélyi higanytermelés központjaként ismert Zalatna és környéke megmaradt Erdély kizárólagos fennhatósága alatt. A megegyezés további fontos eredménye, hogy a helyszíni deputáció pontos határt is kijelölt Ribice és Cebebanya között, amely, habár teljesen nem zárta le a kettős adóztatásból fakadó konfliktusokat, mégis jelentősen csökkentette azokat a Fehér-Körös menti területeken is.¹³¹

ÖSSZEGZÉS

Az 1650-es évek végi uralmi válság következményei kétségtelenül komoly kihívások elé állították az 1661-ben hatalomra kerülő I. Apafi Mihály fejedelmet és kormányzatát. Az oszmánok befolyásának térségben való erősödése és a háborús körülmények miatt teljesen szétzilálódott határvédelem miatt az erdélyi kormányzat egyik mielőbbi feladata a végvidék helyzetének stabilizálása és az ország védelemének megszervezése volt. A déli végek esetében az Apafi-kormányzat szinte „felállásától” kezdve a korábbi időszakokban is komoly stratégiai jelentőséggel bíró Déva várára alapozott: mielőbb igyekezett megnyerni az uralmi válság forгатagában a Habsburgok által támogatott Kemény János fejedelem pártjára álló német és magyar várőrséget. Az I. Apafi Mihály mellett 1662 tavaszára elköteleződő dévai *praesidium* folyamatos ellá-

128 MNL OL P1239 2. d. 1–1666–11.

129 TML III. 635.

130 MNL OL P659 19. cs. nr. 665./5.

131 SZALAI: „Az körösi faluk”. 108–111.

tásának biztosítása ugyanakkor szintén komoly szervezést igényelt a fejedelmi kormányzat részéről. Az intézkedésekből jól látható, hogy a kifejezetten a végvidéki katonaság zsoldjára kivetett vármegyei adók és az uradalom jövedelmei mellett elsősorban a Déva várához közeli, esetenként viszont a távolabbi harmincadok (Déva, Szászváros, Zajkány–Vulkán, Kolozsmonostor) bevételeit szánták erre a célra. A vámbevételek azonban nem fedezték a rendszeres hópénzkifizetéseket, így a fejedelmi kormányzat 1664-ben Déván egy új sókikötő létrehozása mellett döntött, ezzel garantálva a várórség megfelelő ellátását.

Déva végvárának erősítése mellett lényegi kérdés volt a véghely környéki, temesvári vilájjal szomszédos erdélyi vármegyék határvédelemben is fontos szerepet játszó főispánjának a kiválasztása is. E tekintetben érdemes hangsúlyozni a korábbi időszakokhoz képest bekövetkezett változásokat. Mindenekelőtt azt, hogy a fejedelmi trónra nem készülő, gyakorlatilag teljes uralkodása során oszmán nyomás alatt regnáló I. Apafi Mihály döntései során sok esetben alapozott tanácsadó testülete, a fejedelmi tanács vagy egyes tanácsurainak javaslataira. Ez egyértelműen tetten érhető a déli végek védelmének szervezése esetén, beleértve a Hunyad és Zaránd vármegyei főispán személyének kiválasztását is. Ebből a szempontból kiemelendő a kormányzat azon racionális döntése is, hogy az oszmán hódítás következtében „megcsonkult” Zaránd vármegyét Hunyadhoz csatolták, s ezután a két határ menti vármegyében a helyszínen a fejedelmi hatalmat képviselő főispán személye is azonos lett; 1665-től Kapy György fejedelmi tanácsúr töltötte be a tisztséget.

Kapy tisztségbe iktatása – habár több főúr rossz szemmel nézte hatalmának növekedését – összességében jó döntésnek bizonyult. Zólyomi Miklós török földre szökését követően ugyanis kiemelten fontos volt a Maros-völgy védelmének megszervezése, amire Kapy György nyilvánvalóan alkalmas volt, s mint helyi birtokos maga is érdekelt volt a védelem jól szervezettségében. Főispánként, a vármegyei seregek irányítása mellett, úgyszintén a fejedelmi tanács határozata értelmében, jelentős befolyással bírt a dévai őrség és a térségbeli mezei hadak irányítására. Mindez különösen indokolt volt, hiszen Zólyomi Miklós lázadását követően ugyan rendeződtek a déli végek váruradalmainak tulajdonviszonyai, az országvédelemben a korábbiakban is kevésbé bevonható Vajdahunyad és Marosillye vára azonban az 1660-as évek végére sem bírt komoly hadászati jelentőséggel.

Kapy György emellett a temesvári török tartománnyal fennálló napi szintű ellentétek során is igyekezett az Erdélyi Fejedelemség érdekeit helyi szinten képviselni. A nagyszámú tolvaj térségbeli jelenléte mellett elsősorban a temesvári vilájet és a fejedelemség közötti határ kijelölésének hiánya miatt a kettős adóztatásból adódtak konfliktusok. Az oszmán előljárók katonaságuk ellátása érdekében folyamatosan a számukra adózó térség kiterjedésének növelésére törekedtek. Esetenként csak egy-egy falut vontak hódoltatás alá, ugyanakkor az összefüggő területekre kiterjedő adóztatási törekvések még komolyabb problémát jelentettek az erdélyi kormányzatnak.

Ezek közül a jenői törökökkel szembeni térség esetében megemlítendő a Fehér-Körös melletti, ásványkincsekben gazdag Halmágy-vidék, míg Karánsebessel szemben a Bisztra folyó mellékének egészen az erdélyi Vaskapuig történő kettős adóztatása. A fejedelmi kormányzat az erdélyi bevételek biztosítása és a társadalom védelme érdekében helyi szinten és a Portán történő tárgyalások révén igyekezett mérsékelni ezeket az ellentéteket. A tárgyalások több esetben sikeresek voltak, ahogy azt a Halmágy-vidék adóztatását szabályozó, 1670–1671-re megszülető kompromisszum, továbbá a korszak második felében – Tornya Péter alispán erélyes fellépésének köszönhetően – a karánsebesi béggel kötött, a Bisztra-melléki térség adózását megállapító egyezség is mutatja.

Összességében tehát elmondható, hogy az Apafi-kormányzatnak Déva végvárára és a Kapy György irányítása alatti Hunyad és Zaránd vármegyei seregekre építve sikerült megszervezni a déli végek védelmét a korszak első felében. Emellett, noha a szomszédos vilájetek hódoltató törekvései az egész korszakban fennálltak, az erdélyi kormányzat – a lehetőségeihez mérten – a kondomínium miatt felmerülő nehézségekre is reagálni tudott.

THE DEFENCE OF THE SOUTHERN BORDERS OF TRANSYLVANIA IN THE FIRST HALF OF THE APAFI PERIOD

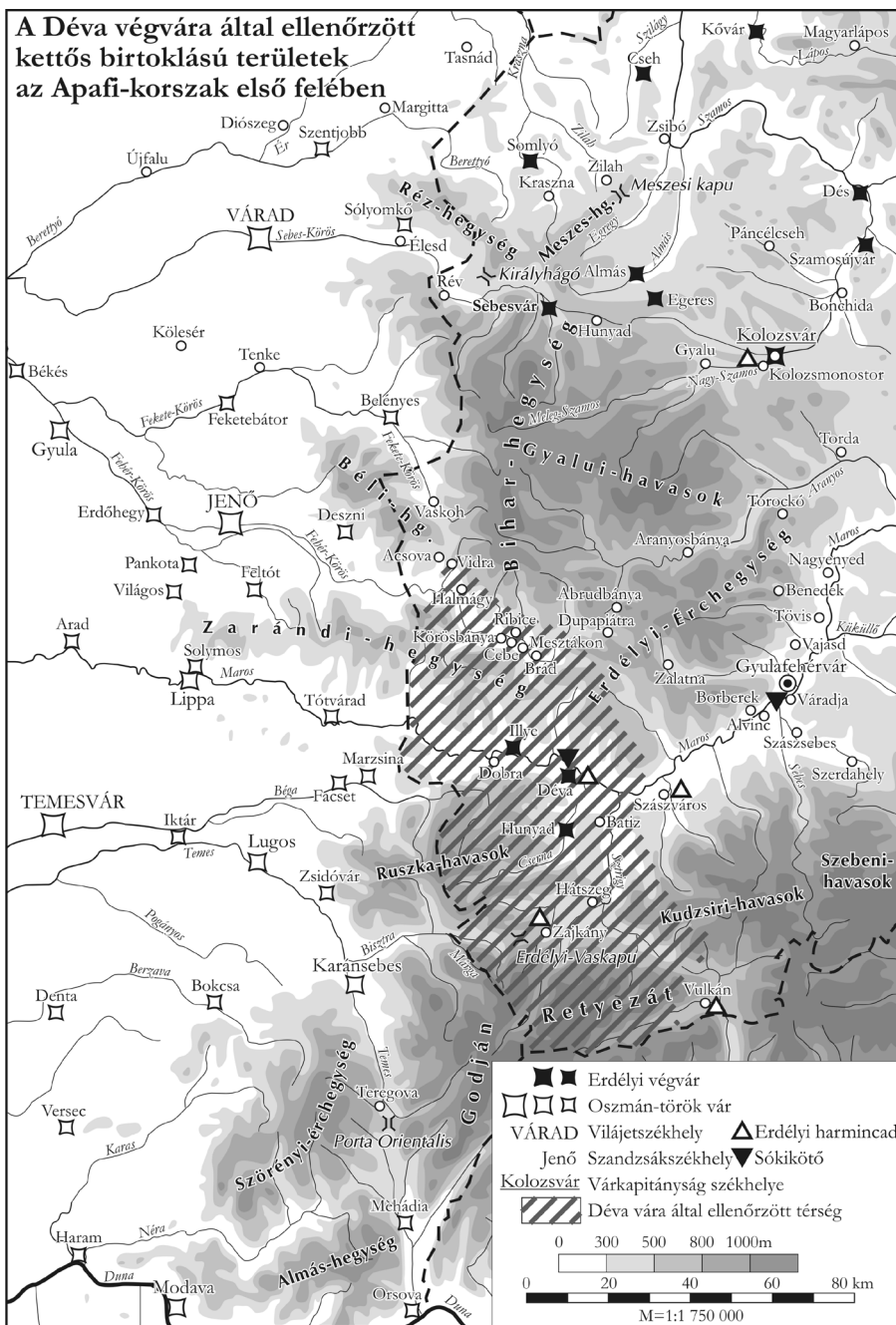
Keywords: *Mihály Apafi I; joint sovereignty; fortress of Déva; Hunyad County; Zaránd County; Miklós Zólyomi*

Due to the consequences of György Rákóczi II's misguided political decision, the period of the so-called crisis of power in the Principality of Transylvania (1657–1662) was very turbulent. The prince's disobedience led to a retaliatory campaign of the Ottoman Empire against Transylvania. As a result, Transylvania became a theatre of war, its operation and defence became disorganised. One of the most significant consequences of the campaigns was the strengthening of the ottoman influence in the region. In the southern part of Transylvania the Ottomans conquered Caransebeş (Karánsebes), Lugoj (Lugos) and the fortress of Ineu (Borosjenő). Due to the lack of a precise demarcation line on the border between the *Vilayet* of Timișoara (Temesvár) and the Principality of Transylvania, and the resulting joint sovereignty (*condominium*), one of the most urgent tasks of Prince Mihály Apafi I and of his government was to reorganise the defence of the southern borders. The aim of the study is to show the way the Transylvanian government managed to respond, based on the fortress of Deva (Déva) and on the armies of the surrounding counties, to the daily challenges posed by the Ottoman presence in the first half of the Apafi period. In addition, special attention is given to the case of Miklós Zólyomi's confrontation with the Apafi government and to his escape to the Sublime Porte. That is because the situation brought new challenges for the Transylvanian government in organising the defence of the southern borders of the principality.

APĂRAREA GRANIȚELOR SUDICE ALE TRANSILVANIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A PERIOADEI APAFI

Cuvinte-cheie: *Mihail Apafi I; condominiu; cetatea de la Deva; comitatul Hunedoara; comitatul Zarand; Miklós Zólyomi*

Datorită consecințelor deciziei politice greșite a lui Gheorghe Rákóczi II, perioada cunoscută sub numele de criza puterii în Principatul Transilvaniei (1657-1662) a fost foarte turbulentă. Obediența principelui a condus la o campanie de represalii a Imperiului Otoman împotriva Transilvaniei. Ca rezultat Transilvania a devenit un teatru de război, funcționarea și apărarea sa devenind dezorganizate. Una dintre cele mai semnificative consecințe ale campaniilor a fost întărirea influenței otomane în regiune. În partea de sud a Transilvaniei otomanii au cucerit cetățile de la Caransebeș (Karánsebes), Lugoj (Lugos) și Ineu (Borosjenő). Din cauza lipsei unei linii precise de demarcație la granița dintre Vilaietul Timișoara (Temesvár) și Principatul Transilvaniei, care a dus la un condominiu pe aceste teritorii, una dintre cele mai urgente sarcini ale principelui Mihail Apafi I și a guvernului său a fost reorganizarea apărării granițelor sudice. Scopul studiului de față este de a prezenta modul în care guvernul transilvănean, bazându-se pe cetatea de la Deva (Déva) și pe armatele comitatelor învecinate, a reușit să răspundă la provocările zilnice generate de prezența otomană în prima jumătate a perioadei Apafi. În plus, atenție specială este acordată cazului confruntării lui Miklós Zólyomi cu guvernul lui Apafi și evadării sale către Poarta Sublimă. Asta deoarece această nouă situație a adus noi provocări pentru guvernul transilvănean în organizarea apărării granițelor sudice ale principatului.

A térképet Nagy Béla (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs) készítette

RÁCZ BALÁZS VIKTOR*

A SEPSISZÉKI CIRKÁLÁSI JEGYZŐKÖNYVEK KIADÁSÁNAK TANULSÁGAI ÉS HASZNOSÍTHATÓSÁGUK**

Kulcsszavak: *cirkálás; büntetőeljárás; jegyzőkönyv; Székelyföld; jogtörténet*

BEVEZETÉS

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében 2021 szeptemberében indult el *Az Erdélyi Fejedelemség kormányzat- és jogtörténetének forrásai* című, NKFIH által támogatott projekt, amelynek elsődleges célja – értelemszerűen – kormányzat- és jogtörténeti szempontból jelentős források közreadása. E munkafolyamat első kézzelfogható eredménye Sepsiszék cirkálási jegyzőkönyveinek (1679–1701) közzététele.¹ Az erdélyi cirkálásról mint a büntetőeljárás egyik formájáról eddig csupán felületes ismeretekkel rendelkezett a történettudomány, a jelen forráskiadási munkához kapcsolódó levéltári alap kutatás azonban lehetővé tette a cirkálási eljárás kialakulásának és erdélyi jellegzetességeinek részletesebb feltárását. Az eredményeket a forráskiadvány bevezető tanulmánya foglalja össze a legteljesebb formában, azonban egy-egy részkérdésről külön tanulmányok is születtek.²

* Rác Balázs Viktor (1996), PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, tudományos segédmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, rbv9601@gmail.com

** Jelen tanulmány az NKFIH 139281 azonosító számú projekt keretében készült.

1 *Sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek 1679–1701*. Bev. tan., köz. Rác Balázs Viktor. BTK TTI, Bp., 2023 (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak – a továbbiakban SepsiszékCirkJk).

2 Rác Balázs Viktor: *A váradai kapitányok szerepe a jogszolgáltatásban, különös tekintettel a cirkálásra = „Az Várad dolga legnagyobb...”. Váradai és partiúi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban*. Szerk. OBORNI Teréz–RÁCZ Balázs Viktor. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad, 2021 (Tanulmányok Biharország történetéről 9). 201–236; uő: *A cirkálás helye és szerepe az erdélyi büntető igazságszolgáltatás rendszerében*. Erdélyi Múzeum LXXXIV(2022). 1. sz. 72–90; uő: *A cirkálás késő középkori előzményei = Micae Mediaevalis. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. XI. Szerk. HUNYADI Sándor–RUDOLF Veronika–VARRÓ Orsolya. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Bp., 2023 (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 17). 105–121.

Az 1679–1701 között Sepsiszékben lezajlott cirkálásokról fennmaradt jegyzőkönyvek az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárában találhatóak.³ A kézirat tartalmazza egyrészt az 1690-es, 1693-as és 1701-es évből a cirkálók előtt lezajlott peres ügyekről készült jegyzőkönyveket és ahhoz kapcsolódóan a cirkálók által készített *regestum*okat is, másrészt 1679-ből kizárólag ezt a *regestum*ot, a jegyzőkönyv nélkül. A sepsiszéki jegyzőkönyveken kívül ismertek még Aranyosszék (1650–1690),⁴ Orbaiszék (1690–1693),⁵ illetve Marosszék⁶ cirkálási jegyzőkönyvei, valamint Miklósvárszék cirkálási jegyzőkönyvének egy töredéke (1627).⁷

E tanulmányban a cirkálási eljárás vázlatos ismertetése után egyrészt a forráskiadási munka legfontosabb tanulságait szeretném levonni, amelyek elősegíthetik a hasonló jellegű források közzétételét, másrészt maguknak a sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek (és ezáltal áttételesen minden más törvénykezési jegyzőkönyv) történeti kutatásban való felhasználhatóságával kapcsolatban kívánok néhány megfigyelést tenni.

- 3 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 953. Sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek (1679–1701).
- 4 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj), Fond 19. Scaunul Arieș (Aranyosszék) I/2. (a továbbiakban AranyosszékCirkJk). A forrásra először Kiss András hívta fel a figyelmet. Kiss András: *Az erdélyi vallásszabadság Aranyosszék mindennapjaiban a 17. század második felében*. Korunk XXIV(2013). 3. sz. 89.
- 5 Székely Nemzeti Múzeum, Lsz. 65 886. Orbaiszéki törvénykezési jegyzőkönyvek (1689–1693) (a továbbiakban OrbaiszékTörvJk). Köszönettel tartozom a Székely Nemzeti Múzeumnak, és különösen Boér Hunornak, a múzeum könyvtárosának, amiért a jegyzőkönyvet digitalizált formában rendelkezésemre bocsátották. A forrásra először Fehér János hívta fel a figyelmet. FEHÉR János: *A 17. század végi orbaiszéki törvénykezés és dokumentumai. Törvénykezési jegyzőkönyvek (1686–1693) = Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*. Szerk. KINDA István–POZSONY Ferenc. Sepsiszentgyörgy, 2008 (A Zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai 1). 29–63.
- 6 A forrásra először Pál-Antal Sándor hívta fel a figyelmet. PÁL-ANTAL Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Mentor, Marosvásárhely, 2002 (Erdély Emlékezete). 99.
- 7 Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna – a továbbiakban RNL Kovászna) Fond 31. Miklósvárszék (Scaunul Micloșoara) Inv. II. Fasc. 14. (a továbbiakban MiklósvárszékCirkJk) 3–4.

A CIRKÁLÁSI ELJÁRÁS⁸

A cirkálás egy középkori eredetű, a bűnelkövetők felderítésére, felelősségre vonására és az ítélet végrehajtására szolgáló eljárás, amelynek kialakulása a nádori közgyűlés (*congregatio generalis*) intézményének eltörlése (1486:1. tc.)⁹ utánra tehető. Ekkor a büntető igazságszolgáltatás terén a vármegyére háruló többletfeladatokat önmagában ellátni képtelen vármegyei törvényszék (*sedria*) és a kifejezetten szűk körben, szubszidiárius jelleggel tartott vármegyei *congregatio generalis* mellett igény mutatkozott egy célzottan büntetőügyekkel foglalkozó, rendszeresen működő, vármegyei ellenőrzés alatt álló ítélkezési fórum létrehozására. Az intézmény jelenleg ismert első említése okleveles forrásokban 1502-ből származik,¹⁰ jogszabályban pedig először az 1514:33. tc.-ben érhetjük tetten a cirkálás leírását.¹¹ A középkori eredetre egyébként az 1568. januári tordai országgyűlés határozata is egyértelműen visszautalt, amikor II. Ulászló király idejéből származó eljárásként hivatkozott a cirkálásra.¹² Az ekkor formálódó gyakorlat főbb elemei a 16. század második feléig stabilan rögzültek mind a magyar, mind az erdélyi praxisban. Az eljárást ekkor tizenkét erre a célra kiválasztott esküdt végezte, akiknek titokban ki kellett nyomozniuk a bűnelkövetők nevét és egy *registumban* összefoglalni azokat.¹³ Erdélyben az ispán feladata volt az ilyen kiadott (*extradatus*) latrok neveit cédulákon eljuttatni a földesurakhoz, majd ha azok elmulasztották volna a felelősségre vonást, akkor végrehajtani a kiszabott büntetést. Az elítélt vagyonán az ispán, a földesúr és az elítélt családja változó arányban osztoztak.¹⁴

8 A fejezet, közel azonos tartalommal, egy korábbi tanulmányomnak is részét képezte: RÁCZ Balázs Viktor: *Zalogszerződésekből eredő jogviták a sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvekben = Közösségben közösségért. Tanulmányok Kiss András születésének századik évfordulójára*. Szerk. FLÓRA Ágnes–PAKÓ László. EME–HUN–REN BTK TTI, Kvár–Bp., 2023. 293–296. Mivel azonban a cirkálás, mint kevésbé ismert jogintézmény rövid bemutatása véleményem szerint jelen tanulmány elején sem mellőzhető, ezért ide is beillesztésre került.

9 *Magyar Törvénytár*. I–XXI. Szerk. MÁRKUS Dezső. Bp., 1896–1900 (a továbbiakban CJH). I. 406–409.

10 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) Diplomatikai Levéltár 68 474. Idézi: HOLUB József: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs, 1929. 195.

11 CJH I. 720–721.

12 *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I–XXI. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1876–1898 (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae I–XXI – a továbbiakban EOE). II. 342–343.

13 CJH IV. 8–9, 244–245; EOE I. 88, 186, 218–220, 391, 394–395; II. 342–343; *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I–V. Szerk. KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen. Bp., 1885–1904 (Magyarországi Jogtörténeti Emlékek 1–5 – a továbbiakban CS). II/1. 14; IV/1. 57; Joannes KITONICH: *Directio methodica processus iudiciarii iuris consuetudinarii inelyti regni Hungariae*. Leutschoviae, 1650. 342. (Quaestio XXXII.)

14 EOE I. 88, 186–187, 222–223, 225; II. 106, 342; III. 135–136, 154.

Erdélyben a cirkálás a 16. század második felétől a 17. század végéig számos változáson ment keresztül. Az eljárást már feltehetően a 16. századi Erdélyben is szabályos időközönként kellett lefolytatni, hasonlóan a királyságbeli gyakorlathoz, ahol biztosan tudjuk, hogy ekkor negyedévente végezték. Erre utalnak a közös késő középkori gyökerek, az, hogy többször maguk az említett törvények is kiemelték a tisztek mulasztását ezen a téren,¹⁵ illetve erre lehet következtetni az eljárás szükséges lefolytatásának ritkuló tendenciájából is. Az 1623. máj.–jún.:11. tc. ugyanis félévenkénti, az 1638. ápr.–máj.:13. tc. viszont már csak évenkénti, az 1640. ápr.–máj.:10. tc. pedig már két- vagy háromévenkénti cirkálást írt elő a törvényhatóságok számára, majd az 1653-ban jóváhagyott *Approbatae Constitutiones* is a nagyjából háromévenkénti cirkálási kötelezettséget rögzítette.¹⁶ Ez utóbbi szabály láthatóan többé-kevésbé a gyakorlatba is beépült, hiszen nagyjából ilyen időközönként cirkáltak Belső-Szolnok (1666, 1669, 1674, 1680),¹⁷ Torda (1668, 1670, 1672, 1675, 1677),¹⁸ illetve Doboka vármegyékben (1668, 1670, 1674),¹⁹ valamint Kézdiszékben (1676, 1679),²⁰ Sepsiszékben (1690, 1693)²¹ és Orbaiszékben (1690, 1693) is.²²

Ami a cirkáláson részt vevő személyek körét illeti, 1568-ban az országgyűlés a főispán, a főszolgabíró, négy esküdt és a jegyző kötelezettségévé tette a cirkálást.²³ Bár egy rövid ideig az alispán is vezethette az eljárást (1623–1639), ezután ismét a főispánnak vagy megbízottjának a jelenléte kívántatott annak lefolytatásához.²⁴ A főszolgabírók és a jegyző jelenléte később is általánosnak mondható, ellenben az alispán állandó közreműködése csak valószínűsíthető.²⁵ A Székelyföldön az eljárás

15 EOE II. 377, 572; III. 140, 181–182.

16 EOE VIII. 129–130; X. 141, 281; *Approbatae constitutiones regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*. Claudiopoli, 1696 (a továbbiakban AC). 136. (III. 46. 1.)

17 1674 és 1680 között csak Béli Pál főispán hűtlenségi pere miatt nem került sor a cirkálásra. MNL OL X 4567 Másolatok gyűjteménye, Szolnok-Doboka megye levéltára, Belső-Szolnok megye levéltára, Jegyzőkönyvek 921. doboz (a továbbiakban BSzvmJkv). 358–359, 375, 389–390, 444–445.

18 *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. I–II. Bev., jegyz., köz. DÁNÉ Veronka. EME, Kvár, 2009–2014 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1–2 – a továbbiakban TvmJkv). II. 60, 109, 136, 186, 232.

19 *Teleki Mihály levelezése*. I–VIII. Szerk. GERGELY Sámuel. Bp., 1905–1926 (A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki Család Oklevéltára – a továbbiakban TML). IV. 390–391; V. 22–23; VI. 582, 591–592.

20 MNL OL P 1217 Magánlevéltárak, Nagyváradi Horváth család, 1. 32.

21 SepsiszékCirkJk 124–337.

22 OrbaiszékTörvJk 87^r–106^v, 130^r–142^r.

23 EOE II. 342–343.

24 Uo. VIII. 130; IX. 267, 280–281, 318; X. 224; AC 136. (III. 46. 2.)

25 MNL OL P 1961 Magánlevéltárak, Bethlen család, Vegyes iratok (a továbbiakban P 1961), 22. 3^r; BSzvmJkv 270, 358, 375, 389, 444; TvmJkv I. 48, 64, 113, 126, 137, 153, 290, 488, 561, 577; II. 28.

kezdetben a főkirálybíró, később az alkirálybíró vezették.²⁶ Bár nem határozható be pontosabban, hogy ez a változás mikor következett be, feltételezhetően azért került rá sor, mert a főkirálybírók – a főispánokhoz hasonlóan – gyakran viseltek más országos tisztséget, s ezért ritkán tartózkodtak ténylegesen a szék területén, így helyettesítésük e téren is állandó jelleggel az alkirálybíróra hárult.²⁷ A kijelölt esküdtek száma a 17. században nagy változatosságot mutatott, de a század végére négy főben látszik állandósulni.²⁸ Rajtuk kívül a fejedelmi birtokokon végzett cirkáláskor az uradalmi tisztviselők,²⁹ a végvárok környékén pedig a várkapitányok is bekapcsolódtak az eljárásba.³⁰ Előbbiek egyértelműen a fejedelem érdekeinek érvényre juttatása céljából (s ezért inkább gátjai voltak az eljárásnak), utóbbiak pedig egyrészt a cirkálók biztonságának szavatolása, másrészt a végrehajtáshoz szükséges karhatalom biztosítása érdekében, amelyekre a határvidéken végzett cirkálás során esetlegesen felmerülő kockázati tényezők (török portyák, hajdútelepülések ellenállása, az elítéltek elmenekülésének vagy elrejtőzésének fokozott veszélye) miatt mindenképpen szükség volt.

A cirkálók kijelölésével együtt a vármegyei közgyűlés egyúttal az ellátásukról is rendelkezett,³¹ amely az idő előrehaladtával egyre inkább pénzben megváltandó szolgáltatást jelentett,³² és amely az egyre nagyobb arányban kiszabott bírságokkal együtt jelentős, a 17–18. század fordulóján már szinte adóként kezelt bevételi forrást jelentett a vármegyének és tisztviselőinek.³³

A cirkálás helyszínét vizsgálva, az Erdélyi Fejedelemségen belül háromféle gyakorlattal találkozunk. A Székelyföldön a cirkálók faluról falura jártak, és településenként vallatták ki a lakosságot képviselő számadókat (hét főt, köztük a bírót) az általuk ismert bűncselekményekről.³⁴ A vármegyékben (például Belső-Szolnokban és Dobokában) ezzel szemben legtöbbször néhány (4–6) szálláshelyet jelöltek ki a cirkálók számára, ahol a környékbeli települések számadóinak fel kellett őket keresni-

26 EOE III. 134–136, 368; SepsiszekCirkJk 51, 165, 277, 435; OrbaiszekTörvJk 87^r, 102^r.

27 OBORNI Teréz: *A széki bíráskodás és a királybírák szerepe = Székelyföld története*. I–III. Szerk. EGYED Ákos–HERMANN Gusztáv Mihály–OBORNI Teréz. EME–Haáz Rezső Múzeum–MTA BTK, Kvár–Székelyudvarhely–Bp., 2016. II. 218; KARDA-MARKALY Aranka: *Csík-szék és a csíki nemesség a 16–17. században*. EME, Kvár, 2022. 112–113.

28 BSzmJkv 270, 358, 375, 389, 444; SepsiszekCirkJk 51, 165, 277, 435; OrbaiszekTörvJk 87^r, 102^r.

29 EOE III. 390; IV. 160; VI. 226–227, 254; XI. 55.

30 Uo. II. 555; III. 170; X. 141.

31 Uo. II. 324–325; III. 136, 389; IX. 423; AC 136. (III. 46. 3.)

32 MNL OL P 2257 Magánlevéltárak, Családi fondörédek 152. 1. 41–127; BSzmJkv 271, 358, 389–390, 444–445.

33 *Bethlen Miklós önéletrása*. I–II. S. a. r. V. WINDISCH Éva. Szépirodalmi, h. n., 1955 (Magyar Századok). II. 77; CS III. 247.

34 SepsiszekCirkJk 51–492; OrbaiszekTörvJk 87^r–106^v, 130^r–142^r.

ük.³⁵ A harmadik lehetőség szerint – amelyre eddig az egyetlen példát a Bihar vármegyei gyakorlat szolgáltatja – a falvak küldöttjeinek egy központi helyen (Váradon) kellett a cirkálók elé járulni.³⁶

Az intézmény joghatóságának tárgya alapvetően – az erdélyi és partiumi vármegyékben kizárólagosan – a büntető igazságszolgáltatás, célja pedig mindenekelőtt a bűnelkövetők kilétének kinyomozása, azok felkutatása és végül felelősségre vonása volt. A Székelyföldön azonban a cirkálásokon számos olyan ügyet is tárgyaltak, amelyeket ma például a szerződésszegéssel okozott károkozás (például vételár meg nem adása, kölcsönszerződés kikötésének megsértése vagy tartási szerződésből eredő kötelezettségzegés),³⁷ illetve a szerződésen kívüli károkozás (tipikusan mezei kártételek)³⁸ körébe sorolnánk, de említhetnénk a számos zálogüggyellett kapcsolatos pereskedést,³⁹ vagy a kiházasítással és a jegyajándék ki nem adásával kapcsolatos kereseteket is.⁴⁰ Csupán az az ingatlan nem lehetett a cirkálók előtti peres eljárás tárgya, amely ősi jószágnak számított,⁴¹ amelyet adásvétellel vagy cserével szereztek meg,⁴² vagy amelyet a birtokosa legalább 32 éve háborítatlanul tartott magánál.⁴³ A székelyföldi cirkálás e joghatóságbeli sajátosságából fakadt egyébként maga az a gyakorlat is, hogy itt a cirkálók a *registum*okkal párhuzamosan jegyzőkönyveket is készítettek az előttük tárgyalt ügyekről. Ennek megfelelően az erdélyi vagy partiumi vármegyékben – ahol a cirkálás joghatósága csak a büntetőügyekre terjedt ki – nem találjuk nyomát a cirkálási jegyzőkönyveknek, hiszen ilyenek vezetésére nem volt szükség a bűnelkövetők neveit felsoroló *registum* mellett.

A KÖZZÉTÉTEL MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Egy kora újkori magyar nyelvű forrást vagy forrásokat közlétevé kiadvány elkészítéskor két alapvető kihívással kell szembenéznünk: egyfelől az egységes forráskiadási

35 BSzvmJkv 375, 389, 444; MNL Fejér Megyei Levéltára, IV. 75 Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Vathy József letéte 7. doboz; TML IV. 390; VI. 582, 591–592.

36 MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, IV. 1/b. Bihar vármegye-nemes közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok 1. doboz; EOE III. 119.

37 SepsiszekCirkJk 404, 425; OrbaiszekTörvJk 131^r–131^v, 138^v–139^r.

38 SepsiszekCirkJk 254, 275; OrbaiszekTörvJk 137^r, 140^v.

39 MiklósvárszekCirkJk 4^v; SepsiszekCirkJk 134, 144–152, 161, 163, 231, 238, 246, 273–274, 397–398, 433.

40 SepsiszekCirkJk 233, 402, 407; OrbaiszekTörvJk. 106^r, 132^r.

41 SepsiszekCirkJk 127, 132.

42 Uo. 151, 231, 233, 389.

43 Uo. 133.

szabályzat, illetve módszertan hiányával, másfelől az adott forrástípusból eredő nehézségekkel. A szabályzat hiánya ugyanakkor lehetőséget is teremt arra, hogy a kiadási elveket a forráskiadás céljához igazítsuk, amely jelen esetben – törvénykezési jegyzőkönyvről lévén szó – elsődlegesen a jogtörténeti kutatások elősegítése, de szem előtt tartva a történettudomány és a néprajztudomány igényeit is. A jogi források kiadása kapcsán – amennyiben az teljes szövegű és nem regesztaformájú – korábban Varga Endre és Dominkovits Péter is a betűhív közlést javasolták a szöveg önkényes értelmezésének, torzításának elkerülése érdekében,⁴⁴ s ezt a megközelítést a gyakorlatban alkalmazták is.⁴⁵ Szintén betűhív kiadást készített Demény Lajos, Pataki József és Tüdős S. Kinga Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyveinek kiadásakor.⁴⁶ Az *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozat közlési szabályzata viszont a jegyzőkönyvek közlésekor egy speciális, a betűhív közlés és a modern átírás közti átmeneti megoldást alkalmaz a szöveg történeti hangulatának megőrzése érdekében. Ennek során a forrásközlő számos archaizmust megtart. Ezeket az elveket követte Wolf Rudolf Torda város, Kovács András Gyulafehérvár város, illetve Dáné Veronka Torda vármegye jegyzőkönyveinek kiadásakor.⁴⁷ E sorozat nyomán alakította ki közlési szabályzatát később az *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* sorozat is, amelyben Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente hasonló elvek mentén közölték a Hunyad-Zarándi és a Küküllői református egyházmegyék parciális zsinatainak jegyzőkönyveit.⁴⁸

Véleményem szerint sem a betűhív, sem az átmeneti módszerek nem felelnek meg a jelen forráskiadás céljának, de általában véve a jegyzőkönyvi források hasznosítha-

44 *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek.* Szerk. VARGA Endre. Akadémiai, Bp., 1958 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5 – a továbbiakban *Úriszék*). 52; DOMINKOVITS Péter: *Korreferátum Bak Borbála előadásához. Észrevételek a kora újkori magyar nyelvű források közreadásáról nyugat-dunántúli példák alapján.* Fons VII(2000). 1. sz. 144–145.

45 *Úriszék.* 51–55; DOMINKOVITS Péter: *Somogy vármegyei szolgabírák tanúkihallgatási jegyzőkönyvei, 1677–1678.* Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv XXXII(2001). 88–89.

46 *Székelly Oklevéltár. Új Sorozat.* I–VIII. Szerk. DEMÉNY Lajos–PATAKI József–TÜDŐS S. Kinga. Kriterion–Európa–EME–Mentor, Buk.–Bp.–Kvár–Marosvásárhely, 1983–2006 (a továbbiakban SzOkI. Ús). I. 13–14.

47 *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.* Bev., közread. WOLF Rudolf. EME, Kvár, 1993 (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1). 22; *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei.* Bev., közread. Kovács András. EME, Kvár, 1998 (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2). 15–16; TvmJkv I. 14–15; II. 14–15.

48 *A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései.* S. a. r. BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd. Erdélyi Református Egyházkerület, Kvár, 2007 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 4). 13; *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései.* I. S. a. r. BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente. Erdélyi Református Egyházkerület, Kvár, 2008 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 6/1). 27.

tósága elé is jelentős akadályt gördítenek. A jogtörténeti és néprajzi kutatásokat ugyanis kifejezetten az segítené – s a történettudományi munkát sem hátráltatná –, ha a forrásközléskor az elsődleges szempont a szöveg minél gördülékenyebb olvashatóságának biztosítása és az értelmezés lehető legnagyobb mértékű megkönnyítése lenne. A korszak helyesírási és paleográfiai sajátosságainak visszaadása ugyanis a jegyzőkönyv tartalmának vizsgálatához semmi érdemlegeset nem tesz hozzá, viszont cserébe számos értelmezési nehézség elé állítja azt a kutatót, aki nem kifejezetten a történettudomány művelőjeként esetleg egyébként eredeti 16–18. századi levéltári iratokat nem feltétlenül forgat rendszeresen. Emellett úgy vélem, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a változást sem, amely a kutatómódszertanban az egyre szélesebb körű digitalizáció hatására végbement. Nevezetesen azt, hogy a kutatómunkát számottevően megkönnyítheti, ha egy (forrás)kiadvány elektronikusan elérhető verziójában az olvasó viszonylag egyszerűen tud keresést végezni. Ennek pedig szükséges feltétele a modern helyesírás alkalmazása (esetleg a nyelvjárási sajátosságok megtartása mellett), a mellékjelek elhagyása, a névalakok egységesítése, illetve a különböző zárójelek használatának minimálisra csökkentése. Ez a módszer – visszautalva a Varga Endre és Dominkovits Péter által felvetett problémára – valóban szükségszerűen együtt jár a forrásnak a közreadó részéről történő értelmezésével (már csak az írásjelekkel nem vagy csak esetlegesen tagolt szöveg mondatokra, mondatrészekre bontása miatt is, de a diakritikus jelek használata is sokszor a szöveg értelmezésének a függvénye), illetve ezáltal magában hordozza a hiba lehetőségét is. Ez azonban – ha kellő körültekintés és az eredeti szöveg hely visszakereshetőségének biztosítása mellett történik – véleményem szerint egy olyan kockázat, amelyet érdemes vállalni annak érdekében, hogy a forráskiadványt a kutatók minél szélesebb köre tudja minél hatékonyabban felhasználni. Különösen annak fényében, hogy ezt a forráskiadási módszert más típusú források, például levelezések kiadásakor szokták is alkalmazni a gyakorlatban, például Mátyás-Rausch Petra és Szalai Ágnes is a *Fejedelmi prefektusok Erdélyben* című kötet elkészítése során.⁴⁹

A forrás típusából eredő kihívások között említendő mindenekelőtt a számos különböző eljárásjogi mozzanatot vagy tényt rögzítő rövidítés, amelyek vagy az egyes jegyzőkönyvi bekezdések végén tűnnek fel (például ffs., azaz fiat futura sede, vagy c. l., azaz coram latius), vagy a bekezdések mellett utólagos feljegyzésként fordulnak elő (például p. e. d., azaz prohibita eodem die, vagy s. v., azaz supervenit). Ezek pontos feloldásában a fent említett már kiadott, illetve több kiadatlan jegyzőkönyv⁵⁰ volt

49 *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez.* Bev., közread. MÁTYÁS-RAUSCH Petra–SZALAI Ágnes. BTK TTI, Bp., 2021 (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak). 8–9.

50 AranyosszékCirkJk; RNL Hargita Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Harghita) Fond 26. Gyergyó fiúszék (Scaunul Filial Giurgeu) II. 3/5–6;

segítségemre, mint kontrollforrás, valamint a Bónis György által közreadott 1776-os *Idea processuum in comitatibus et sedibus Siculicalibus* című, a középszintű igazságszolgáltatásra vonatkozó legfontosabb perjogi ismereteket összegyűjtő kézirat.⁵¹ Ezen, konkrét tartalmukat tekintve nehezebben értelmezhető kifejezések – illetve általában véve a jegyzőkönyvben szép számmal előforduló latin és kevésbé ismert, archaikus vagy nyelvjárási jellegű szavak, kifejezések – könnyebb megértését a sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyveket tartalmazó forráskiadvány végén egy terjedelmes szójegyzék segíti.

További nehézségként említhető – elsősorban a *registumok* vonatkozásában, de a jegyzőkönyvek kapcsán is – a kihúzott és utólagosan betoldott szövegrészek problémája, amelyek közül előbbiek több helyen kifejezetten satírozásszerűen történtek, és néhányszor teljesen olvashatatlaná tették a szöveget. A forráskiadásban a betoldásokat – azokat a szöveg szerves részének tekintve – külön jelölés nélkül illesztettem a helyükre, a kihúzott szövegrészek esetében viszont a kihúzás révén közvetített többletinformáció miatt – amiért kihagyásuk a kiadványból fel sem merülhetett – azok jelölésére kúpos zárójeleket használtam. Egy-egy szövegrész törlésére a *registumok*ban különböző módokon kerülhetett sor: ha az adott személy megfizette a rá kiszabott büntetést, ha felmentést kapott a büntetés megfizetése alól, vagy ha tévedésből került a neve mellé a bejegyzés. Ez az ok azonban nem minden esetben egyértelmű, csak ha erre a *registum* készítője külön utal a *solvit*, a *concessus/concessa* (vagy a felmentése konkrét okának megnevezésével) vagy az *error* kifejezésekkel.

A FORRÁS HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Törvénykezési jegyzőkönyvről lévén szó, a forrás kétségkívül a jogtörténeti kutatás számára kecsegtet a legnagyobb haszonnal. Az egyes ügyekről készült jegyzőkönyvi bejegyzések változó terjedelemben tartalmazzák a perfelvételt (*levata*) – amely a konkrét perbe szólítással (*proclamatio*) együtt került feljegyzésre, ha az ügyben először történt a perbe szólítás, egyébként a bejegyzések általában a *proclamatio*val kezdődnek –, az esetleges kifogások előterjesztését (*exceptio*), a felek és képviselőik érdeemi vitáját (*allegatio*), valamint a közbenszóló vagy ügydöntő ítéletet (*deliberatum*).

MNL OL F 25 Erdélyi kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori konvent országos levéltára, Miscellanea, Doboka vármegye jegyzőkönyve 117–228^v; MNL OL R 363 1526 utáni gyűjtemény, Erdélyre vonatkozó gyűjtemények, Székely székek töredékes törvénytörvénykezési iratai. 1–3., 5–6.; MNL OL X 4556 Másolatok gyűjteménye, Szilágy megye levéltára, Közép-Szolnok megye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek 138. doboz (a továbbiakban KSzvmJkv); BSzvmJkv; OrbaiszékTörvjK.

51 Erdélyi perjogi emlékek. Bev., közread. BÓNIS György. Kvár, 1942. 1–54.

A *levata*, illetve *proclamatio* során megnevezték a peres feleket, lakóhelyeiket – a beazonosíthatóság és illetékesség megállapítása végett –, ügyvédjeiket, illetve jellemzően a per tárgyát is. A pergátló és perhalasztó kifogásoknak igen széles skálája ismerhető meg a jegyzőkönyvekből a cirkáló bírák hatáskörének vitatásától kezdve a szavatos (*evictor*) perbe hívásán vagy a beavatkozó (*ingerens*) belépésén keresztül az idézéssel (*citatio*) vagy a perbeli jogutódlással kapcsolatos hibáig. Az *allegatio* – amennyiben lejegyzésre került – érdemben hozzásegít minket nem csupán a tényállás, hanem a peres felek, illetve képviselőik jogi gondolkodásának megértéséhez is. A közbenszóló ítéletek – amelyek többnyire a kifogások értékeléséről, az iratokról készült másolat kiadásáról, halasztásról vagy bizonyítás elrendeléséről szoltak – ugyan megnehezítik az adott peres ügy vizsgálatát, mégis rendkívül értékes eljárásjogi jellegű adalékokat szolgáltatnak a peres eljárás folyamatának megértéséhez, csakúgy, mint az ügydöntő ítéletet követő jogorvoslatokkal kapcsolatos feljegyzések. Az ügydöntő ítélet jelentősége jogtörténeti szempontból túlmutat a konkrét ügyben hozott döntésen, hiszen egyrészt ezek révén teljesebb képet kaphatunk az országgyűlési törvények, vármegyei, széki, városi statútumok, falutörvények normáiról, illetve magáról a szokásjogról. Másrészt pedig egy elsődlegesen perjogi szemléletű jogrendszer anyagi joga, amely még dogmatikai szempontból is rendszerezetlen,⁵² csak a bírósági ítéletek segítségével érthető meg igazán, hiszen csak ezek által igazolható például az egyes szerződések, végrendeletek és adománylevelek érvényessége, vagy egyes magatartások büntetőjogi értékelése, ahogy arra Homoki-Nagy Mária több tanulmányában is felhívta a figyelmet.⁵³

Az anyagi jogi ismereteink elmélyítésének lehetőségeit néhány konkrét jegyzőkönyvi példával is szeretném illusztrálni, mégpedig – eredendően büntetőeljárásról lévén szó – elsődlegesen a büntetőjog köréből. A szakirodalomban gyakran visszaköszön különböző formában az a megállapítás, miszerint a halálbüntetés a 18. század végéig meghatározta a hazai büntető anyagi jogot,⁵⁴ ugyanakkor az erdélyi források már a 16. századtól kezdve – de a 17. században különösen – a halálbüntetés jelentő-

52 MEZEY Barna: *A birtokról és a birtoklásról a feudális-rendi magánjogban = A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2014. Föld- és ingatlan tulajdon, fenntartható mezőgazdasági fejlődés.* Szerk. SZALMA József. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék, 2015. 19–20.

53 HOMOKI-NAGY Mária: *A magyar szerződési jog fejlődése a késő rendiség korában.* Jogtörténeti Szemle 2014. 4. sz./2015. 1. sz. 48; uő: *Tárkány Szücs Ernő és a magyar végrendeletkutatás = Száz plusz tíz. Jubileumi kötet. Tárkány Szücs Ernő (1921–1984). Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021).* Szerk. NAGY Janka Teodóra–BOGNÁR Szabina–SZABÓ Ernő. PTE–BTK NI, Szekszárd, 2021 (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 10). 84.

54 MARTYN RADY: *Justice Delayed? Litigation and Dispute Settlement in Fifteenth Century Hungary.* Central Europe II(2004). 1. sz. 3; TÓTH J. Zoltán: *A halálbüntetésre vonatkozó anyagi jogi szabályok a feudalizmus Magyarországon.* Jogtörténeti Szemle 2007. 4. sz. 40.

ségének fokozatos visszaszorulását és a pénzbüntetés előtérbe kerülését tükrözik. Már önmagában az is beszédes adat, hogy míg az 1619-es Közép-Szolnok vármegyei cirkáláson az ítéletek több mint fele halálbüntetést tartalmazott, 1679-ben Fehér vármegyében ezek már csak az ítéletek 20%-át tették ki, az 1690., 1693. és 1701. évi sepsiszéki jegyzőkönyvekben és *registumok*ban pedig összesen három halálos ítélettel találkozunk.⁵⁵

Érdeemes azonban a halálbüntetésről alkotott eddigi képünk árnyalása végett egy pillantást vetnünk három olyan sepsiszéki esetre is, amikor a bíróság kiszabhatott volna ugyan halálos ítéletet, de értékelve a különböző enyhítő körülményeket, mégsem ez a döntés született. 1690-ben a néhai Mikó Istvánné két bodoki szolgálója, Kora Borka és Mezei Mária „olyan étetöt csináltak az kolcsárnak, égett borba be is adták úgy annyéra, hogy ha orvosságokkal nem érték volna, meg is halhatott volna”. Mivel azonban a sértett nem halt meg, ezért a bíróság „halálra nem ítélte őket, hanem hogy igen erősen megpálcáztassanak és erről az földről mindjárt elmenjenek, ha pedig az Rikán belől találtatnának, orrok, fülök elvágattassanak”.⁵⁶ A bíróság tehát a szolgálok magatartásának eredményére figyelemmel – vagyis arra, hogy a megmérgezett sértett bár életveszélybe került, de nem halt meg – csupán testi fenyítést és száműzést szabott ki rájuk. A második ügyben 1701-ben az éppen Uzonban járó cirkálók azért mentették fel a vádlottakat, Tusnádi Tamást, Simon Istvánt és Böjte Sámuel, mert „az mely fát kezdték vágni s egyszersmind le is vágták, nem olyan véggel cselekedték, hogy az defunctus legénynek, Király Istvánnak azáltal halálára ügyekeztek volna, s szántsándékkal cselekedték volna”.⁵⁷ Esetükben tehát a bíróság a szándékosság hiányára hivatkozva tekintett el a halálos – illetve egyáltalán az elmarasztaló – ítélet kiszabásától. Szintén 1701-ben menekült meg a halálos ítélettől Oláh Iszuly, Aldoboly ökörcsordájának felelőpásztora. A felelők az adott faluval kötött szerződésükben felelősséget vállaltak a falu marháiban esett mindenféle kárért, akár úgy is, hogy ők maguk nem őrizték a marhákat ténylegesen, gyakran nem is tartózkodtak a faluban, sőt akár olyan marhákra is kiterjesztették ezt a felelősséget, amelyet sosem adtak ténylegesen a gondviselésük alá. Az ilyen pásztorok felfogadását már a 17. század elején is tilalmazták, a század közepétől azonban a felelőpásztorokat mint gyanús, gyakran más ügyekben is bűnösnek talált személyeket kifejezetten súlyosan, halálbüntetéssel fenyegették, az őket felfogadó falut pedig 200 forintos bírsággal sújtották.⁵⁸ E jegyzőkönyvi bejegyzés alapján azonban úgy tűnik, hogy a következő száz év században nem sikerült a rendelkezésnek érvényt szerezni: „minthogy az székekben, sőt az egész országban is az felelőkről írt articulus ellen többire mindenütt

55 KSzvmJkv 67–70; MNL OL P 1961. 22. 3^r–22^r, SepsiszékCirkJk 51–492.

56 SepsiszékCirkJk 159–160.

57 Uo. 391.

58 AC 145. (III. 47. 8.)

abutáltak, és felelőköt tartottak, per hoc minthogy mindeddig is tiszt uramék újabban nem interdicáltak, és cédulát az széken róla nem jártattak, halálra Oláh Iszuly nem ítéltetett, hanem az fülét, ha meg nem válthatja, vágattassék el”.⁵⁹ A cirkálók tehát ez esetben egy fél évszázados, teljesen egyértelműen halálbüntetést előíró országgyűlési törvény ellenére hoztak enyhébb ítéletet a vádlott ügyében. Ítéletüket egyrészt arra alapozták, hogy a gyakorlatban máshol sem tartották be ezt a rendelkezést, másrészt arra, hogy a sepsiszéki tisztviselők sem igyekeztek érvényt szerezni a jogszabálynak, ugyanis rendszeresen el kellett volna tiltaniuk a falvakat az ilyen pásztorok felfogadásától, hiszen enélkül a törvény tartalma – mint a szokásjogba be nem épült rendelkezés – csak korlátozottan volt megismerhető a falusi környezetben.

Az ilyen, adott esetben halálbüntetéssel sújtható büntetőügyek mellett természetesen további bűncselekmények is előkerülnek a jegyzőkönyvekben, például lopás, rablás, orgazdaság, testi sértés, gyújtogatás, boszorkányság, házasságtörés vagy rágalmazás, de olvashatunk egy sikertelen – és büntetőjogilag értékelt – öngyilkossági kísérletről is. Sőt, a jegyzőkönyvben számos más ügytípus is felbukkan, hiszen, ahogy a cirkálási eljárás ismertetésénél megjegyeztem, a Székelyföldön a cirkálók hatásköre túlmutatott a büntetőügyeken. Ilyenek tipikusan a kártérítési ügyek – amelyek akár büntetőügyekhez is kapcsolódhattak, ezek során ugyanis a sértettnek lehetősége volt a mai gyakorlathoz hasonlóan kvázi „polgári jogi igényt” is érvényesíteni –, zálogszerződéssel vagy tartási szerződéssel kapcsolatos ügyek, ingó dolgokkal összefüggő öröklési jogviták.

Nem a jogtörténeti kutatás azonban az egyetlen terület, amely számára Sepsiszék cirkálási jegyzőkönyvei értékes forrásként szolgálhatnak. Az eddigieknél jóval átfogóbb társadalomtörténeti vizsgálat lehetőségét teremtik meg például a jegyzőkönyvekhez csatolt *registumok*. Bár ilyen jegyzékeket már a 16. századtól kezdve készítettek mind a Székelyföldön, mind a vármegyékben, ezek eredetileg csupán a cirkálás során kikérdezett lakosok által kiadott (*extradatus*) bűnelkövetők neveinek összeírására szolgáltak.⁶⁰ Sepsiszékben azonban ezekben az években tulajdonképpen a szék – majdnem – összes családfőjét összeírták, a neveiket társadalmi csoportonként rendezve (*nobili, libertini, coloni*, külön kiemelve azokat a számadókat, akiknek a lakosok tetteiről eskü alatt vallomást kellett tenniük), s az általuk, illetve a háztartásukhoz tartozók által elkövetett szankcionálandó cselekményeket megjelölve (ha volt ilyen). Ebben a tekintetben tehát ezek a névsorok fontos kiegészítő forrásai a *Székely Oklevéltár Új Sorozatában* már kiadott székely népeiség-összeírásoknak, hiszen Sepsiszékre vonatkozóan a 17. század második feléből csak az 1680. és 1683. évből rendel-

59 SepsiszékCirkJk 381.

60 Lásd az 1619-es Közép-Szolnok vármegyei, az 1679-es Fehér vármegyei és az 1690-es kézdiszéki *registumok*at. KSzvmJkv 6–8.; MNL OL P 1961 22. 5^v.; RNL Kovászna Fond 8. Háromszék (Scaunul Trei Scaune) 1690 Nr. 3.

kezünk ilyen adatsorral.⁶¹ Egyúttal ezek a *registumok* a már kiadott összeírásokhoz képest érdemi többletinformációt is hordoznak, hiszen azok csak a katonáskodásra köteles *nobilis* és *libertinus* réteghez tartozókat sorolták fel, míg a *registumok* névsorai a jobbágystátuszú családfőket is számba vették. A felsorolásból kimaradtak viszont a települések papjai, illetve a jövevényekről is csak elszórt adatokat találunk.

Már az előbb kiemelt adatok fényében is kétségtelen, hogy a sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvek a hely- és családtörténeti kutatásoknak is kiválóan kiaknázható forrásai, azonban a jegyzőkönyvekből ezenkívül is számos olyan információ nyerhető ki, amely támogathatja az ilyen jellegű kutatómunkát. A forrás falutörvényekkel kapcsolatos bejegyzéseit Coroi Artur már elemezte ugyan,⁶² illetve Csáki Árpád is használta a jegyzőkönyvet ifj. Gidófalvi Gábor alkirálybíró életútjának feltárásakor,⁶³ de a birtok- és örökösödési ügyekkel kapcsolatos genealógiai adatok, illetve a *registumok* végén található, az egész közösségre vonatkozó bejegyzések (például a település útjáról, hídjáról, akasztófájáról, pellengérééről) szintén felhasználhatók ilyen szempontból is. Ezenkívül a jegyzőkönyvekben felbukkanó földrajzinév-anyag segítségével kifejezetten korai példákkal bővíthető számottevően Szabó T. Attila háromszéki történeti helynévgyűjtése is.⁶⁴ A falusi bírakra vonatkozó bőséges adatsorok pedig más forrásokkal kiegészítve akár egyfajta archontológiai összeállítás alapját is képezhetik.

Végül, de nem utolsósorban, a történeti néprajz és a jogi néprajz számára is értékes adalékokkal szolgálhatnak e jegyzőkönyvek, különösen a falvak gazdasági élete, a dohányzási és alkoholfogyasztási szokások, valamint a lakosság szexuális élete és valláshoz fűződő viszonya tekintetében. Ez utóbbi témakörben az eklézsiakövetés-büntetés alkalmazásának és a templomba járás elhanyagolásának gyakori említése mellett az olyan megjegyzések is fogódzót nyújthatnak, mint például a szentiváni Tordai Miklós 1690-ben lejegyzett szavai, aki „azt mondotta, hogy inkább megyen egy ökrös istállóba, mint az templomba”.⁶⁵ Sőt, egyes bejegyzések a hiedelmek világába is betekintést engednek, például a martonosi Nyitrai István vallomása 1679-ből, amely szerint Csulak Györgyné „olyant is mondott, hogy az mely emberre 17 varasbékát megölnek, s négy nyüstös ruhát kevernek az véribe, mind elrothad tüdője, mája”.⁶⁶

61 SzOkI. Ús. VIII. 20–21, 140–163, 211–215.

62 COROI Artur: *Kísérlet a székely falutörvények és rendtartások statisztikai módszerekkel való vizsgálatára*. Acta Siculica 2007. 373–404; uő: *A háromszéki kilenc falu közös erdejének törvénye, 1713*. (I–II. rész). Acta Siculica 2009–2010. I. 311–362; II. 235–275.

63 CSÁKI ÁRPÁD: „... ebben az igaz confessioban halok meg” – *Étfalvi ifj. Gidófalvi Gábor sepsiszéki alkirálybíró végrendelete 1720-ból*. Acta Siculica 2018–2019. 77.

64 Vö. *Háromszék*. SZABÓ T. Attila kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ Mihály–SLÍZ Mariann. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2001 (Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 2).

65 SepsiszékCirkJk 181.

66 Uo. 67.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésképpen tehát megállapítható, hogy Sepsiszék cirkálási jegyzőkönyvei egy rendkívül sokoldalúan felhasználható forráscsoport, amely reményeim szerint a jog- és társadalomtörténeti vizsgálatokat éppúgy elő fogja segíteni, mint a család- és helytörténeti kutatásokat, illetve a néprajztudomány számára is izgalmas adalékokkal tud majd szolgálni. Az igazságszolgáltatás folyamatához szorosan kapcsolódó forrásról lévén szó, természetesen kiemelkedő annak jogtörténeti jelentősége, s szinte tálcán is kínálja magát a jegyzőkönyvbe foglalt esetek ügýtípusok vagy valamilyen más szempont mentén történő csoportosítása és elemzése. Bár a szakirodalomban találkozunk több ilyen módszerrel készült szakmunkával – gondolhatunk például Dáné Veronka, Nagy Janka Teodóra vagy Szücsné Papp Rita műveire⁶⁷ –, amelyek az adott korszak jogrendjének kontextusába helyezve kétségtelenül remek átfogó képet adnak egy település vagy vármegye jogéletéről, illetve segítségükkel jobban átláthatóvá válik a hasonló törvényszékek működése, és az azokon általában tárgyalt ügýtípusok köre is. Ugyanakkor a forráskiadványként megjelentetett, illetve a közgyűjteményekben eddig lappangó, de újonnan a szakirodalom látókörébe került jegyzőkönyvek számának növekedésével véleményem szerint a 16–17. század esetében is lehetővé vált olyan anyagi jogi témák vizsgálata, amelyekről eddig egyáltalán nem vagy csupán a Hármaskönyv, a 18. századi jogi szakmunkák és az országgyűlési törvények, illetve helyi statútumok alapján alkottunk képet. Ilyenek lehetnek például a halálbüntetés jelentőségének jelen tanulmányban is emlegetett megítélése és az öngyilkosság büntetőjogi értékelése, de a különféle szerződések és jognyilatkozatok érvényességével vagy a károkozó felelősségének terjedelmével kapcsolatos kérdések is. Ennek megfelelően részemről tudatos döntés volt a sepsiszéki cirkálási jegyzőkönyvekbe foglalt ügyek egységes vizsgálat alá vonásának elmaradása, helyette inkább a konkrét jogkérdések feltárását kívántam egy újabb jegyzőkönyv közreadásával elősegíteni.

67 DÁNÉ Veronka: *„Az önagysága széki így deliberála”. Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. EME–Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen–Kvár, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 259); NAGY Janka Teodóra: *Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében (1781–1821)*. Szekszárd, 2012 (Documenta et Monographiae Universitas Quinqueecclesiensis Faculta de Illyés Gyula Nominata 1); SZÜCSNÉ PAPP Rita: *Debrecen bűnügyi és bíraskodása 1693 és 1715 között a magisztrátusi jegyzőkönyvek tükrében*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2021.

WHAT CAN WE LEARN FROM EDITING THE PROTOCOLS OF THE
INQUISITIO MALEFACTORUM FROM *SEDES SEPSI* AND WHAT ARE
THEY GOOD FOR?

Keywords: *inquisitio malefactorum*; *criminal procedure*; *protocollum*; *Székely Land*;
legal history

Until recently the historical research had only a superficial knowledge of the *inquisitio malefactorum*, essentially a possible form of the criminal procedure in the late Middle Ages and early modern times. However, by publishing the *protocolla* of the inquisitors of *sedes Sepsi* (1679–1701) and of the data from the related archival research, future research will have far more data than before to unfold the history of this legal institution more accurately. We are firmly convinced that the protocols, as a widely exploitable group of sources, will also contribute to the development of the legal and social history studies, of the family and local history research, and will also provide exciting contributions to ethnography as well. The source is particularly useful for legal researches, since, as with other legislative records, it may provide an opportunity to examine legal issues that would be impossible to study from other sources.

ÎNVĂȚĂTURILE EDITĂRII PROTOCOALELOR URMĂRIRII
INFRACTORILOR DIN SCAUNUL SEPSI ȘI UTILITATEA
IZVOARELOR EDITATE

Cuvinte-cheie: *poteră*; *procedură criminală*; *protocol*; *Secuime*; *istoria dreptului*

Până nu demult cercetarea istorică a avut numai cunoștințe superficiale despre instituția puterii (*inquisitio malefactorum*) din Transilvania, în esență o posibilă formă a procedurii criminale în Evul Mediu târziu și în perioada premodernă. Însă prin publicarea protoalelor urmăririi infractorilor din Scaunul Sepsi (1679-1701) și a informațiilor provenite din cercetarea arhivistică aferentă temei s-a deschis calea către o prezentare mult mai exhaustivă și cuprinzătoare a istoriei acestei instituții de drept. Pe lângă acesta suntem ferm convinși că protoalele – ca un grup de izvoare care abundă în informații pentru un număr infinit de direcții și teme de cercetare – vor contribui la extinderea și adâncirea cercetărilor legate atât de istoria dreptului, a celei sociale, cât și de cea a familiei și a istoriei locale, și în același timp vor aduce contribuții interesante și cercetărilor etnografice. Din perspectiva cercetărilor privind istoria dreptului, izvoarele – pe lângă protoalele de judecată deja publicate – au potențialul de a furniza informații esențiale pentru analiza unor probleme legate de istoria dreptului, informații imposibil de extras din oricare alt izvor istoric.

MEGÖZVEGYÜLÉS ÉS ÚJRAHÁZASODÁS A 18. SZÁZADI NAGYBÁNYAI TESTAMENTUMOK TÜKRÉBEN

Kulcsszavak: özvegy; újraházasodás; mozaikcsalád; testamentum; Nagybánya

A nyugat-európai családtörténet-kutatás egyik úttörője, Peter Laslett figyelt fel a 17. században élő félárvak gyakoriságára.¹ Magyar vonatkozásban Szende Katalin nevét érdemes említenünk, aki 15. századi soproni és pozsonyi végrendeletek alapján világitott rá arra, hogy a végrendelezők 70%-ának még kiskorú gyermekei voltak.² A 18. századi felnőttalandság mértékét Kováts Zoltán vizsgálta, és kutatási eredményei azt mutatják, hogy ebben a korszakban a családok megközelítőleg 50%-ában az egyik szülő, házastársát magára hagyva, még 45 éves kora előtt elhunyt.³ Úgy tűnik tehát, hogy a magas felnőttalandságnak köszönhetően egyre gyakoribbá vált a gyermekkori fél- vagy teljes árvaság, és a megözvegyülések, valamint újraházasodások száma is növekvő tendenciát mutatott.

Jelen tanulmány a 18. századi nagybányai testamentumos könyvben található végrendeletek tükrében igyekszik betekintést nyújtani a megözvegyülés és újraházasodás jelenségébe. Egyaránt vizsgálja e jelenségek mértékét, illetve dinamikáját a 18. századi Nagybányán, koncentrálna a megözvegyülést követően alkalmazott túlélési stratégiákra és a mások irgalmára szoruló özvegyek sorsára.

A kutatás alapját olyan – még kiadatlan – levéltári források képezik, amelyeket a Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Hivatala őriz Nagybányán, a *Nagybánya város levéltára* elnevezésű fond 283-as leltárszáma alatt.⁴ A 217 számozott oldalt

* CSOMA Nikol (2000), mesterképzős hallgató, Kulturális örökség kutatása és hasznosítása, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, csomanikol7@gmail.com

1 Peter LASLETT: *Parental Deprivation in The Past: A Note on Orphans and Stepparenthood in English History = Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Ed. Peter LASLETT. Cambridge University Press, Cambridge, 1977. 160–173.

2 SZENDE Katalin: *Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Sopronban és Pozsonyban*. Levéltári Közlemények 68(1997). 1–2. sz. 77–98.

3 Pontosabb adatokért lásd KOVÁTS Zoltán: *A népesség = Hajdúnánás története*. Szerk. RÁCZ István. K. n., Hajdúnánás, 1973. 32.

4 Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Hivatala (Serviciul Judeţean Maramureş al Arhivelor Naţionale Române – a továbbiakban RNLTMMH), F. 1. Nagybánya város levél-

tartalmazó *Protocollum testamentorum*⁵ különlegesnek mondható, mivel Nagybányáról ez az egyetlen, amelyik épségben megőrződött. Ez fogja össze az 1760–1786 közötti időszakból a jegyző által bemásolt 65 testamentumot, és néhol azok kiegészítéseit. A bemásolt iratok sorát egy 1760-ból származó férfi végrendelete nyitja, míg az utolsó egy női testamentum 1786-ból.

A forráscsoporton keresztül betekinthetünk a 18. századi nagybányai polgárok – egy, a városi magisztrátus vezetése alatt álló dinamikus és fejlődni akaró közösség – életébe, amelynek tagjai aktívan bekapcsolódtak a kereskedelembe és a céhes tevékenységbe egyaránt. A 18. század első felében a nagybányai mesterségek tizenhét céhbe tömörültek, közülük számbelileg a mészárosok és a fazekasok emelkedtek ki. Az 1784–1787-es hivatalos népszámlálás adatai szerint azonban a fazekasok aránya jóval a mészárosoké fölé emelkedett, őket pedig a vargák követték.⁶ Ami a foglalkozásokat illeti, ugyancsak a végrendeletek és a jegyzőkönyvek alapján, számos céhes személyt, kereskedőt, egyszerű földművest, szőlősgazdát, napszámost vagy bányatulajdonost azonosíthattunk.

Nagybánya lakossága nemcsak foglalkozás tekintetében, hanem felekezeti szempontból is változatos volt. A városi közösség a 16. század közepétől teljesen protestáns volt,⁷ ez azonban korszakunkra változni látszott. A nagybányai protestáns közösség gyökerei egészen a reformáció kezdetéig nyúltak vissza, hiszen egyike volt a tiszai kerület legrégebbi gyülekezeteinek. Révész János Jókai Mór szavait idéző megfogalmazása szerint a nagybányai evangélikus egyházi közösség már megalakulását követően nehézségekkel szembesült, hiszen idegen közösségek és népek vették körül, ezért „végőre nemzetünknek a határon, a melyen tul megszünik a magyar”.⁸ Szintén Révész művéből tudhatjuk meg, hogy a nagybányai reformáció Kopácsi István nevéhez fűződik, aki „az Urnak 1547-ik esztendejében” vitte mindezt véghez.⁹ Ettől a dátumtól számítjuk mindkét protestáns egyház létrejöttét Nagybányán, melyek kezdetben közösen gyakorolták szertartásaikat, majd később szétváltak lutheri és kálvini irányzatra. A szétválás megvalósulásában az 1567. évi debreceni zsinat mérföldkövet

tára (Fond nr. 1, Primăria oraşului Baia Mare – a továbbiakban Nagybánya lt), 283. leltár, 4. sz., 13. sz., 35. sz. A forrásokért és szakmai tanácsokért köszönet dr. Sütő Kálmán Zsoltnak.

5 Nagybánya lt, 283. leltár, 35. sz., 217.

6 BALOGH Béla: *Nagybánya város története = A történeti Szatmár vármegye*. II. Szerk. RESZLER Gábor. Kölcsey Társaság, Nyíregyháza, 2018. 338–339.

7 THURZÓ Ferenc: *A nagybányai Ev. Ref. Főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*. Nagybánya, 1905. 1–2.

8 RÉVÉSZ János: *A mi osztályrészünk. A nagybányai ág. h. evang. egyház története*. Nagybánya, 1905. 1–2.

9 Uo. 3; KÁDÁR Miklós: *A nagybányai református egyházközség története*. Nagybánya, 2009. 22; KATONA Lajos: *A nagybányai reform. egyház papjai 1547-től 1700-ig*. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 1881. 236–237.

jelentett, ugyanis itt írták alá a *helvetica confessiō*; ennek ellenére a Nagybányai református egyházmegye csupán 1590-ben választotta meg első esperesének Gönczi Gerelyt.¹⁰

A változás szelét már jó előre érezni lehetett, ugyanis a katolikus egyház nem nyugodott bele befolyása elvesztésébe. 1673-ban a jezsuiták már Nagybányán is hallatták hangjukat, és követelték a templomokat. A következő évben Spankau tábornok erővel elfoglalta a Szent Miklós-templomot, és minden hozzá tartozó javaival és bordézmájával együtt a jezsuiták kezébe adta.¹¹ A minoriták bekebelezték az evangélikus Szent Mihály-templomot, annak ispotályával együtt.¹² A katolikusok térnyerését tetézte a jezsuiták uralkodói adománylevele, mely által 1691-től újra a birtokukba került a Szent István-templom, a Szent Márton-templom és a hozzájuk tartozó falvak: Alsó-, Középső- és Felsőújfalu, valamint Lénárdfalva. Az 1711-es szatmári béke lezárultával tovább folytatódott a katolikusok térhódítása, akik a városfalon kívüli fatemplomba¹³ kényszerültek, annak ellenére, hogy a város lakosságának 90%-át ők tették ki.¹⁴ II. József császár türelmi rendelete ugyan enyhített a helyzeten, de a katolikus fölény megmaradt, sőt, a számukra nyújtott kedvezmények lassan beértek. A 18. század végére lélekszámuk megnőtt, ugyanis 1783-ban a városban 449 katolikus és 291 református család élt. Ezzel a római katolikusok száma jóval meghaladta a protestánsokét.¹⁵

A végrendelkező polgárok felekezeti hovatartozását több szempont miatt is figyelembe kell vennünk, ugyanis egészen más helyzetkép rajzolódik ki egy protestáns és egy katolikus végrendelet esetében – gondolunk mind a tartalmi sajátosságokra, mind

10 RÉVÉSZ: *i. m.* 2–3.

11 Uo. 10; MIHALIK Béla Vilmos: „*Ihon már most csak neveti Jezsuita...*”. *Két évtized felekezeti küzdelmei Nagybányán (1674–1694) = Tanulmányok Badacsonyból. A Fialat Levéltárosok Egyesületének konferenciája. Badacsony, 2010. július 9–10.* Szerk. MIHALIK Béla Vilmos–ZARNÓCZKI Áron. Fialat Levéltárosok Egyesülete, Bp., 2011. 65.

12 MIHALIK: *i. m.* 70.

13 SOLTÉSZ János: *A nagybányai reformált egyházmegye története.* Nagybánya, 1902. 188–191. A fatemplom 1717–1719 között épült, és ekkor emelték a barokk stílusú, kéttornyos Szentháromság-templomot is. Részletesebb adatokat közöl KÁDÁR: *i. m.* 30; HENNING Anna Imola: *A táj és a városi szabadterek szerepe Nagybánya festőváros fejlődésében.* Doktori disszertáció. Gödöllő, 2018. 1. http://phd.szie.hu/JaDoX_Portlets/displayContent?docId=16072&secId=17709 (Utolsó megtekintés: 2021. 04. 30.); GYARMATHY Gábor: *A 450 éves Nagybányai Református Egyházközség rövid története.* Nagybánya, 1997.

14 SZÓCS Péter Levente: *A kegyelet és a kegyesség emlékei a nagybányai Szent István-templom körüli temető kora újkori sírjaiban = Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére.* Szerk. BOGDÁNDI Zsolt–LUPESCU MAKÓ Mária. EME, Kvár, 2020. 437.

15 SÜTŐ Zsolt: *A nagybányai mészárosok és mesterségük a 16. századtól 1872-ig.* Doktori disszertáció, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2019 (a továbbiakban SÜTŐ: *A nagybányai mészárosok*). 28–29; IOAN V. SABĂU: *Evoluția demografică a orașului Baia Mare în sec. XVI–XVIII.* Marmatia 7(2002). 2. sz. 63.

a javak elosztására, mind az adományok tételére.¹⁶ A különböző felekezetek közötti nézetkülönbségek magyarázzák azt, hogy a 18. század második feléből fennmaradt végrendeletek között miért találunk jóval több katolikus végrendeletet és a minoriták javára tett jelentős mértékű kegyes adományt. Bár a testáló vallási hovatartozása nincs mindig megnevezve, számos jel utalhat rá. Ilyen a testamentum bevezető részét követő imádság vagy hálaadás, mely gyakoribb a katolikusok esetében. Áruklódó lehet a kegyes adományok mértéke és a kedvezményezettek kiléte is, habár a 18. században már bevett szokássá vált az iskolák, ispotályok és maga a város részére történő adományozás is.

A nagybányai végrendeletekben jelentős számú kegyes és közcélú adomány van. Nagyon világosan elkülönülnek a katolikusok adományai, akik a jezsuitáknak vagy a minoritáknak adakoztak, illetve a reformátusoké, akik többnyire a református ekléziának vagy a szegények megsegítésére tettek adományokat, továbbá a városnak szóló adományok is leginkább a protestánsok nevéhez fűződnek. Az, hogy a kora újkori és újkori végrendeletekben csökkenni látszik a kegyes adományok száma, nem jelenti azt, hogy az emberek érdektelenné váltak lelki üdvük biztosítását illetően. Épp ellenkezőleg, a testamentumok arra engednek következtetni, hogy a nagybányai polgárok, nemtől és felekezeti hovatartozástól függetlenül, legelőször lelkükről gondoskodtak, azt magának az Úrnak ajánlották, testüket pedig a földnek.¹⁷

Legyen szó erdélyi vagy külföldi városi végrendeletekről, a protestáns polgárok esetében általában összetettebb, bonyolultabb családi kapcsolatokkal találkozunk. Nagyobb mértékű jelenlétüket e forrásoktípusban főként annak tulajdoníthatjuk, hogy – mivel számukra engedélyezett volt a válás – a protestáns polgárok könnyebben kiléphettek egy házasságból, mint a katolikusok.¹⁸ Így lehetőségük nyílt, hogy életük során több személlyel kerüljenek kapcsolatba, hiszen az elvált nők vagy férfiak újra is házasodhattak. Erdélyben igen gyakori jelenség volt, hogy a megözvegyült személy szintén özvegygel vagy elvált személlyel kötött új házasságot. Ha mindkét fél vitt gyereket az új házasságba és közös gyerekeik is születtek, akkor akár három,

16 BARTHA Zoltán: *A végrendelet, mint a felekezeti hovatartozást meghatározó elem a 17–18. századi Erdélyben*. Erdélyi Krónika 2019. <https://erdelyikronika.net/wp-content/uploads/2020/10/Bartha-Zoltan-A-vegrendelet-mint-a-felekezeti-hovatartozast-meghatarozo-elem-a-17%E2%80%9318.-szazadi-Erdelyben.pdf> (Utolsó megtekintés: 2020. 12. 12.)

17 Jelentőségét mutatja, hogy évszázadokon keresztül a végrendeletek első intézkedése a testáló lelkéről, illetve testéről szóló általános rendelkezés volt, többnyire ilyen formában: „bűnös Lelkemet Szent Kezeiben ajánlom, testemet pediglen az ő Annyának Földnek”. Nagybánya lt, 283. leltár, 35. sz., 35.

18 MÁRTON Tünde Mária: *Az egyház normáin túl. El nem fogadott válóokok a széki egyházmegye parciális zsinatainak jegyzőkönyvében = Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum- Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László–WEISZ Attila. EME, Kvár, 2013. 282.

különleges esetben még több különböző családi háttérű gyerekek nevelkedhetett egy fedél alatt. Legtöbbjüket semmilyen biológiai szál nem kötötte egymáshoz. Sőt, az is előfordulhatott, hogy egyesek a korábbi házastárstól hátramaradt árvákat is magukhoz vették, így ezeket a gyerekeket nemhogy testvéreikhez, de még nevelőikhez sem fűzte biológiai kapocs.¹⁹

ÖZVEGYI STRATÉGIÁK

Az egyik szülő elvesztése elsősorban a családon belüli szerepkörök átrendeződésével és jelentős anyagi, valamint érzelmi források kiesésével járt. Ez sokszor olyan válsághelyzetet teremthetett, amelyből az életben maradt családtagok csak úgy tudtak kilábalni, ha egyesített erővel koncentráltak a túlélési megoldásokra. A kisgyermekes özvegyek túlélési lehetőségeit kutató nyugat-európai szakemberek szerint²⁰ több lehetséges megoldás merült fel: a család megoszlott, azaz a kisebb gyermekeket rokonok fogadták örökbe; az özvegy és gyermekei elhagyták lakóhelyüket, és új településen próbáltak szerencsét; a megözvegyült nő átvette a családfő szerepét, és egyedül vezette háztartását (rokonok vagy fizetett munkaerő segítségével); belépett egy új háztartásba, melyet felnőtt gyermeke vagy annak házastársa vezetett; eltartási szerződést köthetett rokonokkal vagy ismerősökkel, így egy számára idegen háztartás tagjává vált. A leggyakoribb és legkézenfekvőbb megoldást azonban az újraházasodás jelentette.²¹

Az újraházasodás lehetősége nagymértékben függött a megözvegyülés körülményeitől, az életben maradt fél nemétől, életkorától, anyagi helyzetétől, valamint a hátrahagyott gyermekek korától és nemétől. Ha az előző házasságnak az egyik fél halála vetett véget, akkor nőknél egy év, férfiaknál általában fél év volt a várakozási idő, de léteztek kivételek, főként ha csecsemő vagy kiskorú gyermek maradt gondoskodó

19 FÓNAGY Zoltán: *Pozsonyi polgárok családi stratégiái a 18. században*. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2019/11/08/csaladi_allapot_bonyolult_pozsonyi_polgarok_hazassagi_strategiai_a_18_szazadban (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 17.)

20 A témában egyik legfrissebb átfogó jellegű munka 2002-ben látott napvilágot: Michel ORIS–Ochiai EMIKO: *Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Frameworks and Evidence on 'When Dad Died' = When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies*. Ed. Renzo DEROSAS–Michel ORIS. Peter Lang, Bern–Frankfurt am Main–New York, 2002. 17–80.

21 LAKATOS Sándor: *Házasságkötés, megözvegyülés és újraházasodás a Homoródok vidékén (1830–1939) = Özvegyek és árvák a régi Magyarországon. 1550–1940*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2020 (a továbbiakban *Özvegyek és árvák*). 49–51.

anya nélkül.²² Azok az özvegyek, akiknek felnőtt, munkára alkalmas fiúgyermekük volt, életük végéig özvegyek maradhattak, de a kisgyermekes vagy serdülőkorú gyermekkel rendelkező özvegyek rendszerint az újraházasodás mellett döntöttek.²³

ÚJRAHÁZASODÁS ÉS MOZAIKCSALÁDOK A 18. SZÁZADI NAGYBÁNYÁN

A mozaikcsaládok összetételének rekonstruálásához a testamentumok adatai kiváló alapot szolgáltatnak, hiszen az azokban szereplő javak törvényes és igazságos elosztása végett – újraházasodás esetén – elkülönítették a korábbi házasságból származó, a mostoha- és az örökbefogadott gyerekeket, illetve az árvákat is.

1761-ben rögzítették a Szent Miklós utcában lakó Mészáros András hentes végrendeletét.²⁴ Felekezeti hovatartozását ugyan nem említették, de mivel első felesége Sarkadi Mihályhoz ment másodszor férjhez, katolikus hitét jó eséllyel kizárhatjuk, hiszen a válást a katolikusok számára csak ritkán és csak nagyon indokolt esetben engedélyezték.²⁵ A végrendelet nyelvezete és a javak elosztásának módja azt mutatja, hogy Mészáros András igyekezett mindkét házasságából származó gyerekeivel szemben igazságosan eljárni. Első feleségétől született serdülőkorú fiai közül Andrásnak állta a céhbeállítás költségeit, és – bár azt hangoztatta, hogy fia elhidegült tőle – hátrahagyott eszközeit is neki szánta. Másik, „kedves István”-nak szólított fia, minthogy minden tekintetben apja támasza volt, s mivel korábban semmit nem adott neki, megkapta décsényi szőlőjének fele részét. A szőlő másik fele második feleségének, Német Katának és a tőle származó Sára lányának jutott. Első feleségétől származó Éva lányáról is megemlékezett, örökösen rátestálva azon, az anyja után maradt eszközöket (fésű, szoknya, dézsa, dagasztóteknő stb.), amelyeket a lány korábban már magához vett, s atyai jóvoltából, egy nagyobb rétet is adott neki. Minden egyéb javait a vele csendes életet élő, hozzá mindig kedves második feleségének és lányának hagyta, hiszen azok nagy részét amúgy is az asszonnyal közösen szerezte.²⁶

Az újraházasodás azonban nem mindenki számára hozta el a békét és nyugalmat. 1765-ben kelt Aradi Sára végrendelete, aki ekkor már második férjével, Minich Fe-

22 GÁL Edina Tünde: *A kolera szegényei. Özvegyek és árvák az 1873-as kolozsvári kolerajárvány után = Özvegyek és árvák.* 89–90.

23 *Özvegyek és árvák.* 8; BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta: *Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban.* Történelmi Szemle 61(2019). 4. sz. 633–656.

24 Lakóhelyét a végrendeletében megnevezett háza alapján azonosítottuk, foglalkozását pedig Sütő Kálmán Zsolt *Nagybányai mészárosok és hentesek (1505–1872)* című adattára alapján. Sütő: *A nagybányai mészárosok.* 291–309.

25 Ugyancsak a fenti adattárból tudjuk meg, hogy idős Mészáros András református volt.

26 Nagybánya lt, 283. leltár, 35. sz., 6.

rencsel élt házasságban. Első férje Kloffer Henrik volt, vele közösen szerezte azt a házat, amelyben az asszony betegeskedett. Összesen három gyermeke született, két leány az első, egy fiú pedig a második házasságából. Egyik lányát, Dévai Simonnét házasként említette, így ő biztosan idősebb volt, másik lányát Julisnak nevezte. Javai szétosztása során legkisebb gyermekének, Józsi fiacskájának kedvezett, de lányait sem hanyagolta el. Piaci boltját Julis válthatta meg nyolc forinton. Igazán szembetűnő a férj és a feleség közötti viszony volt. A testamentumok, mint személyes iratok, bepillantást engednek a házastársak közötti érzelmi világba. S habár kizárólag rájuk alapozva teljes képet nem kapunk e téren, remek kiindulási alapul szolgálhatnak a későbbi kutatásokhoz. Aradi Sára testamentuma a nő férje iránti bizalmatlanságáról és kiábrándultságáról árulkodik. Végrendeletén keresztül írásban is akarta rögzíteni, hogy második férje az anyagiak terén milyen mértékben járult hozzá a házassághoz, és hogyan gazdálkodott a házasság előtt már meglévő, illetve a közösen szerzett vagyonnal (utóbbiból nem is említett példát, mivel a javak nagy részét saját szerzeményének vallotta).²⁷ Továbbá említést tett a Velker Antoninnál lévő hat darab óntányérról, „melyeket a Férjem nálla leivott, és titkon, mikor debreczeni vásárra jártam neki adott”.²⁸ A saját pénzen szerzett tehenét Józsi fiacskájának, az állat borját pedig férjének rendelte azok gondozása fejében. Érzékelhető tehát, hogy a felek házassága nem érzelmeken alapult, és a kapcsolat az idő múlásával sem javult. A kettejük közötti bizalom és megbecsülés hiányáról árulkodik a testamentum utolsó része is, ahol Aradi Sára, önmagát árvának nevezve, arra kéri a tekintetes nemes tanácsot, hogy „szegény neveletlen fiúcskájáról” atyai gondviseléssel gondoskodjanak és kormányozzák a jövőben. Az asszony szükségét érezte tehát annak, hogy családját hanyagoló férje helyett a városi tanács gondviselésére bízza kiskorú gyermekét. A házastársak egymás ellen érzett ellenszenvének beszédes bizonyítéka volt az a jelenet is, amikor Minich Ferenc 1765-ben holtan fekvő feleségét gyalázta, amiért fel is mentették külső tanácsosi tisztségéből.²⁹

Deák Sámuel 1778-as végrendeletéből fény derül a férfi három házasságára és az ezekből származó gyermekeinek számára és nemére. Első házasságából három leánygyermek született, Mária, Sára és Erzsébet, akikre 100 forintot hagyott, mint *materna portiót*. Második házasságából egy fia született, Sámuel, rá 12 forintot ha-

27 „A Veres Vizen Sepesi Uram, és Devai Simon vöm szomszédtságokban lévő három vagy négy ember Kapáni Szöllöm egy Szekér Szénát termő tetjibe való réttel, a menyiben mostani Férjem Minich Ferencz Uram hozám hozott Kevés pénzetskéjét, melyet régen el Költött mindennapi szükségre emlegethetne, hogy ne átkozógyék, inkább ő Kigylmémjé légyen, de tsak holtáig; mert holta után Jósi Fiamé légyen, és azért is tölle semmi képpen el ne idegenithesse, sőt haszon vételéért jól mivelni tartozik, és el nem pusztitni.” Uo. 28–31.

28 Uo.

29 Sütő Kálmán Zsolt: *A nagybányai önkormányzati testület szerkezete a 16–18. században*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. 78.

gyott. A felsorolt 112 forintot az eladandó házáért kapott pénzből tervezte előteremteni, az eladásból származó maradék összeget pedig utolsó feleségének, Szigethi Évának és közös, „két nevetlen, szegény, árvaságra jutott, s magokkal tehetetlen gyermekeim”-nek hagyta.³⁰ Minden ingóságait két részre osztotta, felét utolsó feleségére és a tőle származó két gyermekére testálta, másik felén a korábbi házasságaiból származó három leánya és Sámuel fia kellett, hogy osztozzon. Láthatjuk, hogy az örökölt javak mértékét illetően a különböző házasságokból származó gyermekek között volt némi megkülönböztetés.

A női testamentumok közül az 1772-ben kelt Pap István Sára végső rendelkezését érdemes kiemelni, aki néhai Balogh Mihály, majd Munkácsi György felesége volt. Az asszony végrendelete szerint második férjével jó házastársakként éltek, amire férjéről kedves szavai is utaltak: „mostani férjemhez vonzó szeretetemből, éjjeli, nappali tapasztalt, ez után is tapasztalható velem tett dajkázkodásért, s hivségiért”.³¹ Második házassága ugyan sikeresnek bizonyult, de közös gyermekük nem született. Fia viszont volt az asszonynak, aki katonaként szolgált. Javai tekintetében azonban mind az első férjével közösen, mind az özvegyisége alatt szerettek nagy részét Munkácsi Györgyre hagyta, és azt is kikötötte, hogy, ha fia hazatérne a katonaságból, gondoskodnia kell az időskorú Györgyről.

ÖZVEGYI ÖNÁLLÓSÁG

Szemben azon özvegyasszonyokkal, akik csupán rokonaik és ismerőseik, esetleg az egyház irgalmára számíthattak, a céhes özvegyek helyzete különbözött. A céhes iratokban található, nőkkel kapcsolatos jogszabályok általában a mesterek lányait vagy özvegyeit érintették.³² A legtöbb céh feltételekhez kötötte azt, ha az özvegyek néhai férjük mesterségét kívánták folytatni. Habár e feltételek céhenként változhattak, de általában azt írták elő, hogy az özvegy úgy folytathatja – egy hónapig, egy vagy két évig, esetleg élete végéig – elhunyt férje céhes tevékenységét, ha özvegyen megtartja annak nevét, vagy a céh egy másik tagjával köt házasságot.

A nagybányai mészároscéh esetében a mesterek árva gyermekeinek helyzetén úgy könnyítettek, hogy azok a céhbeállítás alkalmával csupán mesterasztalt voltak kötele-

30 Nagybánya lt, 283. leltár, 35. sz., 163–165.

31 Uo. 114–115.

32 RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Lányok, asszonyok, özvegyek a kincses városban = Ablakok a múltra*. Szerk. RÜSZ-FOGARASI Enikő–NAGY Róbert. Egyetemi Műhely, Kvár, 2012. 101–123; uő: *Mesterözvegyek a 16. századi kolozsvári céhekben = Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–SIPOS Gábor–W. KOVÁCS András–WOLF Rudolf. EME, Kvár, 2003. 482–487.

sek adni, a vándorlás és beállási díj kifizetésétől eltekintettek. Továbbá a céh köteles volt a mesterözvegyeknek lehetőséget és megfelelő körülményeket biztosítani ahhoz, hogy folytathassák néhai férjük munkáját. Ennek értelmében az özvegy mellé egy ifjú mestert vagy egy legényt rendeltek, aki segítette őt feladatai elvégzésében. (A mészárosoknál különösen szükség volt férfiak segítségére a kimérésre szánt jószág levágásánál.) A keresztényi és felebaráti szeretetre hivatkozva el is várták a céhektől, hogy az özvegyeket ne rekesszék ki soraik közül, hiszen férjeik gyakran évekig becsületesen szolgálták a céhet.³³

Ha az özvegy nem akarta vagy nem tudta folytatni férje munkáját, akkor egy, évente kialakított összegért eladhatta a céhnek vagy valamelyik mesternek a marhavágatási szerét. Harthman János özvegye, Csilló Dorottya például kényszerében kínálta fel szerét a céhnek, de senki sem tartott igényt rá. Mivel azonban a mesterözvegyeknek írásban rögzített jogaik voltak, továbbá a felebaráti szeretet okán is, a tanács az özvegy mellé egy legényt és egy mestert rendelt, akik segítségére lehettek a marhák vásárlásában és a húsárulásban. A céh egyes tagjai azonban elégedetlenkedtek, állítva, hogy a privilégium szerint vagy mestert, vagy legényt tartoztak adni, mindkettőt nem. Végül ők is engedtek, így az özvegy megtarthatta férje mesterségét, s a családja számára oly fontos jövedelemforrástól sem esett el.³⁴

A mesterözvegyek előkelő helyet foglaltak el a házassági piacon, ami viszont nagyban befolyásolta azt az időtartamot, amíg önálló mesterözvegyként tevékenykedhettek, hiszen a céhnek érdekében állt őket újabb házasságra ösztönözni. Általános elterjedt jelenség volt, hogy a céhek tagjai igyekeztek anyagilag ellehetetleníteni az özvegyeket. Erre különböző módszereik voltak: visszavonhatták a férjnek korábban adott kedvezményes kölcsönt, vagy – ahogyan Csilló Dorottya mészárosözvegy esetében is láthattuk – megnehezíthették a céheszközök eladását azáltal, hogy a céhből senki sem vásárolta meg az elhunyt mester szerét.

Nyugati szakirodalomból jól ismert az „áthidaló időszak” fogalma, amely azt jelenti, hogy a céhek csak ideig-óráig tűrték meg az elhunyt mester özvegyének önálló működését, és igyekeztek ezt az időszakot minél rövidebbre korlátozni. Az időszak hosszát és okát különböző tényezők befolyásolták. Egy mesterözvegy addig vehette át férje pozícióját, amíg kiskorú fia mesterré nem vált, veje be nem állt a céhbe, vagy amíg ő maga férjhez nem ment, így új férje át nem vehette az egykori mester helyét.³⁵ Csilló Dorottya mesterözvegy végrendeletéből kiderül, hogy élete során összesen

33 Sütő: *A nagybányai mészárosok*. 156.

34 Uo. 156–157.

35 Heide WUNDER: „*Er ist die Sonn, sie ist der Mond*”. *Frauen in der Frühen Neuzeit*. C. H. Beck, München, 1992. 182–183 apud GÉRA Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 177.

kétszer ment férjhez, mindkét alkalommal mészároshoz.³⁶ Azt feltételezzük, hogy második házasságát egy nála fiatalabb és idegenből származó legénnyel a mészároscéh nyomására köthette. Azért is gondoljuk ezt, mert a két házasság közötti időszakban – még a céh tagjainak ellenszenvé ellenére is – képes volt önállóan gyarapítani első férje vagyonát, majd második férjének halála után is sikeresen vitte tovább a vállalkozást.

Csilló Dorottya születésének időpontja ismeretlen, halálának évére (1804) javainak hagyatéki leltára utal, mely egy évvel kelt végrendeletének rögzítése után. A mészárosözvegyhez több fennmaradt irat is köthető, ezek közül a majdnem százoldalas hagyatéki leltára a legterjedelmesebb.³⁷ Az özvegy halála után készült továbbá egy jegyzék, amely rögzítette azokat a javakat, amelyeket saját kérésére halála után elárvereztek.³⁸ 1803-ban kelt végrendeletéből kiderül, hogy előbb Máдай Pál, majd Harthman János felesége volt, mindkettőn mészárosok, tehát az asszony céhen belül maradt. A Szatmár utcában lakó első férjéről³⁹ az 1774–1780 közötti adatok alapján annyi valószínűsíthető, hogy ő is egyike volt azoknak az idegeneknek, akik a 18. század második felében szegődtek a nagybányai mészárosokhoz. Házasságkötésük pontos időpontja ismeretlen, de mindenképpen Máдай Pál 1774-es Nagybányára költözése után kellett történnie. Feltételezzük, hogy a férfi halálát követően Csilló Dorottya néhány esztendeig még viselhette a Máдай nevet, mivel második férje, a Szepes vármegyéből származó és a Kőrös utcában letelepedő Harthman János csak 1785-ben nyert polgárjogot, és állt be a nagybányai céhbe. Sikeres házassága is közrejátszhatott abban, hogy 1800 januárjában bevásárolták a külső tanácsba. Kinevezését azonban rövid ideig élvezhette, ugyanis két hónap múltán elhunyt.⁴⁰ Az asszony második házasságának időpontja sem derül ki az iratokból, de vélhetően 1785–1786 tájára tehetjük, ugyanis Harthman János 1785-ben költözött be a Kőrös utcába, 1786-ban pedig már a Szent Miklós utcában élt. Elképzelhető, hogy éppen a házasságkötése miatt költözött el.

A latin nyelvű végrendeletét özvegyként megfogalmazó Dorottya már a testamentum bevezetőjében megmondja házasságainak számát és azok időrendjét. Azt is hangsúlyozza, hogy második férje alig járult hozzá közös vagyonuk gyarapításához,

36 RNLtMMH, Nagybánya lt, 34. leltár, Politikai iratok 1369/1803, Csilló Dorottya 1803. augusztus 18-án kelt végrendelete.

37 Uo. 1628/1804.

38 A lajstromban a mészárosmesterségre, illetve a nagybányai húsfogyasztásra és húsfeldolgozásra vonatkozó fontos adatokat találunk, ugyanis a javak között szerepel például sertésfogó vas, szőrönő vagy sertéskopasztó teknő. SÜTŐ: *A nagybányai mészárosok*. 259.

39 Tanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban TanJkv) (34. leltár), 64. sz., 247.

40 Uo., Politikai iratok 518/1800.

inkább felélte az asszony örökségét.⁴¹ Emiatt közös kislányukra kevesebbet hagyott örökségéből, a Harthman előző házasságából született gyermekeit pedig kizárta abból, hacsak meg nem fizetik annak tisztességes árát, amit magukhoz vesznek. Annak ellenére, hogy második házassága nem mondható szerencsésnek, Csilló Dorottya azon tehető özvegyek közé tartozott, akik férjük halála után is képesek voltak vagyónukat gyarapítani és helytállni a céhes közösségben. Ezt halála utáni hagyatéka is tükrözi, ahol öt gyermekére 4512 forint értékű örökséget hagyott.⁴²

Harthman Jánosnak volt egy fia, Harthman Márton, aki – apjához hasonlóan – nagybányai származású lutheránus volt. 1803. április 18-án állt be a céhbe, és 1804. november 28-án a polgárjogot is elnyerte. Házai voltak a Felsőbánya és a Kis Pénzverő utcákban. Neve felbukkan annak a nagyszabású városi ünnepségnek a résztvevői között is, amelyet I. Ferenc császár öccse, József nádor 1805. július 21-i nagybányai látogatása tiszteletére rendeztek. Azon öt mészáros közé tartozott, akik lóháton köszöntötték az ünnepelet.⁴³ Kérdéses, hogy Harthman Márton Dorottya asszony és második férje közös gyermeke volt-e, ugyanis egy felnőtt közös fiú létezése esetén a Harthman Jánostól maradt zsebóra vélhetően nem egy kiskorú leány jussa közé került volna. Továbbá már említettük, hogy Csilló Dorottya kitiltotta Harthman János gyermekeit örökségéből, tehát férjének sem ez volt az első házassága, abból született gyerekei pedig, megérve a felnőttkort, önállóan boldogultak, és nem tartoztak a közös háztartáshoz. Vélhetően anyjuk részéből ki voltak fizetve, s mivel Harthman János nem hagyott hátra vagyont, Dorottya saját szerzeményként kezelte az osztásra kerülő ingó és ingatlan javakat, kizárva ebből mostohagyermekait. Más forrásokból tudjuk, hogy Harthman Jánosnak Szepes vármegyében is volt egy felesége, legidősebb fia, Márton tehát jó eséllyel születhetett tőle. Harthman János nevével más ügyek, például céhen belüli felekezeti viták kapcsán is találkozunk.⁴⁴

Csilló Dorottya végrendeletében arra törekedett, hogy öt gyermekének igazságosan és törvényesen ossza szét javait. Gondviselésüket és a jószágok kezelését a „vallásbéli prédikátorra és kántorra” bízta, akik arról a gyermekeknek a tekintetes nemes tanács előtt kellett számot adniuk. Az anya azzal is biztosítani kívánta jövőbeli meg-

41 „Minthogy néhai Harthman János férjemtől semmi sem maradt, hanem mellette meg az enyém is sok költ el a gyermekeim kárával, tehát a Harthman uram gyermekei az én jószágomból semmit sem kívánhatnak, hanem ha kívánni akarnak, fizessék meg azt, amit az attyok mellett a magaméból el költöttem, vagyis el költött.” RNLtMMH, Nagybánya lt, 34. leltár, Politikai iratok 1369/1803.

42 Az első pontban lelkéről és testéről rendelkezett, előbbit Istennek, utóbbit a földnek ajánlva, ahonnan eredetét vette. Majd elrendelte, hogy fekvő jószágait halála után se bocsássák áruba, hanem azokat testamentuma fő kedvezményezettjei, azaz gyermekei bírják. Uo. 1628/1804.

43 Sütő: *A nagybányai mészárosok*. 150.

44 Uo. 203.

élhetésüket, hogy megtiltotta a rájuk hagyott javak elidegenítését. A végrendelet szerint az özvegynek volt egy Csilló József nevű, szintén mészároslegény öccse is. Róla sem feledkezett meg, meghagyva, hogy örökösei juttassanak neki is 100 forintot. Minthogy a korban gyakran számított a végrendelező lelki üdvéért tett kegyes adományok felajánlása, Csilló Dorottya is így tett. 50 forintot hagyott saját felekezete templomának építésére, mely összeget örökösei a jószágból kellett, hogy kiadjanak. Az özvegy kiemelt társadalmi helyzetét a végrendelet hiteles tanúinak névsora is igazolja. Köztük volt Décsey Ádám, aki 1796-ban húslátó és tanácsstag volt.⁴⁵ Egy másik tanú a 19. század elején városi főjegyzőként is működő Szodényi Márton volt,⁴⁶ aki szintén részt vett a már említett 1805-ös városi ünnepség szervezésében. A testamentumot mindketten saját kezű aláírásaikkal és pecsétjeikkel látták el.

A MAGUKRA MARADT IDŐS ÖZVEGYASSZONYOK KILÁTÁSAI

A tehetős vagy fiatal özvegyek a családfői státusz átvétele által több esélyt kaptak az önálló életmódra vagy az újraházasodásra, de mi történt azokkal az idős, szegény és beteges özvegyekkel, akik férjeiktől keveset, netán semmit sem örököltek, akiknek már a házassági piacon sem voltak jó esélyeik, és akik erőtlenységük folytán, illetve pénzügyi tőke hiányában vállalkozni sem tudtak? A végrendeletek nyomán betekintést kapunk ezen, időskorukra támasz nélkül maradt özvegyek helyzetébe is.

Ezek sorába tartozott Fogarasi Éva is, akinek 1785-ös végrendeletéből egy idős, elszegényedett és kilátástalan sorsú özvegy anyja képe rajzolódik ki. Saját bevallása szerint néhai férje, Antal István legalább 28 évvel korábban eltávozott az élők sorából, hatalmas adósságot hagyva maga után. Hogy gyermekeit felnevelhesse, az asszony újabb kölcsönök egész sorát volt kénytelen felvenni, amiért a beteg özvegy lakóházát is egy jóval kisebb házra cserélte. Lánya segítségével azonban még így is utcára került volna, amiért végrendeletében mérhetetlen háláját fejezte ki iránta. Habár a kora újkori és újkori elvárások szerint is a gyermekeknek kötelességük volt idős, beteg szüleikről gondoskodni, ennek csak Erzsébet tett eleget, testvérei elfordultak anyjuktól.⁴⁷ Érthető tehát, hogy az asszony miért Erzsébet lányát tette meg végrendelete fő kedvezményezettjévé.

A kizárólag gyermekeik segítségére szoruló özvegy anyáknak az anyagi segítség elengedhetetlen volt, de valójában az érzelmi támogatást, a lelki törődést érezték leginkább szükségesnek. Bányai Erzsébet 1778-as végrendelete kiválóan példázza azt, hogy a szülő és gyerek közötti jó viszony a későbbiekben hogyan kamatozhatott az

45 Uo. 314.

46 Uo. 150.

47 Nagybánya lt, 283. leltár, 35. sz., 203–207.

utódok számára. Erzsébet asszonynak két fia és két lánya született, kedvence azonban Ignác fia volt. Őt név szerint is megemlítette végrendeletében. A fiú szerzetes volt, de apja halála után otthagya hivatását, és hazatért anyjához, hogy mind testileg, mind lelkileg ápolhassa őt. Vélhetően hálája jeléül, az asszony végrendeletét rögtön Ignác fia hűséges gondoskodásának bemutatásával kezdte.⁴⁸ Javainak egy részét – fekvő jószágait és egyéb külső örökségeit – négy egyenlő részre osztotta, viszont gesztenyését, szőlőjét, az ottani sajtóval és más eszközökkel (kapa, kések stb.) együtt Ignácra hagyta. Ingóságai közül az edényeket két fiának hagyta, házáat pedig négy részre osztva testálta gyermekeire, azzal a feltétellel, hogy fiai vásárolják ki a lányokat belőle. Végrendelete végén újra Ignác fia jóságát hangsúlyozta, amiért szénát, szalonnát, búzát és az utóbbi két év szőlőtermését is neki hagyta. A végrendelet végén anyai átokkal sújtotta azon gyermekeit, akik nem tennének eleget rendeléseinek. Bányai Erzsébet tehát nyíltan Ignác fiát tette meg javai fő örökösének, de sejtette, hogy ez a többi gyerek ellenkezését fogja kiváltani, különben nem fenyegetőzött volna átokkal.

Ami a megözvegyült férfiakat illeti, ők a nagybányai végrendeleti jegyzőkönyvben szereplő testálóknak csupán a 13%-át teszik ki, szemben az özvegy nőkkel, akiknek aránya 27%. Olwen Hufton megállapítása szerint a 17. században élő özvegy férfiak „láthatatlanságának” magyarázata az lehet, hogy 80%-uk a megözvegyülését követő első évben már új házasságot is kötött, míg a megözvegyült nőknek csupán a 40%-a.⁴⁹

A megözvegyülést követő időszakban a nőknek teljesen más nehézségekkel kellett szembenéznük, mint a férfiaknak. Amíg a férfiak megélhetése az előző házastárs halálát követően is biztosítva volt, és gyakran csupán a háztartás vezetésére vagy a gyermekek nevelésére kerestek új asszonyt, addig a nőknek a megözvegyülés gyakorta addigi életmódjuknak a feladását jelentette. Külső segítség híján új férjet kellett találniuk, ami nem mindig ment könnyen, főként, ha a fiatalabbakat még évekre lefoglalta kiskorú gyerekeik nevelése, az idősebbek esetében pedig előhaladottabb ko-

48 „Minthogy életben lévő Ignacz fiam még Szerzetes korában sok izben sok féle orvosságot Küldött, és hozatott maga tulajdon Kölcségén az Házhoz, Kész Pénzel segéltett, éjjeli, Nappali fáradságát mellettünk meg tenni nem Sajnálotta, Erdélyben az mi dolgunkban maga Kölcségével, és egéssége Vesztésével fáradozott, és jart Istenben el nyugodott Férjemnek halotti Kölcségét maga Pénzébül tette, jó Conditioját, és alkalmas tartását Edes Attya Kérésére el hatta, éngemet pedig mellettem Való létivel, és Sok rendbéli Lelki Vigasztalásokkal erősítetett, Maga Pénzén Szerzett Borával tartott, és táplált, ellemben pedig általunk egy garassal Sem Segéltetett, Melly sok rendbéli jó téteményit mivel Szegény Házamtól másképpen meg nem fordíthatnám, annak okáért még életben Volnék, tehát mind azokért ajándékozom emlétett Ignätz fiamnak meg holt férjem akarattyávalis Anyjai Szeretetből.” Uo. 170–172.

49 GÉRA: *i. m.* 158; Siegrid WESTPHAL: *Die Auflösung ehelicher Beziehungen in der Frühen Neuzeit* = Siegrid WESTPHAL–Inken SCHMIDT–VOGES–Anette BAUMANN: *Venus und Vulcanus. Ehen und ihre Konflikte in der Frühen Neuzeit*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2011 (Bibliothek altes Reich 6). 169.

ruk miatt nem került annyi kérés.⁵⁰ Az özvegy férfiak esetében többnyire előrehaladott koruk és a rossz egészségügyi állapotuk állhatott újrarázódásuk útjába. A végrendeletek szerint az özvegy férfiak általában rendelkeztek az önmaguk eltartására szükséges javakkal, ha pedig nem, akkor a rokonok, esetleg a szomszédok segítették őket, akik ezért később részesedtek az örökségből. Az ő esetükben is megfigyelhető, hogy felnőtt gyerekeik segítettek gondozásukban, és – akárcsak az anyák – javaik hátrahagyása során ők is különbséget tettek az őket jobban, illetve kevésbé odaadóan ápoló gyermekeik között.

A nagybányai végrendeletek számos olyan esetre is rávilágítanak, ahol a már idős, beteges és önmagát ellátni képtelen apa kényszerült gyermekei támogatására. Gyakran azonban csupán egy vagy csak néhány gyerek vállalta a szülők megsegítését, nem mindenik. 1778-ban Diószegi János fazekasmester három gyermekét említette név szerint is végrendeletében: Ferencet, Erzsókot és Máriát. Mivel fia katonaként szolgált, nem vett részt apja mellett az otthoni munkákban, és időskorában sem tudta segíteni őt, aki így csak lányaira támaszkodhatott. Cserében a férfi végrendeletében házat három egyenlő részre osztotta, lányait tehát fiával egyenrangúként kezelve a vagyoneosztás során. Azt is kikötötte, hogy fia halála esetén két lánya egyenlőképpen részesedjen a hátramaradt vagyonból, ha viszont hazatér, akkor csak pénzen válthassa meg a házat a lányoktól. Továbbá sem a város piacán lévő boltjából, sem a mestersége üzéséhez szükséges szerszámokból, sem megmaradt földjeiből nem juttatott fiának, azokat mind lányai örökölték. Annyit kikötött, hogy amennyiben valamelyik lánya fazekasmesterhez megy feleségül, megtarthatja a szerszámokat, de a másik felé törlesztenie kell azok árát. Rendelkezései alapján úgy tűnik tehát, hogy lányaihoz szorosabb kötelékek fűzték, és ennek hangot is adott végrendeletében. A fenti példa is mutatja, hogy a szülő mellett álló, őt támogató gyermekek rendszerint elsőbbséget élveztek a javak elosztásánál, a szerzett vagyon esetén pedig, ha a szülő úgy látta jó-nak, ki is zárhatta bármelyiket az örökségből.⁵¹

ÖSSZEGZÉS

A nagybányai végrendeletek és tanácsi jegyzőkönyvek tanulmányozása rávilágított a 18. századi nagybányai özvegyek egymástól eltérő lehetőségeire és sorsaira. Láthatunk olyan létfenntartási eszközöket és stratégiákat, amelyeket az özvegyek családjuk megélhetése érdekében sikerrel alkalmaztak, de olyan esetekkel is találkozhattunk, amikor az özvegyekkel szembeni szóbeszéd és rágalmozás súlyos vádakot vont maguk után, és megbélyegezte őket egész hátralevő életükre. Amíg a céhes özvegyeknek volt

⁵⁰ GÉRA: *i. m.* 159–160.

⁵¹ Nagybánya lt, 283. leltár, 35. sz., 161–162.

lehetőségük férjük munkáját folytatva önállóan gazdálkodni és vagyonra szert tenni, addig a nincstelen és beteges özvegyasszonyok csupán gyermekeikre vagy az egyház, esetleg a városi tanács irgalmára számíthattak. Csilló Dorottya asszony példája az özvegyi lét nyújtotta szabadság egyik hatékony kihasználási módját szemléltette, de az sem válhatott volna valóra, ha az asszony első férje mellett nem vette volna ki a részét a közös munkából.⁵²

WIDOWHOOD AND REMARRIAGE IN THE LIGHT OF THE 18TH CENTURY TESTAMENTS OF BAIÁ MARE

Keywords: *widow; remarriage; mosaic family; testament; Baia Mare*

The testamentary book covering the period between 1760 and 1786 in the city archives of Baia Mare provides an excellent basis for family and emotional history analyses. The main aim of this study is to provide an insight into the lives of widows, the structure of their families and the reasons for remarriages, based on 65 testaments from the 18th century, supplemented by other archival sources. The cases in the study highlight the difficulties of widowhood, but also outline the figure of those widows who – originating usually from the world of the guilds – choose and managed to live an independent life.

VĂDUVIA ȘI RECĂSĂTORIA ÎN LUMINA TESTAMENTELOR DIN SECOLUL AL XVIII-LEA DIN BAIÁ MARE

Cuvinte-cheie: *văduvă; recăsătorie; familie mozaică; testament; Baia Mare*

Cartea testamentară care acoperă perioada dintre anii 1760-1786, aflată în arhivele orașului Baia Mare, oferă o bază excelentă pentru analize de istorie familială și emoțională. Scopul principal al acestui studiu este de a oferi o perspectivă asupra vieții văduvelor, a structurii familiilor lor și a cauzelor recăsătoririlor pe baza celor 65 de testamente din secolul al XVIII-lea, completate de alte surse arhivistice. Cazurile prezentate evidențiază dificultățile cu care s-au confruntat văduvele, dar în paralel conturează și figura acelor văduve care – venind de regulă din lumea breslelor – au ales și au și reușit să-și ducă o viață independentă.

---

52 Gesa INGENDAHL: *Witwen in der Frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*. Campus, Frankfurt-New York, 2006 (Geschichte und Geschlechter). 26. apud GÉRA: *i. m.* 174.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK¹

Bp.	= Budapest
Buc.	= Bucureşti
Buk.	= Bukarest
EME	= Erdélyi Múzeum-Egyesület
KEK	= Kolozsvári Egyetemi Könyvtár
Kvár	= Kolozsvár
MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
MNL OL	= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
sz.	= szám (folyóiratoknál)
Uo.	= ugyanott
Uő	= ugyanő
vö.	= vesd össze

---

1 A rövidítések a lábjegyzetekre vonatkoznak.

A CERTAMEN XI. kötete – tudományos vitákra is utalva – több diszciplínához tartozó kutatások dinamikus képét, jelen és múlt, végek és központ(ok) sokféle összefüggését mutatja.

Első része a kortárs színházi kommunikáció egy újításának bemutatására, mai prózák (Sofi Oksanen-, Tolnai Ottó-, Háy János-, Tompa Andrea-regények), 19. századi női szerzők (többek között az Erdélyi Múzeum-Egyesület jótevőjeként ismert Wass Ottilia) műveinek értelmezésére tesz kísérletet.

A könyv második, a középkori és a kora újkor, főleg Erdély és a Körös-vidék történetére összpontosító tömbjében olvasható tanulmányok célja egyház- és adminisztrációtörténeti felismerések megfogalmazása; írott források (testamentumok, cirkálási jegyzőkönyvek, krónikák) tematikus vizsgálata; publikálásuk problémáinak felvetése; államismereti, sőt vallásgyakorlást tanító szövegeknek (például Péchi Simon Talmud-fordításának) meghatározott szempontú feltárása.

